

ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

10 (02)

ԵՐԵՎԱՆ
2019

ՀՏԴ 001
ԳՄԴ 72
Ե 744

Հաստատված է ԵՀ Գիտական խորհրդի
2019թ. Նոյեմբերի 29-ի թիվ 12 նիստում

Գլխավոր խմբագիր՝
Բիշարյան Հեղինե, մանկավարժական գիտ. թեկնածու

խմբագրական խորհուրդ

Մարտիրոսյան Տ., տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Գևորգյան Ս., տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Վահանյան Գ., տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Կիրակոսյան Ն., տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
Հայրապետյան Վ., տեխնիկական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր
Մելիքյան Վ., տեխնիկական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
Խաչատրյան Ա., իրավագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Տոնոյան Ն., իրավագիտության թեկնածու, դոցենտ
Մուրադյան Մ., իրավագիտության թեկնածու, դոցենտ
Շահգեղյան Մ., քաղաքագիտության թեկնածու
Աբրահամյան Հ., պատմական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր
Եսոյան Մ., պատմական գիտ. թեկնածու
Մանուկյան Ե., փիլիսոփայական գիտ. թեկնածու, դոցենտ
Նալչաջյան Կ., հոգեբանական գիտ. թեկնածու, դոցենտ
Մանասյան Գ., աշխարհագրական գիտ. թեկնածու, դոցենտ
Առաքելյան Ս., բանասիրական գիտ. թեկնածու
Հարությունյան Ս., ֆիզ.-մաթ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ

Ե 744 **Եվրոպական համալսարան:** Գիտ. հոդվածների ժող./ ԵՀ.

Գլխ. խմբ.՝ Հ. Բիշարյան,– Եր.: «ԵՀ» հրատ., 2019: Գիրք 10(02) - 424 էջ:

Ժողովածուն ընդգրկում է տնտեսագիտության, կառավարման, լեզվաբանության, իրավագիտության, մանկավարժության, հոգեբանության, փիլիսոփայության, քաղաքագիտության, պատմության, մաթեմատիկայի, ինֆորմատիկայի տարբեր ոլորտների հրատարակման խնդիրների վերլուծությանը նվիրված հոդվածներ: Ներկայացված հեղինակությունների արդյունքները կարող են օգտակար լինել համապատասխան բնագավառներում զբաղված մասնագետների, ասպիրանտների, հայցորդներին, ինչպես նաև գիտության նորագույն նվաճումներով հետաքրքրվող անձանց:

ЕВРОПЕЙСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ: СБОРНИК НАУЧНЫХ ТРУДОВ
EUROPEAN UNIVERSITY: COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES

ՀՏԴ 001
ԳՄԴ 72

ISBN 978-99941-2-609-5

© Եվրոպական համալսարանի հրատարակչություն, 2019
© Publishing of European University, 2019

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԿԱԼՄԱՆ ԴԵՐԸ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ՎԱՐՔԱԳԾԻ ԵՎ ՄԻՋԱՆՁՆԱՅԻՆ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

Տաթևիկ Սարգսյան

ԵՀ, Ֆինանսների և տնտեսագիտության ամբիոն, տնտ.թ., դոցենտ
sargsyantatevik33@gmail.com, +374 91 154551

Արդի ժամանակաշրջանում ցանկացած կազմակերպության համար կարևորագույն ռեսուրս է համարվում կազմակերպության աշխատակիցը, ուստի կառավարչից պահանջվում է անհատական մոտեցում ցուցաբերել յուրաքանչյուր աշխատակցի և ուսումնասիրել անձի դրսևորած վարքագծի պատճառները: Կազմակերպությունում անհատական վարքագծի ուսումնասիրությունը կարող է դառնալ կարևոր գործիք արդյունավետ կառավարման և կազմակերպության նպատակների իրականացման գործընթացում: Այստեղ առանցքային նշանակություն ունի ընկալումը, որի միջոցով անհատը ճանաչում է շրջակա միջավայրը, առանձնահատուկ կերպով մեկնաբանում է իրավիճակը և ձևավորում պատասխան վարքագիծ, որի արդյունքում էլ կատարում է իր առջև դրված պարտականությունները:

Հիմնաբառեր. անհատ, անհատական վարքագիծ, ընկալում, արդիբուցիս, արդիբուցիսային սկզբունքային սխալ:

Կազմակերպությունը բաղկացած է անհատներից, ուստի նրանց և՛ վարքագիծը, և՛ փոխհարաբերությունները իրենց ազդեցությունն են ունենում կազմակերպական վարքագծի մյուս մակարդակների վրա՝ լինի դա կազմակերպությունում խմբերի դրսևորած վարքագիծը, առաջնորդությունը կամ կորպորատիվ մշակույթը: Այսինքն, անհատական վարքագծի առանձնահատկությունների իմացությունը հանդիսանում է կարևոր գործիք, որն օգնում է կառավարչին հասկանալ ինչպես են մարդիկ իրենց դրսևորում և ինչպես են հարաբերվում այլ մարդկանց հետ: Կազմակերպությունում անհատական վարքագծի ուսումնասիրման սկզբնակետը համարվում է անհատը, ով փոխազդեցության միջոցով ազդելով կազմակերպության այլ անհատների վրա, ազդում է նաև այն բանի վրա, թե ինչպես են անհատները ընկալում իրենց և, հետևաբար, ինչ չափով են անհատները կազմակերպությունում դառնում դրա-

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

կան կամ բացասական ուժ: Օրինակ, անհատական տարբերությունները կարող են հանգեցնել անհատների միջև թշնամանքի, ինչը կկանխի արդյունավետ թիմերի ստեղծումը, մինչդեռ տարբեր անհատականությունների ճիշտ համադրությունը կնպաստի այդպիսի թիմերի ստեղծմանը: Այս առումով առանցքային գործոն է այն, թե ինչպես են անհատներն ընկալում իրենց՝ կազմակերպությունում: Սա հատկապես վերաբերում է ինքնահարգանքին և ինքնաարդյունավետությանը:

Ինքնահարգանքը անհատի՝ իր արժանիքների գնահատումն է: Դա, ըստ էության, արտացոլում է, թե անհատը որքան լավ է զգում իրեն կազմակերպությունում: Ակնհայտ է, որ եթե մարդը ունի բարձր ինքնագնահատական, սպա նա ավելի ինքնավստահ է, չնայած որ միշտ էլ կա ինքնագնահատականի ուճացման վտանգ, երբ սեփական արժանիքների մասին անձնական ընկալումը չի համընկնում այդ արժանիքների մասին կազմակերպության ընկալման հետ: Այնուամենայնիվ, դրական ինքնագնահատականի շնորհիվ անհատը կարող է դրական դիրքեր զբաղեցնել կազմակերպությունում, և դա կազդի նրա մոտիվացիայի, հաճախելիության և սթրեսը հաղթահարելու ունակության վրա: Կազմակերպության համար ավելի լուրջ խնդիր է ցածր ինքնագնահատականը, ինչը կարող է հանգեցնել կազմակերպության հետ կապված հարցերի բացասական ընկալմանը և կազմակերպության համար անհատի դերի կարևորությանը:

Ինքնարդյունավետությունը կապված է ինքնագնահատականի հետ, քանի որ դա վերաբերում է անհատի՝ առաջադրանքը կատարելու ունակության ընկալմանը: Այսպիսով, ինչպես նկատում ենք, ընկալումը խիստ կարևոր գործոն է անհատական վարքագծի ցուցաբերման հարցում, ինչպես կազմակերպության ներսում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս:

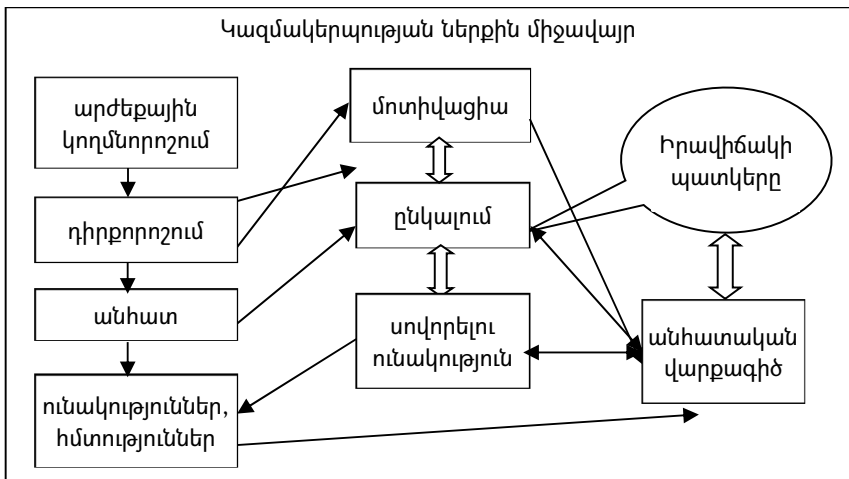
Ինչպես գիտենք, մարդիկ շրջակա աշխարհն ընկալում են 5 զգայարանների միջոցով՝ համի, հոտի, տեսողության, լսողության և շոշափելիքի: Վերջիններս ունեն ֆիզիկական սահմանափակումներ, որոնք պաշտպանում են գերտեղեկատվությունից:

Ընկալումը հանդիսանում է իմացաբանական գործընթաց, որի միջոցով անհատը ճանաչում է շրջակա միջավայրը, առանձնահատուկ կերպով մեկնաբանում է իրավիճակը և ձևավորում պատասխան վարքագիծ (տե՛ս գծապատկեր 1):

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ընկալումը (ըմբռնում) (լատ.՝ perceptio՝ պերցեպցիա), տեղեկատվության ընդունման և վերափոխման գործընթաց է, որն օգնում է անձին ըմբռնել իրականությունը և կողմնորոշվել տարբեր իրավիճակներում: Ընկալման միջոցով անձը նշանակություն է տալիս շրջակա միջավայրի տարրերին և երևույթներին: Ընկալվող աշխարհը իրականության զգայական արտացոլումն է: Պետք է նշել, որ ընկալման մեջ առանձնահատուկ դեր է խաղում ցանկությունը ընկալելու այս կամ այն խթանը, այն ընկալելու անհրաժեշտության գիտակցումը: Խթանը ցանկացած իրադարձությունը, առարկան, պատկերը, հասկացությունն է, այն ամենը, ինչը փոխազդում է անձի հետ այնպես, որ վերջինիս վարքագիծը նկատելիորեն փոփոխվում է

Արտաքին միջավայր

Գծապատկեր 1. Անհատական վարքագծի վրա ազդող հիմնական փոփոխականները [1, c. 36]

Ընկալման հիմնական առանձնահատկություններն են [2, c. 31].

- *Առարկայնությունը.* իրական կյանքի օբյեկտները և երևույթները կոնկրետ առարկաների ձևով արտացոլելու ունակությունը: Ընդ որում առարկայնությունը ընկալման բնածին հատկություն չէ: Վերջինիս ծագումը և կատարելագործումը կատարվում է օտտոգենետիկ՝ սկսած անձի կյանքի առաջին տարուց: Այն ձևա-

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

վորվում է շարժումների հիման վրա, որոնք ապահովում են առարկայի կապը, շփումը երեխայի հետ: Այդպիսի շարժումներ են ձեռքերի շարժումներն առարկաները շոշափելիս, աչքերինը՝ հայացքով հետևելիս, ձայն լսելով կամ հոտ զգալով՝ մենք կատարում ենք կողմնորոշիչ շարժումներ գրգռիչի աղբյուրի նկատմամբ: Սակայն դրանք հաճախ չեն գիտակցվում մարդու կողմից:

- *Կառուցվածքայնության* էությունն այն է, որ իրական կյանքում հանդիպած երևույթներն ու իրերը ընկալման միջոցով հասնում են մեր գիտակցությանը ամբողջացած ու համակարգված, օրինակ՝ երաժշտություն լսող մարդը հասկանում է մեղեդին, այսինքն դրա իմաստային կառուցվածքը, այլ ոչ թե տվյալ պահին հնչած առանձին նոտաները:
- *Ակտիվությունը* նշանակում է, որ որոշակի պահի մարդը կենտրոնացած է մեկ խթանի կամ խթանների խմբի վրա, իսկ իրական կյանքի մյուս օբյեկտները չեն կարևորվում գիտակցության մեջ:
- *Ապերցեպտիվությունը* նշանակում է, որ ընկալումը կախված է ոչ միայն արտաքին գրգռիչի բնույթից, այլ նաև հենց սուբյեկտից: Սա նշանակում է, որ ընկալման վրա մեծ ազդեցություն են թողնում մարդու նախկին փորձը, գիտելիքները: Հենց դա է պատճառը, որ միևնույն առարկան տարբեր կերպ է ընկալվում տարբեր մարդկանց կողմից:
- *Իրավիճակային ազդեցությունը* մարդկանց արձագանքն է արտաքին գրգռիչներին, կախված է դրանց բնույթից: Գլխավոր խնդիրն այստեղ էական իրավիճակային ազդակները ոչ էականից տարբերելն է:
- *Իմաստալիությունը* սերտորեն կապված է մարդու մտածողության և լեզվի հետ:
- *Հաստատունությունը* առարկայի որոշակի հատկանիշների համեմատական կայունությունն է ընկալման պայմանների փոփոխության դեպքում: Այս հատկությունը որոշակի չափով դրսևորվում է առարկայի ձևի, չափի, գույնի, մեծության տեսողական ընկալման դեպքում:

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ընկալման բոլոր առանձնահատկությունների միջև առկա է ֆունկցիոնալ նմանություն: Եթե ընկալումը չունենար այսպիսի հատկություններ, ապա շրջակա միջավայրին մեր հարմարվողականության հնարավորությունը կլիներ անհամեմատ ցածր: Ընկալման այսպիսի կազմակերպվածությունը թույլ է տալիս ադեկվատ հարաբերվել շրջակա միջավայրի հետ: Ընկալման առանձնահատկությունները բնածին չեն և զարգանում են մարդու կյանքի ընթացքում:

Ընկալումը մեծամասամբ կախված է անձի առանձնահատկություններից: Մարդու գիտելիքները, հետաքրքրությունները, դիրքորոշումները, հուզականությունը ազդում են օբյեկտիվ իրականության վրա: Քանի որ մարդիկ տարբերվում են իրենց անհատականությամբ, ուստի կարելի է ասել, որ գոյություն ունեն ընկալման անհատական տարբերություններ: Դա պայմանավորված է նրանով, թե մարդիկ ինչպես են ընտրում ու կազմակերպում հուզական մակարդակով ընկալված տեղեկատվությունը:

Ընկալման գործընթացի վրա ազդում են մի շարք արտաքին ու ներքին գործոններ: Արտաքին գործոնները կապված են զգայարանների հետ, իսկ ներքին գործոնները՝ ընկալող անձի:

Արտաքին գործոնների թվին են դասվում ընտրության վրա ազդող հետևյալ գործոնները.

- ❖ Չափը. ինչքան մեծ է արտաքին գործոնը, այնքան այն ընկալելն ավելի հեշտ է:
- ❖ Շարժումը. շարժվող մարմինն արագ ընկալվելու ավելի մեծ հավանականություն ունի:
- ❖ Լարվածությունը (ինտենսիվություն), օրինակ՝ վառ լույսը, բարձր ձայնը և այլն,
- ❖ Հակադրությունը, միմյանց հակադիր գործոններն ավելի ընկալելի են, օրինակ՝ միջինից բարձր հասակ ունեցող մարդու հասկն ավելի ակնառու է ցածրահասակի կողքին:
- ❖ Կրկնությունը. նույն գործոնի անընդհատ կրկնությունը հանգեցնում է դրա ավելի արագ ընկալմանը, օրինակ՝ գովազդը, որտեղ անընդհատ կրկնվում է հիմնական գաղափարը, և գովազդային հոլովակն ինքնին, որը պարբերաբար կրկնվում է:
- ❖ Նոր և ճանաչելի լինելը. ավելի արագ ուշադրություն են գրավում կա՛մ նոր, կա՛մ լավ ճանաչված երևույթները:

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ընկալման ներքին գործոններն են՝ պերցեպտիվ (զգայական) սպասումները, պահանջմունքները և մոտիվացիան, նպատակները և խնդիրները, գիտելիքը, անձնային առանձնահատկությունները, Ես-հայեցակարգը, հուզական վիճակը, կենսափորձը և մասնագիտական փորձառությունը:

Պերցեպտիվ սպասումները հիմնված են նույնատիպ իրավիճակների անցյալի փորձի վրա: Սա ընկալման դիրքորոշումն է, որի դեպքում մարդը տեսնում, լսում է այն, ինչ ինքն է ցանկանում կամ ինչի սպասելիքներ նա ունի:

Պահանջմունքները և մոտիվացիան կարևոր դեր են խաղում ընկալման գործընթացում: Մարդիկ նկատում են այն զգայական տարրերը, որոնք կրավարարեն իրենց պահանջմունքները: Օրինակ՝ քաղցած մարդն ավելի զգայուն է կերակրի նկատմամբ, քան ոչ քաղցածը:

Մոտիվացիան կարևոր դեր է կատարում անձի առաջնահերթությունները որոշելիս, օրինակ՝ կազմակերպության ճգնաժամային և անձնակազմի հնարավոր կրճատումների իրավիճակներում աշխատողներն ավելի զգայուն կլինեն աշխատանքի ընդունման հայտարարություններին, քան կազմակերպության նորմալ կենսագործունեության պայմաններում:

Անձնային առանձնահատկություններն, անհատականությունն ազդում են մարդկանց միմյանց և այլ իրերն ընկալելու տեսանկյունի վրա: Օրինակ՝ լավատեսները իրերը տեսնում են դրական, իսկ հոռետեսները՝ բացասական տեսանկյունից: Իրատեսները շրջակա աշխարհին վերաբերվում են քիչ թե շատ օբյեկտիվորեն: Իրենց իրատեսորեն ընկալող մարդիկ լավ գիտակցում են իրենց առավելությունները և թերությունները, կարողանում են արդյունավետ գործել՝ առանց սեփական սխալների համար ավելորդ հուզական ապրումների:

Ես- հայեցակարգը յուրաքանչյուր անձի ինքնորոշումն է: Այն ձևավորվում է այլ անձանց հետ շփման ընթացքում և ցույց է տալիս, թե ինչպես ենք մենք ընդունում շրջապատի և մեր անձի վերաբերյալ տեղեկատվությունը: Ես-հայեցակարգը փոփոխվում է տարիքի հետ և մի շարք իրավիճակային գործոնների ազդեցությամբ, որոնք են՝ [3, c. 88]

- *Մշակույթը.* արևմտյան երկրների անհատականացված մշակույթները դաստիարակում են անկախ, անհատական «Ես»-ի զգացողություն: Ասիական երկրների կոլեկտիվացված մշա-

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

կույթները դաստիարակում են փոխկապված, «սոցիալապես կախվածություն ունեցող» «Ես»-ի զգացողություն:

- *Անձնական փորձ.* սեփական գործունեության արդյունավետությունը առաջանում է փորձի հիման վրա վարպետանալով: Մեծ ջանքեր պահանջող խնդրի հաջող լուծումը ծնում է կոմպետենտության զգացողություն:
- *Այլ մարդկանց դաստիարակությունները.* մենք մեզ գնահատում ենք՝ մասամբ նաև հաշվի առնելով այլ մարդկանց կարծիքը մեր մասին: Այն երեխաները, որոնց մասին հնչում են կարծիքներ՝ որպես տաղանդավոր, բարի, օգնող, աշխատասեր մարդկանց, ձգտում են այդ հատկանիշները ներառել և պահպանել իրենց Ես-հայեցակարգի և վարքագծի մեջ:
- *Դերերը, որոնք մենք խաղում ենք.* երբ անձը սկսում է խաղալ նոր դեր (ուսանողի, աշխատողի, ծնողի և այլն), սկզբից ունենում է անհարմարության զգացողություն և ընկալվում է որպես դեր: Ժամանակի ընթացքում այն ներթափանցում է «Ես»-ի մեջ և դառնում իրականություն,
- *Ինքնաարդարացում և ինքնաընկալում.* երբեմն մենք ունենում ենք անհարմարության զգացողություն, երբ անկեղծ չենք լինում կամ պաշտպանում ենք գաղափարներ, որոնցից գրեթե տեղյակ չենք: Նման դեպքերում մենք փորձում ենք արդարանալ՝ մեզ նույնացնելով տվյալ անձի հետ:
- *Սոցիալական համեմատում.* մարդիկ միշտ փորձում են հասկանալ, թե ինչով են իրենք տարբերվում շրջապատի մարդկանցից, օրինակ՝ որպես միակ կին տղամարդկանց խմբում, միակ բարձրագույն կրթություն ունեցող կոլեկտիվում: Դրանով մարդիկ գիտակցում են իրենց առանձնահատկությունը: Շրջապատի հետ համեմատումը նաև հանգեցնում է մարդկանց որևէ խմբին դասակարգելուն՝ հարուստ, աղքատ, սրամիտ, ոչ սրամիտ, բարձրահասակ, ցածրահասակ և այլն:

Մենք օգտագործում ենք մեր «Ես»-ը՝ որպես ընկալման հիմք, օրինակ՝ եթե անձը իրեն ընկալում է որպես թույլ, անօգնական, ոչ կոմպետենտ, ապա շրջակա աշխարհը կթվա սպառնացող: Ուստի նա դժվար թե ռիսկի դիմի և փորձի գրավել շրջապատը: Եթե անձն իրեն ընկալում

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

է որպէս գիտակ, ունակ, ապա նա իր առջև նպատակներ կդնի և կհասնի դրանց: Սա կոչվում է ինքնագնահատական կամ ինքնահարգանք:

Ընկալման գործընթացում մեծ նշանակություն ունի **ատրիբուցիան**: Այն ցույց է տալիս, թե մարդիկ ինչպէս են բացատրում ինչպէս սեփական, այնպէս էլ ուրիշների վարքի պատճառները:

Երբ անձի դրսևորած վարքագծի պատճառները հայտնի չեն, այդ դեպքում որպէս վարքի բացատրման միջոց հանդես է գալիս վերագրումը:

Ատրիբուցիան (վերագրումը) վարքի պատճառների և հետևանքների ընկալման գործընթացն է, որը թույլ է տալիս մարդկանց իմաստավորել շրջապատը: Վարքի պատճառները սովորաբար բացատրվում են անհատական առանձնահատկություններով, այն իրավիճակով, որում դրսևորվել է վարքագիծը, կամ երկուսը միասին:

Դիսպոզիցիոն (անհատական, ներքին) ատրիբուցիան ընդգծում է անձի որոշ առանձնահատկություններ, օրինակ՝ ունակություններ, հմտություններ կամ ներքին մոտիվացիա:

Իրավիճակային ատրիբուցիան շեշտադրում է արտաքին միջավայրի ազդեցությունը մարդկանց վարքագծի վրա, օրինակ՝ աշխատանքից ուշանալը ճանապարհային խցանումների պատճառով:

Հասկանալու համար վերագրել վարքագիծը անձին, թե իրավիճակին, Հ. Քելլին առաջարկել է ատրիբուցիայի հետևյալ երեք տեսակները [4, c.99].

1. Անհատական (պատճառը վերագրվում է գործողություն իրականացնող անձին),
2. Օբյեկտային (պատճառը վերագրվում է օբյեկտին, որին ուղղված է արարքը),
3. Իրավիճակային (պատճառը վերագրվում է իրավիճակին):

Հ. Քելլիի ուսումնասիրության արդյունքները ցույց տվեցին, որ իրադարձության մասնակիցը առավել հաճախ օգտագործում է իրավիճակային ատրիբուցիա, իսկ կողմնակի դիտորդը՝ անհատական:

Ատրիբուցիան ուսումնասիրելիս Քելլին առաջարկում է օգտագործել հետևյալ չափորոշիչները՝

1. Համաձայնեցվածություն. կասե՞ր կամ կանե՞ր նույնը մարդկանց մեծամասնությունը տվյալ իրավիճակում. եթե այո, ապա մենք առավել քիչ ենք հակված բացատրելու մեր վարքագիծը

անձի անհատական գծերով (օրինակ՝ արտադրանքի ցածր որակը):

2. Արտասովորությունը. արդյո՞ք դրսևորած վարքագիծը արտասովոր է կամ բնորոշ չէ տվյալ անձին, եթե այո, ապա խոսքն այստեղ որևէ իրավիճակային գործոնի մասին է: Սակայն, եթե անձը հաճախ է այդ կերպ վարվում, առավել հակվում ենք անհատական ատրիբուցիային:
3. Շարունակականություն. Արդյո՞ք այդպիսի վարքի դրսևորումը շարունակական է, եթե այն շարունակական չէ, հակված ենք իրավիճակային ատրիբուցիային:

Շատ մարդկանց մոտ առկա նախապաշարմունքները կարող են հանգեցնել ոչ ճիշտ եզրահանգումների: Ատրիբուցիոն նախապաշարմունքը վարքագծի մի բացատրությունը մյուսից նախընտրելու միտումն է: **Ատրիբուցիայի սկզբունքային սխալն** առաջանում է այն դեպքում, երբ անձի կամ իրավիճակի մասին դատում են սահմանափակ տեղեկատվության հիման վրա: Մարդիկ ցանկանում են գնահատված լինել իրենց կատարած լավ աշխատանքի համար և հակված են ժխտել իրենց պատասխանատվությունը աշխատանքում առկա ծախողումների համար: Մարդիկ հիշում են իրենց հաջողությունները և ձգտում են մոռանալ անհաջողությունները: Մարդիկ՝ որպես կանոն, իրենց խնդիրները կապում են արտաքին գործոնների, այլ ոչ թե անհատական առանձնահատկությունների հետ: Ատրիբուցիայի սկզբունքային սխալի առաջացման պայմաններն են՝ [5, c. 56]

- «*Կեղծ համաձայնություն*», սեփական վարքագծի գերազնահատում (զգացմունքները, հավատը, համոզմունքները), ինչը նշանակում է, որ անձը իր տեսակետը համարում է միակ ճշմարիտը, և բոլորը պետք է համաձայնվեն իր հետ, իսկ ցանկացած անհամաձայնություն վերագրվում է անձնային առանձնահատկություններին (ոչ դրական):
- «*Անհավասար հնարավորություններ*». սա նշանակում է դիմացինի դերային դիրքը հաշվի չառնելը: Յուրաքանչյուր մարդ խաղում է բազմաթիվ դերեր: Դրանց մի մասը մարդուն թույլ է տալիս ավելի հեշտ ինքնաարտահայտվել և ցուցադրել դրական հատկանիշները: Այս մեխանիզմն է գործում ղեկավար- ենթակա ատրիբուցիայի գործընթացում:

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

- «Առավել մեծ վստահություն փաստերին, քան դատողություններին»: Առաջին հայացքը միշտ ուղղված է ամենաակնառու փաստին՝ անձին, իսկ իրավիճակը դեռ պետք է պարզել:
- «Կեղծ կորեյացիաների կառուցման դյուրինություն»: Սրա էությունն այն է, որ անձը ինքնական միավորում է երկու միմյանց ուղեկցող անհատական հատկանիշներ: Առավել հաճախ համադրվում են արտաքին հատկանիշներ և հոգեբանական հատկություններ, օրինակ՝ բոլոր գեր մարդիկ բարի են, բոլոր կապուտայաները խորամանկ են և այլն:

Այսպիսով, ընկալման առանձնահատկությունների, ատրիբուցիայի օրենքների և հիմնական ատրիբուտիվ սխալների իմացությունը կօգնի կառավարչին ճիշտ ընկալել իր և ենթակաների վարքի դրդապատճառները:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Дорофеева Л.И., Организационное поведение. 2-ое изд., перераб. и доп.- Саратов: Издательство «Саратовский источник», 2014.
2. «Организационное поведение: Учебник для вузов / Под ред. Г. Р. Латфуллина, О. Н. Громовой.»: ЗАО Издательский дом «Питер»; Санкт-Петербург; 2004.
3. Майерс Д. Социальная психология.- СПб.: Питер, 2002.
4. Гибсон Дж. Л., Иванцевич Д. М., Доннелли Д.Х. Организации: поведение, структура, процессы. М., 2000.
5. Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Уроки социальной психологии.-М., 1999.

РОЛЬ ВОСПРИЯТИЯ В ОРГАНИЗАЦИИ В КОНТЕКСТЕ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ И МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Татевик Саргсян

ԵՄ, կաֆեդրա Ֆինանս և Էկոնոմիկա, կ.է.ն., դոցենտ

В нынешнее время сотрудник организации считается самым важным ресурсом для любой организации, поэтому менеджер обязан

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

индивидуально подходить к каждому сотруднику и изучать причины его поведения. Изучение индивидуального поведения в организации может быть важным инструментом в процессе эффективного управления и реализации целей организации. Ключевым моментом здесь является восприятие того, что человек распознает окружающую среду, интерпретирует конкретную ситуацию, развивает отзывчивое поведение и, в результате, выполняет возложенные на него обязанности.

Ключевые слова: Индивид, индивидуальное поведение, восприятие, атрибуция, ошибка атрибуции.

THE ROLE OF PERCEPTION IN AN ORGANIZATION IN THE CONTEXT OF INDIVIDUAL BEHAVIOR AND INTERPERSONAL RELATIONSHIPS

Tatevik Sargsyan

EU, Chair of Finance and Economics,
PhD in Economics, Associate Professor

In the current period of time, an employee is considered to be the most important resource for any organization, so the manager is required to take a personal approach to each employee and to examine the reasons for their behavior. Studying individual behavior in the organization can be an important tool in the process of effective management and implementation of the organization's goals. Of particular importance is the perception through which the employees recognize the environment, interpret the situation, develop responsive behavior, and, as a result, perform the duties assigned to them.

Keywords: *individual, individual behavior, perception, attribution, fundamental attribution error.*

Ընդունվել է պաշարության՝ 25.10.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 15.11.2019թ.

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՎՐԱՍԻԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴԱՄ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՓՈՒՆԱԴԱՐՁ ԱՌԵՎՏՐԻ ԻՆՏԵՆՍԻՎՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԸ

Միսակ Ավագյան

*ԵՀ, Կառավարման ամբիոն, Կոնստ. Կ. Կոնստ. Կ. Կոնստ. Կ.
misakav@rambler.ru, +374 77 499070*

Հոդվածում ներկայացված է ինտեգրացիոն խմբավորման շրջանակներում Կոնստանտինոպոլիսի փոխարարման անհրաժեշտությունը և այդ համարները Եվրասիական Կոնստանտինոպոլիսի (ԵԱՏՄ) անդամ երկրների փոխարարած առևտրի ընդլայնման հնարավորությունները: Վերլուծելով ԵԱՏՄ փոխարարած և երրորդ երկրների հետ առևտրի շարժընթացը և աշխարհագրական ու ապրանքային կառուցվածքը՝ վեր են հանվել կառույցի շրջանակներում ձևավորված առևտրափոխանակման կապերի միտումներն ու արդի առանձնահատկությունները: Տարածաշրջանային առևտրի ինտենսիվության և Համաչափ առևտրի ներխուժման ինդեքսների հաշվարկման հիման վրա գնահատվել է ԵԱՏՄ անդամ երկրների փոխարարած առևտրի ինտենսիվությունը և դրա արդյունքում կատարվել համապատասխան եզրակացություններ:

Հիմնաբառեր. *Տարածաշրջանային փոխանակման ինտեգրում, առևտրային կապեր, փոխարարած առևտուր, առևտրաշրջանառություն, ապրանքային բազմազանեցում, մրցունակություն:*

Տարածաշրջանային տնտեսական ինտեգրացիոն խմբավորման զարգացման և ներդաշնակ աճի հիմքում ընկած է ինտեգրվող երկրների տնտեսությունների փոխարարման բարձր մակարդակի ապահովումը: Ինտեգրվող երկրների տնտեսական փոխարարման մեխանիզմներից կարևորագույնը փոխարարած առևտրի ծավալների ընդլայնումն է: Հայտնի է, որ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո նախկին խորհրդային հանրապետությունների միջև առևտրային կապերը խարխիվեցին, ինչը պայմանավորված էր, մի կողմից, նորանկախ երկրներում տնտեսական վիճակի վատթարացմամբ և նախկինում ձևավորված տնտեսական սերտ կապերի թուլացմամբ, մյուս կողմից, դեպի արտաքին նոր շուկաներ ներթափանցելուն ուղղված ակտիվ գործընթացներով, ինչը մասամբ տեղի էր ունենում ի հաշիվ նախկին խորհրդային գործընկեր երկրների հետ առևտ-

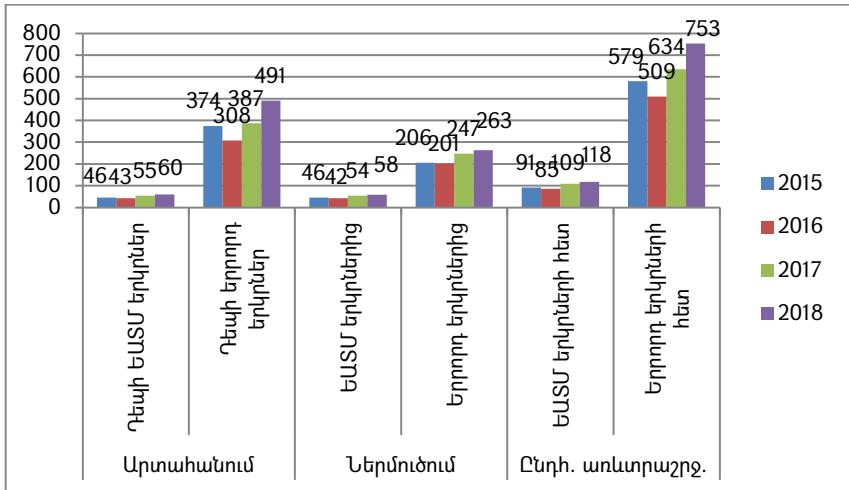
ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

րային հարաբերությունների կրճատման: Ճիշտ է, հետագա տարիների ընթացքում այդ երկրների միջև գործընկերության տարբեր շրջանակներում և մակարդակներում փորձեր արվեցին վերականգնելու նախկին առևտրատնտեսական կապերը, այնուամենայնիվ, դրանք հատկապես հետխորհրդային մի շարք երկրների միջև առավել մեծ թափ ստացան ԵԱՏՄ ձևավորումից հետո: ԵԱՏՄ անդամ երկրների փոխլրացման մեթոդոլոգիան համատեղում է միջազգային տնտեսական հարաբերությունների բոլոր ոլորտների բազմազանությունը, որոնք ընկած են ինտեգրացիոն զարգացման մեխանիզմների բացահայտման հիմքում՝ համատեղ առևտրային քաղաքականության, ֆինանսական ոլորտի, գյուղատնտեսական արտադրության, հեռահաղորդակցական տեխնոլոգիաների, բնական ռեսուրսների ապահովման, միգրացիոն հոսքերի կարգավորման, արտադրական կոոպերացիայի և այլնի միջոցով [1, c. 127]: Հենց ԵԱՏՄ անդամ երկրների տնտեսական փոխլրացման բարձր մակարդակի շնորհիվ է հնարավոր ապահովել միության տնտեսական զարգացման մակարդակի վրա ինտեգրման ազդեցության բարձր էֆեկտը: Ըստ գնահատումների՝ այդ էֆեկտը մինչև 2030թ.-ը միության համար կազմում է 210 մլրդ ԱՄՆ դոլար՝ յուրաքանչյուր մասնակից երկրի համար ապահովելով ՀՆԱ-ի մինչև 13% լրացուցիչ աճ [2, c. 26]:

Վիճակագրական տվյալները ցույց են տալիս, սակայն, որ նշված ինտեգրացիոն խմբավորման անդամ երկրների փոխադարձ առևտրային հարաբերությունների ընդլայնման ինտենսիվությունը դեռևս բավարար չէ ինտեգրացիոն գործընթացների զարգացման ողջ ներուժի բացահայտման և օգտագործման համար, ինչի մասին է վկայում այն հանգամանքը, որ թե՛ արտահանման ու ներմուծման, և թե՛ ընդհանուր առևտրաշրջանառության մասով ԵԱՏՄ երկրների փոխադարձ առևտրի ընդհանուր ծավալների տեսակարար կշիռը այդ երկրների արտաքին առևտրի ընդհանուր ծավալի մեջ դեռևս փոփոխության չի ենթարկվել՝ չնայած նրան, որ ԵԱՏՄ փոխադարձ առևտրի ծավալները քանակապես գրանցել են որոշակի աճ: Գծապատկեր 1-ից երևում է, որ 2015-2018թթ. ընթացքում աճել են և՛ փոխադարձ (ԵԱՏՄ երկրների շրջանակներում), և՛ արտաքին (երրորդ՝ ոչ ԵԱՏՄ անդամ երկրների հետ) առևտրի ծավալները, սակայն փոխադարձ առևտրի ծավալների աճի տեմպերը զիջում են արտաքին առևտրի աճի տեմպերին: Մասնավորապես, եթե նշված ժամանակահատվածում փոխադարձ առևտրի շրջանակներում արտահանման, ներ-

ՏՆՏԵԱԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

մուծման և ընդհանուր առևտրաշրջանառության աճի տեմպերը կազմել են համապատասխանաբար 30.9, 27.6 և 29.3%, ապա արտաքին առևտրի շրջանակներում այդ ցուցանիշների գծով գրանցվել են աճի ավելի բարձր տեմպեր՝ համապատասխանաբար 31.2, 27.9 և 30.0%: Ավելին, 2017թ. համեմատ՝ 2018թ. դեպի երրորդ երկրներ արտահանման աճի տեմպը մոտ 3 անգամ գերազանցել է ԵԱՏՄ շրջանակներում արտահանման աճի տեմպին: Այսպես, եթե 2018թ. արտաքին արտահանման աճի տեմպը կազմել է մոտ 491 մլրդ ԱՄՆ դոլար՝ 2017թ. համեմատ աճելով 26.8%-ով, ապա փոխադարձ արտահանման աճի տեմպը կազմել է մոտ 60 մլրդ ԱՄՆ դոլար՝ նախորդ տարվա համեմատ աճելով ընդամենը 9.2%-ով: Ինչ վերաբերում է ներմուծմանը, ապա երրորդ երկրներից ներմուծման աճի տեմպերը, ընդհակառակը, ավելի ցածր են, քան ԵԱՏՄ շրջանակներում ներմուծման տեմպերը. եթե 2018թ. երրորդ երկրներից ներմուծման ծավալը կազմել է 263 մլրդ ԱՄՆ դոլար՝ 2017թ. համեմատ տեմպը աճելով 6.3%-ով, ապա ԵԱՏՄ շրջանակներում ներմուծման ծավալը՝ 58 մլրդ ԱՄՆ դոլար՝ նախորդ տարվա համեմատ աճելով 8.3%-ով:

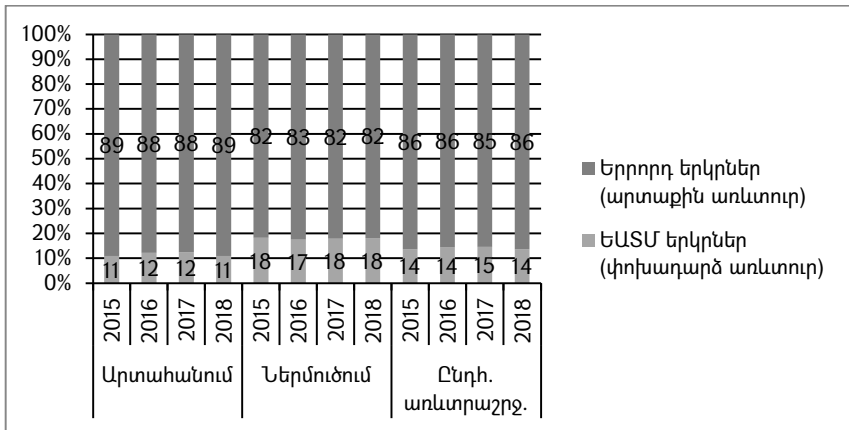
Գծապատկեր 1. ԵԱՏՄ անդամ երկրների փոխադարձ և երրորդ երկրների հետ առևտրորը 2015-2018թթ. ընթացքում (մլրդ ԱՄՆ դոլար) [3]

Չնայած վերոնշյալին՝ գծապատկեր 2-ի տվյալները ցույց են տալիս, որ 2015-2018թթ. ընթացքում ԵԱՏՄ անդամ երկրների փոխադարձ

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

առևտրի մասնաբաժինները արտաքին առևտրի ընդհանուր ծավալի մեջ մնացել են գրեթե նույն մակարդակի վրա: Այսպես, ԵԱՏՄ ձևավորումից ի վեր կառույցի անդամ երկրների փոխադարձ արտահանման մասնաբաժինը արտահանման ընդհանուր ծավալի մեջ պահպանվել է (11-12)%-ի, փոխադարձ ներմուծման մասնաբաժինը ներմուծման ընդհանուր ծավալի մեջ՝ (17-18)%-ի և փոխադարձ առևտրաշրջանառության ծավալը ընդհանուր առևտրաշրջանառության մեջ՝ (14-15)%-ի սահմաններում: Դա նշանակում է, որ երրորդ երկրների հետ արտահանման, ներմուծման և առևտրաշրջանառության ծավալները շարունակում են գերազանցել փոխադարձ առևտրի նույն ցուցանիշները համապատասխանաբար 8.2, 4.5 և 6.4 անգամ, ինչը փաստում է այն մասին, որ ԵԱՏՄ անդամ երկրները դեռևս կողմնորոշված են առավելապես դեպի երրորդ երկրների հետ, քան փոխադարձ առևտրի զարգացմանը, որն էլ, իր հերթին, վկայում է ԵԱՏՄ երկրների տնտեսական փոխլրացման ցածր և դեռևս անփոփոխ մակարդակի մասին:

Գծապատկեր 2. ԵԱՏՄ անդամ երկրների փոխադարձ և երրորդ երկրների հետ առևտրի մասնաբաժինները արտաքին առևտրի ընդհանուր ծավալի մեջ 2015-2018թթ. ընթացքում (%) [3]

Ինչպես երևում է աղյուսակ 1-ից, ԵԱՏՄ անդամ երկրների փոխադարձ առևտուրը 2018թ. կազմել է մոտ 59.7 մլրդ ԱՄՆ դոլար՝ 2017թ. համեմատ աճելով 9.2%-ով: Հատկանշական է, որ այդ երկրների միջև

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

մինչ ԵԱՏՄ ձևավորումը գրանցվել են փոխադարձ առևտրի ավելի մեծ ծավալներ: Այսպես, դեռևս 2013թ. այն կազմել է 69.3 մլրդ ԱՄՆ դոլար, որը հետագա տարիներին նվազել է՝ 2016թ. հասնելով ընդհուպ մինչև 43.0 մլրդ ԱՄՆ դոլարի, ինչը պայմանավորված էր այդ ժամանակաշրջանում Ռուսաստանի նկատմամբ կիրառվող տնտեսական պատժամիջոցներով, նավթի միջազգային գների անկմամբ, անդամ երկրների կողմից ստացվող դրամական փոխանցումների ծավալների կրճատմամբ և այլն: Նշենք, որ 2013-2018թթ. ընթացքում ԵԱՏՄ երկրների փոխադարձ առևտրի ծավալների անկման ամենամեծ տեմպը գրանցվել է 2015թ. (-25.4%), իսկ աճի ամենամեծը՝ 2017թ. (27.4%): Ինչ վերաբերում է ԵԱՏՄ կազմավորումից հետո ընկած ժամանակահատվածում անդամ երկրների փոխադարձ առևտրի շարժընթացին, ապա հարկ է նկատել, որ վերջինիս անընդհատ աճի միտումներ են գրանցել միայն Հայաստանը, Բելառուսի և Ղրղզստանը, իսկ Ղազախստանի և Ռուսաստանի՝ կառույցի անդամ երկրների հետ փոխադարձ առևտրի ծավալները սկսել են աճել միայն սկսած 2016թ.-ից: Հատկանշական է, որ 2017թ. համեմատ 2018թ. ընթացքում ԵԱՏՄ երկրների հետ փոխադարձ առևտրի աճի ամենամեծ տեմպը արձանագրվել է Հայաստանում (2017թ. 571.1 մլն ԱՄՆ դոլար գումարի նկատմամբ աճելով 20.6%-ով), իսկ ամենացածր տեմպը՝ Բելառուսում (2017թ. 13,651.1 մլն ԱՄՆ դոլար գումարի նկատմամբ աճելով 1.8%-ով): Ի դեպ, ի համեմատ ԵԱՏՄ անդամ մնացած երկրների՝ 2016-2018թթ. ընթացքում Հայաստանում գրանցվել են փոխադարձ առևտրի աճի ամենամեծ տեմպերը (2016թ.՝ 53.7%, 2017թ.՝ 45.0%, 2018թ.՝ 20.6%):

Աղյուսակ 1

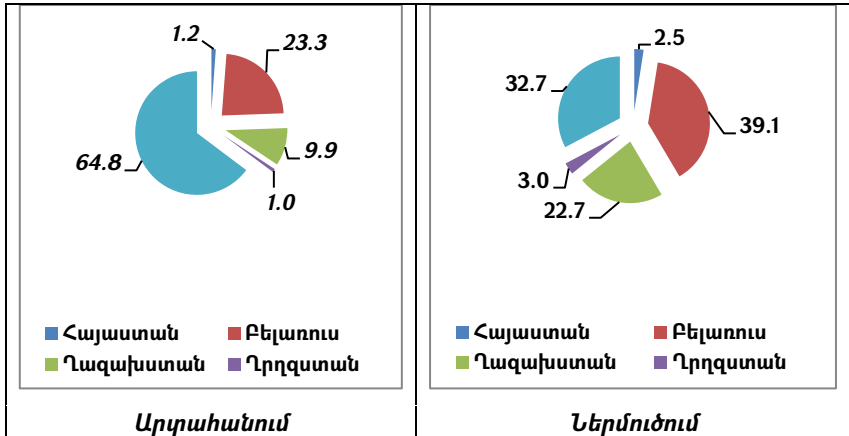
ԵԱՏՄ անդամ երկրների փոխադարձ առևտրը 2013-2018թթ. ընթացքում [3], [4, c. 19,]

մլն ԱՄՆ դոլար

	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Հայաստան	351.0	323.9	256.2	393.9	571.1	689.0
Բելառուս	17,839.0	16,179.1	11,007.8	11,384.8	13,651.1	13,891.8
Ղազախստան	6,611.2	7,155.1	5,120.3	3,930.2	5,262.5	5,892.0
Ղրղզստան	542.5	637.6	410.2	447.1	541.5	568.4
Ռուսաստան	43,905.5	36,887.6	28,821.2	26,804.3	34,685.6	38,679.9
ԵԱՏՄ	69,249.2	61,183.3	45,615.7	42,960.3	54,711.8	59,721.1

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աշխարհագրական կառուցվածքի տեսանկյունից, 2018թ. տվյալներով ԵԱՏՄ երկրների փոխադարձ առևտրում արտահանման մեջ զգալի մասնաբաժին են ունեցել Ռուսաստանը (64.8%), Բելառուսը (23.3%) և Ղազախստանը (9.9%): Մինչդեռ ներմուծման ծավալներով առաջին տեղում է գտնվում Բելառուսը (39.1%), երկրորդ տեղում՝ Ռուսաստանը (32.7%), երրորդ տեղում՝ Ղազախստանը (22.7%) (գծապատկեր 3):

Գծապատկեր 3. ԵԱՏՄ փոխադարձ առևտրի (արտահանման և ներմուծման) կառուցվածքը՝ ըստ անդամ երկրների մասնաբաժինների 2018թ. (%) [3]

Չնայած ԵԱՏՄ փոխադարձ առևտրի վերոնշյալ վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այն քանակական առումով վերջին երեք տարիներին գրանցել է աճի միտումներ, այնուամենայնիվ, խմբավորման շրջանակներում տեղի ունեցող ինտեգրացիոն գործընթացների ինտենսիվության վրա դրա ազդեցությունը դիտարկելու համար կարևոր է ԵԱՏՄ փոխադարձ առևտրի շարժընթացի որակական գնահատումը: Այդ նպատակով ՄԱԿ-ի Առևտրի և զարգացման կոնֆերանսի (UNCTAD) մեթոդաբանության հիման վրա կիրառվում են մի շարք ինդեքսներ [5], որոնք, համադրելով տարածաշրջանային ինտեգրացիոն խմբավորումների փոխադարձ առևտրի տվյալները այդ խմբավորումների ամբողջական արտաքին առևտրի և համաշխարհային առևտրի շարժընթացի տվյալների հետ, հնարավորություն են տալիս առանց աղավաղումների

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ընդթագրել խմբավորման շրջանակներում փոխադարձ առևտրի իրական միտումներն ու վիճակը:

Այդպիսի ինդեքսներից է **Տարածաշրջանային առևտրի ինտենսիվության ինդեքսը (Regional Trade Intensity Index - RTII)**, որն իրենից ներկայացնում է որպես տարածաշրջանային ինտեգրացիոն խմբավորման ամբողջական արտաքին ապրանքաշրջանառության մեջ տվյալ խմբավորման կամ նրա անդամ երկրի տարածաշրջանային ապրանքաշրջանառության մասնաբաժնի և համաշխարհային ապրանքաշրջանառության մեջ տվյալ խմբավորման տարածաշրջանային ապրանքաշրջանառության մասնաբաժնի հարաբերակցություն:

Ինտեգրացիոն խմբավորման անդամ երկրի և ինտեգրացիոն խմբավորման Տարածաշրջանային առևտրի ինտենսիվության ինդեքսները որոշվում են հետևյալ բանաձևերով.

- *Ինտեգրացիոն խմբավորման անդամ երկրի Տարածաշրջանային առևտրի ինտենսիվության ինդեքս (RTII_i) [6, c. 129]*

$$RTII_i = \frac{X_{ijt} + M_{ijt}}{X_{jt} + M_{jt}} / \frac{X_{wt} + M_{wt}}{X_{wt} + M_{wt} - (X_{jt} + M_{jt})}$$

- *Ինտեգրացիոն խմբավորման Տարածաշրջանային առևտրի ինտենսիվության ինդեքս (RTII_j)*

$$RTII_j = \frac{X_t + M_t}{X_{jt} + M_{jt}} / \frac{X_{jt} + M_{jt}}{X_{wt} + M_{wt} - (X_{jt} + M_{jt})}$$

որտեղ X_{ijt} -ն i -րդ երկրի արտահանման տարեկան (t) ծավալն է դեպի j տարածաշրջան, M_{ijt} -ն՝ i -րդ երկրի ներմուծման տարեկան (t) ծավալը j տարածաշրջանից, X_t -ն՝ տարածաշրջանի փոխադարձ արտահանման տարեկան (t) ծավալը, M_t -ն՝ տարածաշրջանի փոխադարձ ներմուծման տարեկան (t) ծավալը, X_{jt} -ն՝ j տարածաշրջանի ամբողջական արտահանման տարեկան (t) ծավալը (դեպի երրորդ երկրներ), M_{jt} -ն՝ j տարածաշրջանի ամբողջական ներմուծման տարեկան (t) ծավալը (երրորդ երկրներից), X_{wt} -ն՝ համաշխարհային արտահանման տարեկան (t) ծավալը, M_{wt} -ն՝ համաշխարհային ներմուծման տարեկան (t) ծավալը:

Եթե ինդեքսը հավասար է 1 միավորի, ապա դա նշանակում է, որ տարածաշրջանային ինտեգրացիոն խմբավորման անդամ երկրների միջև փոխադարձ առևտրի ինտենսիվությունը հավասար է երրորդ երկրների հետ արտաքին առևտրի ինտենսիվությանը: Եթե ինդեքսը մեծ է 1-ից, ապա դա ցույց է տալիս, որ առկա է «աշխարհագրական գլորում», այսինքն՝ առևտրային կողմնորոշում դեպի խմբավորման ան-

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

դամ երկրներ, ինչը պայմանավորված է տարածաշրջանային նախապատվությամբ (աշխարհագրական մոտիկություն, տրանսպորտային ցածր ծախսեր, պատմական և մշակութային ընդհանրություն և այլն): Իսկ եթե ինդեքսը փոքր է 1-ից, ապա երրորդ երկրների հետ արտաքին առևտրի ինտենսիվությունն ավելի մեծ է, քան խմբավորման շրջանակներում փոխադարձ առևտրի ինտենսիվությունը, այսինքն՝ առևտրային ինտեգրման մակարդակը ցածր է:

Հաշվարկները ցույց են տալիս, որ ԵԱՏՄ գործընկեր երկրների հետ առավել ինտենսիվ արտաքին առևտուր են իրականացնում Ռուսաստանը, Բելառուսը և Ղազախստանը՝ չնայած այն հանգամանքին, որ 2016-2018թթ. ընթացքում այդ երկրների ինտենսիվության ինդեքսները գնալով նվազում են, ինչը նշանակում է, որ վերջիններս հակված են դեպի երրորդ երկրների հետ արտաքին առևտրի ինտենսիվության մակարդակի բարձրացմանը: Ինչ վերաբերում է Հայաստանին և Ղրղզստանին, ապա այս երկրներում Տարածաշրջանային առևտրի ինտենսիվության ինդեքսները գտնվում են 1-ից փոքր մակարդակի վրա, այսինքն՝ վերջիններիս՝ ԵԱՏՄ անդամ երկրների հետ փոխադարձ առևտրի ինտենսիվությունը բավականին ցածր է, ընդ որում՝ Հայաստանում և Ղրղզստանում նույնպես 2016-2018թթ. ընթացքում արձանագրվել է Տարածաշրջանային առևտրի ինտենսիվության առանց այդ էլ ցածր ինդեքսների մակարդակի աստիճանական նվազման միտում: Հարկ է նշել, սակայն, որ, ընդհանուր առմամբ, ԵԱՏՄ-ի՝ որպես ինտեգրացիոն խմբավորման տարածաշրջանային առևտուրն ունի ինտենսիվության բարձր մակարդակ (2018թ.՝ 10.2), որը նույնպես աստիճանաբար նվազում է (աղյուսակ 2):

Աղյուսակ 2

Տարածաշրջանային առևտրի ինտենսիվության ինդեքսը ԵԱՏՄ երկրներում 2015-2018թթ. ընթացքում [3], [7]¹

	2015	2016	2017	2018
Հայաստան	0.15	0.23	0.21	0.18
Բելառուս	3.49	4.21	3.71	3.16
Ղազախստան	2.02	2.17	1.98	1.65
Ղրղզստան	0.31	0.33	0.27	0.20
Ռուսաստան	5.32	6.49	5.90	4.99
ԵԱՏՄ	11.28	13.43	12.06	10.19

¹ Հաշվարկները կատարվել են հեղինակի կողմից

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով, 1-ին և 2-րդ աղյուսակների տվյալները փաստում են, որ, ճիշտ է, ԵԱՏՄ փոխադարձ առևտրի ծավալները գնալով աճում են, սակայն այդ աճին զուգահեռ՝ նվազում է տարածաշրջանային առևտրի ինտենսիվության աստիճանը: Նշվածից կարելի է եզրակացնել, որ այս խմբավորման շրջանակներում ամբողջությամբ չի օգտագործվում տնտեսական ինտեգրման ներուժը:

Հաջորդ կարևոր ինդեքսը **Համաչափ առևտրի ներխուժման ինդեքսն (Symmetric trade introversion index - STJ)** է, որը տարածաշրջանային արտաքին առևտրաշրջանառության հարաբերական ինտենսիվության ցուցանիշ է, շնորհիվ որի՝ համեմատվում է տարածաշրջանային ինտեգրացիոն խմբավորման ներքին և արտաքին առևտրի ինտենսիվությունը և բացահայտվում, թե տարածաշրջանի փոխադարձ, թե՞ արտաքին առևտրի ինտենսիվությունն է աճում առավել մեծ տեմպերով [8, cc. 6-7]: Այն որոշվում է հետևյալ բանաձևով.

$$STJ_i = \frac{\frac{HIT_i}{HET_i} - 1}{\frac{HIT_i}{HET_i} + 1} \text{ կամ } STJ_i = \frac{HIT_i - HET_i}{HIT_i + HET_i}$$

HIT_i-ն ներքին առևտրի ինտենսիվության միադարձ ինդեքսն է, որը հաշվարկվում է հետևյալ բանաձևով՝

$$HIT_i = \frac{\frac{IT_i}{T_i}}{\frac{ET_i}{T_w - IT_i}}$$

HET_i-ն արտաքին առևտրի ինտենսիվության միադարձ ինդեքսն է, որը հաշվարկվում է հետևյալ բանաձևով՝

$$HET_i = \frac{1 - \left[\frac{IT_i}{T_i}\right]}{1 - \left[\frac{ET_i}{T_w - IT_i}\right]}$$

որտեղ՝ IT_i -ն՝ տարածաշրջանի ներքին առևտրաշրջանառության ծավալն է, T_i -ն՝ տարածաշրջանի ամբողջական առևտրաշրջանառության ծավալը, T_w -ն՝ համաշխարհային առևտրաշրջանառության ծավալը, ET_i -ն՝ տարածաշրջանի արտաքին առևտրի ծավալը, որը որոշվում է ստորև նշված բանաձևով՝

$$ET_i = \sum_{a \in i} T_{a,ROW}$$

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

$T_{a,ROW}$ -ն a երկրի արտաքին առևտրաշրջանառությունն է տարածաշրջանից դուրս գտնվող երկրների հետ:

Համաչափ առևտրի ներխուժման ինդեքսը տատանվում է [-1;1] շրջակայքում, որտեղ -1 գործակիցը նշանակում է ներտարածաշրջանային առևտրի բացակայություն, 0-ն ենթադրում է «աշխարհագրական չեզոքություն», այսինքն՝ ներքին և երրորդ երկրների հետ առևտրի հավասարություն, իսկ 1-ի դեպքում բացակայում է երրորդ երկրների հետ տարածաշրջանի առևտուրը:

Աղյուսակ 3-ի տվյալներից երևում է, որ ԵԱՏՄ-ում Համաչափ առևտրի ներխուժման ինդեքսը 2015-2018թթ. ընթացքում տատանվել է (0.85-0.88)-ի շրջանակներում, ինչը նշանակում է, որ ԵԱՏՄ երկրներում փոխադարձ առևտրի ինտենսիվությունն աճում է ավելի բարձր տեմպերով, քան երրորդ երկրների հետ առևտրի ինտենսիվությունը, այլ կերպ ասած՝ կառույցի անդամ երկրների համար ներտարածաշրջանային ներքին առևտուրն ունի ավելի մեծ նշանակություն, քան երրորդ երկրների հետ արտաքին առևտուրը: Միաժամանակ պետք է նկատել նաև, որ ինչպես Տարածաշրջանային առևտրի ինտենսիվության ինդեքսը, այնպես էլ Համաչափ առևտրի ներխուժման ինդեքսը սկսած 2016թ.-ից աստիճանաբար նվազում է, ինչը ևս մեկ ազդակ է ԵԱՏՄ շրջանակներում փոխադարձ առևտրի ծավալների ինտենսիվության նվազման միտումների առկայության մասին:

Աղյուսակ 3

Համաչափ առևտրի ներխուժման ինդեքսը ԵԱՏՄ երկրներում 2015-2018թթ. ընթացքում [3], [7]²

Ինդեքս	2015	2016	2017	2018
ET_i	579.38	509.37	634.19	753.42
HIT_i	11.42	13.56	12.21	10.32
HET_i	0.85	0.84	0.84	0.86
ST_j	0.86	0.88	0.87	0.85

Ինչ վերաբերում է ԵԱՏՄ անդամ երկրների փոխադարձ առևտրի ապրանքային կառուցվածքին, ապա դրա վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ԵԱՏՄ փոխադարձ առևտրի գրեթե 1/3-ը (28.7% կամ 17.1 մլրդ ԱՄՆ դոլար) բաժին է ընկնում «Հանքային արտադրանք» ապրանքա-

² Հաշվարկները կատարվել են հեղինակի կողմից

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

յին խմբին, որի գերակշիռ մասը (85.1% կամ 14.6 մլրդ ԱՄՆ դոլար) ապահովվում է Ռուսաստանի կողմից (հիմնականում հանքային վառելիքի և նավթի գծով): Փոխադարձ առևտրում մեծ տեսակարար կշիռ է զբաղեցնում նաև «Մեքենաներ, սարքավորումներ և տրանսպորտային միջոցներ» ապրանքախումբը (19.0% կամ 11.4 մլրդ ԱՄՆ դոլար), որում համեմատաբար բարձր դիրք են զբաղեցնում Ռուսաստանը (60.5% կամ 6.9 մլրդ ԱՄՆ դոլար) և Բելառուսը (35.5% կամ 4.0 մլրդ ԱՄՆ դոլար): Երրորդ տեղում են գտնվում «Մենդամթերք և գյուղատնտեսական հումք» խմբի մեջ մտնող ապրանքները, որոնց առևտրի ավելի քան կեսը պատկանում է Բելառուսին (51.4% կամ 4.5 մլրդ ԱՄՆ դոլար), իսկ ավելի քան 1/3-ը (37.1% կամ 3.3 մլրդ ԱՄՆ դոլար)՝ Ռուսաստանին: ԵԱՏՄ երկրների փոխադարձ առևտրում զգալի մասնաբաժին ունեն նաև «Մետաղներ և դրանցից պատրաստված ապրանքներ» (13.1%) և «Քիմիական արդյունաբերության արտադրանք» (11.6%) ապրանքային խմբերը (աղյուսակ 3):

Աղյուսակ 3

ԵԱՏՄ անդամ երկրների փոխադարձ առևտուրը՝ ըստ խոշորացված ապրանքախմբերի 2018թ. [3]

մլն ԱՄՆ դոլար

Ապրանքախմբի անվանումը	ԵԱՏՄ	այդ թվում՝				
		Հայաստան	Բելառուս	Ղազախստան	Ղրղզստան	Ռուսաստան
Հանքային արտադրանք	17,141.7	7.3	291.6	2,153.5	104.6	14,584.8
Մեքենաներ, սարքավորումներ և տրանսպորտային միջոցներ	11,376.5	40.4	4,035.1	373.8	40.7	6,886.5
Մենդամթերք և գյուղատնտեսական հումք	8,742.6	365.5	4,494.0	532.9	103.6	3,246.6
Մետաղներ և դրանցից պատրաստված ապրանքներ	7,852.0	7.5	984.1	1,809.2	66.9	4,984.4
Քիմիական արդյունաբերության արտադրանք	6,956.2	23.0	1,634.6	886.6	17.9	4,394.0

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

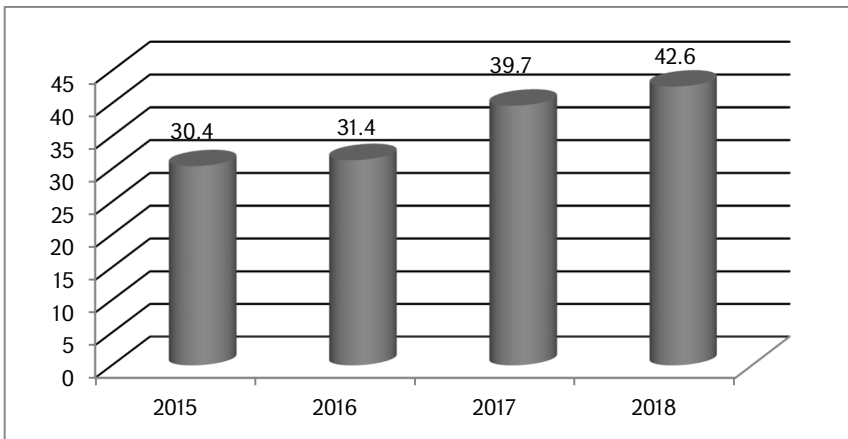
Տեքստիլ, տիքստիլե ապրանքներ և կոշիկ	2,268.6	153.0	1,133.4	58.0	187.2	736.9
Փայտանյութ, ցելյուլոզային-թղթային ապրանքներ	1,626.9	0.9	441.4	19.0	2.6	1,162.9
Կաշվե հումք, մորթեղեն և դրանցից պարտաստված ապրանքներ	126.9	11.3	52.0	3.5	1.9	58.1
Այլ ապրանքներ	3,629.6	80.1	825.6	55.4	43.0	2,625.7
Ընդամենը	59,721.1	689.0	13,891.8	5,891.9	568.4	38,679.9

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ԵԱՏՄ փոխադարձ առևտրում բավականին մեծ մասնաբաժին է կազմում հանքային արտադրանքը՝ կարելի է փաստել, որ փոխադարձ առևտրի դինամիկայի վրա էական ազդեցություն են թողնում նշված ապրանքախմբի մեջ մտնող արտադրատեսակների համաշխարհային գների փոփոխությունները. մի կողմից, այդ գների աճը կարող է հանգեցնել փոխադարձ առևտրի ծավալների ավելացմանը, իսկ մյուս կողմից՝ դրանց նվազումը էապես կարող է կրճատել փոխադարձ ապրանքաշրջանառության մակարդակը: Դա նշանակում է, որ ԵԱՏՄ փոխադարձ առևտրի կայուն աճի ապահովման գործում կարևոր խնդիր է հանդիսանում խմբավորման անդամ երկրներում ոչ հանքահումքային ապրանքների արտադրության ծավալների ընդլայնումը, որի համար անհրաժեշտ է, նախ և առաջ, բարձրացնել թողարկվող արտադրանքի մրցունակության մակարդակը ԵԱՏՄ երկրներում: Չնայած դրան՝ հարկ է նշել, որ ապրանքների մրցունակության մակարդակի բարձրացումը կարող է հանգեցնել դրանց՝ դեպի երրորդ, առավել զարգացած երկրներ արտահանման ծավալների մեծացմանը՝ ի հաշիվ փոխադարձ արտահանման ծավալների կրճատման: Դրա վառ ապացույցն է այն, որ «մինչ ԵԱՏՄ ձևավորումը 15-20 տարի առաջ կառույցի ներկայիս անդամ բոլոր երկրների միջև փոխադարձ առևտրի ծավալներն ավելի մեծ էին, քան ԵԱՏՄ ձևավորումից հետո ընկած ժամանակահատվածում, ինչը, սակայն, դեռ չի վկայում ԵԱՏՄ շրջանակներում ինտեգրման անբավարար մակարդակի մասին, քանի, որ 20 տարի առաջ այդ երկրներում արտադրվող ոչ հումքային ապրանքներն արտասահմանյան երկրներում ավելի քիչ էին

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

մրցունակ և այդ իսկ պատճառով հիմնականում արտահանվում էին ԵԱՏՄ ապագա մասնակից երկրներ, մինչդեռ դրանց մրցունակության աճին զուգահեռ՝ անդամ երկրների ընդհանուր առևտրի ծավալի մեջ ԵԱՏՄ շուկայի տեսակարար կշիռը գնալով կրճատվեց» [9, cc. 86-87]:

Նշվածն առավել պատկերավոր ներկայացնելու համար նկատենք, որ 2015-2018թթ. ընթացքում ԵԱՏՄ շրջանակներում ոչ հանքային արտադրանքի փոխադարձ առևտուրը գրանցել է անընդհատ աճի միտում (գծապատկեր 4): Այդ ժամանակաշրջանում այն աճել է 39.9%-ով կազմելով, այն դեպքում, երբ փոխադարձ ընդհանուր առևտուրը (ներառյալ հանքային արտադրանքը)՝ ընդամենը 30.9%-ով: Հատկանշական է, որ եթե 2015թ. համեմատ 2016թ. ԵԱՏՄ փոխադարձ առևտրի ընդհանուր ծավալը կրճատվել է 5.8%-ով՝ 45.6 մլրդ ԱՄՆ դոլարից նվազելով մինչև 43.0 մլրդ ԱՄՆ դոլարի, ապա նույն ժամանակահատվածում այդ ցուցանիշն առանց հանքային արտադրանքի (աղ, ծծումբ, հանքային շինանյութեր, հանքաքար, խարամ և մոխիր, հանքային վառելիք, յուղ և դրանց թորման արտադրանք) փոխադարձ առևտրի ծավալի, ընդհակառակը, աճել է 3.1%-ով՝ 30.4 մլրդ ԱՄՆ դոլարից հասնելով 31.4 մլրդ ԱՄՆ դոլարի:

Գծապատկեր 4. ԵԱՏՄ անդամ երկրների փոխադարձ առևտուրը (բացի հանքային արտադրանքից) 2015-2018թթ. ընթացքում (մլրդ ԱՄՆ դոլար) [3]

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Նշելով տնտեսական ինտեգրացիոն խմբավորման շրջանակներում փոխադարձ առևտրի ինտենսիվության մասին՝ անհրաժեշտ է նաև վեր հանել անդամ երկրների տնտեսության այն ոլորտները, որոնց զարգացումը կարող է նպաստել ինտեգրման էֆեկտի մեծացմանը: Ըստ Եվրասիական տնտեսական հանձնաժողովի կողմից հրապարակված գեկույցի՝ այդ ոլորտները ըստ անդամ երկրների հետևյալն են.

- *Հայաստան*՝ տրանսպորտ և կապ, գյուղատնտեսություն, մեքենաշինություն, էլեկտրաէներգիայի և ջրի արտադրություն և բաշխում, բնական գազի բաշխում (տարանցում),
- *Բելառուս*՝ նավթամթերքի, քիմիական արտադրանքի, ռետինի և պլաստմասսայի և այլ ոչ մետաղական ապրանքների արտադրություն, մեքենաշինություն, մետալուրգիա, էլեկտրաէներգիայի, գազի և ջրի արտադրություն և բաշխում,
- *Ղազախստան*՝ մետալուրգիա, մեքենաշինություն, նավթամթերքի արտադրություն, քիմիական արտադրություն, ռետինե և պլաստմասսե իրերի արտադրություն, այլ ոչ մետաղական հանքային արտադրանքի արտադրություն, տրանսպորտ և կապ,
- *Ղրղզստան*՝ մեքենաշինություն, տրանսպորտ և կապ, նավթամթերքի, քիմիական արտադրանքի, ռետինի և պլաստմասսայի և այլ ոչ մետաղական ապրանքների արտադրություն, մետալուրգիա,
- *Ռուսաստան*՝ մեքենաշինություն, մետալուրգիա, նավթամթերքի, քիմիական արտադրանքի, ռետինի և պլաստմասսայի և այլ ոչ մետաղական ապրանքների արտադրություն [10, cc. 12-13]:

Ի դեպ, ըստ վերոնշյալ գեկույցի՝ մեքենաշինությանը, նավթամթերքի արտադրությանը, քիմիական արտադրությանը և մետալուրգիային բաժին է ընկնում ԵԱՏՄ շրջանակներում ինտեգրման պոտենցիալ էֆեկտի ընդհանուր գնահատականի ավելի քան 60%-ը [10, cc. 11-12]:

Այսպիսով, ներտարածաշրջանային առևտրային հոսքերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ԵԱՏՄ շրջանակներում տեղի ունեցող գործընթացներում առկա են հակասական միտումներ: Մի կողմից, նկատվում է ԵԱՏՄ փոխադարձ առևտրի դինամիկ աճ, մյուս կողմից, կառույցի անդամ երկրների ամբողջական արտաքին առևտրի մեջ փոխադարձ առևտրի մասնաբաժնի անփոփոխ մակարդակը, ավելին՝ Տարածաշրջանային առևտրի ինտենսիվության, ինչպես նաև Համաչափ առևտրի

ներխուժման ինդեքսների դրական, սակայն նվազող միտումները վկայում են ԵԱՏՄ-ում առևտրային ինտեգրման դեռևս ոչ բավարար տեսլարի մասին: Դա թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ ԵԱՏՄ շրջանակներում ինտեգրացիոն գործընթացների հետագա զարգացումը և կառույցի միջազգային մրցունակության աճը պայմանավորված է անդամ երկրների տնտեսությունների բազմազանեցմամբ և արդիականացմամբ, արդյունաբերության ոլորտի տեխնոլոգիազեցվածության մակարդակի աճով, անդամ բոլոր երկրների միջև տնտեսական կապերի ընդլայնմամբ, համատեղ ներդրումային ծրագրերի իրականացմամբ, տեղեկատվական տեխնոլոգիաների զարգացմամբ, որոնք կնպաստեն ոչ միայն այդ երկրների կողմից նոր արտաքին շուկաների գրավմանը, այլև տարածաշրջանային տնտեսական ինտեգրման ընձեռած հնարավորությունների շնորհիվ փոխադարձ առևտրի ծավալների է՛լ ավելի ընդլայնմանը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Зубенко В.В, Аварский С.А., «Взаимодополняемость экономик стран-членов ЕАЭС: между прошлым у будущим». Журнал «Национальные интересы: приоритеты и безопасность», Изд-во: «Финансы и кредит», М.: 2016, N 11 (344)
2. Основные направления экономического развития Евразийского экономического союза / Решение Высшего Евразийского экономического совета от 16 октября 2015 г. N 28
3. http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/time_series/Pages/default.aspx
4. «Взаимная торговля товарами. Статистика Евразийского экономического союза. 2017 год: Статистический сборник»; Евразийская экономическая комиссия. М.: Изд.-во ООО «Сам Полиграфист», 2018
5. https://wits.worldbank.org/wits/wits/witshelp/Content/Utilities/e1.trade_indicators.htm
6. Демина Я.В., Эффекты торговой интеграции в странах АСЕАН. Пространственная экономика. 2015. № 3
7. <https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.CD?view=chart>
8. Агарко А.А., Перспективы гармонизации национальных стандартов аудита в ЕАЭС. Международный научный журнал «Молодой ученый», № 15 (201) / 2018

9. Поливач А., Взаимная торговля стран – участниц ЕАЭС и курсы их валют. Россия и новые государства Евразии. 2018, № 4
10. Доклад «О сферах экономики, обладающих интеграционным потенциалом в Евразийском экономическом союзе, и мерах, направленных на его использование». Распоряжение Евразийского межправительственного совета от 07.03.2017, N 2

EURASIAN ECONOMIC UNION MEMBER STATES MUTUAL TRADE INTENSITY ASSESSMENT

Misak Avagyan

EU, Chair of Management,
PhD in Economics, Associate Professor

The article presents the need for economic complementarity within an integration group and, in this context, the possibility of expanding mutual trade between member states of the Eurasian Economic Union (EAEU). Analyzing the dynamics, as well as the geographical and commodity structure of mutual trade and trade with third countries of the EAEU, the trends and modern features of trade and economic relations formed within the structure are revealed. Based on the calculation of the indices of Regional trade intensity and symmetric trade introversion, the intensity of mutual trade between the EAEU member states was estimated and conclusions were drawn as a result.

Keywords: regional economic integration, trade relations, mutual trade, turnover, commodity diversification, competitiveness.

ОЦЕНКА ИНТЕНСИВНОСТИ ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ СТРАН-ЧЛЕНОВ ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА

Мисак Авагян

ЕУ, кафедра Управления,
к.э.н, доцент

В статье представлена необходимость экономической взаимодополняемости внутри интеграционной группировки и, в этом контексте,

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

возможности расширения взаимной торговли между государствами-членами Евразийского экономического союза (ЕАЭС). Анализируя динамику, а также географическую и товарную структуру взаимной торговли и торговли с третьими странами ЕАЭС, выявлены тенденции и современные особенности торгово-экономических отношений, сформированных в рамках структуры. На основе расчета индексов интенсивности региональной торговли и симметричной торговой интроверсии была оценена интенсивность взаимной торговли между государствами-членами ЕАЭС и в результате были сделаны выводы.

Ключевые слова: региональная экономическая интеграция, торговые отношения, взаимная торговля, товарооборот, товарная диверсификация, конкурентоспособность.

Ընդունվել է պաշտոնաթղթի 25.10.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 19.11.2019թ.

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԻՆՏԵԳՐԱՑԻՈՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

Աննա Հայրապետյան

ԵՀ, Գյումրու մասնաճյուղ, Կոն.Կ.Թ.
annahayrapetyan@ymail.com, +374 94 504997

Ունենալ փակ տնտեսություն, նշանակում է օտարվել համաշխարհային տնտեսական և տեխնոլոգիական զարգացումներից: Ինչպե՞ս է Հայաստանը ներգրավված միջազգային ինտեգրացիոն գործընթացներում, ինչպիսի՞ն է դրա արդյունքը մեր երկրի տնտեսության զարգացման վրա, ի՞նչ հիմնախնդիրներ, վրանգներ ու միտումներ կան այդ գործընթացներում, որո՞նք են տարբեր ինտեգրացիոն կառույցներին Հայաստանի անդամակցության հեռանկարները և այլն: Սյա հարցերն են ուսումնասիրվել սույն հոդվածում, որի նպատակն է գնահատել տարածաշրջանային տնտեսական համագործակցության մոդելի արդյունավետությունը Եվրամիության Ասոցացման համաձայնագիր թե՛ Եվրասիական տնտեսական միություն (ԵԱՏՄ) երկրներում: Ընդ որում, արդյունավետությունը գնահատելու համար ուսումնասիրվել են արտաքին առևտրաշրջանառության, ներդրումների, արտադրական գործընթացներին մասնակցության, տեխնոլոգիական առաջընթացի և գիտատար ոլորտների համատեղ ֆինանսավորման հիմնահարցերը:

Հիմնաբառեր. ինտեգրացիա, ինտեգրացիոն միավորում, Եվրասիական տնտեսական միություն, Եվրամիության Ասոցացման համաձայնագիր, առևտրային քաղաքականություն, տնտեսական համագործակցություն:

Ելնելով դեռևս Եվրասիական տնտեսական համայնքի սահմանած դրույթներից՝ ԵԱՏՄ-ի շրջանակներում ընթացող ինտեգրացիոն գործընթացները ենթադրում են տնտեսության ճյուղերի զարգացում, նոր տնտեսական միջավայրի և զարգացման նոր հեռանկարների ստեղծում, շուկաների ընդլայնում, որտեղ անդամ-երկրների ապրանքների փոխադարձ առևտրում չեն կիրառվելու ներմուծման և արտահանման մաքսատուրքեր, ոչ սակագնային կարգավորման միջոցներ, հակադեմ-

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

փինգային ու փոխհատուցման միջոցներ [14]: Իրական պատկերը ստանալու համար ներկայացնենք ԵԱՏՄ-ի առավելությունները և թերությունները՝ մատնանշելով մի շարք փաստարկներ:

Նախ պետք է նշել, որ ԵԱՏՄ-ի, ինչպես և ԱՊՀ-ի ստեղծումը հետապնդում է առավելապես քաղաքական նպատակ: Ռուստատանը փորձում է վերականգնել Խորհրդային միության տարիների իր գերիշխանությունը: Ռուսաստանը, ինչպես միշտ, Հայաստանում փնտրում է իր քաղաքական շահը: Մի կողմից Հայաստանը անփոխարինելի ռազմական հենակետ է Ռուսաստանի համար, մյուս կողմից Հայաստանը կարևոր խաչմերուկի վրա է գտնվում. այն խաչմերուկի, որով իրանական նավթը և գազը կարող են հասնել Եվրոպա: Այսպիսով, Ռուսաստանը Հայաստանի՝ ԵԱՏՄ-ին անդամակցությամբ փակում է Իրանի այդ հնարավորությունը, որը կնշանակեր Եվրոպա արտահանվող ռուսական գազի ծավալների կրճատման հետևանքով միլիարդավոր դոլլարների կորուստ: ԵԱՏՄ-ն չի կարող լուծել անդամ-երկրների տնտեսական հետամնացության խնդիրը, եթե հաշվի առնենք, որ տնտեսական զարգացման և տեխնոլոգիական առաջընթացի խոշոր բևեռները ԱՄՆ-ն, Ճապոնիան և Եվրոպական զարգացած երկրներն են: Հետևաբար, եթե Հայաստանը չի զարգացնում այս երկրների հետ տնտեսական համագործակցության հարաբերություններ, ապա գերծ կմնա համաշխարհային զարգացման գործընթացներից և տեխնիկական առաջադիմության միտումներից: Այս իմաստով կա մի կանխադրույթ, ըստ որի Եվրամիության (ԵՄ) հետ Հայաստանի տնտեսական հարաբերությունների զարգացումը ունի ավելի լուրջ նախադրյալներ և հեռանկարներ:

ԵԱՏՄ անդամ-պետությունների հետ Հայաստանի տնտեսական հարաբերությունները առավել կայացած են առևտրային հարաբերություններում, եթե չասենք՝ մեծ հաշվով սահմանափակվում են առևտրի ազատականացման քաղաքականության շրջանակներում:

ԵԱՏՄ-ին Հայաստանի անդամակցության դրական կողմը կամ առավելությունը արտոնյալ (միասնական) մաքսային տարածքի ստեղծումով առևտրային ծավալների աճի հնարավորությունների ապահովումն է: Այս փաստը հիմնավորելու կամ հերքելու համար ուսումնասիրվել են ՀՀ արտաքին առևտրի՝ վերջին հինգ տարիների վիճակագրական ցուցանիշները:

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աղյուսակ 1

«Հ արտաքին առևտրաշրջանառությունը ԵԱՏՄ և ԵՄ երկրների հետ

(մլն դոլար) [6, էջ 114-115], [7, էջ 124-125]

	2014	2015	2016	2017	2018	աճի տեմպ (%)	2019 հունվար-հունիս
ԵԱՏՄ երկրներ, այդ թվում՝	-	-	-	1 787,4	1 989,5	111.3	982,2
ՌԴ	1 431,1	1 174,0	1 358,3	1 730,5	1 924,4	111.2	946,1
Բելառուս	40,1	39,3	36,7	46,1	50,3	109.1	31,3
Ղազախստան	7,5	5,1	5,6	9,0	13,5	150.0	3,3
Ղրղզստան	-	-	-	1,8	1,3	68.6	1,5
ԵՄ երկրներ	1 599,9	1 120,6	1 218,1	1 537,6	1 830,1	119.0	756,3

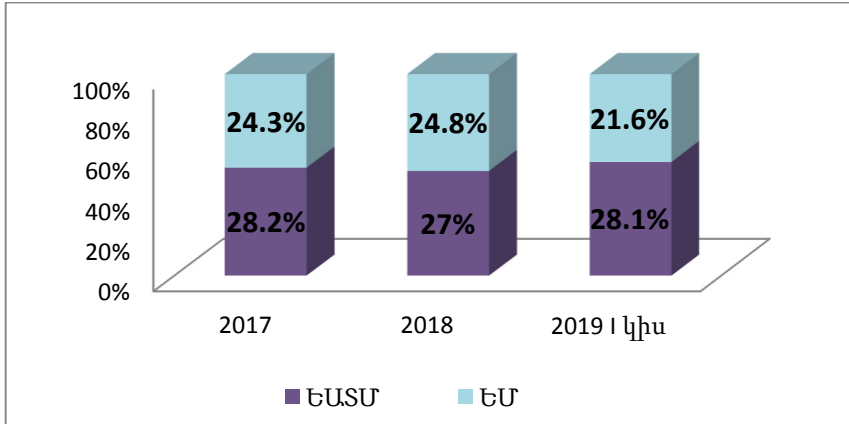
Առևտրաշրջանառության դինամիկայի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ասել, որ թե՛ ԵԱՏՄ շրջանակներում, թե՛ ԵՄ երկրների հետ Հայաստանի արտաքին առևտուրը 2016-2019թթ. հիմնականում ունեցել է աճի միտումներ: 2018թ.-ի տարեվերջի դրությամբ զգալի աճ է գրանցվել Հայաստան-Ղազախստան առևտրային հարաբերություններում: Աճը տեղի է ունեցել արտահանման ծավալների գրեթե կրկնակի ավելացման արդյունքում (9,8 մլն դոլար՝ նախորդ տարվա 4,9 մլն դոլարի դիմաց): Հայաստանի արտահանվող հիմնական ապրանքը ոգելից խմիչքներն են, որի տակ պետք է հասկանալ հիմնականում կոնյակը:

Հայաստանի առևտրաշրջանառությունը ԵՄ-ի հետ ունեցել է աճի ավելի բարձր տեմպեր (119.0%), քան ԵԱՏՄ երկրների հետ (111.3%): Սակայն 2019թ. առաջին կիսամյակում նախորդ ժամանակահատվածի նույն ցուցանիշների համեմատությամբ ցուցանիշի աճի տեմպերը համեմատաբար ցածր են եղել ԵԱՏՄ-Հայաստան մասով, իսկ ԵՄ երկրների մասով գրանցվել է առևտրային ծավալների անկում 16.6%-ով (2018թ. առաջին կիսամյակում ցուցանիշը կազմել է 906,8 մլն դոլար): Ընդ որում, անկում է արձանագրվել թե՛ ներմուծման, թե՛ արտահան-

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

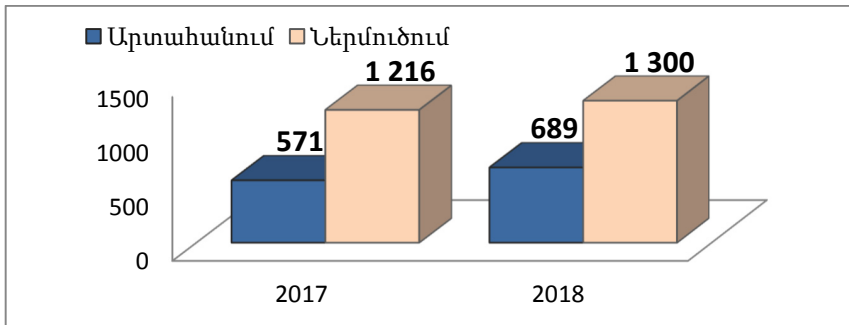
ման կառուցվածքում: Արտահանումը կրճատվել է 26%-ով (369,6 մլն դոլարից դառնալով 273,2 մլն դոլար), իսկ ներմուծումը՝ 1,1%-ով (537,1 մլն դոլարից դառնալով 483,1 մլն դոլար):

ՀՀ առևտրաշրջանառության կառուցվածքի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հիմնական ուղղությունը ԵԱՏՄ-ն է, որը 2019թ. առաջին կիսամյակում ունեցել է աճի միտում:

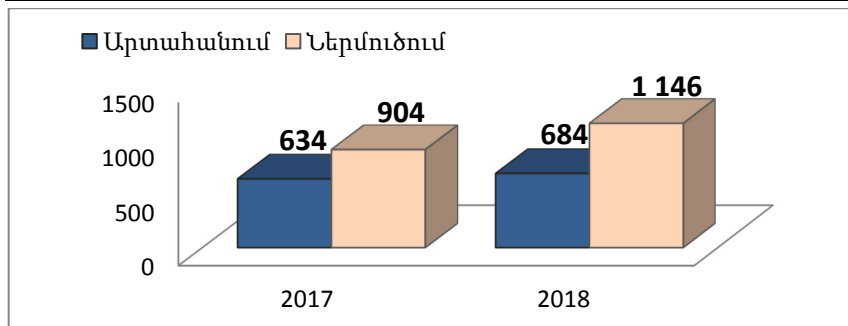
Գծապատկեր 1. ՀՀ արտաքին առևտրաշրջանառության կառուցվածքի դինամիկան (տոկոս)

2017-2018թթ.-ին թե՛ արտահանումը, թե՛ ներմուծումը ունեցել են դինամիկ զարգացում:

Գծապատկեր 2. ՀՀ արտաքին առևտրուրը ԵԱՏՄ երկրների հետ (մլն դոլար)

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գծապատկեր 3. ՀՀ արտաքին առևտրորդ ԵՄ երկրների հետ (մլն դոլար)

ԵԱՏՄ երկրներից ներմուծումը գրեթե երկու անգամ գերազանցում է արտահանմանը: Ցուցանիշների համեմատությունը թույլ է տալիս ասել, որ ներմուծումը ԵԱՏՄ-ից ավելի շատ է եղել, քան ԵՄ-ից, միաժամանակ ԵՄ ավելի շատ ենք արտահանել, քան ԵԱՏՄ, թեև 2018թ. դեպի ԵԱՏՄ արտահանումը (689 մլն դոլար), որը 20%-ով աճել է նախորդ տարվա համեմատ, գերազանցել է դեպի ԵՄ արտահանման ցուցանիշին (684 մլն դոլար): Այս փաստը պայմանավորված է միության երկրների միջև առևտրային խթանների ու մեխանիզմների բարելավման հանգամանքով: Ուշագրավ է այն, որ արտահանման գերակշիռ մասը՝ 684 մլն դոլարի 97%-ը (666,5 մլն դոլարը) պատկանում է ռուսական շուկային:

Դիտարկվող ժամանակահատվածի համար դրական միտումը՝ դեպի ԵՄ երկրներ արտահանման ծավալների առումով, ակնհայտ է: 2016-2018թթ. ցուցանիշը աճել է 1.4 անգամ (479 մլն դոլարից հասնելով 684 մլն դոլարի): Սակայն 2019թ. հունվար-հունիսին նախորդ ժամանակահատվածի համեմատ ցուցանիշը կրճատվել է արտահանման մասով 26%-ով (370 մլն դոլարից իջնելով 273 մլն դոլար), իսկ ներմուծման մասով կրճատվել է 10%-ով (537 մլն դոլարից իջնելով 483 մլն դոլար):

Եվրոպական տնտեսական համագործակցության կարևոր նախադրյալներից է ԵՄ Արտոնությունների ընդհանրացված «GSP+» համակարգը, որի շնորհիվ 6300 հայկական ապրանքներ արտահանվում են ԵՄ առանց մաքսատուրքի: Այս հանգամանքով է բացատրվում դեպի Եվրոպական շուկա արտահանման համեմատաբար բարձր մակարդակը:

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Վերջին երկու հաշվետու տարում Հայաստանից արտահանվող ապրանքների ցանկում դարձյալ առաջատարը հանքահումքային ապրանքներն են և պատրաստի արտադրանքը [10]: Հայաստանից Ռուսաստան ամենաշատն արտահանվում են ոգելից և ոչ ոգելից ըմպելիքներ, որոնց 94%-ը բաժին է ընկնում սպիրտային խմիչքներին, հիմնականում կոնյակի և օղու տեսականուն [11, էջ 27]: Այս իմաստով էլ հաճախ ԵԱՏՄ ինտեգրացման առավելությունը նույնացվում է հայկական ոգելից խմիչքների՝ դեպի Ռուսաստան արտոնյալ պայմաններով արտահանման մեխանիզմների ստեղծման հետ:

Բացի Ռուսաստանից, ԵԱՏՄ մնացած երկրների հետ տնտեսական բոլոր հարաբերությունները ներկա փուլում գտնվում են զարգացման շատ ցածր մակարդակի վրա:

ԵԱՏՄ-ն արտահանում է հանքահումքային և վառելիքաէներգետիկ ապրանքներ և ներմուծում պատրաստի տեխնոլոգիական արտադրանք, ինչը փաստում է ԵԱՏՄ-ի արդյունաբերական պոտենցիալի ցածր և անմրցունակ մակարդակի մասին [12]:

Հասկանալի է, որ ամբողջական շուկայի ձևավորման և լիարժեք ինտեգրման համար առկա են ներքին և արտաքին մի շարք խոչընդոտներ. մի կողմից դա Հայաստանի աշխարհագրական դիրքն է, ճանապարհային ու տրանսպորտային փոխադրումների դժվարությունները և տնտեսական շրջափակումը, մյուս կողմից դեռևս առկա է եվրոպական ստանդարտներին համապատասխանեցման խնդիր: Բացի այդ, միջազգային տնտեսական գործարքներն առայժմ շրջանցում են խոշոր ներդրումային ծրագրերը:

Պետք է հաշվի առնել, որ օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների ցուցանիշով հետխորհրդային երկրների շարքում Հայաստանը գտնվում է ցածր դիրքերում: 2017թ.-ին՝ հինգ տարվա ընթացքում ցուցանիշը ունեցել է միայն նվազման միտում՝ կազմելով 246 մլն դոլար [3, էջ 187]:

Ուսումնասիրելով ներդրումների բաշխվածության ցուցանիշները՝ ըստ տնտեսության ճյուղերի, կտեսնենք, որ ռուսական ներդրումների ամենամեծ բաժինը կենտրոնացված է էներգետիկայի ոլորտում, մասնավորապես էլեկտրաէներգիայի արտադրության ոլորտում, սակայն ներդրումային հոսքերի աշխարհագրական կառուցվածքում գլխավոր ուղղությունը վերջին տարիներին շարունակում են մնալ օֆշորային

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

երկրները [5, էջ 515-522]: Այսպիսով, կարելի է մեկ անգամ ևս փաստել, որ տարածաշրջանային տնտեսական համագործակցության այս մակարդակը դեռևս շատ ցածր է՝ Հայաստանի տնտեսության իրական հատվածի վրա դրական ազդեցություն ունենալու առումով:

Եթե ուզում ենք հզորացնել ազգային տնտեսությունը, ապա 21-րդ դարի տնտեսագիտական մտածելակերպով՝ պետք է զարգացնել գիտատար ոլորտները, այսինքն՝ մտածել, ինչպես ապահովել մեր տեղը տեղեկատվական տեխնոլոգիաների համաշխարհային շուկայում: Թեև ԵԱՏՄ-ի առավելությունը կայանում է արտաքին առևտրաշրջանառության խթանման մեջ, երբ տեղական ապրանքները անդամ-երկրների շուկաներ են արտահանվում արտոնյալ ռեժիմով՝ առանց մաքսատուրքերի, հետևաբար դառնում են մրցունակ, միաժամանակ Հայաստանը ներմուծում է ավելի էժան, այսինքն՝ առանց մաքսատուրքերի, այնուամենայնիվ ընդամենը չորս երկրի հետ անմաքս առևտրաշրջանառություն զարգացնելու քաղաքականությունը, մեղմ ասած, արդյունավետ չէ և անհեռանկարային, մանավանդ երբ արտահանման մեջ գերակշռում են հանքահումքային և մետաղական պաշարներն ու գյուղատնտեսական ոլորտի ապրանքները: Արդյունաբերական ապրանքների փոխադարձ առևտրի աճը 2017թ. կազմել է 12.6%, իսկ սննդի և գյուղատնտեսական ապրանքների արտահանման աճը՝ 23,7%, որը կազմում է ընդհանուր արտահանման 57.6%-ը [1, ս. 54]:

ԵԱՏՄ երկրի միջև ֆինանսական հոսքերի և ապրանքաշրջանառության կառուցվածքի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս պնդել, որ առայժմ չկա առաջավոր փորձի՝ ինովացիոն տեխնոլոգիաների ներհոսքի և գիտատար ապրանքների ներմուծման ու արտահանման լուրջ հեռանկար:

Այսօրինակ առևտրային միտումները նշանակում են հետ մնալ գիտատեխնիկական առաջընթացի տեմպերից:

ԵԱՏՄ-ին անդամակցումը, միասնական առևտրային քաղաքականության սահմաններում, որոշակիորեն զրկում է անդամ-երկրներին տնտեսական որոշումների կայացման ինքնուրույնությունից:

Արևմուտքի կողմից Ռուսաստանի նկատմամբ կիրառվող պատժամիջոցները Եվրասիական տնտեսական միությանն անդամակցող երկրների վրա ունեն երկակի ազդեցություն: Հայտնի է որ պատժամիջոցների արդյունքում ռուսական ռուբլին արժեզրկվում է, իսկ նավթի

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

գները՝ նվազում: Արդյունքում կրճատվում է Ռուսաստանի հետ առևտրաշրջանառությունը: Միաժամանակ, պատժամիջոցները կարող են դրական ազդեցություն ունենալ արտաքին առևտրի վրա այն իմաստով, որ դեպի Ռուսաստան արգելված ապրանքների փոխարինումը միության անդամ-երկրներից ներմուծվող ապրանքներով, բերում է այդ երկրների առևտրային հաշվեկշիռների բարելավման:

Կան հակասություններ ԵԱՏՄ-ի շրջանակներում առևտրային համաձայնագրերի և ԵՄ Ասոցացման համաձայնագրի միջև, քանի որ դրանցից յուրաքանչյուրը ենթադրում է տարբեր իրավական ռեժիմներ: ԵԱՏՄ օրենսդրական դրույթներով ենթադրվում է, որ միության անդամ որևէ երկրի և այլ ինտեգրացիոն կառույցների միջև ընթացող հարաբերությունները պետք է կարգավորվեն Եվրասիական տնտեսական հանձնաժողովի որոշումներով: Հարվածի տակ է հայտնվում Եվրոպական երկրների հետ առևտրային պայմանագրերով հաստատված արտոնյալ առևտրի ռեժիմը:

Պետք է հաշվի առնել նաև շուկաների տարողության տարբերությունները. ԵՄ-ն ունի 512 մլն բնակչությամբ շուկա, ԵՏՄ-ն՝ 183 մլն: Տնտեսության չափերի տարբերությունն ավելի մեծ է. համախառն ներքին արդյունքով ԵՄ-ն 8.5 անգամ գերազանցում է ԵՏՄ-ին: 2017թ. դրությամբ Եվրամիության ՀՆԱ-ն կազմել է 17 տրլն դոլար [2], իսկ ԵԱՏՄ-ի ՀՆԱ-ն՝ 2 տրլն դոլար [15]:

Ընդհանրացնելով ուսումնասիրությունները՝ պետք է նշել տարածաշրջանային ինտեգրացիոն գործընթացներում առկա մի շարք դրական և բացասական կողմեր, որոնք բխում են ԵԱՏՄ կառուցի և ԵՄ Ասոցացման համաձայնագրի պահանջներից:

1. ԵԱՏՄ-Հայաստան առևտրատնտեսական համագործակցության շրջանակներում Ռուսաստանը դեռևս մնում է ոչ միայն հիմնական գործընկերը, այլև կարելի է՝ ասել գրեթե միակ երկիրը, հատկապես Ղազախստանի ու Ղրղզստանի հետ տնտեսական կապերի բացակայության ֆոնին:

2. ԵԱՏՄ-ին Հայաստանի անդամակցմամբ խթանվում է մի շարք, հատկապես ավանդական ապրանքների (գյուղատնտեսական ապրանքների, այդ թվում՝ կոնյակի) իրացումը Ռուսաստանում:

3. ԵԱՏՄ-Հայաստան ինտեգրացման տնտեսական բաղադրիչը կրում է պայմանական և որոշ չափով՝ ձևական բնույթ:

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

4. Շատ ցածր մակարդակի վրա է գտնվում ԵՄ երկրների հետ Հայաստանի տնտեսական համագործակցության մակարդակը, ինչը ուղղակիորեն մատնանշում է Հայաստանի մեկուսացվածությունը զարգացած տնտեսություն ունեցող արևմտյան աշխարհից:

5. ԵՄ Ասոցացման համաձայնագրում շոշափելի չէ տնտեսական բաղադրիչի դրական էֆեկտը, փոխարենը ակնհայտ է մարդու իրավունքների անվան տակ քողարկված եվրոպական նորմերի պարտադրումը, ինչը հակասություններ ունի մեր ազգային արժեհամակարգի հետ:

6. ԵՄ հետ տնտեսական սերտացումը կարող է ապահովել ներդրումների և գիտատար ոլորտների հաշվին ՀՀ տնտեսության զարգացման իրական խթաններ:

7. ԵՄ հետ առևտրային կապերի ամրապնդումը կախված է եվրոպական ստանդարտացման մակարդակից:

Ելնելով վերոնշյալ արձանագրումներից՝ մատնանշենք Հայաստանի ինտեգրացիոն կապերի բարելավման մի քանի պայմաններ՝

1. Հայաստանը պետք է զարգացնի այնպիսի տնտեսական հարաբերություններ, որտեղ կա գործընկերություն, և ոչ թե շահագործում, որտեղ կգործի փոխհամագործակցության էֆեկտը, այլ կերպ ասած՝ արդյունաբերական շղթայի օղակները կգտնվեն համագործակցող երկրներում, և համագործակցությունից կշահի երկրներից յուրաքանչյուրը:

2. ՏՏ ոլորտի հաշվին տնտեսության զարգացումը պետք է դառնա մեր գերակա խնդիրներից մեկը: Ի վերջո փորձի փոխանակման արդյունքում առաջավոր տեխնոլոգիաների յուրացման հնարավորություններն ու հեռանկարները ավելի շատ գտնվում են եվրոինտեգրման տիրույթում:

3. Եվրոինտեգրման հեռանկարները չպետք է սահմանափակվեն միայն առևտրային հարաբերությունների բարելավմամբ: Կենսական է այն հարցը, թե ինտեգրման արդյունքում ինչ առաջավոր փորձ ենք ձեռք բերելու, ինչպես ենք օգտագործելու այդ ինտեգրման ընձեռած հնարավորությունները՝ զարգացնելու մեր տնտեսությունը, ինչ համատեղ նախաձեռնություններով ենք հանդես գալու, ինչ արտադրական կոոպերացիաների մեջ ենք մտնելու, ինչպես ենք օգտվելու գյուղատն-

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

տեսության զարգացման եվրամիության ծրագրերից, ներդրումներից և այլն:

4. Համագործակցային հարաբերությունները անհրաժեշտ է հնարավորինս խորացնել միայն տնտեսական դաշտում, իսկ քաղաքական դաշտում, միգրացիոն պարտավորություններում և մարդու իրավունքների պաշտպանության, հանձնառություններում հարկավոր է դրսևորել չափազանց զգուշավորություն, անհրաժեշտության դեպքում՝ մերժողական դիրքորոշում: Եվրոպան չպետք է լինի այն կենտրոնը, որից ղեկավարվելու են մեր ազգի հասարակական-քաղաքական կյանքը կարգավորող ինստիտուցիոնալ միավորները կամ Եվրոպային չպետք է նայել իբրև բարոյական և իրավական նորմեր, օրակարգ և մշակույթ ձևավորողի, այլ Եվրոպան մեզ համար պետք է լինի ընդամենը հնարավորություն՝ դուրս գալու ազատ շուկա, զարգացնելու մեր տնտեսությունը և ամրապնդելու մեր երկրի դիրքը արևմտյան գործարար աշխարհում: Իսկ առանց տնտեսական հզորացման շարունակվելու է մեր վրա այս կամ այն երկրի ճնշումը և տարածաշրջանում մեր շահերի անտեսումը:

5. Չպետք է առաջնահերթություն տալ հանքարդյունաբերության ոլորտի ներդրումային ծրագրերին, փոխարենը նախապատվությունը պետք է տրվի կանաչ տնտեսության աճի ապահովման և այլընտրանքային էներգետիկայի արտադրության գաղափարներին:

Եվ ի վերջո Հայաստանի ազգային և տնտեսական անվտանգության և զարգացման խնդիրները տնտեսական, առևտրային միություններով կամ ասոցացման համաձայնագրերով չեն լուծվելու, չեն լուծվելու այս կամ այն երկրի հովանավորությունը վայելելով, ոչ էլ լուծվելու են այս կամ երկրի տնտեսական կցորդների, էժան աշխատուժ մատակարարողների դերը ստանձնելով կամ նրանց իսկ ռազմավարական ծրագրերի իրագործման համար ընդունվող փաստաթղթերի տակ ստորագրություններ դնելով: Համաձայնագրեր, պայմանագրեր, հուշագրեր, արձանագրություններ ստորագրելուց առաջ անհրաժեշտ է նախ ստեղծել կուռ պետական, ազգային ծրագրերի փաթեթ, որի մեջ իր առանձնահատուկ տեղը պետք է ունենա տնտեսական զարգացման ռազմավարական ծրագիրը: Այն պետք է տա հետևյալ հարցերի պատասխանը՝ «ի՞նչ ենք մենք ուզում աշխարհից՝ որպեսզ ազգ, ի՞նչ ենք տալու աշխարհին, ինչպե՞ս ենք հզորանալու, ի՞նչ կշիռ ենք ունենալու և ո՞րն է մեր երկրի դերը աշխարհաքաղաքական այս բարդ զարգա-

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ցումների և շահերի բախման համատեքստում»: Քանի դեռ մենք չունենք ազգային տեսլական, ցանկացած ինտեգրացիա վաղ թե ուշ կվերածվի ազգային անվտանգության լուրջ սպառնալիքի: Այս կամ այն ինտեգրացիոն միավորի հետ սերտացման հարցում մեր տնտեսական-քաղաքական կողմնորոշիչները և օրակարգային հարցերը պետք է լինեն մեր քաղաքական շահերի հետապնդումը, այդ թվում՝ տարածքային ամբողջականության ապահովումը և այդ ճանապարհին ծառայող խոչընդոտները մեր օգտին լուծելու դիվանագիտությունը: Հակառակ պարագայում աշխարհայացքային դիրքորոշման բացակայությունը վտանգի կենթարկի մեր երկրի միջազգային վարքն ու հեղինակությունը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. РЕСПУБЛИКА АРМЕНИЯ В ЕВРАЗИЙСКОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ СОЮЗЕ, ПЕРВЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ, 2018, сг. 54
2. World Economic Outlook Database, IMF, 2018
3. World Investment Report 2018, Investment and new industrial policies, p. 187
4. Հայաստանի ինտեգրացիոն քաղաքականությունը, Վերլուծական հոդվածաշար, Երևան 2014-2015
5. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2018, էջ 515-522
6. ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2015թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 114-115, https://www.armstat.am/file/article/sv_12_15a_411.pdf
7. ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2017թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 124-125, https://www.armstat.am/file/article/sv_12_17a_411.pdf
8. ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2018թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 127-128, https://www.armstat.am/file/article/sv_12_18a_411.pdf
9. ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2019թ. հունվար-հունիսին, էջ 118-119, https://www.armstat.am/file/article/sv_06_19a_411.pdf
10. ՀՀ արտաքին առևտուրն ըստ ապրանքների, <http://www.petekamutner.am/Content.aspx?itn=csCIForeignTradeByProducts>
11. ՀՀ ԱՎԾ, ՀՀ արտաքին առևտուրն ըստ ապրանքային խմբերի, էջ 27, https://www.armstat.am/file/article/ft_2_nish_2018_10.pdf

12. Եվրասիական տնտեսական հանձնաժողով, Объемы импортных поставок Республики Армения из государств – членов ЕАЭС за 2016 год,
http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/radestat/tables/intra/Documents/2016/12/I201612_9_1.pdf
13. https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2018_en.pdf
14. <http://www.evrazes.com/customunion/eepr>
15. <http://www.eurasiancommission.org/>

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ УЧАСТИЯ АРМЕНИИ В РЕГИОНАЛЬНЫХ ИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССАХ

Анна Айрапетян

Филиал ЕУ в г. Гюмри, к.э.н.

В данной статье анализ направлен на оценку экономической эффективности участия Армении в интеграционных процессах и выявление выгод, перспектив, барьеров и скрытых проблем экономической интеграции.

Изучение товарооборота и динамики инвестиций показало, что ни вступление Армении в ЕАЭС, ни соглашение об ассоциации с Европейским союзом пока не дали ожидаемых результатов.

Ключевые слова: интеграция, интеграционный союз, Евразийский экономический союз, Соглашение об ассоциации с Европейским союзом, торговая политика, экономическое сотрудничество.

THE SOCIO-ECONOMIC CONSEQUENCES OF THE PARTICIPATION OF ARMENIA IN REGIONAL INTEGRATION PROCESSES

Anna Hayrapetyan

EU, Gyumri Branch, PhD in Economics

The analysis in the article aims to assess the economic efficiency of the participation of Armenia in integration processes and to identify the benefits, prospects, barriers and hidden challenges of economic integration.

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

The study on trade turnover and investment dynamics reveals that neither the accession to the EAEU nor the Association Agreement with the European Union have yielded the expected results so far.

Keywords: integration, integration union, Eurasian Economic Union, European Union Association Agreement, trade policy, economic cooperation.

Ընդունվել է փայագրության՝ 22.09.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 14.11.2019թ.

СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ ЖИЛИЩНОГО ФОНДА РА

Тигран Бегларян

РАУ, Кафедра Экономики и финансов, Аспирант
tbeblaryan@mail.ru, +374 99 171710

В статье предложена целостная стратегия развития жилищного фонда РА, которая нацелена на комплексное совершенствование правовых, экономических, инвестиционных, инновационных, организационных, технико-технологических условий, обеспечивающих устойчивое развитие комплекса строительства и реконструкции жилья. Приведены основные характеристики и показатели уровня жилищного строительства РА за последнее десятилетие. Представлены основные элементы строительной матрицы. Расписаны все основные принципы и критерии для эффективной имплементации концепции стратегии и соответствующих программ.

Ключевые слова: стратегия развития жилищного фонда, доленое финансирование, инвестиционная матрица, структурное финансирование, секьюризация ипотечных кредитов

Мировые экономические тенденции указывают на стратегическое значение строительной отрасли и, в частности, жилищного и инфраструктурного строительства для экономики отдельных стран вне зависимости от их уровня развития. От этого прямо зависит благосостояние населения, общая экономическая активность в стране. Строительство жилья в мире, в том числе в развивающихся и переходных странах объективно будет активно развиваться и в будущем, в силу неукоснительного роста населения и процесса урбанизации.

В Республике Армения жилищные вопросы на законодательном уровне регламентированы Гражданским кодексом, Земельным кодексом, законом РА «О градостроительстве» и другими законодательными актами [1, 2, 3]. Гражданам РА предоставляются права на: а) приобретение жилья (квартиры) на правах собственности (дарение, наследование, обмен, аренда); б) покупку и аренду жилья (домов, квартир); в) строительство дома (жилья) и покупку или аренду в этих целях земельных участков; г) в законодательном порядке предусмотрена приватиза-

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ция арендуемой у государства квартиры; д) право получения кредитов в том числе ипотечных кредитов с целью строительства или приобретения жилья (квартиры) с возможностью использования приобретаемого или строящего жилья в качестве залога; е) реконструкцию принадлежащих гражданам нежилых помещений в жильё, в соответствии с законодательством РА.

В советской системе жилищная политика была основана на централизованном распределении государственных финансовых средств для жилищного строительства. Жильё (квартиры) семьям предоставлялось государством по списку очередников на улучшение жилищных условий безвозмездно, но оставались в государственной (общенародной) собственности. После принятия независимости в РА проблема жилищного обеспечения приобрела особую остроту в связи с целым рядом обстоятельств: спитакское землетрясение, большой приток беженцев из Азербайджана, а также из-за приграничных районов в результате военных действий в зоне конфликта по всей линии границ РА и НКР с Азербайджаном.

В сфере жилищного обеспечения инерционно продолжала действовать старая (советская) система по прежнему режиму финансирования, поскольку другая не была сформирована. В связи с тем, что появились более важные расходы связанные с обороной и национальной безопасностью, объем жилищного строительства резко сократился.

Таблица 1.

Общая жилая площадь введённых в эксплуатацию жилых зданий в РА по источникам инвестиций (тыс. кв. м.)[4]

	Годы							
	2007	2008	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Всего в РА	480,5	521,1	320,2	284,1	279,3	201,5	210,2	268,0
в т. ч. госбюджет	63,4	24,6	14,4	-	8,5	6,3	5,5	-
местные бюджеты	-	-	10,9	-	-	-	-	-
Гуманитарная помощь	3,8	-	-	-	-	-	-	-
ООН	0,9	-	-	-	-	-	-	-

ՏՆՏԵԱԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Норвежский Совет беженцев	2,9	-	-	-	-	-	-	-
Организации	64,3	124,7	128,1	132,9	124,7	88,9	89,2	131,9
Население	348,9	371,8	166,8	151,2	146,1	106,3	115,5	136,2

Для сравнения в 1991 году в эксплуатацию было введено 849 тыс. кв. м. жилой площади, а в годы независимости в разы меньше, в 2000 г. соответственно 62 тысяч кв. м., а в 2018 г. 268 тыс. кв. м.. Следует указать, что резкий спад строительства жилья по всем источникам финансирования наблюдается также по сравнению с докризисным 2008 г. (в РА кризисные явления проявились с лагом - в начале 2009 г.), спад примерно в два раза. Структура финансирования строительства жилья указывает на закономерность преобладания в общем финансировании удельного веса инвестиций со стороны населения, в докризисном 2008 г. удельный вес которого составлял 70%, а 2018 г. соответственно 51 %. Другая закономерность в том, что в посткризисный период наблюдается резкий спад государственного бюджетного финансирования (так как в кризисный период и на восстановительной стадии резко изменились приоритеты бюджетного финансирования), а также наблюдается увеличение доли инвестиций со стороны организаций, так в 2018 г. удельный вес инвестиций организаций и населения почти сравнялись. На это по видимому могло оказать влияние переход от финансирования по договору долевого участия к формату банковского финансирования со стороны застройщиков.

В РА за последние несколько лет были приняты программы государственного стимулирования жилищного строительства, в частности:

- государственное субсидирование процентных ставок ипотечного кредитования определённым бенефициарам в рамках целевых государственных программ;
- налоговая преференция - в виде возврата подоходного налога для заёмщика ипотечного кредита при приобретении квартиры напрямую от застройщика.

Государственные программы, в частности, реализуются «Национальным ипотечным фондом» и по программе «Доступное жилье молодым семьям». В начале марта 2019 г. правительство РА внесло измене-

ния в условия программы кредитования молодых семей, которые повышают их доступность для бенефициариев. В частности, максимальная стоимость квартиры, которую можно будет приобрести в рамках программы повышена с 25 млн драм до 35 млн драм. Кроме того, программа стала более привлекательной, так как ставки по кредиту снижены - максимальной с 9,5 до 7,5 % годовых¹ [5]. В целом, объем ипотечного кредитования в банковском секторе по данным Центрального банка РА на конец мая 2018 г. составил 214,6 млрд драмов [6].

Другая программа государственного содействия для ипотечных заемщиков предполагает возврат подоходного налога для компенсации процентов по ипотечным кредитам и действует с 2015 г.. По данным Комитета по государственным доходам на 20 июля 2018 г. в этой программе компенсации процентных ставок ипотечных кредитов за счет подоходного налога вовлечено 3378 заемщика, и за весь период действия программы общая сумма возвращенных из госбюджета средств по линии подоходного налога физических лиц составил 6,1 млрд. драмов² [7]. Данная программа относится только заемщикам, которые приобретают жилье в новостройках. Отметим, что такой механизм стимулирует как бенефициаров приобретающих жилье так и косвенно застройщиков нового жилья.

В целом, несмотря на принятые за последние несколько лет меры государственного стимулирования жилищного строительства, можно констатировать тот факт, что жилищная политика в РА со времени обретения независимости в 1991 г. не являлась приоритетным направлением государственной политики. Об этом прямо свидетельствуют статистические показатели по строительству жилья: в странах ЕАЭС по показателю построенных квартир на 10 000 человек населения за 2016 г. РА катастрофически отстает от всех стран союза; так средний показатель по ЕАЭС составляет 72 квартир, в РА всего 4, то есть меньше в 18 раз. По сравнению стран союза по тому же показателю: РА уступает РФ в 20 раз, Беларуси в 13 раз, Казахстану в 12,5 раза, Киргизии в 5 раз [8].

---

¹ Рассказываем о том, почему молодой семье в Армении станет проще обзавестись своим жильем

² Кому сегодня доступна ипотека в Армении

Кроме того, согласно имеющейся оценке в Ереване по данным 2012 г., состояние жилья многоквартирных домов примерно на 30 % оценивается плохим (что по расчету составляет 1424 единиц многоэтажных зданий), 64 % – удовлетворительным и 6 % - отличным или хорошим [9].

С целью расширения и развития жилищного строительства в РА следует утвердить «Концепцию стратегии жилищного строительства, реконструкции и обновления городского жилья на период 2020-2035 гг.» (далее концепция стратегии). «Концепция стратегии», в свою очередь, предполагает принятие соответствующих программ, которые затем основываясь на достигнутых результатах прошлых программ, а также новых видениях и горизонтах развития индустрии и реальных потребностей должна утверждаться соответственно на периоды 2020 – 2023 гг., 2023 – 2026 гг., 2026 -2029 гг., 2029- 2032 гг., 2032-2035 гг... Целесообразно будет объявить правительством РА «Концепцию стратегии» и последующие программы общенациональным проектом.

На основе трехлетних программ принимаются ежегодные «Концепции стратегии жилищного строительства, реконструкции и обновления городского жилья», которые должны являться составной частью ежегодного бюджета РА. Трёхлетние программы соответственно согласуются с трёхлетними прогнозами бюджетных доходов и расходов.

Разработка «Концепции стратегии» и в последующем программ преследует цель комплексного совершенствования правовых, экономических, инвестиционных, инновационных, организационных, технико-технологических условий, обеспечивающих устойчивое развитие комплекса строительства и реконструкции жилья и обновления городского жилищного фонда. На данном комплексе как важнейшей составляющей строительной индустрии и национальной экономики должно быть возложено решение задач строительства нового жилого фонда, модернизации имеющегося жилого фонда с освоением новых эко-, энерго- и ресурсо- сберегающих технологий, создания инфраструктурных непроизводственных фондов, развития социальной инфраструктуры и, в конечном итоге, обеспечения доброкачественным жильем населения РА.

«Концепция стратегии» строится на освоении многоканальной платформы инвестирования в программы городского обновления, строительства нового жилья, реконструкции имеющегося жилого фонда, с сбалансированным привлечением из разных потоков инвестиций и финансирования, по критериям: а) уменьшения нагрузки на госбюджет, б) снижения степени рискованности проектов, в) повышения доходности вложений, г) воздержания государства в прямом участии принятия бизнес решений и усиления действенности регулирующих и контрольных функций в процессе инвестирования, д) спецификации типа и инвестиций с учетом требований к отдельным выгодоприобретателям жилья.

В целях качественной имплементации «Концепции стратегии» и соответствующих программ необходимо:

- проводить регулярный мониторинг реальных потребностей и возможностей населения в жилье;
- государственные программы обеспечения жилья наряду со стимулирующим инструментарием приобретения жилья в собственность следует реформировать и на другие инструменты удовлетворения потребностей населения в жилье, в частности, на некоммерческую аренду жилого фонда;
- к государственным программам по обеспечению населения жильём активно привлечь местные органы самоуправления, и взамен ограниченности их финансовой базы в рамках таких программ использовать финансовые – субсидионные, субвенционные и административные рычаги, с использованием их законодательных полномочий;
- в местных органах власти создать координирующие единицы для реализации функции укрепления реконструкции многоквартирных домов и городского обновления, с тем чтобы обоснованно обратиться для выделения бюджетных субвенций и субсидий от правительства. Структуры муниципальной власти должны разработать генеральные планы городского обновления, с указанием многоквартирных домов и жилищных комплексов подлежащих обновлению.

Основные принципы и критерии «Концепции стратегии» и программ должны быть построены и нацелены на реализацию: а) решения социально-экономических задач и, в частности, программ преодоления бедности; б) сохранения макроэкономической стабильности и высоких темпов экономического роста, снижения социальной поляризации общества, развития человеческого капитала; в) целевых программ государственного содействия по решению жилищных проблем не имеющих жилья и улучшение жилищных условий социально наиболее необеспеченных семей; г) повышения сейсмической устойчивости жилых построек и надежности строений посредством специальных программ.

Основные принципы и критерии «Концепции стратегии» и программ, которые должны исходить из:

- осуществления целевых мероприятий по улучшению инвестиционной привлекательности и бизнес-среды в градостроительстве, обеспечения растущих темпов капитального строительства с последовательным и равномерным повышением суммарных и объемных и одновременно качественных параметров строительства жилья, реконструкции жилья и обновления городского жилого фонда (СЖ, РЖ и ОГЖФ);
- направленности мер на внедрение многоканальной системы привлечения инвестиций, включая: а) внедрение формата жилищных строительных сбережений и ипотечного кредитования немецкого образца; б) средств банков и кредитных организаций в формате проектного финансирования и других форм; в) собственных и заемных средств застройщиков, девелоперов и их подрядчиков; г) собственных и заемных средств приобретателей и собственников нового и реконструированного и улучшенного жилья в виде договора долевого участия и других форм финансирования; д) средств сгенерированных на основе производных ценных бумаг по схеме секьюризации активов;
- в сфере инвестирования СЖ, РЖ и ОГЖФ следует повысить действенность финансового посредничества и структурного финансирования, с целью повышения уровня финансового посредничества с расширением доступности и многообразия финансовых инструментов;

- развития сотрудничества и обратной связи между институциональными участниками сектора - государством и бенефициарами программ СЖ, РЖ и ОГЖФ;
- ограниченные государственные расходы в сфере СЖ, РЖ и ОГЖФ должны быть компенсированы за счет возможности перераспределения ассигнований от менее значимых приоритетов к наиболее значимым: от программ с низкой эффективностью к программам с высокой эффективностью, на основе приоритетов государственной политики;
- с целью повышения эффективности управления государственными расходами важно расширение формата программного бюджетирования и осуществления многолетних капитальных программ;
- перманентного повышения прозрачности затрат, степени контроля за ходом исполнения бюджетных ассигнований в сфере СЖ, РЖ и ОГЖФ;
- преследования цели соразмерности территориального развития, решения проблемы сверхперегруженности города Ереван;
- создания возможностей для обеспечения качественного жилья, особенно в зоне бедствия;
- при реализации проектов способствовать решению проблемы репатриации соотечественников из диаспоры;
- защиты всевозможных рисков и негативных воздействий, с ограничением всевозможных административных злоупотреблений, ограничивающих конкурентоспособность;
- повышения доступности недорогих ипотечных кредитов и кредитов для молодых и многодетных семей.

Залогом реализации «Концепции стратегии» и программ должны явиться: а) сохранение представленных критериев и принципов, б) отчетность и прозрачность деятельности ответственных за реализацию конкретных программ, в) создание максимальной стоимости взамен каждого драма выделенного из госбюджета.

Следует формально закрепить ожидаемые результаты реализации «Концепции стратегии» и последующих программ. «Концепция стратегии» должна включить директивные установки на конец 2035 года, а

трёхлетние программы соответственно и корректирующие ежегодные плановые показатели: по вводу объема в эксплуатацию жилья (в тысячах квадратных метров); объём производства строительного-монтажных работ и рост к базовому году (первый базовый год - 2019).

Важным показателем эффективности реализации программы должен быть показатель продолжительности пребывания граждан на учете обеспечения качественным и доступным жильем и снижение количества граждан, состоящих на учете нуждающихся в улучшении жилищных условий.

При реализации «Концепции стратегии» и программы следует подвергнуть мониторингу нижеперечисленные показатели: а) увеличение жилищного фонда; б) повышение средней нормы обеспеченности жильем на душу населения (кв. м.); г) ввод в эксплуатацию 1 кв. м. общей жилой площади на одного жителя в год; д) рост ВВП за счет строительства жилья, реконструкции жилья и обновления городского жилого фонда;

Особой целевой задачей является разработка практических решений по комплексной реконструкции и модернизации жилых зданий постройки 1960–90 гг. прошлого века с целью продления срока их эксплуатации и улучшения комфортности по эко-, энерго-, шумо- и другим важным показателям.

В целях эффективной реализации «Концепции стратегии» и программы необходимо предусмотреть: а) переход на двухлетнее планирование работ по проектированию и строительству объектов во всех организациях и уровнях строительного цикла, б) проведение мер по введению международных (ISO) и европейских (EN) стандартов в качестве государственных стандартов РА.

Следует ввести в действие европейские нормы проектирования и строительства, в частности свыше 50 технических кодексов, идентичных европейским кодам, и принять в качестве национального 851 европейский стандарт. Следует принять технический регламент «Здания и сооружения, строительные материалы и изделия. Безопасность» на основе директив Евросоюза, особенно в части обязательных и рекомендуемых требований, с учетом национальных особенностей, состояния производства и обеспечения единых со странами Евросоюза тре-

бований к надежности конструкций. Устойчивому развитию Программы будет способствовать внедрение сертификации качества по требованиям международных стандартов ИСО 9000 (Система менеджмента качества) и систем управления окружающей средой с требованиями стандартов ИСО 14000 (Система экологического менеджмента). В целях «Концепции стратегии» и программы следует закрепить требование создания инновационных энерго- эффективных и ресурсо- экономичных, экологически чистых и безопасных зданий и сооружений, на основе инновационных строительных материалов, отвечающим по качеству европейским.

«Концепция стратегии» и программа должны предусмотреть специальные меры: а) по снижению импортоёмкости строительной продукции, б) параметров проектного дела, в) гармонизации законодательства в секторе строительных услуг, в том числе либерализацию процедур по части выдачи разрешений и согласований для проектно-исследовательских и строительно-монтажных работ. В отдельном разделе должны быть увязаны вопросы развития жилищного строительства и обновления городского жилья с возможностями промышленности строительных материалов и их импорто-замещения.

Указанные мероприятия будут содействовать: а) расширению базы инвестиций внутри страны, б) цели создания условий по привлечению иностранных инвесторов среди диаспоры, в) также расширению экспорта услуг строительной индустрии в страны ЕАЭС.

На рисунке представлены базовые критерии становления, факторы реализации и основные приоритеты матрицы СЖ, РЖ и ОГЖФ, за счет которых будет обеспечен синергический эффект стимулирования инвестиций и улучшение эффективности финансовых потоков в сегмент этого кластера строительной индустрии.

ՏՆՏԵԱԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Основные элементы матрицы СЖ, РЖ и ОГЖФ

Базовые критерии становления матрицы	Факторы для реализации матрицы	Основные приоритеты матрицы
Сбалансированность интересов всех участников инвестиционного процесса	Объективный спрос на жильё высокого качества и социальное жильё	Принятие программ развития СЖ, РЖ и ОГЖФ на период 2020-2035 гг.
Действенные механизмы превенции рисков в секторе СЖ, РЖ и ОГЖФ	Объективная интерактивность инвесторов и институциональных участников индустрии СЖ, РЖ и ОГЖФ	Увязка среднесрочных бюджетных программ и годовых бюджетов с программами СЖ, РЖ и ОГЖФ
Компенсация ограниченных госрасходов в СЖ, РЖ и ОГЖФ гибким перераспределением ассигнований, разных предпочтений	Возможность диверсификации в кластере строительной индустрии за счет секторов СЖ, РЖ и ОГЖФ	Внедрение многоканальной системы привлечения инвестиций в т. ч. структурного финансирования
Цифровизация и система электронного управления в цепи участников СЖ и РЖ, ОГЖФ и защита прав их бенефициаров	Возможность использования ресурсов рынка капитала в секторе СЖ и РЖ, и ОГЖФ в т. ч. на основе секьюризации активов	Целевые механизмы налоговых предпочтений для участников СЖ, РЖ и ОГЖФ и бенефициаров этих программ

Рисунок 1. Основные элементы матрицы (СЖ, РЖ и ОГЖФ)

«Концепция стратегии» и программа должны предусмотреть специальные меры финансового обеспечения их реализации. Следует просчитать увеличение темпов роста объемов инвестиций, соотношение их с удельным весом заемных средств, возможности угрозы потери ликвидности застройщиков и девелоперов, других отрицательных последствий, к примеру, платежеспособности для организаций, вовлеченных наиболее крупных инвестиционных проектах. Рекомендуется при реализации программы придерживаться соотношения 50 % заемных средств от общего объема финансирования, за счет привлечения кредитных ресурсов. Рекомендуется для сохранения качественных показателей в данном сегменте строительной индустрии сохранить ежегодные объемы роста финансовых вложений в развитие комплекса не более 15 % от объёма прошлого года, за исключением особых программно-целевых проектов, подготовленных по заранее установленному графику.

С учетом приоритетов развития Программы следует углублять сотрудничество и кооперацию с финансово-банковским сектором в целях реализации программ: а) устойчивого финансирования отдельных проектов в виде проектного финансирования в том числе за счет заемных средств кредитных организаций, б) становления платформы инвестирования в индустрию жилищного строительства в РА по формату жилищных строительных сбережений и ипотечного кредитования; б) аккумуляции вложений дольщиков под будущие метры жилья по договору долевого участия с самого начала стройки и собственных средств застройщика (или девелопера) по секьюризации ипотечных кредитов. Одновременно следует углублять сотрудничество с бизнес единицами корпоративного управления строительством.

Для повышения инвестиционной привлекательности проектов привлечения инвесторов к реализации проектов программ важно внедрение инновационных технологий и разработок в строительном комплексе, сокращение продолжительности и повышение качества реализации инвестиционных проектов в области строительства.

В рамках «Концепции стратегии» и программы государственная инвестиционная политика должна базироваться на принципах: а) добросовестной конкуренции, б) гласности и публичности, в) системности; г) защиты прав инвесторов; д) согласованности интересов общества и

инвесторов; е) взаимной ответственности государства и инвесторов в рамках заключенных соглашений; ё) добросовестности всех участников инвестиционного рынка; и) недопущения дискриминации при осуществлении инвестиций всеми субъектами, в том числе по принадлежности инвесторов к стране; ж) минимизации вмешательства госорганов управления в сферу взаимоотношений субъектов хозяйствования.

В рамках «Концепции стратегии» и программы на инвестиционную стратегию приоритетными должны стать цифровые матрицы инвестиций и платформы электронного управления, которые открывают многочисленные новые возможности. Цифровая трансформация имеет серьезные последствия по поощрению и облегчению инвестиций, а также для регулирования поведения инвесторов.

Список использованной литературы

1. Гражданский кодекс Республики Армения
http://www.rgs.am/uploads/Civil_Code_Rus.pdf
2. Земельный кодекс Республики Армения
<https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=63693>
3. Закон Республики Армения «О градостроительстве»
<https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=62795>
4. База данных Статистического комитета РА, Основные показатели строительства
http://armstatbank.am/pxweb/hy/ArmStatBank/ArmStatBank__3%20Industry,%20Construction,%20trade%20and%20services__31%20Construction/IC-co-1-2018.px/table/tableViewLayout2/?rxid=602c2fcf-531f-4ed9-b9ad-42a1c546a1b6
5. <https://newsarmenia.am/news/koshelek/rasskazываем-o-tom-pochemu-molodoy- seme-v-armenii-stanet-proshche-obzavestis-svoim-zhilem/>
6. База данных Центрального банка РА, <https://www.cba.am/am>
7. http://arka.am/ru/news/analytics/komu_segodnya_dostupna_ipoteka_v_armenii/
8. Статистический ежегодник Евразийского Экономического Союза, Евразийская Экономическая Комиссия, Москва: 2017 г., стр. 250, http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Documents/Stat_Yearbook_2017.pdf

9. План действий по устойчивому энергетическому развитию города Ереван: 2016 г., стр. 135,
<https://www.yerevan.am/uploads/media/default/0001/48/c454c815bbf9479ce0a54dd1e2a508b14a66df69.pdf>
10. Национальный обзор жилищного хозяйства и землепользования, Республика Армения, ООН Нью-Йорк и Женева, 2017 г., Европейская экономическая комиссия ООН 2017,
<https://www.unece.org/fileadmin/DAM/hlm/documents/Publications/cp.armenia.2017.ru.pdf>

DEVELOPMENT STRATEGY OF THE RA HOUSING STOCK

Tigran Beglaryan

RAU, Chair of Economics and Finance, Postgraduate student

The article proposes a development strategy in the sphere of constructing the housing stock of the Republic of Armenia which aims at the comprehensive improvement of legal, economic, investment as well as innovative, organizational, technical and technological conditions to ensure sustainable development of the housing construction and reconstruction. The main characteristics and indicators of the housing construction level in the RA over the past decade are given. The basic elements of a building matrix are presented. The main principles and criteria for the effective implementation of the strategy concept and related programs are described.

Keywords: housing development strategy, investment matrix, structural financing, securitization of mortgage loans.

ՀՀ ԲՆԱԿԱՐԱՆԱՅԻՆ ՖՈՆԴԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Տիգրան Բեգլարյան

ՀՌՀ, Տնտեսագիտության և ֆինանսների ամբիոն, ասպիրանտ

Հոդվածում առաջարկվում է Հայաստանի Հանրապետության բնակարանային ֆոնդի զարգացման համապարփակ ռազմավարութ-

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

յուն, որն ուղղված է իրավական, տնտեսական, ներդրումային, նորարար, կազմակերպչական, տեխնիկական և տեխնոլոգիական պայմանների կատարելագործմանը, որոնք ապահովում են բնակարանաշինության և վերակառուցման կայուն զարգացումը: Ներկայացված են վերջին տասնամյակում ՀՀ-ում բնակարանաշինության ոլորտի հիմնական ցուցանիշները: Ներկայացված են բնակարանաշինության մատրիցի հիմնական տարրերը: Ռազմավարության հայեցակարգի և հարակից ծրագրերի արդյունավետ իրականացման համար ներկայացված են հիմնական սկզբունքներն ու չափանիշները:

Հիմնաբառեր. բնակարանային ֆոնդի զարգացման ռազմավարություն, ներդրումային մատրից, կառուցվածքային ֆինանսավորում, հիփոթեկային վարկերի արժեթղթավորում

Ընդունվել է տպագրության՝ 02.10.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 22.11.2019թ.

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿՐԹԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Արմեն Ճուղուրյան

ԵՀ, Կառավարման ամբիոն, փն.դ., պրոֆեսոր
jarmen1@yandex.ru, +374 95 097170

Նարինե Կիրակոսյան

ԵՀ, Կառավարման ամբիոն, փն.դ., դոցենտ
kirakosyannarine@yahoo.com, +374 93 260705.

Նոնա Խաչատրյան

ԵՊՀ, փն.դ., դոցենտ

Մրցունակ մասնագիտական կրթական ծրագրերով ծառայությունների մատուցումը հաջողություն է ունենում այն դեպքում, երբ համակարանները կիրառում են կառավարման արդյունավետ համակարգեր: Հոդվածում առաջարկվում է մասնագիտական կրթական ծառայությունների նոր մոդելներ, հիմնված նպատակադրումների հասանելիության մոնիթորինգի, ինչպես նաև աշխատաշուկայի պահանջների բավարարվածության գնահատականների վրա:

Հիմնաբառեր. կրթական ծրագրեր, մրցունակ վերջնարդյունքներ, աշխատաշուկայի պահանջներ, շրջանավարտների պրոֆեսիոնալիզմ:

Բարձրագույն մասնագիտական կրթության շուկան ներկայումս դարձել է խիստ մրցակցային: Մի կողմից, շուկայում նկատվում է մասնագիտական կրթական ծառայություններ մատուցող հայրենական և միջազգային հաստատությունների գերբեռնվածություն, մյուս կողմից, անընդհատ փոփոխվում են գործատուի պահանջները շրջանավարտի որակական հատկանիշների նկատմամբ, կապված հասարակության սոցիալ-տնտեսական կտրուկ առաջընթացի հետ: Եվ խնդիրը միայն այն չէ, որ բուհերը կարողանան իրենց գործունեության որակական արդյունքներով հետընթաց չունենան աշխատաշուկայի պահանջների փոփոխուն զարգացումների երթուղում, այլև վերանայեն կրթական ծառայությունների որակի ապահովման հայեցակարգային մոտեցումները և ցուցաբերեն որակական արդյունքների կառավարման նոր մոտեցումներ:

Աշխատաշուկայի մրցակցային միջավայրը վերանայնման է ենթարկում բարձրագույն կրթությամբ շրջանավարտի որակի գնահատման ա-

ռաջնահերթության մոտեցումները: Եվ եթե ոչ վաղ անցյալում ավանդաբար կարևորվում էր կրթության մարդասիրական բնույթը, համամարդկային արժեքների, մարդու կյանքի ու առողջության, անհատի ազատ և համակողմանի զարգացման առաջնայնությունը, քաղաքացիական գիտակցության, ազգային արժանապատվության, հայրենասիրության, օրինականության և բնապահպանական աշխարհայացքի դաստիարակությունը[1], ապա ներկայումս համալսարանական շրջանավարտի որակական բնութագրիչները թիրախավորված են գործատուի պահանջմունքներին և աշխատաշուկային: Հենց այս առումով էլ ներկայումս բուհական համակարգը բախվում է մասնագիտական կրթական ծրագրերի արդյունավետ կառավարման գործառույթների հիմնախնդիրներին, որոնք իրենց հրատապ լուծումներն են պահանջում:

Երբ է ՄԿԾ-ն համարվում մրցունակ

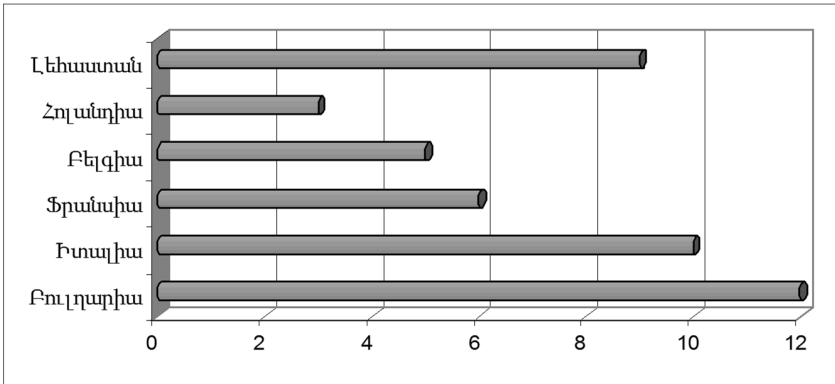
Բուհական համակարգում կրթության որակի կառավարման քաղաքականության առանցքային հարցը մասնագիտական կրթական ծրագրի նպատակադրումների հստակեցումն է: Ներկայումս, տարբեր բուհեր տարբեր նպատակադրումներ են դնում իրենց առջև: Եթե մասնավոր համալսարանները, որոնք նաև շահույթ հետապնդող կազմակերպություններ են, ձգտում են դիմորդների ավելացմանը, և հիմնականում որակի ապահովման բարձրակարգ պահանջների հետամուտ չեն լինում: Պետական համալսարանները, որոնք ֆինանսավորում են ստանում երկրի բյուջեից, առավել շահախնդիր են շրջանավարտների որակով, քանի որ իրենց գործունեությամբ սպասարկում են հանրային շահեր: Սակայն, բոլոր դեպքերում էլ շրջանավարտի որակական հատկանիշները որոշիչ դեր են կատարում համալսարանների կայուն զարգացման համար, քանի որ կրթական շուկայի մրցակցային ամենակարևոր բաղադրիչը հենց կրթության որակն է:

Այստեղից հարց է ծագում, թե ինչ ճանապարհներով է չափելու համալսարանական շրջանավարտի որակը: Ուսումնասիրությունները վկայում են, որ դրանք բազմազան են, և հետազոտողների մոտ չկա միասնական մոտեցում՝ կրթական ծառայությունների որակի չափման ուղղությամբ: Հիմնականում, մասնագետները միակարծիք են, որ կրթական ներքին և արտաքին շահառուների սպասումների բավարարվածության աստիճանն է, որ բնութագրում է կրթական ծառայությունների որակը [2]: Իսկ մեր կարծիքով, կրթության որակը կարելի է չափել

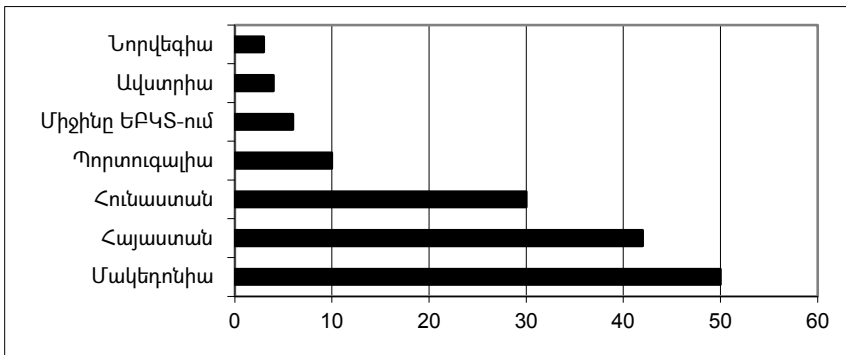
ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

ընդամենը մեկ համընդհանուր ցուցիչով, ինչը **շրջանավարտի մասնագիտությամբ աշխատանքի տեղավորման արագությունն է**:

Իսկապես, եթե համալսարանը թողարկում է աշխատաշուկայում մրցունակ շրջանավարտ, ապա վերջինս պահանջարկ պետք է ունենա գործատուների շրջանում և հնարավորինս սեղմ ժամկետներում իր մասնագիտությամբ աշխատանք գտնի, որը տարբեր երկրներում տարբեր դրսևորումներ ունի (տես գծապատկեր 1):

Գծապատկեր 1. Համալսարանն ավարտելուց հետո շրջանավարտների աշխատանքի անցնելու տևողությունը (ամիսներ) [3]

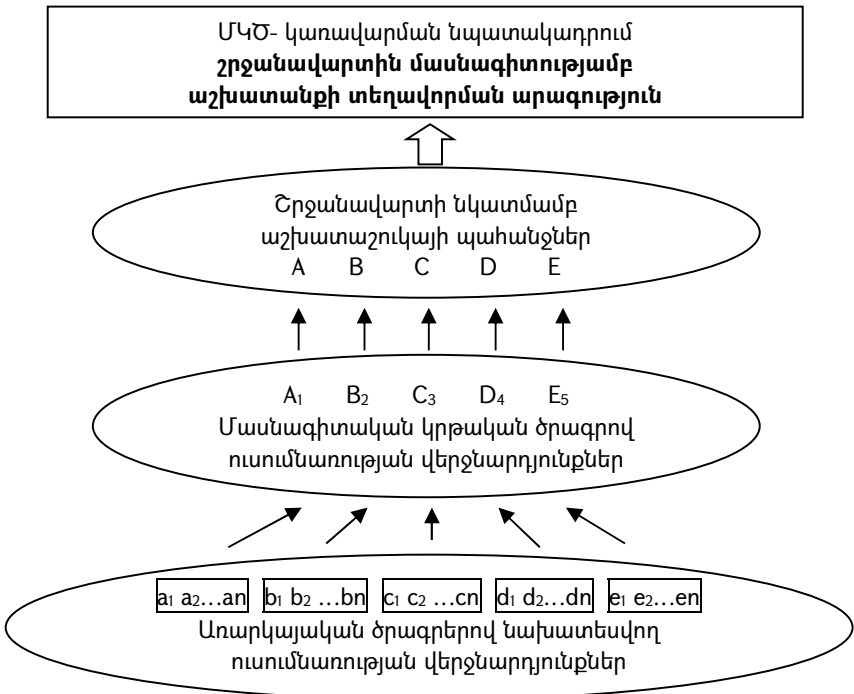

Գծապատկեր 2. Համալսարանական շրջանավարտների գործազրկության մակարդակը բուհն ավարտելուց մեկ տարի անց (%) [4]

Հայաստանի Հանրապետությունում համալսարանական շրջանավարտների՝ իրենց մասնագիտությամբ աշխատանքի տեղավորման

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

համակարգված հաշվառում չի տարվում, սակայն մեր երկիրը եվրոպական բարձրագույն կրթական տարածքում (ԵԲԿՏ) կրթված մասնագետների գործազրկության բարձր տեսակարար կշիռ ունի (տես գծապատկեր 2): Հետևաբար, մեր կարծիքով, բուիում իրականացվող մասնագիտական ծրագրերի մրցունակության կառավարման առանցքային նպատակադրումը պետք է համարել շրջանավարտին իր մասնագիտությամբ աշխատանքի տեղավորման արագությունը (տես գծապատկեր 2): Իսկ կառավարման օբյեկտներ են հանդիսանալու ուսումնառության վերջնարդյունքները, որոնք ի վերջո բավարարում են շրջանավարտի հանդեպ աշխատաշուկայի որակական պահանջմունքները:

**Գծապատկեր 3 Մրցունակ վերջնարդյունքների կառավարման
ճանապարհային քարտեզը¹**

¹ Կազմվել է հեղինակների կողմից:

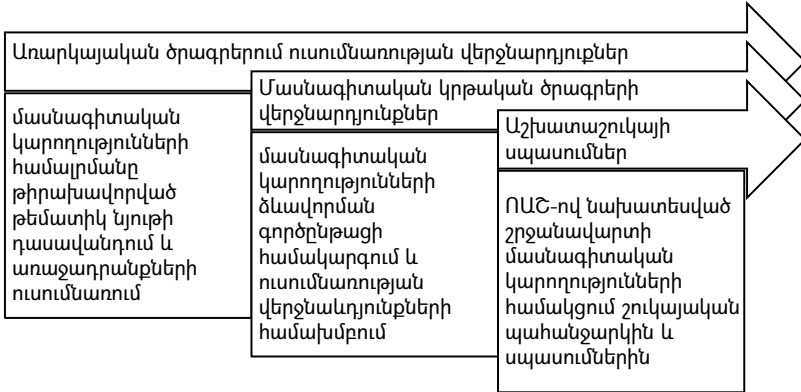
Բնականաբար, բուհերը ձգտելով շրջանավարտների աշխատանքի տեղավորման բարձր ցուցանիշների, փորձում են ուղղակի ներգործություն ունենալ այդ գործընթացի վրա: Հատկապես, դա հաջողվում է այն համալսարաններին, որոնք ունեն կայացած շրջանավարտների միություններ և վերջիններիս աջակցությունն են ստանում գործատուների կողմից բուհն ավարտողներին աշխատանքի տեղավորման հարցում: Նման միտում նկատվում է Հայաստանում ֆրանսիական համալսարանում: Իսկ համեմատաբար փոքր ուսումնական հաստատությունները, որոնք ունեն փոքրաթիվ շրջանավարտներ, իրենք են ուղղակիորեն կապ հաստատում գործատուների հետ և համատեղ ջանքեր գործադրում ավարտողներին աշխատանքի տեղավորման հարցում, ինչպես օրինակ «Հաշվապահների ուսուցման միջազգային կենտրոն» կրթական հիմնադրամը: Թե մեկ, և թե մյուս դեպքում փաստորեն ուղղակի միջամտություն են ունենում աշխատաշուկայում: Սակայն կարծում ենք, որ շրջանավարտների աշխատանքի անցումը առավել արդյունավետ է համարվում, երբ գործում է շուկայական առաջարկի ու պահանջարկի բնականոն օրենքը և բուհն ավարտողների որակական բնութագրիչները աշխատաշուկայում մշտապես մրցակցային դիրքերում են գտնվում: Իսկ դրա համար անհրաժեշտություն է ծագում բուհերում արդյունավետ կառավարելու ՄԿԾ-ից ակնկալվող վերջնարդյունքերի ձևավորումը:

Որոնք են ՄԿԾ-ի վերջնարդյունքների կառավարման առանցքային փուլերը

Կարևոր է համարվում ՄԿԾի կառավարման նպատակադրումների որոշումը, որը, մեր կարծիքով, պետք է տեղի ունենա երեք հարթությունում. առարկայական ծրագրերում, ՄԿԾ-ով նախանշված ուսումնառության վերջնարդյունքերում, ինչպես նաև աշխատաշուկայի պահանջարկի շրջանակում (գծապատկեր 4): Հետևաբար, կառավարման համակարգում ձևավորվում է նպատակադրումների աստիճանակարգ՝ «ներքևից վերև» սկզբունքով, որտեղ առարկայական ծրագրերը դիտարկվում են որպես ՄԿԾ-ով ուսումնառության արդյունքների ձևավորմանը նպաստող կառավարման օբյեկտներ: Ստացվում է այնպես, որ կառավարման հիմնական խնդիրը այս փուլում համարվում է «առարկայական ծրագրեր-կրթական համընդհանուր արդյունքներ» շղթայի ներդաշնակեցումը այնպես, որ ուսանողի մոտ առարկան ուսումնասիրելիս ձևավորվեն ոչ միայն գիտելիքներ, այլև հմտություններ և կարողու-

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

թյուններ, թիրախավորված ՄԿԾ-ով նախատեսված ուսումնառության վերջնարդյունքերին:

Գծապատկեր 4 Ուսումնառության վերջնարդյունքների ձևավորման ամփոփ գործընթացը²

ՄԿԾ-ի կառավարման հաջորդ փուլը ուսանողի մասնագիտական կարողությունների համակարգումն է և առարկայական ծրագրերով դրանց համակարգումը այնպես, որ այդ ամենը միտված լինի աշխատաշուկայի պահանջարկին: Այստեղ կարևորվում է ՄԿԾ-ով նախատեսված վերջնարդյունքների բենչմարքինգը և համեմատական վերլուծությունը՝ կրթական շուկայում առկա առաջավոր փորձի հետ: Կառավարման այս փուլում նաև վերհանվում են ՄԿԾ-ի իրագործման ռեսուրսային սահմանափակումները և որոշումներ են կայացվում մրցունակ վերջնարդյունքների ձևավորմանը նպաստող հավելյալ ռեսուրսների ներգրավման հնարավորությունների գծով:

ՄԿԾ-ի կառավարման հաջորդ փուլում ուսումնառության օբյեկտ է հանդիսանում վերջնարդյունքների որակական աստիճանը: Հետինդուստրիալ դարաշրջանում արագընթաց փոփոխությունների են ենթարկվում շրջանավարտի կարողությունների նկատմամբ գործատուի պահանջները: Այս առումով, կառավարման առջև խնդիրներ են ծագում ընդունելու այնպիսի կառավարչական որոշումներ, որոնք կնպաստեն ՄԿԾ-ի վերջնարդյունքների որակական աստիճանի առաջանցիկությանը՝ կրթական շուկայի պահանջմունքներից: Դեռևս բակալավրիա-

² Կազմվել է հեղինակների կողմից:

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

տի առաջին կուրսում սովորող ուսանողին ներկայումս անհրաժեշտ է դառնում մատուցելու այնպիսի հմտություններ և կարողություններ, որ թերևս չորս տարի անց շրջանավարտի համար դրանք «հնացած» չլինեն և չդառնան անմրցունակ կրթական շուկայում: Ուստի, ՄԿԾ-ի կառավարման կարևորագույն փուլ է հանդիսանում ՈԱԾ-ով նախատեսված շրջանավարտի մասնագիտական կարողությունների և աշխատաշուկայում գործատուի դինամիկ փոփոխվող սպասումների համակցման արդյունավետ կառավարչական գործիքակազմի ստեղծումը:

«Դույլերով փակառի լցոնման» կառավարչական մոդելումը

Շրջանավարտի մասնագիտական կարողությունները նրան չեն տրվում ի վերուստ, այլ ձևավորվում են աստիճանաբար՝ համալսարանական տարիների ուսումնառության ընթացքում: Այս առումով, ՄԿԾ-ի կառավարման անատոմիան առաջարկում ենք ներկայացնել «տակառի և դույլերի փոխլրացման» կտրվածքով: Տակառը, որը պայմանականորեն կհամարվի շրջանավարտների մրցունակ կարողությունների համակցություն, համալսարանական ուսումնառության տարիներին աստիճանաբար լցվում է դույլերով, որոնցից յուրաքանչյուրը ներկայանում է որպես մասնագիտական A, B, C, D կոնկրետ կարողություն (տես գծապատկեր 3): Իսկ յուրաքանչյուր դույլ, իր հերթին «լցվում է» առարկայական ծրագրերից բխող մասնագիտական գիտելիքներից, հմտություններից և կարողություններից: Եվ եթե ՄԿԾ-ի կառավարման համակարգը կառուցվում է այնպես, որ մոնիտորինգի է ենթարկվում շրջանավարտի ուսումնառության ընթացքում «դույլերի լցոնման» և դրանից բխող «տակառի լիարժեք համալրման» փոխկապակցված շղթան, ապա դրանով իսկ կառավարելի է դառնում մրցունակ վերջարդյունքերի ձևավորման գործընթացը:

Աղյուսակ 1

Շրջանավարտի մասնագիտական կարողությունների ձևավորման մատրիցա

Դասավանդվող առարկաներ	Ուսումնառության վերջնարդյունքներ			
	ՈՒԱ1	ՈՒԱ2	ՈՒԱ3	ՈՒԱ4
E	22%	3%	0%	20%
F	15%	22%	15%	12%
K	31%	0%	35%	3%
R	16%	21%	0%	19%

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

P	5%	16%	24%	8%
M	7%	8%	6%	17%
N	4%	30%	20%	21%

Ընդունենք, որ կոնկրետ «Z» մասնագիտության գծով գործատուն պահանջում է A, B, C, D կարողություններ, որոնց մրցունակությունն ապահովելու համար բուհում կիրառվում են e, f, k, r, p, m, n առարկայական ծրագրեր, որոնց նպաստում են «դույլերի լցոնմանը» համապատասխան կարողություններով: Այսպիսով, «մասնագիտական կարողությունների տակառը դույլերի լցոնումով» գործընթացը ներկայացվում է մատիցայի տեսքով (տես աղյուսակ 1), որտեղ պարզորոշ ուրվագծվում է, թե դասավանդվող որ առարկան, ինչ չափով է նպաստում շրջանավարտի կարողությունների ձևավորմանը բուհում ուսումնառության տարիներին: Աստիճանակարգային այս մեխանիզմը հնարավորություն է ընձեռնում գնահատելու ՄԿԾ-ի կառավարման արդյունավետությունը համալսարաններում:

Ինչպես ապահովել ՄԿԾ-ի կառավարման արդյունավետությունը

Մասնագիտական կրթական ծրագրի կառավարման արդյունավետությունը մեծապես կախված է սահմանված նպատակադրումների հասանելիության գործընթացի մշտադիտարկումից: Այս առումով, կարևորվում է, թե ինչպես և ինչ հաճախականությամբ են գնահատվում առարկայական ծրագրերով նախատեսված ուսումնառության վերջնարդյունքների փաստացի ձեռքբերումները. և որքանով են դրանք իրենց որակական հատկանիշներով համալրում շրջանավարտի մասնագիտական կարողությունների պահանջվող շրջանակը:

Այս նպատակով առաջարկում ենք կառավարման համակարգում ինքնագնահատման և ինքնավերլուծության ճանապարհով կիրառել շրջանավարտի մասնագիտական կարողությունների ձևավորման շեղումների թիրախավորված մշտադիտարկում (տես աղյուսակ 2): Որպես թիրախներ, համեմատվում են յուրաքանչյուր դասավանդվող առարկայի գծով նախատեսվող վերջնարդյունքային նպատակադրումները (ն) ձևավորված փաստացի արդյունքների հետ (փ), դուրս բերելով մրցունակ վերջնարդյունքին հասանելիության շեղման գործակիցը (շ/գ), որը որքան մոտենում է 1,0-ին, այնքան ՄԿԾ-ի այդ վերջնարդյունքային բաղադրիչի կառավարումը համարվում է արդյունավետ:

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

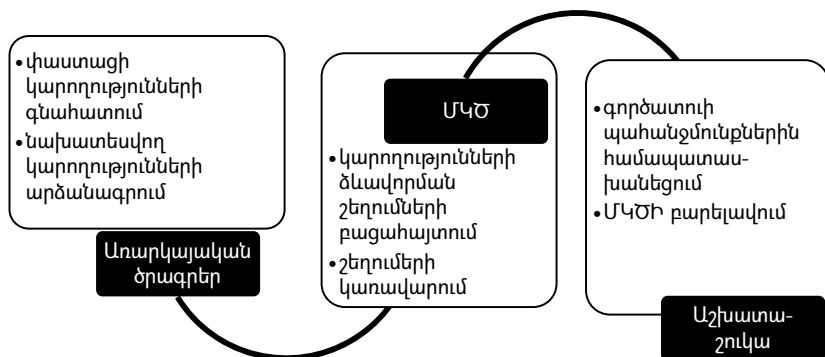
Այսպես, ինքազնահատման արդյունքները ցույց են տալիս, որ f առարկայի դասավանդումը իր մասով ամբողջովին նպաստել է ՈւԱ4 վերջնարդյունքների ձևավորմանը, քանի որ նպատակադրումներին հասանելիության գործակիցը թիրախային այս ուղղությամբ 1,0 նիշ է (տես աղյուսակ 2): Եվ ընդհակառակը, e առարկայի գծով արձանագրվել է ՈւԱ1-ի ձևավորման գծով ակնառու թերացում, քանի որ մշտադիտարկման արդյունքում սահմանված նպատակադրումների հասանելիության ամենացածր գործակիցն է արձանագրվել (0,33):

Աղյուսակ 2

Շրջանավարտի մասնագիտական կարողությունների ձևավորման գործոնային շեղումները

Դ/ա	Ուսումնառության վերջնարդյունքների հասանելիություն											
	ՈՒԱ1			ՈՒԱ2			ՈՒԱ3			ՈՒԱ4		
	Ն	Վ	շ/գ	ն	վ	շ/գ	ն	վ	շ/գ	Ն	Փ	շ/գ
e	22	19	0,86	3	1	0,33	0	0	0	20	16	0,80
f	15	12	0,80	22	15	0,68	15	13	0,87	12	12	1,0
k	31	30	0,96	0	0	0	35	20	0,57	3	3	1,0
r	16	16	1,0	21	18	0,85	0	0	0	19	18	0,94
p	5	4	0,80	16	16	1,0	24	22	0,91	8	7	0,87
m	7	3	0,43	8	6	0,75	6	3	0,50	17	14	0,83
n	4	3	0,75	30	25	0,83	20	17	0,85	21	18	0,86

Նման մշտադիտարկումը արդյունքում հնարավորություն է ստեղծում բարձրացնելու ՄԿԾ-ի կառավարման արդյունավետությունը, քանի որ մշտական համեմատման մեջ են գտնվում առարկաների ուսումնառության արդյունքում ձեռք բերվող փաստացի և նպատակադրված կարողությունները, կատարվում է կարողությունների ձևավորման շեղումների բացահայտում, որի արդյունքում իրականացվում են կառավարչական որոշումներ՝ ուղղված գործատուի պահանջմունքներին շրջանավարտի որակական արհեստավարժության համապատասխանեցմանը (տես գծապատկեր 5):

Գծապատկեր 5. ՄԿԾ-ի արդյունավետ կառավարման առաջարկվող գործառնային փոխկապակցված շղթան³

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Կրթության մասին ՀՀ օրենքը, հոդ. 3
2. Quality assurance in higher education: A review of literature, https://www.researchgate.net/publication/288891841_Quality_assurance
3. Eurostat, Labour Force Survey (LFS) ad-hoc module.
4. The European Higher Education Area in 2017: Bologna Process Implementation Report, page 116

ПРОБЛЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПРОГРАММАМИ

Армен Джугурян

ЕУ, кафедра Управления, д.э.н., профессор

Нарине Киракосян

ЕУ, кафедра Управления, к.э.н, доцент

Нона Хачатрян

ЕГУ, к.э.н., доцент

Предоставление конкурентноспособных услуг по программам профессионального образования является успешным, когда в университе-

³ Կազմվել է հեղինակների կողմից:

тах внедрены эффективные системы управления в процесс обучения. В статье предлагается новый подход к услугам профессионального образования, основанный на мониторинге достигаемости к целям, а также оценке удовлетворения потребностей рынка труда.

Ключевые слова: образовательные программы, конкурентные результаты образования, требования рынка труда, профессионализм выпускников.

MANAGEMENT ISSURS OF PROFESSIONAL EDUCATIONAL PROGRAMS

Armen Jughuryan

EU, Chair of Management, Doctor of Economics, Professor

Narine Kirakosyan

EU, Chair of Management, PhD in Economics, Associate Professor

Nona Khachatryan

YSU, PhD in Economics, Associate Professor

Providing services with competitive vocational education programs is successful when universities have effective management systems in place. The article proposes a new approach to vocational education services based on monitoring the access to goals as well as the assessment of meeting the labor market requirements.

Keywords: *educational programs, competitive outcomes, labor market requirements, professionalism of graduates.*

Ընդունվել է պաշարության՝ 13.10.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 31.10.2019թ.

ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՐԿԵՏԻՆԳԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ
ՄԱՐԿԵՏԻՆԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԼԻՐԸ

Հովհաննես Երիցյան

ԵՀ, Կառավարման ամբիոն, Կոն. թ., դոցենտ
yer.hovhannes@yahoo.com, +374 91 661355

Ծառայությունների ոլորտում մարկետինգն իրականացվում է երեք փուլերով՝ ներքին մարկետինգ, արտաքին մարկետինգ և երկկողմանի կամ ինտերակտիվ մարկետինգ: Զ. Մակքարտին մարկետինգ միքսը ներկայացնում է 4P-ի համալիրով՝ 1. product - ապրանք, 2. price - գին, 3. place - բաշխում կամ իրացում, 4. Promotion – առաջնորդ: Իսկ Ֆիլիպ Կոտլերը մարկետինգ միքսը ներկայացնում է 6P-ով, վերը թվարկված 4P-ին ավելացնում է ևս 2P՝ քաղաքական ուժեր (political power) և հասարակության վերաբերմունք (public option): Բումսը և Բիթները ծառայությունների ոլորտի համար առաջարկեցին 7P համալիրը՝ 4P-ին ավելացան մարդիկ (people), գործընթացը (process) և ֆիզիկական միջավայրը (Physical Evidence):

Հիմնաբառեր. Ծառայություններ, ծառայությունների մարկետինգ, 7P, մարկետինգային համալիր, մարկետինգային ռազմավարություն:

Գրականության մեջ ներկայացվում են «ծառայություն» հասկացության բազում սահմանումներ, բայց դեռևս չի ընդունվել ծառայության բոլորի կողմից ընդունված մի սահմանում:

Ֆիլիպ Կոտլերը սահմանում է ծառայությունը հետևյալ կերպ. «Ծառայությունը ցանկացած միջոցառում է կամ արդյունք, որը մի կողմը կարող է առաջարկել մյուսին և, որը հիմնականում անշոշափելի է և չի հանգեցնում ինչ-որ բանի տիրապետմանը: Ծառայությունները կարող են արտադրվել կամ մատուցվել» [1;78]:

Ծառայություններին կարելի է տալ հինգ բնութագրիչ առանձնահատկություններ, որոնք անհրաժեշտ է հաշվի առնել մարկետինգային ծրագրեր իրականացնելիս: Թվենք այդ առանձնահատկությունները և տանք դրանցից յուրաքանչյուրի բացատրությունը [2; 89-99].

- Անշոշափելիությունը,
- Անբաժանելիությունը ծառայության աղբյուրից,
- Որակի փոփոխականությունը,

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

- Անհարատությունը,
- Սեփականության բացակայություն:

1. Անշոշափելիությունը: Ծառայություններն անշոշափելի են: Դրանք հնարավոր չէ տեսնել, համտեսել կամ լսել մինչև ձեռք բերման պահը: Հաճախորդի վստահությունը ամրապնդելու նպատակով ծառայություն մատուցողը կարող է ձեռնամուխ լինել և առաջարկել մի շարք լրացուցիչ ծառայություններ: Առաջին հերթին նա կարող է բարձրացնել իր ապրանքի շոշափելիության աստիճանը, նկարագրել իր ծառայությունը, սրել հաճախորդի ուշադրությունը ծառայությունների հետ կապված մյուս օգուտների վրա: Բացի այդ, սպառողների վստահության աստիճանը էլ ավելի բարձրացնելու համար ծառայություն մատուցողն իր ծառայության համար պետք է ընտրի որակյալ, ծառայության էությանը համապատասխան անվանում:

2. Անբաժանելիությունը աղբյուրից: Ծառայություններն անբաժանելի են իրենց աղբյուրից, այսինքն՝ ծառայությունը և՛ մատուցվում, և՛ սպառվում է միաժամանակ՝ լինի դա մատուցված մարդու կողմից, թե մեքենայի: Ապրանքների զգալի մասի համար այդ երկու գործընթացները սովորաբար անկախ են: Այլ կերպ ասած՝ ծառայությունների մեծ մասը չի կարող պահվել հետագա օգտագործման համար. գնորդը պետք է ներկա գտնվի ծառայության ստեղծմանը:

3. Որակի փոփոխականությունը, անկայունությունը: Ծառայությունների բնութագրիչ առանձնահատկություններից է ծառայությունների որակի փոփոխականությունը: Դա նշանակում է, որ ծառայության որակը գլխավորապես կախված է նրանից, թե ով, երբ, որտեղ և ինչպես է մատուցում այդ ծառայությունը: Ծառայությունների զգալի մասը մատուցվում է մարդկանց կողմից, այդ պատճառով էլ գնորդը և ծառայությունը մատուցող մարդը ստիպված են փոխազդել, համագործակցել: Ստացված արդյունքը կախված է նրանց համատեղ գործողություններից և գնորդի ընկալումից:

4. Չպահեստավորվող արդյունք է: Ծառայությունների մեծ մասը, կախված այն փաստից, որ մատուցվում և սպառվում են միաժամանակ, հանդիսանում են չպահեստավորվող: Ծառայությունը հնարավոր չէ պահել հետագա վաճառքի կամ օգտագործման համար: Այսինքն՝ ծառայությունը սպառվում է նախօրոք որոշված պահի և այն փոփոխության չի ենթարկվում որևէ գործոնի ազդեցությունից:

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

5. Սեփականության բացակայություն: Ծառայության մատուցումը գործարք է, որի արդյունքում մի կողմը մյուսին մատուցում է այնպիսի բարիք, ինչը չի հանդիսանում սեփականության առարկա, բայց այս կամ այն պատճառով արժեքավոր է գնորդի համար: Երբեմն ծառայության մատուցման ժամանակ այնուամենայնիվ տեղի է ունենում սեփականության առարկաների փոխանակում, օրինակ՝ ծրագրային ապահովումը կարող է ձեռք բերվել էլեկտրոնային կրիչներով: Այս բնութագրիչի էությունը կայանում է նրանում, որ ծառայությունների մեծ մասի դեպքում սպառողի կողմից ծառայության ձեռք բերումը չի ենթադրում սեփականության իրավունքի ձեռք բերում դրա նկատմամբ:

Աղյուսակ 1.

Ապրանքների և ծառայությունների հիմնական տարբերությունները և բնութագրերը¹

Ապրանքները	Ծառայությունները
Շոշափելի են	Շոշափելի չեն
Տեսանելի են	Տեսանելի չեն
Պահպանման ենթակա են	Պահպանման ենթակա չեն
Ապրանքների առևտուրը չի ուղեկցվում դրանց արտադրության հետ	Ծառայությունների առևտուրը ուղեկցվում է դրանց արտադրության կամ մատուցման հետ
Ապրանքների արտահանումը նշանակում է ապրանքների դուրս բերում երկրի մաքսային տարածքից՝ համապատասխան վճարի դիմաց	Ծառայությունների արտահանումը նշանակում է դրա մատուցում օտարերկրացուն՝ ոչ ռեզիդենտին, եթե նույնիսկ նա գտնվում է երկրի մաքսային տարածքում

Ծառայությունների ոլորտում մարկետինգի մասնագետներն այնպիսի մարտահրավերների են հանդիպում, ինչպիսիք են՝

- հաճախորդների կողմից ծառայությունների նկատմամբ կարիքների և պահանջմունքների հասկացումը,
- ծառայությունը դարձնել պարզ, հասկանալի սպառողի համար,

¹ Աղյուսակը մշակվել է հեղինակի կողմից:

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

- պահել սպառողին տրված խոստումները և գործ ունենալ դրանց հետ:

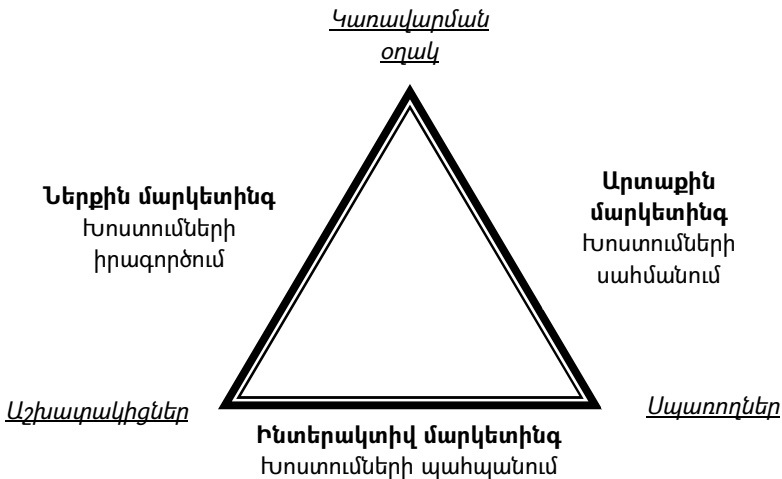
Այսպես, ծառայությունների ոլորտում մարկետինգն իրականացվում է երեք փուլերով՝ ներքին մարկետինգ, արտաքին մարկետինգ և երկկողմանի կամ ինտերակտիվ մարկետինգ/եռանկյան կողմերն են/, որը սխեմատիկորեն ունի եռանկյունու տեսք (գծապատկեր 1): Ծառայությունների մարկետինգի եռանկյան երեք գագաթները ներկայացնում են կազմակերպության կառավարման օղակը, աշխատակիցներին, սպառողներին կամ հաճախորդներին:

1. Կազմակերպությունը տալիս է խոստումներ սպառողներին,

2. Աշխատակիցները իրագործում են խոստումները,

3. Կազմակերպության կառավարման օղակի և աշխատակիցների միջև ճիշտ փոխհարաբերությունները, ինչպես նաև կրթված, բարեհամբույր և որակյալ աշխատակիցները հնարավորություն են տալիս պահպանել սպառողներին տրված խոստումները:

Կազմակերպության և իր սպառողների միջև կապը կոչվում է արտաքին մարկետինգի գործընթաց: Արտաքին մարկետինգի ժամանակ կազմակերպությունն իր կողմից մատուցվող ծառայությունների վերաբերյալ սպառողներին տալիս է խոստումներ՝ առաջարկների և դրանց իրականացմանն ուղղված [3; 24-30]:

Գծապատկեր 1. Ծառայությունների մարկետինգի եռանկյունին

Այդ խոստումները տրվում են գովազդների կամ ակցիաների ժամանակ, և սպառողների մոտ ծառայությունների հանդեպ որոշակի սպասումներ են ձևավորում: Դրանք կարող են դրական կամ բացասական ազդեցություն թողնել սպառողների մոտ ձևավորված սպասումների վրա, սպառողների մոտ ձևավորված ծառայությունների որակի վերաբերյալ սպասումների /սպասվող, պոտենցիալ մակարդակ/ և ծառայությունների որակի իրական, առկա մակարդակի միջև եղած տարբերությունները: Որպես ծառայության մատուցման որակի ցուցանիշ սպառողներն օգտագործում են գինը, մինչդեռ ծառայության մատուցման առկայության և հասանելիության խոստումները ունեն ազդեցություն սպառողների մոտ ձևավորված սպասումների վրա:

Ծառայություն մատուցող կազմակերպությունների համար այնպիսի գործոններ, ինչպիսիք են՝ ծառայություն մատուցող աշխատակիցները, կազմակերպության իմիջը, տեսանելի կառուցվածքները, նաև ակտուալ ծառայության գործընթացը, ձևավորում են հիմք հաճախորդների մատուցվող ծառայության և դրա առաքման սպասումների վերաբերյալ: Հաճախորդների ունեցած սպասումների և իրականության համադրումից հետո ծառայության նկատմամբ ունեցած սպառողի վերջնական կարծիքը ձևավորվում է այն միջավայրի միջոցով, որտեղ նրանք ստանում են այդ ծառայությունը, նաև այդ ծառայությունները մատուցող մարդկանց բնավորությունների ու վարքի միջոցով:

Ներքին մարկետինգը հաճախորդների հետ անմիջապես շփվող աշխատակիցների ուսուցումն ու արդյունավետության բարձրացումն է, նաև ամբողջ անձնակազմի՝ միասին աշխատելու և հաճախորդի բավարարվածությունը ապահովելու ուսուցումն է: Ներքին մարկետինգը նշանակում է, որ սպասարկման ընկերությունները պետք է ավելի մեծ ուշադրություն դարձնեն անձնակազմի աշխատանքային որակի վրա: Նա պետք է արդյունավետ ուսուցանի աշխատակիցներին, որոնք աշխատում են հաճախորդների հետ, աշխատել միահամուռ ուժերով և բավարարել սպառողի պահանջմունքները: Եթե կազմակերպությունը նպատակուղղված է ծառայություն մատուցել ամենաբարձր որակով, ապա յուրաքանչյուր աշխատող պետք է կողմնորոշվի դեպի սպառողը: Փաստորեն, ներքին մարկետինգը պետք է նախորդի արտաքին մարկետինգին: Այս համատեքստում նաև շատ կարևոր են աշխատակիցների մոտիվացիան և կառավարման վերին օղակների հետ դրական փոխ-

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

հարաբերությունները, բարոյահոգեբանական միջավայրը և այն արժե-
համակարգերը, որոնք կրում են աշխատակիցները՝ որպես տվյալ կազ-
մակերպությունը ներկայացնող օղակ: Իմաստ չունի գովազդել ամենա-
բարձր որակը մինչև այն պահը, քանի դեռ անձնակազմը չի հասել դրա
իրականացմանը և պահպանմանը:

Ինտերակտիվ, երկկողմանի մարկետինգի գործընթացը ենթադ-
րում է կազմակերպության կողմից սպառողներին տրված խոստումնե-
րի պահպանումը: Ինտերակտիվ մարկետինգը իրական շփումն է ծա-
ռայություն մատուցողների և սպառողների միջև, որը կոչվում է «ճշմար-
տության պահ» կամ սպասարկման գործընթաց, իրավիճակ: Սա որո-
շիչ պահ է ծառայության մատուցման գործընթացում, որտեղ կազմա-
կերպությունները ցույց են տալիս որ իրենք կարող են բավարարել
սպառողների սպասումները: Ինտերակտիվ մարկետինգը շատ կարևոր
գործառույթ է կատարում կազմակերպության և սպառողների միջև հա-
րաբերությունների ձևավորման համար: Սպառողի կողմից ծառայու-
թյան ընկալումը բխում է դրա մատուցումից, որը չի կարող բաժանված
լինել աշխատակիցների հետ շփումից/ծառայությունն անբաժանելի է իր
աղբյուրից/: Կազմակերպության համար կարևոր է այն փաստը, որ
կազմակերպության և սպառողի միջև հարաբերությունները ոչ այնքան
էական են, քան՝ ծառայությունը մատուցող աշխատակցի և սպառողի
միջև: Այդ հարաբերությունների հաջողությունը կախված է իր աշխա-
տանքի նկատմամբ աշխատակցի ունեցած վերաբերմունքից և նրա
կազմակերպությանը նվիրվածությունից: Կազմակերպությունը պար-
տավոր է աշխատանքի ընդունել ծառայության մատուցման բարձր
հմտություններ ունեցող աշխատակիցներ և նրանց ներգրավել կազմա-
կերպության գործունեության մեջ, նրանց մոտիվացնել, որպեսզի
նրանք հետևեն կազմակերպության ղեկավարության օրինակներին:
Շփման ժամանակ աշխատակիցը և սպառողը հանդիպում են երես առ
երես, և աշխատակիցների վարքը սպառողի սպասումների վրա ազդե-
ցություն թողող շատ կարևոր գործոն է:

Երկկողմանի մարկետինգը ենթադրում է, որ ծառայության որակը
մեծապես կախված է մատակարարի և սպառողի փոխհարաբերությու-
նից: Դա նշանակում է, որ պրեֆեսիոնալները չպետք է համարեն, որ
իրենք բավարարել են հաճախորդի պահանջմունքները՝ միայն առա-
ջարկելով բարձրակարգ ծառայություն, այլ նաև պարտավոր են իրա-

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

կանացնել երկկողմանի մարկետինգային հմտություններ ու գործառույթներ:

Մարկետինգ միքսը մարկետինգային գործիքների այն ամբողջությունն է, որը մատակարար ֆիրման նպատակային շուկայում կիրառում է մարկետինգային խնդիրներ լուծելու համար:

Տնտեսագետ Ջ. Մակքարտին մարկետինգ միքսը ներկայացնում է 4P-ի համալիրով՝ 1. product - ապրանք, 2. price - գին, 3. place - բաշխում կամ իրացում, 4. Promotion – առաջմղում [4; 15]:

Իսկ Ֆիլիպ Կոտլերը մարկետինգ միքսը ներկայացնում է 6P-ով, վերը թվարկված 4P-ին ավելացնում է ևս 2P՝ քաղաքական ուժեր (political power) և հասարակության վերաբերմունք (public option) [5; 25]:

1981թ. Բումսը և Բիթները ծառայությունների ոլորտի համար առաջարկեցին 7P համալիրը՝ 4P-ին ավելացան մարդիկ (people), գործընթացը (process) և ֆիզիկական միջավայրը (Physical Evidence) [6]՝

1. product/service – ապրանք/ծառայություն,
2. price – գին,
3. promotion – առաջմղում կամ խթանում,
4. place – բաշխում կամ իրացում,
5. people – մարդիկ,
6. processes – գործընթացներ,
7. physical evidence – ֆիզիկական միջավայր:

Ծառայությունների առաջարկը. Ապրանքն այն է, ինչ կազմակերպությունն առաջարկում է սպառողին, ինչը կարող է բավարարել նրա կարիքները: Այն կարող է լինել նյութական /շոշափելի/ կամ ոչ նյութական /ոչ շոշափելի/: Դրան հակառակ՝ ծառայության մատուցման, առաջարկին վերաբերող որոշումները, որոնց դեմ են առնում ծառայության ոլորտի մարկետինգի մասնագետները, տարբերվում են ապրանքներին վերաբերող որոշումներից: Ծառայության մատուցման վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այն կարելի է բաժանել առանձին բաղադրիչների, մասնավորապես՝ հիմնական առաջարկվող, որը ներկայացնում է ծառայությունների ոչ նյութական հիմնական օգուտները, և երկրորդական առաջարկվող, որը ներկայացնում է ծառայությունների մատուցման շոշափելի և լրացուցիչ տարրերը: Հիմնական առաջարկվող ծառայությունների մատուցումը մշակված է հաճախորդի նախընտրած, նրան հար-

մար ձևով և վայրում՝ կարևորելով ծառայության վերաբերյալ ունեցած սպառողի սպասումները: Երկրորդական առաջարկվող ծառայությունների մատուցումը իրենից ներկայացնում է այն լրացուցիչ օգուտները, առավելությունները, որ առաջարկվում է սպառողների լրացուցիչ կարիքների բավարարման համար, և ծառայում է մրցակիցների առաջարկներից տարբերվելուն: Այդ առավելություններն իրենց մեջ կարող են պարունակել ծառայությունների մատուցման նյութական և ոչ նյութական տարրեր, որոնք սպառողին օգնում են հեշտ հասկանալ հիմնական ծառայությունը: Ծառայությունները դժվար է վերահսկել և ներկայացնել սպառողին դրանց անշոշափելի լինելու պատճառով: Հետևաբար մարկետինգի մասնագետները հաճախ ընդգծում են ծառայությունների մատուցման շոշափելի տարրերը: Որքան ոչ շոշափելի է ծառայությունը, այնքան ավելի շատ կարիք կա նյութական ապացույցների, որոնք ներառում են փաթեթավորումը, ֆիրմային անվանումը, կորպորատիվ իմիջը, ծառայությունների մատուցումը և սպասարկող աշխատակիցներին:

Ծառայությունների գնագոյացումը. Ծառայության գնի որոշման մեջ ծառայության մարկետինգի մասնագետներն ավելի շատ են շոշափում գնի հետ կապված հարցեր, քան՝ ապրանքների մարկետինգի մասնագետները: Տարբերությունը կայանում է նրանում, որ ծառայության ոչ շոշափելի բնութագիրը մատնանշում է, որ գինը դառնում է որակի որոշիչ: Ծառայությունների չպահեսատավորման բնութագիրը կարևոր է դարձնում ծառայությունների մատուցման առաջարկի և պահանջարկի վերահսկումը: Գնի բաղադրիչի փոփոխումն ամենահեշտն է իրականացվում և սովորաբար շատ արագ: Ծառայությունների մատուցման գինը հաճախ օգտագործվում է սպառողների կողմից իրենց սպասումների ձևավորման, գնման մասին որոշում կայացման, ծառայության մատուցման որակի գնահատման համար: Այն դիտվում է որպես էական թելադրանք ծառայությունների ոլորտում մեծ ռիսկայնությամբ և փորձի առանձնահատկություններով, որպեսզի ձևավորեն ծառայության վերաբերյալ սպասումներ: Սպառողի համար գինը որակի ցուցանիշ է: Այսպիսով, ձևավորվել է կարծիք, որ որքան բարձր է տվյալ ծառայության գինն այնքան ավելի շատ են դրա նկատմամբ սպառողի սպասումները:

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

Ծառայությունների ոլորտում գնագոյացման գործոնները, ինչպես և ապրանքների գնագոյացման դեպքում բազմազան են և գրեթե նույնը: Այսպես, այդ գործոնների շարքին են դասվում ծախսերը, մրցակցային գները, կազմակերպության ընտրած թիրախային խմբերն ու դիրքավորումը, գնային ռազմավարությունը, զեղչային համակարգերն ու սեզոնայնությունը:

խթանման քաղաքականությունը. Դասական մարկետինգում խթանման միջոց բաժանվում է 4 հիմնական խմբերի՝ գովազդ, վաճառքի խթանում, հասարակայնության հետ կապեր (PR) և անձնական վաճառք: Այնուամենայնիվ, ծառայությունների խթանման դեպքում անչափ կարևոր է ընդգծել ծառայությունների շոշափելի տարրերը, ինչպիսիք են՝ փաթեթավորումը, ծառայությունների մատուցման մեխանիզմներն ու սպասարկող անձնակազմը: Այս համատեքստում պետք է կարողանալ վերածել անտեսանելի տեսանելի արժեքների, իսկ ռիսկերը՝ առավելությունների:

Ծառայությունների մարկետինգի խթանման հիմնական խնդիրներն են՝

- Ապահովել իրազեկվածություն և հատաքրքրվածություն կազմակերպության ու մատուցվող ծառայությունների շուրջ,
- Փոխանցել և ներկայացնել գնվող ծառայության առավելությունները,
- Ստեղծել կազմակերպության դրական իմիջ կամ համբավ,
- Տարբերակել կազմակերպությունը մրցակիցներից,
- Հիշեցնել սպառողներին ծառայությունների և կազմակերպության գոյության մասին:

Հաղորդկացման ուղիների ընտրությունն ու տեսակները կախված են թիրախային խմբերից և ընտրված դիրքավորումից:

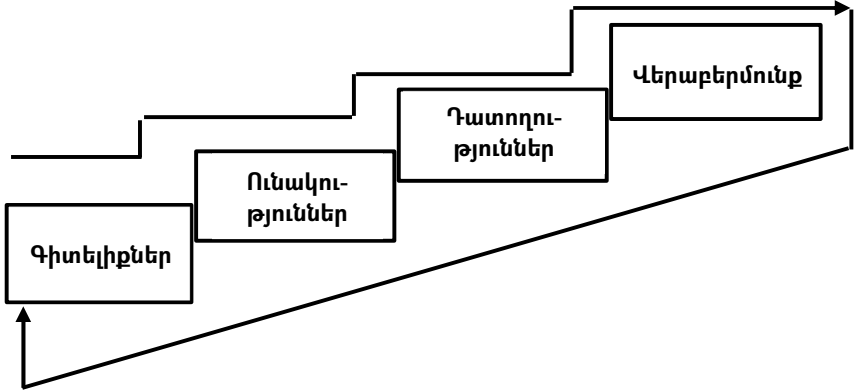
Ծառայությունների բաշխումը. Բաշխման հետ կապված որոշումները վերաբերում են սպառողներին ծառայությունների մատուցման հասանելիության և մատչելիության հարցերին: Սպառողների տեսանկյունից հասանելիությունը նշանակում է, որ նրանք կարող են ձեռք բերել ծառայությունը, երբ որ ցանկանում են, իսկ մատչելիությունը հանդիսանում է այն հարաբերական հեշտությունը, թեթևությունը, որի շնորհիվ սպառողները կարող են ձեռք բերել ծառայություն մատուցողների կողմից առաջարկվող ծառայությունը: Մաքուր ծառայությունների դեպքում

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

բաշխման մասին որոշումների կայացումը այնքան էլ կարևոր նշանակություն չունի՝ չնայած ծառայությունների մեծ մասը ներառում են շոշափելի, նյութական բաղադրիչ: Արդյունքում բաշխման մասին որոշումները ներառում են ֆիզիկական միջավայրի և միջնորդների կողմից ծառայության մատակարարման վերաբերյալ կայացվող որոշումներ: Դրա հետ մեկտեղ որոշ դեպքերում նաև կարևորվում է մատուցվող ծառայության «աշխարհագրական դիրքը»: Այսպես, օրինակ՝ հյուրանոցի գտնվելու վայրը, ենթակառուցվածքների առկայությունը, շատ դեպքերում աշխարհագրական դիրքը նաև պայմանավորված է լինում կազմակերպության դիրքավորումից, օրինակ՝ եթե ծառայություն մատուցող կազմակերպությունը ցանկանում է դիրքավորվել որպես բարձակարգ կազմակերպություն և իր թիրախային խմբերին դիտարկում է ավելի գնողունակ սեգմենտներին, ապա այն պետք է տեղակայված լինի համապատասխան վայրում, ինչպես օրինակ կարող են լինել քաղաքի կենտրոնը կամ հարուստների համար նախատեսված բնակավայրերը:

Մարդիկ. Մարդիկ՝ որպես ծառայությունների համալիրի տարր, ներառում են մարդկային բոլոր խաղացողներին՝ կազմակերպության անձնակազմը (ներքին սպառող), գնորդները (արտաքին սպառող) և այլ սպառողներ, որոնք դեր են խաղում ծառայությունների մատուցման և ընտրության գործընթացում: Կազմակերպության անձնակազմը գտնվում է անընդհատ փոխազդեցության մեջ հաճախորդների հետ ծառայությունների մատուցման գործընթացում, ինչի արդյունքում կարելի է ասել, որ անձնակազմի հմտությունները, գիտելիքները, վերաբերմունքը և վարքը ազդում են սպառողների կողմից ծառայությունների և դրանց որակի ըմբռնման վրա: Ապառողները շատ հաճախ նույնականացնում են կազմակերպության անձնակազմը ծառայությունների հետ՝ անկախ այն փաստից, թե որքան մեծ կամ փոքր է անձնակազմի դերը և ազդեցությունը ծառայությունների մատուցման գործընթացում: Այստեղ է, որ կարևոր է հաշվի առնել վերը ներկայացված ծառայությունների մարկետինգի եռանկյան (գծապատկեր 1) արտաքին ու ինտերակտիվ մարկետինգի գործընթացներին:

Փաստորեն այն ենթադրում է «ճիշտ մարդկանց/ղեկավարների» կողմից «ճիշտ մարդկանց/սպասարկող անձնակազմի» ընտրություն և վերջիններիս հմտություններ ու գիտելիքների անընդհատ զարգացում (գծապատկեր 2):

Գծապատկեր 2. Անձնակազմի գիտելիքների և հմտությունների զարգացման փուլերը²

Գործընթացները. Գործընթացներն ընթացիկ ընթացակարգերն են, մեխանիզմներն ու տարբեր բնույթ կրող գործունեությունները, որոնց միջոցով մատուցվում են ծառայությունները: Այն պարագայում, երբ ծառայության մատուցման գործընթացը ստանդարտացված կամ հարմարեցված է, հաճախորդի կողմից ծառայությունը դիտարկվում է որպես որակյալ: Անշուշտ, ծառայությունների մատուցման գործընթացների հիմնական բաղադրատարրերտ մարդիկ են, որոնք ամիջապես մասնակցում են այդ գործընթացին: Այս պատճառով ծառայությունը կազմակերպության աշխատակիցների և արտաքին սպառողների «ձուլման» շարունակական գործընթացն է: Ծառայությունների մատուցումն ու դրա սպառումը տեղի է ունենում միաժամանակ, դրանով էլ պայմանավորված սպառողները դառնում են ծառայությունների մատուցման գործընթացի մասնակիցները:

Ծառայությունների մատուցման գործընթացների հաջողությունից մեծապես կախված է սպառողների հավատարմությունն ու վստահությունը կազմակերպության հանդեպ:

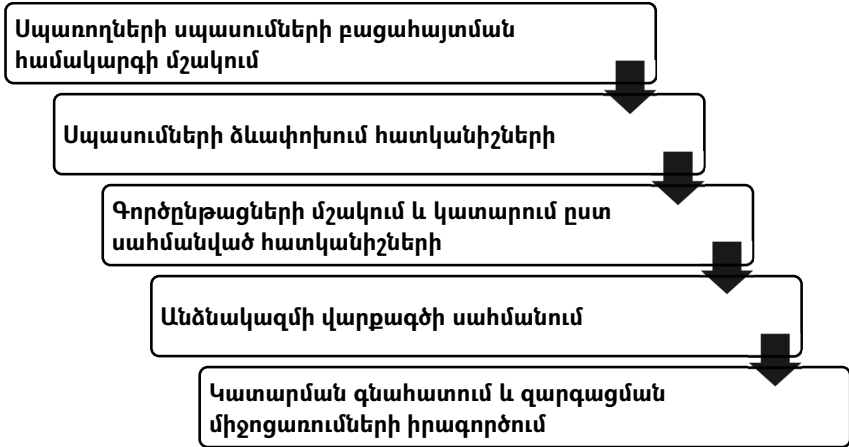
Մարետինգն ու կազմակերպության մյուս ֆունկցիոնալ ստորաբաժանումները պետք է աշխատեն միասին, որպեսզի կարողանան լավագույնս բացահայտեն ներքին և արտաքին սպառողների պահանջմունք-

² Գծապատկերը մշակվել է հեղինակի կողմից:

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

ները, բավարարեն դրանք՝ մշակելով և առաջարկելով ծառայությունների մատուցման՝ արդյունավետ և սպառողակենտրոն գործընթացներ (գծապատկեր 3):

Գծապատկեր 3. Սպառողների պահանջմունքների բացահայտման և ծառայությունների մատուցման գործընթացի կազմակերպման փուլերը³

Ֆիզիկական միջավայրը. Այն միջավայրը, որտեղ ծառայություն մատուցողը մատակարարում է ծառայությունը և որտեղ կազմակերպությունը և սպառողները ինտերակտիվ շփման մեջ են մտնում, /ինչպես նաև ցանկացած շոշափելի բաղադրիչ, որը հեշտացնում է ծառայությունների մատուցման իրականացումը/, կոչվում է ֆիզիկական միջավայր: Ծառայություն մատուցող կազմակերպությունները պետք է ապահովեն, առաջարկեն ծառայության նյութական ապացույց իրական և պոտենցիալ սպառողների մոտ ծառայության իմիջը ձևավորելու և զարգացնելու նպատակով: Հաճախ ֆիզիկական միջավայրը համընկնում է ծառայության առաջխաղացման և բաշխման հետ: Ծառայությունների բոլոր տեսակի շոշափելի ապացույցները, ինչպիսիք են՝ գրքուկները, ձևաթղթերը, այցեքարտերը, զեկույցների ձևաչափերը, սարքավորումները և ֆիզիկական հարմարությունները (օրինակ՝ հյուրանոցների սենյակների հարմարավետությունը, մաքրությունը և այլն), ներկայացնում են ծառայության ֆիզիկական միջավայրը:

³ Գծապատկերը մշակվել է հեղինակի կողմից:

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

Այսպիսով, ծառայությունների մարկետինգի հավելյալ 3 P-երն արտացոլում են ծառայությունների հիմնական առանձնահատկությունները, մասնավորապես՝ ծառայություն մատուցողների անբաժանելի լինելը սպառողներից, սպառման և մատուցման միաժամանակյա բնույթը և անտեսանելի ու անշոշափելի գործոնների՝ շոշափելի և տեսանելի գործոնների վերաձելու անհրաժեշտությունը: Ամփոփ ծառայությունների մարկետինգի 7 P-երն իրենց տարրերով կարելի է ներկայացնել ստորև ներկայացված գծագրի միջոցով (գծապատկեր 4) [7; 15]:

Գծապատկեր 4. Ծառայությունների մարկետինգի 7 P-երը⁴

⁴ Գծապատկերը մշակվել է հեղինակի կողմից:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. & 5. Philip T. Kotler et Dubois B., Marketing Management, 10ème éd., Paris, Publi-Union, 2000,
2. & 3. Zeithaml, V.A. and Bitner, M.J., Services Marketing, McGraw-Hill, Boston, 2000,
4. Edmund Jerome McCarthy, Basic Marketing: A Managerial Approach, R.D. Irwin, 1960,
6. Service Marketing Mix (7 P's),
<https://www.toolshero.com/marketing/service-marketing-mix-7ps/>;
22.05.2019,
7. Hovhannes Yeritsyan, International Marketing, Author publication, Yerevan, 2019.

THE ESSENCE OF SERVICES MARKETING AND MARKETING MIX

Hovhannes Yeritsyan

EU, Chair of Management, PhD in Economics, Associate professor

Services marketing is implemented in three stages: internal marketing, external marketing, and interactive marketing. J. McCarthy represents the marketing mix with 4 Ps: 1. Product, 2. Price, 3. Place, 4. Promotion. Philip Kotler introduces the marketing mix with 6 Ps, adding 2 Ps to the above-mentioned 4 Ps: 5. Political power and 6. Public option. Booms and Bitner offered the 7 P complex for the services marketing by adding to 4 Ps 5. People, 6. Process(es) and 7. Physical evidence.

Keywords: services, service marketing, 7 Ps, marketing mix, marketing strategy.

СУЩНОСТЬ МАРКЕТИНГА УСЛУГ И МАРКЕТИНГОВЫЙ МИКС

Оганнес Ерицяң

ЕУ, кафедра Менеджмента, к.э.н., доцент

Маркетинг услуг осуществляется в три этапа: внутренний маркетинг, внешний маркетинг и интерактивный маркетинг. Дж. Маккарти

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

представляет маркетинговый комплекс с 4Ps: 1. Продукт-Product, 2. Цена-Price, 3. Дистрибуция-Place, 4. Продвижение-Promotion. Филипп Котлер представляет маркетинговый микс с 6 P, добавляя 2P к вышеупомянутым 4P: 5. Политическая власть- Political power и 6. Публичное мнение выбор- Public option. Бумс и Битнер предложили комплекс 7P для маркетинга услуг, добавив 3P к 4P: 5. Люди-People, 6. Процесс(ы)-Processes и 7. Физическая среда- Physical evidence..

Ключевые слова: услуги, маркетинг сервиса, 7P, маркетинговый микс, маркетинговая стратегия.

Ընդունվել է րաշագրուիթյան՝ 18.09.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 23.11.2019թ.

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԶԵՌՆԵՐԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՈՐՊԵՍ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՇՈՒԿԱՅԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՄՈՂԵԼ

Լիանա Մկրտչյան

*ԵՀ, Կառավարման ամբիոն, ասպիրանտ
lianmkrtyan@yahoo.com, +374 55 193336*

Սոցիալական ձեռներեցությունը գործունեություն է, որի նպատակն է դիմագրավել սոցիալական մարտահրավերներին և միաժամանակ ապահովել ապրանքներ կամ ծառայություններ: Այն նաև ավելացնում է մրցակցությունը և գործնական աշխարհում համագործակցության նոր հարթակ է ստեղծում՝ խթանելով նոր սոցիալական գիտակցությանը, որտեղ մարդիկ առաջնորդվում են ոչ միայն նյութական, այլ նաև մարդասիրական արժեքներով:

Դասական բարեգործության մեթոդները այլևս հնացած են, չեն տալիս երկարաժամկետ արդյունքներ, նույնիսկ որոշ պարագաներում խոչընդոտում են տնտեսական զարգացմանը, քանի որ սոցիալապես կարիքավոր խմբերի մոտ ստեղծվում է կախվածություն՝ տրամադրվող նյութական աջակցություններից: Երբ խոսքը գնում է տնտեսական զարգացման, աղքատության դեմ պայքարի և սոցիալական շուկայական տնտեսության զարգացման մասին, սոցիալական ձեռներեցության մոտեցումներն առաջարկում են առավել արդյունավետ, շարունակական և կայուն արդյունքներ, քան ավանդական ձևաչափերն են:

Հիմնաբառեր. սոցիալական ձեռներեցություն, սոցիալական ձեռներեցության մոդել, սոցիալական ձեռներեցության սկզբունքներ

Սոցիալական ձեռներեցությունը, հանդիսանալով ձեռներեցության տեսակ, որի հիմքում ընկած է սոցիալական նպատակ, այսօր հանդիսանում է սոցիալական շուկայական տնտեսության անբաժանելի մասը: Կայուն զարգացման վերաբերյալ ակադեմիական հետաքրքրությունը ներկայումս գնալով աճում է, որի արդյունքում էլ կարևորվում է սոցիալական ձեռներեցության ակտիվ զարգացումը՝ հաշվի առնելով, որ վերջինս հանդիսանում է կայուն զարգացման և սոցիալական պետության ամրապնդման կարևոր պայման:

Այնուհանդերձ Հայաստանում և մի շարք այլ երկրներում սոցիալական ձեռներեցության վերաբերյալ պատկերացումները խիստ խե-

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

ղաթյուրված են. չկա այդ հասկացության հստակ տերմինաբանություն, տարբեր գրականություններով հանդիպում են «սոցիալական ձեռներեցություն», «սոցիալական ձեռնարկատիրություն», «սոցիալական բիզնես» և այլ տերմիններ, ինչ առաջացնում է ընկալումների շփոթ: Բայցի այդ, սոցիալական ձեռներեցության գործունեությունը շատ հաճախ նույնացվում է բիզնեսի հետ, որն ունի բարեգործության տարրեր, կամ որպես զուտ տնտեսապես խոցելի խավերի աշխատանքային ինտեգրման հետ: Ըստ այդմ, հիմնականում սոցիալական ձեռներեցության գործունեությունը իրականացվում է քաղաքացիական հասարակության կազմակերպությունների կողմից: 2016 թ. ընդունված օրենսդրական փոփոխությունների համաձայն՝ հասարակական կազմակերպությունները կարող են ուղղակիորեն զբաղվել ձեռնարկատիրական գործունեությամբ, բայց և այնպես պետք է վարեն ձեռներեցության գործունեության առանձնացված հաշվառում, ինչը և, ի տարբերություն հասարակական գործունեության, գտնվում է հարկային մարմինների ուշադրության կենտրոնում:

Հայաստանում սոցիալական ձեռներեցության սահմանման, սկզբունքների, չափորոշիչների, հնարավոր ռիսկերի գնահատման, սոցիալական ազդեցության չափման, և օրենսդրական կարգավորումների բացակայության պայմաններում ուսումնասիրվել է սոցիալական ձեռներեցության միջազգային փորձը, այս հոդվածում շեշտադրվում է վերոնշյալ հարցերի պարզաբանումը և դրանց հնարավոր լուծումների առաջադրումը:

Սոցիալական ձեռներեցության նկատմամբ հետաքրքրության աննախադեպ աճը սկսել է աշխարհում դեռևս 1990-ական թվականներից՝ ելնելով քաղաքական, տնտեսական և բնապահպանական ռազմավարությունների զգալի փոփոխություններից, որոնց շրջանակներում ձեռնարկատիրությունը սկսեց դիտարկվել, որպես սոցիալական առաջընթացի խթանման գործիք: Ձեռնարկատիրական հիմքերի և սոցիալական բաղադրիչի միաձուլումը տարիների ընթացքում հանգեցրեց սոցիալական ձեռներեցությունների զարգացմանը՝ իբրև կազմակերպություններ, որտեղ տնտեսական գործունեությունը հետապնդում է սոցիալական նպատակ և միտված է սոցիալական փոփոխություն իրականացնելու: Դարեր շարունակ սոցիալական խնդիրների լուծումը համարվում էր բացառապես կառավարության գործառույթը՝ կենտրոնաց-

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

ված կամ տեղական մակարդակով: Ժամանակի ընթացքում, ստեղծվեցին հասարակական կազմակերպություններ, որոնք հանձն առան այն խնդիրների լուծումը, որոնք պետությունը ի վիճակի չէր կարգավորել: Բոլորովին վերջերս, մասնավոր հատվածը սկսեց նպաստել սոցիալական, բնապահպանական և այլ հարցերի լուծմանը՝ կորպորատիվ սոցիալական պատասխանատվության և բարեգործության միջոցով: Եվ այս միտման ամենավերջին զարգացումը սոցիալական ձեռներեցության գաղափարի ձևավորումն է: Գոյություն ունեն այս եզրույթի տարբեր սահմանումներ: Հարվարդի նորարարական լաբորատորիան ներկայացնում է սոցիալական ձեռներեցությունը՝ որպես կարծրատիպերը կոտորող սոցիալական փոփոխություն՝ անկախ տվյալ պահին տնօրինվող ռեսուրսներից: Եվրոպական Միության հավաստմամբ սոցիալական ձեռներեցը սոցիալական տնտեսության գործող անձն է, որի հիմնական նպատակն է ունենալ սոցիալական ազդեցություն, այլ ոչ թե ապահովել շահույթ իր հիմնադիրների կամ բաժնետերերի համար: Սոցիալական ձեռնարկությունը կազմակերպության մի տեսակ է, որի ստեղծման նպատակն է լուծել սոցիալական որևէ խնդիր՝ տվյալ խնդրի լուծման մասշտաբները ընդլայնելու և կայունությունն ապահովելու համար, հաճախ նորարարական լուծումների միջոցով, ստեղծելով լրացուցիչ եկամուտ և նույնիսկ շահույթ: [1, էջ 13-14]

Սոցիալական ձեռներեցության գաղափարը զգալիորեն տարբերվում է ավանդական ձեռներեցության հիմունքներից, սակայն գործնականում այս երկու հասկացությունների միջև կան մի շարք նմանություններ: «Սոցիալական ձեռներեցություն» եզրույթը աշխարհում տարածում է գտել վաղ 1990-ականներին, երբ տարբեր կազմակերպություններ սկսեցին կիրառել բիզնես գործիքներ՝ սոցիալական ոլորտում և շրջակա միջավայրում փոփոխություններ իրականացնելու նպատակով: Թեև սոցիալական ձեռներեցության սահմանումները կարող են տարբեր լինել՝ կախված վերջինիս չափից, մշակույթից, սոցիալ-տնտեսական վիճակից, որպես կանոն, այն ընկալվում է որպես կազմակերպություն, որը կիրառում է առևտրային գործելակարգ՝ ի շահ մարդու և շրջակա միջավայրի բարեկեցության:

19-րդ դարի սկզբին ֆրանսիացի տնտեսագետ Ժան Բապտիստ Սայը բնութագրեց ձեռնարկատիրոջը որպես մեկին, ով «տնտեսական ռեսուրսները ցածր արտադրողականության գոտուց տեղափոխում է ա-

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

վելի բարձր արտադրողականության և եկամտի տարածք»։ [4, p 28-39] Նմանապես, ավանդական ձեռներեցը (օրինակ՝ Հենրի Ֆորդը, Սթիվեն Ջոբսը) փոխում է ավանդական տնտեսական ռեսուրսների արտադրողականությունը, իսկ սոցիալական ձեռներեցը, ինչպես նշել է կառավարման տեսաբան Պետեր Դրուկերը, փոխում է ամբողջ հասարակության արտադրողականությունը։ [3, с. 496] Սոցիալական ձեռներեցները հանդիսանում են փոփոխության գործակալներ, ովքեր սոցիալական և բնապահպանական խնդիրների համակարգային լուծումներ տալու համար ձեռնարկատիրական միջոցներ են գործադրում՝ միևնույն ժամանակ ապահովելով իրենց շարունակականությունը և կայունությունը։ Սոցիալական ձեռներեցության վերաբերյալ վերջին աշխատությունները կենտրոնանում են փոքր և միջին ձեռնարկությունների (ՓՄՁ) և տնտեսության զարգացման ձեռնարկատիրության համապատասխանության վրա։ [6, p 1]

Ամենահին (և ամենածավալուն) սահմանումներից մեկը տվել է Ջ.Գրեգորի Դիսը՝ 1998 թվականին, ըստ նրա սահմանման, սոցիալական ձեռնարկատերերը փոփոխության գործակալներ են, ովքեր՝

- ունեն սոցիալական արժեք (ոչ միայն մասնավոր արժեք) ստեղծելու և պահպանելու առաքելություն,
- փնտրում և գտնում են այդ առաքելությանը ծառայեցնելու նոր հնարավորություններ,
- մասնակցում են շարունակական նորարարության, հարմարեցման և ուսուցման գործընթացներին,
- գործում են համարձակ՝ անտեսելով տվյալ պահին ձեռքի տակ առկա ռեսուրսների սղությունը,
- ցուցաբերում են հաշվետվողականության և պատասխանատվության բարձր զգացում իրենց շահառուների նկատմամբ և ստեղծած արդյունքների համար [7]:

Սոցիալական ձեռներեցությունը կազմակերպության մի տեսակ է, որի ստեղծման նպատակն է լուծել սոցիալական որևէ խնդիր՝ տվյալ խնդրի լուծման մասշտաբները ընդլայնելու և կայունությունն ապահովելու համար՝ ստեղծելով լրացուցիչ եկամուտ և նույնիսկ շահույթ, հաճախ տալով նորարարական լուծումներ։

Քանի որ սոցիալական ձեռներեցությունը, որպես այդպիսին, իրավակազմակերպական ձև չի համարվում, այն կարող է լինել շահույթ հե-

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

տապանդոդ կամ չհետապանդոդ և հանդես գալ որպես կոռուպցիոնիստ, քաղաքացիական հասարակության կազմակերպություն, հիմնադրամ, կամ բարեգործական կազմակերպություն: [2, էջ 4]

Սամեր Աբու Սաիֆան իր աշխատությունում սահմանել է «Սոցիալական ձեռներեց» հասկացությունը՝ բնորոշելով որպես որոշակի առաքելությամբ առաջնորդվող անհատ, ով օգտվում է ձեռներեց վարքի որոշակի լրակազմից, որպեսզի ստեղծի որևէ սոցիալական արժեք նվազ արտոնյալ խավի համար՝ ամբողջությամբ ձեռնարկատիրական կողմնորոշում ունեցող ձեռնարկության միջոցով, որը ֆինանսապես անկախ, ինքնաբավ և կայուն է:

Սույն սահմանումը համակցում է չորս գործոններ, որոնք տարբերում են սոցիալական ձեռներեցությունը ձեռներեցության այլ ձևերից: Սոցիալական ձեռներեցները.

1. առաջնորդվում են առաքելությամբ: Նրանք նվիրվածությամբ ծառայում են իրենց առաքելությանը՝ իրենց գործունեությամբ աջակցելու ապահովելու անապահով խավին:
2. գործում են ձեռներեց կերպով մի շարք հատկանիշների համադրության միջոցով, որոնք առանձնացնում են նրանց ձեռներեցների այլ տեսակներից (տե՛ս Աղյուսակ 1):
3. գործում են ձեռնարկատիրական կողմնորոշում ունեցող կազմակերպություններում, որոնք հիմնվում են նորարարության և բացության ուժեղ մշակույթի վրա:
4. գործում են ֆինանսապես անկախ կազմակերպություններում, որոնք ծրագրում և իրականացնում են վաստակած եկամտի վրա հիմնված ռազմավարություններ: Նրանց նպատակն է ապահովել նախատեսված սոցիալական արժեքը՝ մնալով ֆինանսապես ինքնաբավ: Այդ նպատակին հասնում են՝ միաձուլելով սոցիալական և շահույթ հետապանդոդ գործունեությունները, որպեսզի հասնեն ինքնաբավության, նվազեցնեն կախվածությունը նվիրատվություններից ու պետական ֆինանսավորումից և մեծացնեն առաջարկված սոցիալական արժեքի ապահովման ներուժը: [5, p 25]

Աղյուսակ 1-ում ներկայացված է շահույթ հետապանդոդ ձեռներեցների և սոցիալական ձեռներեցների տարբերակիչ հատկանիշները, ինչպես նաև առանձնացված են ընդհանրական հատկանիշները:

Շահույթ հետապնդող ձեռներեցների և սոցիալական ձեռներեցների տարբերակիչ և ընդհանուր հատկանիշները [5, p. 25]

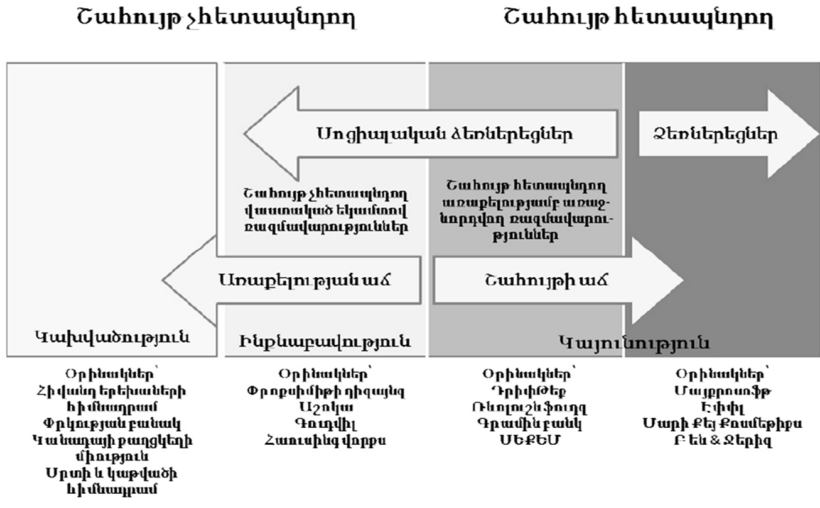
Շահույթ հետապնդող ձեռներեցների եզակի հատկանիշները	Երկու տեսակների ընդհանուր հատկանիշները	Սոցիալական ձեռներեցների եզակի հատկանիշները
<ul style="list-style-type: none"> • Մեծ նվաճումների հասնող • Ռիսկի դիմող • Կազմակերպիչ • Ռազմավարական մտածող • Արժեք ստեղծող • Ամբողջական մոտեցում կիրառող 	<ul style="list-style-type: none"> • Նորարար • Նվիրված • Նախաձեռնող • Առաջնորդ • Հնարավորությունները նկատող • Հաստատական 	<ul style="list-style-type: none"> • Առաքելության առաջնորդ • Հուզականորեն լիցքավորված • Փոփոխության, գործակալ • Տեսակետի առաջնորդ • Սոցիալական արժեք ստեղծող • Սոցիալականապես զգոն • Կառավարիչ • Կանխատեսող • Հաշվետու լինելու մեծ պատասխանատվություն

Սոցիալական ձեռնարկության և հասարակական կազմակերպության ընդհանրությունն այն է, որ դրանք ստեղծվում են որոշակի սոցիալական խնդիր լուծելու նպատակով, իսկ հիմնական տարբերությունները հետևյալն են.

- Շատ դեպքերում, հասարակական կազմակերպությունները դիմում են արտաքին ֆինանսավորման (անդամավճարներ, նվիրատվություններ, հովանավորչություն, նպատակային դրամաշնորհներ և այլն)՝ իրենց գործունեությունը և ծրագրերը ապահովելու համար: Սոցիալական ձեռնարկությունները ստեղծում են սեփական եկամուտ ստանալու աղբյուրներ:
- Շատ հասարակական կազմակերպություններ հաշվետու են իրենց սոցիալական ազդեցության համար: Սոցիալական ձեռներեցության համար սոցիալական ազդեցությունը նույնպես իր

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

գործունեության առաջնային նպատակներից է, սակայն ֆինանսական շեմը նույնպես կարևոր գործոն է, քանի որ դրա շնորհիվ է ապահովվում ձեռնարկության կայունությունը: Այս սահմանագիծը առավել պատկերավոր ներկայացված է նկար 1-ում: [5, p 26]

Նկար 1. Սոցիալական ձեռներեցության սահմանները ցուցադրող ձեռներեցության տիրույթը

Սոցիալական ձեռնարկությունը տարբերվում է նաև կորպորատիվ սոցիալական պատասխանատվությունից: Կորպորատիվ սոցիալական պատասխանատվությունը գործարար աշխարհում մեկ այլ արագ տարածվող երևույթ է, և ինչպես սոցիալական ձեռներեցությունը, այն նույնպես առանձնանում է սոցիալական խնդիրներում ներգրավված լինելու հատկությամբ: Սակայն, սոցիալական ձեռնարկությունները ստեղծվում են հատուկ սոցիալական խնդիրներ լուծելու նպատակով, ինչին սակայն չեն կարող հավակնել նույնիսկ կորպորատիվ սոցիալական պատասխանատվության ամենահաստատուն քաղաքականություն ունեցող ընկերությունները:

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

Սոցիալական ձեռնարկատիրության և կորպորատիվ սոցիալական պատասխանատվության հիմնական տարբերությունները հետևյալն են

- Ընկերության կորպորատիվ սոցիալական պատասխանատվության քաղաքականությունը կենտրոնանում է իր հիմնական բիզնեսի հետ կապված խնդիրների վրա: Դա նշանակում է, որ ընկերությունը, նախ և առաջ, որոշում է գործունեության իր ոլորտը և բիզնես մոդելը, ապա միայն դիտարկում՝ իր ներսում կամ հասարակության մեջ իր ընտրության հետ կապված խնդիրները:
- Ընկերության առաջնային նպատակը, անկախ իր կորպորատիվ սոցիալական պատասխանատվության քաղաքականության արդյունավետությունից, շահույթ ստանալն է: Առանց շահութաբերության գործարարությունը չի կարող կայուն լինել: Հետևաբար սովորական ընկերությունը կարող է շարունակել իր գործունեությունը, որոշ ժամանակ, առանց կորպորատիվ սոցիալական պատասխանատվության քաղաքականության, եթե այն իր շահութաբերությունն ապահովելու խնդիր ունի: Սակայն սոցիալական ձեռնարկության դեպքում, իր կողմից ապահովվող սոցիալական ազդեցությունը ընկերության գոյության հիմնական նպատակն է: Իրական սոցիալական ձեռնբեցությունը կարող է անել հակառակը. շարունակել իր գործունեությունը՝ կարճ ժամանակահատվածում վնասներ կրելով, եթե այն սոցիալական ազդեցություն ապահովելու խնդիր ունի:

Սոցիալական ձեռնարկություն ստեղծելիս նախ և առաջ անհրաժեշտ է ձևակերպել դրա նպատակը: Ավանդական բիզնեսի գոյության նպատակը պարզապես այն է, որ կա տվյալ արտադրանքի կամ ծառայության հատուկ անձնական կամ առևտրային անհրաժեշտություն: Երբեմն այդ անհրաժեշտությունը կարող է նախապես գոյություն չունենալ. մեզանից շատերը չգիտեին, որ մենք սմարթֆոնների կարիք ունենք մինչև դրանց առաջին մուտքը շուկա: Սակայն սոցիալական ձեռնարկությունը ստեղծվում է սոցիալական կարիքի հիման վրա, ինչը սովորաբար նշանակում է, որ խնդիրն արդեն հայտնաբերվել է:

Բազմաթիվ երկրներում սոցիալական ձեռնարկությունը, որպես կազմակերպության ուրույն իրավակազմակերպչական տեսակ, գոյու-

թյուն չունի, իսկ «սոցիալական ձեռներեցություն» եզրույթը շատ դեպքերում իրավաբանորեն սահմանված չէ: Սակայն, դա չի խոչընդոտում սոցիալական ձեռնարկության ստեղծմանը: Որոշ երկրներում շահույթ չհետապնդող կամ հասարակական կազմակերպություններին թույլատրվում է ստեղծել եկամուտ և այն վերստին ներդնել սեփական գործունեության մեջ: Բացի այդ, սոցիալական ձեռներեցությունը կարող է նաև ունենալ սահմանափակ պատասխանատվությամբ ընկերության (ՍՊԸ) կամ այլ կարգավիճակ:

Անհրաժեշտ է նաև համապատասխանեցնել կազմակերպության նպատակը և սոցիալական ձեռներեցության մոդելը տեղական օրենսդրության հետ:

Օրինակ՝ այն սոցիալական նախաձեռնությունը, որը ցանկանում է ստեղծել իր երկրում հաստատված փախստականներին աջակցություն տրամադրող սոցիալական ձեռներեցություն, կարող է հանդիպել այնպիսի իրավական դժվարությունների, ինչպես օրինակ, որոշ երկրներում փախստականների և ապաստան հայցողների զբաղվածության համար օրենքով նախատեսված սահմանափակումները: Այս դեպքում, անհրաժեշտ է փոխել սոցիալական ձեռներեցության մոդելը և հանդես գալ որպես բարեգործական կազմակերպություն կամ օրենսդրական փոփոխության առաջարկ ներկայացնել:

Սոցիալական ձեռներեցության սկզբունքները

Այս 7 սկզբունքը առաջ է քաշվել պրոֆեսոր Հանս Ռեյթսի և Մուհամմադ Յունուսի համագործակցության արդյունքում, վերջինս նաև Բանգլադեշի անկախ բանկայի կազմակերպության՝ Գրամին բանկի (Grameen Bank) համահիմնադիրն է, ինչպես նաև նոբելյան մրցանակակիր: Այս սկզբունքները Յունուսին ներկայացրել է Շվեյցարիայում տեղի ունեցած Համաշխարհային տնտեսական ֆորումում 2009 թ.ին՝ ուրվագծելով սոցիալական ձեռներեցություն իրականացնելու նպատակը և գործելաոճը: Դրանք որոշակի են դարձնում ցանկացած կազմակերպության կամ անհատի համար առաջնահերթ ոլորտները, որոնք նպատակաուղղված են դաշտի ներգրավմանը, ինչպես նաև սահմանում են, թե ինչպես կարելի է կառավարել ֆինանսական միջոցները:

1. Սոցիալական ձեռներեցության առաջին սկզբունքը սահմանում է վերջինիս գոյության նպատակները, որն է հաղթահարել աղքատությունը, զբաղվել կրթության, սննդի, առողջապահության, շրջակա մի-

ջավայրի և այլ խնդիրների հետ, որը թույլ է տալիս միջոցների հասանելիություն հասարակության խոցելի խմբերի համար: Այսպիսի ձեռնարկատիրությունների միակ նպատակը շահույթի կամ բաժնետերերի հարստությունը առավելագույնի հասցնելը չէ:

2. Երկրորդ սկզբունքը ֆինանսական և տնտեսական կայունություն ապահելն է: Ամեն մի սոցիալական ձեռներեցությանը իրավունք չի տրվում դրամական միջոցներ ներգրավել արտաքինից, ինչպես օրինակ հասարակական կազմկերպությունների դրամաշնորհները: Նրանք, ովքեր զբաղվում են ձեռներեցությամբ, պետք է ներդրում կատարեն:

3. Երրորդ սկզբունքը ներդրումների եկամտաբերությունն է: Սոցիալական ձեռնարկատիրության ներդրողները չեն կարող իրենց ներդրումներից ավելի գումար հետ վերցնել բիզնեսից: Ներդրումից շահույթաբաժին չի տրվում: Ներդրողները պետք է վերցնեն միայն այն, ինչ նրանք ներդրել են:

4. Ներդրումներից վաստակած գումարն ու եկամուտը պետք է հետ ներդրվեն ձեռներեցության խթանման և բարելավման համար: Այստեղ ընդլայնումն ուղղված է ավելի շատ մարդկանց հասանելի լինելու կամ ծառայությունների որակի բարելավմանը:

5. Սոցիալական ձեռնարկատիրությունը պետք է պատասխանատու լինի շրջակա միջավայրի բարեկեցության համար: Այն պետք է մեծ դեր ունենան շրջակա միջավայրի բարելավման գործում ուղղակի կամ անուղղակի կերպով: Անուղղակի ձևով նպաստելը նշանակում է, որ կազմակերպության գործողությունը վնաս չի պատճառի շրջակա միջավայրին:

6. Աշխատուժը կստանա շուկայական աշխատավարձ ավելի լավ աշխատանքային պայմաններում. Ավելի շատ շեշտադրվում է աշխատավայրում արտոնություններ տրամադրելը, գործատուի հետ երկարատև փոխհարաբերություններ հաստատելը և աշխատանքային հաճելի միջավայր ապահովելը:

7. Քանի որ սոցիալական ձեռնարկատիրության հիմնախնդիրը շահույթի առավելագույնի հասնել չէ, միայն նրանք, ովքեր հասարակությանն ու շրջակա միջավայրին նպաստելու մեծ ցանկություն ունեն կվարեն սոցիալական բիզնես: Սա նշանակում է, որ բիզնեսը կգործի հաճելի և ոչ թե սթրեսային միջավայրում: [11]

Սոցիալական ձեռներեցություն իրականացնելու սկզբունքները տարբեր աշխատություններում ունեն տարբեր դասակարգում, ստորև ևս մեկ դասակարգում է, որը սահմանվել է Արդար առևտրի համաշխարհային կազմակերպության կողմից: Այն կարող է նաև օգտակար ուղեցույց լինել սոցիալական ձեռնարկությունը գործունեության էթիկայի ապահովման համար:

1) **Հնարավորություններ տնտեսապես խոցելի արտադրողների համար.** շատ սոցիալական ձեռնարկություններ համագործակցում են տնտեսապես խոցելի խմբերի հետ և պետք է ձգտեն աջակցել նրանց տեղափոխվել եկամտի անբավարարության ու աղքատության շեմից դեպի տնտեսական կայունության և սեփականության ապահովման մակարդակ, նույնիսկ, եթե նրանք հետագայում դառնան այդ կազմակերպությունից անկախ ձեռնարկատերեր:

2) **Թափանցիկություն և հաշվետվողականություն.** սոցիալական ձեռներեցությունը պետք է լինի թափանցիկ կառավարման և առևտրային հարաբերությունների մեջ: Այն հաշվետու է իր բոլոր շահառուներին և պետք է հարգի տրամադրվող առևտրային տեղեկատվության խոցելիությունը և պահպանի գաղտնիությունը: Կազմակերպությունը գտնում է համապատասխան, մասնակցային ուղիներ՝ իր որոշումների կայացման գործընթացներում աշխատակիցների, կազմակերպության անդամների և արտադրողների ներգրավումն ապահովելու համար: [10]

3) **Արդար առևտրի պրակտիկա.** սոցիալական ձեռնարկությունը պետք է հաշվի առնի մարգինալացված փոքր արտադրողների սոցիալական, տնտեսական և բնապահպանական բարեկեցությունը՝ նրանց հաշվին իր սեփական շահույթը առավելագույնի հասցնելու փոխարեն:

4) **Արդար գնի վճարում.** կազմակերպությունը այն սահմանում է որպես «սոցիալապես ընդունելի և արտադրողների կողմից արդարացի համարվող վարձատրություն (տեղական համատեքստում)՝ հաշվի առնելով նաև կանանց և տղամարդկանց աշխատանքի հավասար վարձատրության սկզբունքը»:

5) **Մանկական աշխատուժի և հարկադիր աշխատանքի բացառում.** սոցիալական ձեռնարկությունները պետք է ծանոթ լինեն երեխայի իրավունքների միջազգային կոնվենցիաներին, ինչպես նաև աշխատանքի մասին տեղական օրենսդրությանը:

6) **Խտրականության բացառում**, գենդերային հավասարության ապահովում, կանանց տնտեսական հզորացում և միավորումներ կազմելու ազատության ապահովում. սոցիալական ձեռնարկությունները պետք է բացառեն խտրականությունը աշխատակիցների հավաքագրման, վերապատրաստման, առաջխաղացման կամ աշխատանքից հեռացման իրենց բոլոր գործողություններում: Սոցիալական ձեռներեցությունները պետք է նաև ճանաչեն կանանց լիարժեք զբաղվածության իրավունքները և ապահովեն կանանց համար օրենքով նախատեսված զբաղվածության նպաստների լիարժեք վճարումը և պետք է հարգեն իրենց բոլոր աշխատակիցների՝ միավորումներ ստեղծելու, արհմիություններին անդամակցելու և կոլեկտիվ բանակցություններ վարելու իրավունքը:

7) **Համապատասխան աշխատանքային պայմանների ապահովում**. սոցիալական ձեռներեցությունները պետք է ապահովեն անվտանգ և առողջ աշխատանքային միջավայր՝ իրենց կազմակերպության աշխատակիցների և/կամ անդամների համար:

8) **Կարողությունների հզորացում**. սոցիալական ձեռներեցությունները պետք է նպաստեն իրենց աշխատակիցների կամ անդամների հմտությունների և

կարողությունների զարգացմանը և հզորացմանը:

9) **Արդար առևտրի խթանում**. սոցիալական ձեռներեցությունները պետք է իրենց հաճախորդներին տրամադրեն տեղեկատվություն՝ կազմակերպության, առաջարկվող ապրանքատեսակների և դրանք արտադրող կազմակերպությունների կամ նրանց անդամների մասին: Միշտ անհրաժեշտ է օգտագործել գովազդային և շուկայավարման ազնիվ տեխնիկաներ:

10) **Շրջակա միջավայրի պահպանում**. Ի թիվս այլ էկոլոգիապես մաքուր տեխնոլոգիաների, սոցիալական ձեռներեցությունները պետք է առավելագույնս օգտվեն իրենց շրջաններում առկա կայուն կառավարվող հումքի աղբյուրներից, հնարավորության դեպքում գնելով տեղական արտադրողներից և արտադրության մեջ օգտագործել էներգիախնայող կամ վերականգնվող, էներգիայով աշխատող տեխնոլոգիաներ՝ ջերմոցային գազերի արտանետումները հասցնելով նվազագույնի»: [1 էջ 53-54]

Սոցիալական ձեռներեցության 7 սկզբունքներին հետևում են ամբողջ աշխարհի կազմակերպությունները: Ֆորբսի 2019 թ.ի ցանկում ներկայացված են աշխարհի ամենաազդեցիկ և նորարարական սոցիալական ձեռներեցության ընկերությունները, օրինակ՝ Մի թու Վի (ME to WE) Աշոկան(Ashoka), Օմիդյարի(Omidyar) ցանցը, Նիկայի(NIKA) ջրային ընկերությունն ԱՄՆ-ում, Գրեմեն Բանկում, Գուդվիլը(Goodwill) և այլն: [9]

Սոցիալական ձեռներեցության շուկայավարման 7 «Փի»-երի սկզբունքը

1960-ական թվականներին, Է. Ժեռոմ ՄքՔարթին նախապես առաջարկեց մի մոդել, որը ներառում էր «Փի» տառով սկսվող չորս գործոնները, որոնք, 1980-ական թվականներին լրամշակվեցին նմանատիպ ևս երեք գործոններով: Սոցիալական ձեռնարկության շուկայավարման մոտեցումը ընտրելիս անհրաժեշտ է դիտարկել այդ գործոններից յուրաքանչյուրը և պատասխանել տվյալ կազմակերպությանը համապատասխան հարցերին:

1. Արտադրանք (product). Ի՞նչ ապրանք կամ ծառայություն է առաջարկում Ձեր ձեռնարկությունը: Ինչպիսի՞ն է ապրանքի/ծառայության որակը: Արդյոք այն լուծու՞մ է հաճախորդի համար առկա որևէ խնդիր:

2. Գին (price). Ի՞նչ արժեք ունի հաճախորդին առաջարկվող ապրանքը կամ ծառայությունը:

3. Աշխարհագրական տարածք (place). արդյոք առաջարկվող ապրանքը կամ ծառայությունը հասանելի՞ է հաճախորդի նախընտրած ժամկետներում և վայրում:

4. Խթանում (promotion). Ինչպե՞ս է Ձեր ապրանքը/ծառայությունը գովազդվում և ներկայացվում:

5. Մարդիկ (people). Ովքե՞ր են սոցիալական ձեռնարկության վաճառքի, հաճախորդների սպասարկման, հաղորդակցման և այլ գործառույթների պատասխանատուները: Արդյոք նրանք ունե՞ն անհրաժեշտ հմտություններ:

6. Գործընթաց (process). սոցիալական ձեռնարկության ի՞նչ այլ քայլեր են ազդում հաճախորդի գոհունակության մակարդակի վրա:

7. Փաթեթավորում (packaging). Ի՞նչ արտաքին տեսք ունի առաջարկվող արտադրանքը, ի՞նչ ուղերձ է այն փոխանցում հաճախորդներին: [8]

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Սոցիալական ձեռնարկատիրություն, «Աշխարհը վերափոխող ձեռնարկությունների ստեղծման և զարգացման ձեռնարկ», «Սեյվ դը չիլդրեն ինթերնեշնլ» հայաստանյան ներկայացուցչության կողմից իրականացվող «Հաշմանդամություն ունեցող անձանց կենսամակարդակի բարելավում՝ զբաղվածության խթանման միջոցով» (LIFE) ծրագրի, Երևան 2016
2. Սոցիալական ձեռնարկությունների քարտեզագրում, «Աջակցություն հայաստանում ժողովրդավար կառավարմանը» ծրագիր, ծրագիրը ֆինանսավորվել է Եվրոպական միության կողմից, իրականացվել է Բրիտականական խորհրդի կողմից, 2015, էջ 4
3. Дэвид Борнштейн. Как изменить мир. Социальное предпринимательство и сила новых идей, How to Change the World: Social Entrepreneurs and the Power of New Ideas. – М.: Альпина Паблишер, 2015, с. 496.
4. Martin, R. L., & Osberg, S. (2007). Social entrepreneurship: The case for definition. Stanford social innovation review, 5(2)
5. Samer Abu-Saifan, Social Entrepreneurship: Definition and Boundaries, Technology Innovation Management, Review February 2012
6. Social Entrepreneurship as a Path for Social Change and Driver of Sustainable Development: A Systematic Review and Research Agenda, Sanchita Bansal, Isha Garg and Gagan Deep Sharma, University School of Management Studies, Guru Gobind Singh Indraprastha University, Published: 19 February 2019
7. The Meaning of "Social Entrepreneurship", Author: J. Gregory Dees, <https://entrepreneurship.duke.edu/news-item/the-meaning-of-social-entrepreneurship>
8. <https://www.entrepreneur.com/article/70824>, 09.04.2019, 21:16
9. <https://www.forbes.com/sites/lilachbullock/2019/03/05/2019s-top-5-most-innovative-and-impactful-social-enterprises/#6852bb69774a>, 08.04.2019, 15:31
10. <https://wfto.com/podcast/sustaining-mission-led-social-enterprise-through-inclusive-governance>, 12.04.2019, 14.00
11. https://www.grameenhealthcareservices.org/index.php?option=com_content&view=article&id=113&Itemid=110 10.08.2019 21:02

СОЦИАЛЬНОЕ ПРЕДПРИЯТИЕ КАК МОДЕЛЬ СОЦИАЛЬНОЙ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ

Лиана Мкртчян

ЕУ, кафедра менеджмента, аспирант

Социальное предпринимательство – это вид предпринимательства, который направлен на решение социальных проблем при предоставлении товаров и услуг. Это также повышает конкуренцию и создает новую платформу для сотрудничества в деловом мире, способствуя формированию нового общественного сознания, в котором люди руководствуются не только материальными, но и гуманитарными ценностями.

Методы классической благотворительности устарели, не дают долгосрочных результатов и даже в некоторых случаях препятствуют экономическому развитию, поскольку социально нуждающиеся группы становятся зависимыми от материальной поддержки. Когда речь идет об экономическом развитии, борьбе с бедностью и развитии социальной рыночной экономики, подходы социального предпринимательства предлагают более эффективные, непрерывные и устойчивые результаты, чем традиционные форматы.

Ключевые слова: социальное предпринимательство, модель социального предпринимательства, принципы социального предпринимательства

SOCIAL ENTERPRISE AS A MODEL OF SOCIAL MARKET ECONOMY

Liana Mkrtchyan

EU, *Chair of Management*, Postgraduate student

Social entrepreneurship is a type of entrepreneurship that aims to meet social challenges while providing goods or services. It also increases competition and creates a new platform for cooperation in the business world fostering a new social consciousness where people are guided not only by material but also by humanitarian values.

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

Classical philanthropy methods are outdated now, do not produce long-term results, and in some cases even hinder economic development as socially needy groups gain dependence on material support.

When it comes to economic development, the fight against poverty and the development of the social market economy, social entrepreneurship approaches offer more effective, continuous and sustainable results than traditional formats.

Keywords: *social entrepreneurship, social entrepreneurship model, principles of social entrepreneurship.*

Ընդունվել է պաշարության՝ 14.10.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 11.11.2019թ.

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԶԵՌՆԵՐԵՑՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ

Լիանա Մկրտչյան

ԵՀ, Կառավարման ամբիոն, ասպիրանտ
lianmkrtyan@yahoo.com, +374 55 193336

Սոցիալական ձեռներեցությունը գործունեություն է, որը ենթադրում է ակտիվ և նորարարական գործարար լուծումներ սոցիալ-տնտեսական այն խնդիրներին, որոնք մի կողմից սոցիալական քաղաքականության ծրագրերի շրջանակներում լիարժեք լուծում չեն կարող սպասել ներկա ռեսուրսների ու մոտեցումների շրջանակներում, իսկ մյուս կողմից՝ ավանդական ձեռներեցության համապետքստում բիզնես հետաքրքրություն չեն ներկայացնում:

ՀՀ-ում սոցիալական ձեռներեցության զարգացման հնարավորությունները պարզելու համար իրականացվել է փորձագիտական հարցում, որի արդյունքում վեր են հանվել սոցիալական ձեռներեցության զարգացման 6 խնդիրներ և տրվել են դրանց իրագործան առաջարկներ:

Հիմնաբառեր. սոցիալական ձեռներեցություն, սոցիալական ձեռներեցության զարգացման հնարավորություններ, սոցիալական ձեռներեցության ազդեցության գնահատում

Հայաստանում սոցիալական ձեռնարկության եզրույթի և գաղափարի ընկալման վերաբերյալ չկա միանշանակ մոտեցում: [2, էջ 4] Սոցիալական ձեռներեցության սահմանման և դրա իրականացման չափորոշիչների բացակայության պայմաններում վերջինիս էությունը տարբեր կերպ է մեկնաբանվում: Հայաստանում հասարակության ընկալումը սոցիալական ձեռնարկատիրության վերաբերյալ կապված է խոցելի խմբերին աշխատանքով ապահովելու գործառույթի հետ կամ ընկալվում է որպես շահույթի մի մասի բաշխում բարեգործական նպատակներով՝ այն ուղղելով որևէ սոցիալական խնդրի մեղմմանը: Սակայն սոցիալական ձեռնարկատիրության շրջանակները շատ ավելի լայն են և համապարփակ: Գործնականում սոցիալական ձեռներեցությամբ մեր երկրում հիմնականում զբաղվում են քաղաքացիական հասարակական կազմակերպությունները (ԲՀԿ):

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

Սոցիալական ձեռնարկության բնույթը նույնը չէ հանրապետության ամբողջ տարածքում: Երևանում են կենտրոնացած սոցիալական ձեռնարկությունների մեծ մասը: ՀՀ-ում սոցիալական ձեռներեցության զարգացման հնարավորությունների ուսումնասիրման նպատակով իրականացվել է սոցիոլոգիական հետազոտություն, (սույն հոդվածի պատրաստման համար իրականացվել է սոցիոլոգիական հետազոտության որակական մեթոդներից մեկով՝ փորձագիտական հարցմամբ: Փորձագետները ընտրվել են ձևակոչել մեթոդով, հարցման գործիքը՝ կիսաստանդարտացված հարցաթերթ, անցկացման վայրը ՀՀ-ում գործող սոցիալական ձեռներեցության կենտրոններ, հարցման ժամանակահատվածը 01.08.2019-01.09.2019) որից պարզ դարձավ, որ ՀՀ-ում սոցիալական ձեռներեցության զարգացումը որպես նպատակ սահմանելիս դուրս են բերվել և առաջադրվել են հետևյալ 6 խնդիրները.

- ✓ **սոցիալական ձեռներեցության հստակ սահմանում և իրականացման չափորոշիչների հստակեցում**
- ✓ **հասարակության մեջ սոցիալական ձեռներեցության վերաբերյալ ընկալման և իրազեկվածության մակարդակի բարձրացում**
- ✓ **պետական երաշխիքների, արտոնությունների տրամադրում և կարգավորումների հստակեցում,**
- ✓ **սոցիալական ձեռներեցության իրականացման համար ռիսկերի և անհաջողությունների գնահատման,**
- ✓ **սոցիալական ձեռներեցության ազդեցության գնահատման չափորոշիչների հստակեցում,**
- ✓ **սոցիալական ձեռներեցություն սկսելու մեկնարկային ծրագրերի (ստարտափերի) ընդլայնում:**

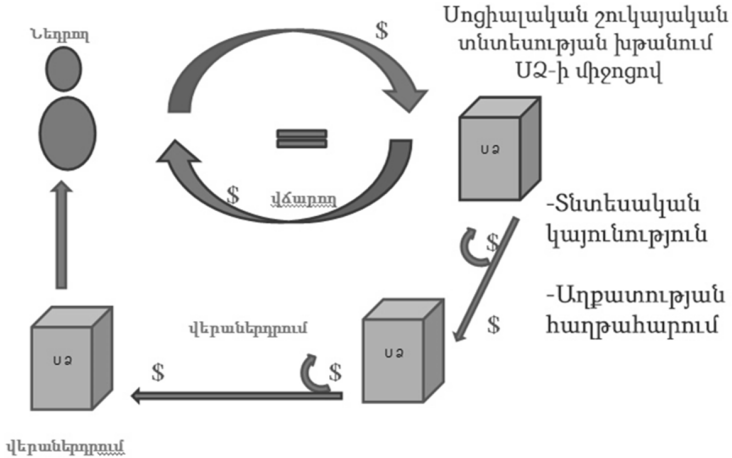
Սպորն ներկայացված են վերոնշյալ քայլերի իրականացման համար անհրաժեշտ առաջարկները.

Ուսումնասիրելով միջազգային առաջատար փորձը և իրականացնելով փորձագիտական հարցում ՀՀ-ում հաջողված սոցիալական ձեռներեցություն իրականացնող մասնագետների հետ՝ առաջարկվում է մշակել սոցիալական ձեռներեցության զարգացմանն ուղղված քաղաքականություն, որը կօգնի հաղթահարել ոլորտում առկա խոչընդոտներն ու զարգացնել սոցիալական ձեռներեցության իրականացման պրակտիկան ՀՀ-ում: Այսպիսով առաջարկվում է.

- ✓ **Ձեռնարկներ, աշխատություններ մշակել սոցիալական ձեռներեցության սահմանումների, արժեքների և սկզբունքների, չափորոշիչների և ազդեցության գնահատման վերաբերյալ:** Հանրային իրազեկման բարձրացման նպատակով տարբեր եղանակներով լուսաբանել սոցիալական ձեռներեցության էության, հաջողված օրիանակները և այլն: Ավարտին հասցնել Սոցիալական ձեռնարկատիրության զարգացման հայեցակարգի ընդունումը, որը ներկայումս գտնվում է Իրավական ակտերի նախագծերի հրապարակման միասնական կայքում: [6]
- ✓ **Սոցիալական ձեռնարկատիրության կազմակերպահրավական չափորոշիչներ սահմանել.** շնորհել «սոցիալական ձեռներեցության» կարգավիճակ այն կազմակերպությունների գերծունեություններին, որոնց հիմքում ընկած է սոցիալական խնդիրների բարձրաձայնումը, դրանց բարելավմանն ուղղված գործողությունների մշակումը և իրականացումը, բնապահպանական միջոցառումները, և որպես արդյունք՝ դրական սոցիալական ազդեցությունը:
- ✓ **Սոցիալական ձեռներեցության չափորոշիչները նաև պետք է հստակեցնեն ֆինանսական հոսքերը.** ստացված շահույթի 50%-ը կամ ավելին ներդնել սոցիալական ազդեցություն ապահովելու նպատակով, ինչը կապահովի սոցիալապես խոցելի խմբերի աշխատանքային ինտեգրումը: Սոցիալական ձեռներեցության իրականացման հաջորդ չափորոշիչը սահմանել ֆինանսավորման համար, ըստ որի ձեռներեցության շրջանառության 70%-ն կամ ավելին պետք է գոյանա ձեռնարկատիրական գործունեությունից, ինչը կապահովի վերջինիս կայունությունը, ինչպես պատկերված է նկար 1-ում:
- ✓ **Երաշխիքների առումով առաջարկվում է տրամադրել պետական աջակցություն սոցիալական ձեռներեցությամբ զբաղվողներին:** Բացի այդ, սոցիալապես խոցելի խմբերի ինտեգրման համար նախատեսված ֆոնդերից վերաբաշխում իրականացնել այն սոցիալական ձեռներեցությամբ զբաղվողների շրջանակում, որոնք ապահովում են վերջինիս աշխատատեղերով: Ինչպես նաև պետական գնումների շրջանակներում նախապատվության իրավունք, եկամտային հարկի նվազեցում հաշմանդամություն ունեցող անձանց համար, հարկերից նվա-

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

զող բարեգործական կամ սոցիալական տարբեր խնդիրների լուծմանն ուղղված մասհանումների տոկոսադրույքի բարձրացում և այլն:

Նկար 1. Սոցիալական ձեռներեցության մոդել

- ✓ Ի հավելումն՝ անհրաժեշտ է իրականացնել Հայաստանի փոքր և միջին ձեռնարկատիրության զարգացման ազգային կենտրոնի (ՓՄՁ ԶԱԿ) **ռազմավարության փոփոխություն**՝ վերջինիս հաղորդելով սոցիալական ուղղվածություն և առկա ֆոնդերն ուղղել դեպի սոցիալական ձեռներեցությունների ստեղծմանն ու զարգացման մեկնարկային հնարավորությունների ստեղծման համար:
- ✓ **Սոցիալական ձեռներեցության իրականացման ռիսկերի կառավարում**

Ինչպես ցանկացած այլ նախաձեռնություն, նոր ստեղծվող սոցիալական ձեռներեցությունները նույնպես երաշխավորված չեն անհաջողությունից կամ ծախսողումից: Կազմակերպությունը համարվում է հաջողված, երբ այն ապահովում է իր թիրախային սոցիալական ազդեցությունը, սակայն այն նաև պետք է հաշվի առնի տարբեր ռիսկերը՝ կապված ֆինանսական կենսունակության, գործառնական արդյունավետության, մրցակցության, շուկայի փոփոխությունների և այլնի հետ: Ռիս-

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

կերի կառավարման պրակտիկան նախատեսում է ակտիվ քայլերի ձեռնարկում՝ ռիսկերի հետ կապված իրադարձությունները կանխելու կամ ձեռնարկության վրա դրանց ազդեցությունը վերահսկելու ուղղությամբ:

Ռիսկերի կառավարումը բաղկացած է հետևյալ չորս հիմնական քայլերից՝

- 1) Ռիսկի բացահայտում
- 2) Ռիսկի գնահատում
- 3) Ռիսկի կառավարում
- 4) Ռիսկի վերանայում և զեկուցում/արձանագրում:

1. Ռիսկի բացահայտում

Սոցիալական ձեռներեցություններին սպառնացող ռիսկերը կարելի է դասակարգել հետևյալ հինգ խմբերում: Յուրաքանչյուր խմբի համար առաջարկվում են մի քանի հարցեր, որոնք կօգնեն բացահայտել տվյալ խմբին պատկանող ռիսկը:

Եկամուտ

- Պետք է հաշվի առնել եկամուտների հոսքի կայունությունը: Արդյո՞ք հաճախորդների թիվը բավարար է կազմակերպության գործունեությունը կարճաժամկետից մինչև միջնաժամկետ կտրվածքով ապահովելու համար: Հաճախորդների բազան ընդլայնելու հետագա ծրագրի հեռանկարը որքանով է իրատեսական:
- Ինչպիսի՞ն է ներկայիս շուկայական իրավիճակը: Կա՞րողյոք վտանգ, որ ձեռնարկության արտադրանքը կամ ծառայությունը այլևս պահանջված չի լինի կամ կզիջի հասանելի այլընտրանքներին՝ կարճաժամկետ, միջնաժամկետ և երկարաժամկետ կտրվածքով:

Մարդիկ

- Արդյոք թիմի բոլոր անդամները բավականաչափ մոտիվացված են: Կա՞րողյոք վտանգ, որ կազմակերպության անդամներից որևէ մեկը, հատկապես առանցքային որևէ անդամ, կարող է հեռանալ ձեռնարկությունից՝ կարճաժամկետ կամ միջնաժամկետ հատվածում:
- Ինչպիսի՞ն են ձեռնարկության աշխատանքային պայմանները: Կա՞րողյոք թիմի անդամների առողջությանը և բարեկեցությանը վնասելու որևէ վտանգ:

Սեփականություն

- Արդյո՞ք ձեռնարկության ֆիզիկական գույքը ողջամտորեն ա-

պահովագրված է գողության, հրդեհի, տարերային աղետների կամ այլ երևույթների դեմ:

- Արդյո՞ք ձեռնարկության մտավոր սեփականությունը եզակի է և, եթե այո, ապա արդյո՞ք այն ապահովագրված է յուրացման և/կամ կրկնօրինակվելու վտանգի դեմ:
- Ի՞նչ վարկանիշ ունի ձեռնարկության ապրանքանիշը և հեղինակությունը իր հաճախորդների և շահառուների շրջանում:

Պատասխանատվություն

- Կա՞ր արդյոք որևէ վտանգ, որ ձեռնարկության արտադրանքը կամ ծառայությունները կարող են վնաս պատճառել իր հաճախորդներին կամ հանրությանը:

Համապատասխանություն օրենքին

- Արդյո՞ք ձեռնարկության գործողություններում կա օրենքը խախտելու որևէ վտանգ, օրինակ՝ շրջակա միջավայրին վնասելու, անարդար աշխատանքային գործելակերպեր և այլն:
- Արդյո՞ք ձեռնարկությունը լիովին ծանոթ է իր գործունեությանը, առաջարկվող ապրանքներին/ծառայություններին, շահառու խմբերին, առաքելությանը և այլ գործողություններին առնչվող բոլոր օրենքներին և կանոնակարգերին:

2. Ռիսկի գնահատում

Գոյություն ունեն բացահայտված ռիսկի առաջնահերթությունը գնահատելու մի շարք եղանակներ: Դրանցից մեկը ստորև բերված «հավանականությունն ընդդեմ ազդեցության» աղյուսակի պատրաստումն է, որի հիման վրա հաշվարկվում է յուրաքանչյուր ռիսկի ընդհանուր արժեքը:

Ռիսկի հավանականություն →

Ռիսկի ազդեցություն ↓

3. Ռիսկի կառավարում

Ռիսկերի կառավարման հինգ հիմնական մոտեցումները հետևյալն են.

- *ռիսկի ընդունում*,
- *ռիսկի կարգավորում*. ներառում է կոնկրետ գործողություն, որը կարող է նվազեցնել ռիսկի հավանականությունը կամ դրա ազդեցությունը,

- *Ռիսկի փոխանցում*. սույն ռազմավարության համաձայն ռիսկի հետևանքները փոխանցվում են որևէ երրորդ կողմի վրա, օրինակ գույքի ապահովագրում՝ վնասի ռիսկը կառավարելու նպատակով:
- *Ռիսկից խուսափում*. որոշակի գործոնի և տվյալ ռիսկի միջև ուղղակի պատճառահետևանքային կապի առկայության դեպքում կարելի է խուսափել վերջինից՝ առաջինի ազդեցությունը զսպելու միջոցով:

4. Ռիսկի վերանայում և զեկուցում/արձանագրում

Բացահայտված և գնահատված ռիսկերը անհրաժեշտ է արձանագրել կազմակերպության «գիտելիքի բազայում» (նախընտրելի է՝ գրավոր, կամ առնվազն թիմի հետ քննարկման միջոցով)՝ քաղած դասերը նշելու և հետագայում նմանատիպ իրավիճակներին ավելի լավ պատրաստված լինելու նպատակով:

Ժամանակին ռիսկերը չկառավարելու դեպքում, դրանք կարող են ծախսողել սոցիալական ձեռնարկության որոշակի գործողություններ կամ կազմակերպության ամբողջ գործունեությունը:

✓ Սոցիալական ձեռներեցության ազդեցության գնահատում

Սոցիալական ձեռներեցության ազդեցությունը կարելի է գնահատել հետևյալ քայլերի միջոցով.

1. Սկսել ձեռնարկության առաքելության ձևակերպումից:

Այն, ըստ էության, սոցիալական ձեռներեցության արդյունավետության գնահատման անկյունաքարն է: Ի տարբերություն այլ ձեռներեցների, սոցիալական ձեռներեցները հաճախ փնտրում են շուկայի բացերը, խափանումները, անտեսված ոլորտները, անարդարությունները և սոցիալական անհավասարությունները: Քանի որ սոցիալական ձեռներեցների հիմնական նպատակը հասարակության վրա դրական ազդեցություն ունենալն է սոցիալական խնդիրների լուծման միջոցով: [3, p. 6]

2. Ձեռնարկության առաքելությունը վերածել շոշափելի արտադրանքի և արդյունքների:

Ձեռնարկության **արտադրանքը** իր աշխատանքի անմիջական արդյունքն է, օրինակ, արտադրվող ապրանքների քանակը, սպասարկվող հաճախորդների թիվը: Ձեռնարկության **արդյունքները**, մյուս կողմից, ձեռնարկության ընդհանուր սոցիալական առաքելության «փոքր թիրախներն» են, օրինակ, աշխատանքի ընդունված հաշմանդամու-

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

թյուն ունեցող անձանց քանակը (եթե ձեռնարկության առաքելությունը հաշմանդամություն ունեցող անձանց կենսամակարդակի բարելավումն է), տնկված ծառերի քանակը (եթե սոցիալական ձեռնարկության առաքելությունը բնական պաշարների համալրումն է) և այլն: Անհրաժեշտ է յուրաքանչյուր հաշվետու ժամանակահատվածի համար, օրինակ, եռամսյակային կամ տարեկան կտրվածքով, սահմանել արտադրանքի և արդյունքների կառավարելի, սակայն հավակնոտ թիրախներ:

3. Ձեռներեցության գործունեությունը կապակցել նրա արտադրանքին և արդյունքներին:

Անհրաժեշտ է տալ սոցիալական ձեռներեցության գործառնությունների (և դրանց ծավալների) հստակ շարադրված սահմանումներ՝ նախորդ քայլով սահմանված արտադրանքը և արդյունքները ապահովելու համար:

4. Սահմանել ձեռներեցության ազդեցության շղթան և նրա համապատասխան ցուցանիշները:

Անհրաժեշտ է դուրս գրել և հստակ նկարագրել, թե ինչպես է ձեռներեցության գործունեությունը կապակցվում նրա արտադրանքի, ապա արդյունքների հետ՝ առաքելության ձևակերպման մեջ սահմանված ազդեցությունն ապահովելու նպատակով: Անհրաժեշտ է յուրաքանչյուր փուլում սահմանել ցուցանիշներ, այսինքն՝ չափելի պարամետրեր: [1, էջ 64-65]

Այսպիսով հարկ է նշել, որ սոցիալական ձեռներեցությունը նպաստում է տնտեսության կայունությանը և աղքատության հաղթահարմանը, որն էլ հենց հանդիսանում է սոցիալական շուկայական տնտեսության առաքելությունը: Նկար 2-ում ներկայացվում է սոցիալական ձեռներեցության մոդելը, դրա 2 հիմնական սոցիալ-տնտեսական ազդեցությունը և կապը սոցիալական շուկայական տնտեսության հետ:

✓ **Սոցիալական ձեռնարկության գործունեության մասշտաբների ընդլայնում**

Սոցիալական ձեռնարկության գործունեության ընդլայնման մոդելները կարելի է բաժանել հետևյալ երեք մոտեցումների.

- *Աշխարհագրական տարածքի ընդլայնում.* սա, ըստ էության, սոցիալական ձեռնարկության գործունեության ընդլայնումն է դեպի այլ աշխարհագրական տարածքներ: Օրինակ, 1970-ական թվականներին, «ՕԲՄՖԱՄ» կազմակերպությունն ուներ շուրջ 250 բարեգործական խանութների ցանց, որը 2016 թվականին աճել է մինչև ավելի քան 700-

ի: [4, p. 67] Աշխարհագրական տարածքի ընդլայնման մեկ այլ տարբերակ է ժամանակակից տեխնոլոգիաների օգտագործումը: Օրինակ, խոցելի խմբերին ծրագրավորման հմտություններ սովորեցնող սոցիալական ձեռնարկությունը կարող է տրամադրել առցանց դասընթացներ՝ ավելի լայն լսարանի վրա ազդեցություն գործելու համար: Այս մոտեցումն արդեն օգտագործվել է «LIFE» ծրագրի շահառու՝ «Ինստիգեյթ» ուսումնական կենտրոնի կողմից՝ իր կրթական միջոցառումները խոցելի խմբերի համար հասանելի դարձնելու նպատակով: Կենտրոնը ստեղծել է էլեկտրոնային կայք, որի միջոցով տրամադրում է առցանց ուսուցում՝ տարածելով կազմակերպության սոցիալական ազդեցությունը հաշմանդամություն ունեցող անձանց և այլ խոցելի խմբերի վրա, առանց ավելի շատ շահառուներ ֆիզիկապես ընդունելու անհրաժեշտության: [5]

▪ *Գործունեության* ոլորտի ընդլայնում. այս մոտեցումը ենթադրում է սոցիալական ձեռնարկության գործունեության ավելացնում՝ նոր արժեքներով և իր սոցիալական առաքելության հետագա տարածման համար նոր ուղիներով, առանց աշխարհագրական տարածության կամ թիրախային խմբի պարտադիր ընդլայնման: Օրինակ, «Զարտապինտ» ընկերությունը ՀՀ տարածքում իր գործունեությունը սկսել է որպես դիզայնի և տպագրական ծառայություններ մատուցող սոցիալական ձեռնարկություն, որն աշխատանք է տրամադրում հաշմանդամություն ունեցող անձանց: Սակայն ձեռնարկության գործունեության ոլորտի ընդլայնման հիմնական ուղղություններից մեկը բրայլյան տպագրության ներդրումն է և մեծ տառատեսակով տպագրության ծառայության զարգացումը: Վերոնշյալ ձեռներեցությունը, ըստ էության, առաջինն էր, որ ներդրեց այդ ծառայությունները հայկական շուկայում: Այս կերպ, ընկերությունը ավելի է մոտենում իր՝ հաշմանդամություն ունեցող անձանց կենսակերպը բարելավելու առաքելությանը, առանց աշխարհագրական ընդլայնման կամ ֆրանչայզինգի միջոցով իր գործունեության մոդելը վերարտադրելու անհրաժեշտության: Ձեռնարկությունն ընդլայնվում է նոր արտադրանքի և ծառայությունների և ձեռնարկատիրական նոր մոդելների ներդրման միջոցով: Նույնիսկ նոր կազմավորված սոցիալական ձեռնարկությունների դեպքում, հարկ է դիտարկել ապագա զարգացման տարբերակները և մշակել ընդլայնման նախնական ծրագիր: Սա կարևոր գործոն է նաև բիզնես մոդելի ընտրության համար

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

(օրինակ, շատ հաճախ, ընդլայնման հնարավորությունները լիովին տարբերվում են զբաղվածության և շուկայի միջնորդության մոդելների դեպքում): [1, էջ 84-85]

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Սոցիալական ձեռնարկատիրություն, «Աշխարհը վերափոխող ձեռնարկությունների ստեղծման և զարգացման ձեռնարկ», «Սեյվ դը չիլդրեն ինթերնեշնլ» հայաստանյան ներկայացուցչության կողմից իրականացվող «Հաշմանդամություն ունեցող անձանց կենսամակարդակի բարելավում՝ զբաղվածության խթանման միջոցով» (LIFE) ծրագրի, Երևան 2016
2. Սոցիալական ձեռնարկությունների քարտեզագրում, «Աջակցություն հայաստանում ժողովրդավար կառավարմանը» ծրագիր, ծրագիրը ֆինանսավորվել է Եվրոպական միության կողմից, իրականացվել է Բրիտանական խորհրդի կողմից, 2015
3. Young Social Entrepreneurship Manual, Social SME Academy, Business with purpose, This project has been funded with support from the European Commission, 2017
4. M. Black, A cause for our times: Oxfam-the first fifty years. Oxfam, 1992
5. <http://ggg.i-gorc.am/#1>, 10.09.2019, 19.30
6. <https://www.e-draft.am/projects/1180/about>, 07.09.2019, 15.30

ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РА

Лиана Мкртчян

ЕУ, кафедра Менеджмента, аспирант

Социальное предпринимательство - это деятельность, которая подразумевает активные и инновационные бизнес-решения социально-экономических проблем, которые, с одной стороны, не могут быть полностью решены в контексте текущей социальной политики и ресурсов, а с другой, в контексте традиционного предпринимательства, не представляют интереса для бизнеса. Был проведен экспертный опрос для выявления возможностей развития социального

ՎԱՌՎԱՐՈՒՄ

предпринимательства в РА. В результате были определены шесть задач развития социального предпринимательства и сделаны их выполнимые рекомендации.

Ключевые слова – социальное предпринимательство, возможности для развития социального предпринимательства, оценка влияния социального предпринимательства.

OPPORTUNITIES TO DEVELOP SOCIAL ENTREPRENEURSHIP IN RA

Liana Mkrtchyan

EU, Chair of Management, Postgraduate student

Social entrepreneurship is an activity that implies active and innovative business solutions to socio-economic problems that, on the one hand, cannot be fully solved within the context of current social policies and resources, and, on the other, are of no business interest in the context of traditional entrepreneurship. An expert survey was conducted to identify opportunities for the development of social entrepreneurship in the RA. As a result, six objectives for the development of social entrepreneurship were identified and feasible recommendations are made.

Keywords: social entrepreneurship, opportunities for development of social entrepreneurship, social entrepreneurship impact assessment.

Ընդունվել է տպագրության՝ 09.10.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 11.11.2019թ.

DIMINISHING SUPPLY CHAIN BULLWHIP EFFECT BY USING BLOCKCHAIN TECHNOLOGY

Hamidreza Mahjoub

EU, Chair of Management, Researcher
mahjub@gmail.com, +374 93 914873

Bullwhip effect is one of the biggest issues in supply chains, specifically when they are big and global. Blockchain can help to mitigate the issue by providing a unified and single version of truth via sharing unique and tamper-proof data across the supply chain. Blockchain can help to have proactive inventory management, accessibility of valuable original data including demand forecast information, capacity information, inventory information, transportation related information, and production status information which are causes for reaching a shortened lead time supply chain. This data integration which can be considered as a global EDI system will reduce lead time among the nodes in the supply chain and create data access centralization. Shortened lead time and data centralization are the two properties that help the supply chain to achieve an acceptable variability in demand data and alleviated bullwhip effect. The reduction in bullwhip effect in turn will bring the reduction in safety stock level and maximum inventory level. Inventory reduction has a lot of benefits such as lowering operation cost, increase in revenue, lowering overhead cost and fluency of dealing with quality defects; besides, it can reduce lead time in a positive feedback fashion.

Keywords: *blockchain, smart contract, bullwhip effect, lead time.*

Introduction

Bullwhip effect is the increase in orders initiated in the customer part when it reaches to upstream of supply chain which are manufacturers or suppliers. This variation causes inconsistency throughout the supply chain as each node overestimate product demand and cause non-real fluctuation in supply chain. This is one of the major problems in supply chain and the existence of some characteristics in supply chain will intensify it. Among all of the factors than escalate bullwhip effects, there are some major factors that can be considered as causes of categorizations of bullwhip effect. These

categorizations are price fluctuation or the promotion effect, rationing and gaming or the Houlihan effect, order batching or the Burbidge effect and finally forester effect which caused by lead times and demand signal processing [1,Page 2395]. What we intended to assess in this article is analyzing some reasons of bullwhip effect and the use of blockchain technology to manage and eliminate this phenomenon.

Literature review

Among four causes of bullwhip effect, demand signal processing and excessive lead time are the most important ones that can be addressed and managed and eliminate by using blockchain. The issue happens when inaccurate demand forecast from the customer part of the chain, causes the wrong estimation for raw material planning, warehouse control and production schedule and capacity organization. The problem happens when each node in supply chain try to get demand information from its previous direct link instead of from the source of demand, which is customer. Each node in supply chain can exaggerate or under estimate its incoming request and relay in wrongly to the upper part.

Excessive lead time is another factor that intensify bullwhip effect. Long lead time in supply chain amplifies small changes in demand variability to significant change in safety stock and reorder level which in turn causes increase change in order quantity. Therefore, a longer lead time leads to an increase in demand variability and the result will be the more bullwhip effect.

Order batching is another cause of bullwhip effect. In this scenario, demands accumulation happens until the order reaches to a level that is issuable. Companies usually do this to get benefits from quantity discount or minimize transport cost. By using a min-max inventory policy, upper stream of supply chain will face a period of huge demand request, followed by a number of consecutive idle periods and again one huge order. Therefore, suppliers and upstream warehouses will face of distorted and high variable order pattern.

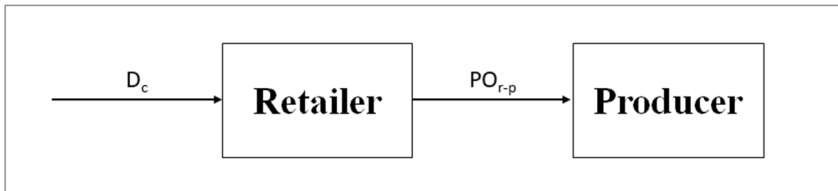
As some of the negative effects of bullwhip effect, we can mention excessive inventory, problem with quality, increased transportation cost, inefficient allocation of resources, reduced service level, increased safety stock, overtime expenses and lost sales. These huge negative effects are

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

the reason that actors in supply chain have their best efforts to overcome or mitigate this effect by identification, quantification, mitigation and elimination of bullwhip effect. This will be considered as a right way to manage the performance of the supply chain.

In the simplest structure of supply chain, we consider a bi-actor supply chain with two nodes, one producer and one retailer. The retailer passes the demand, received from customer, to the producer. Figure 1 depicts such a simple case.

Figure 1: A Simple Two Node Supply Chain

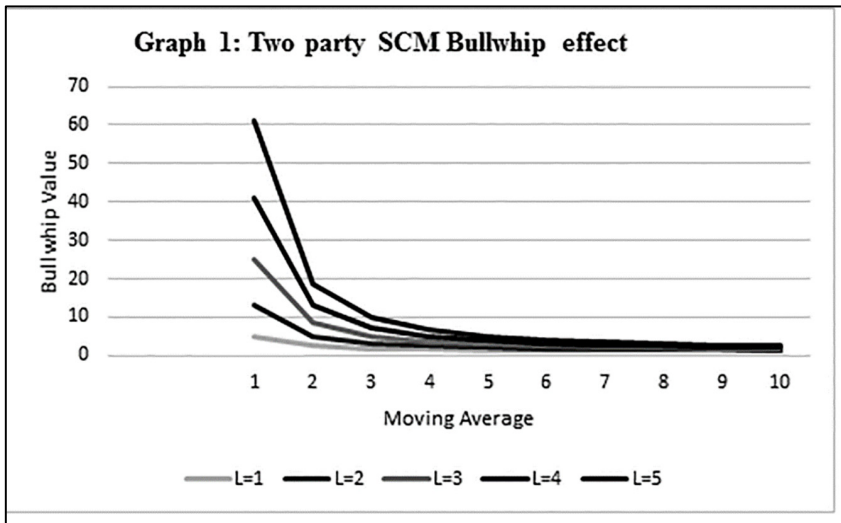

In this case, retailer will receive D_c demand from customer section it relays it to the producer by the amount of product order PO_{r-p} . By considering a P period moving average, which is the number of periods used to estimate retailer demand, the ratio of variances retailer places in producer side, to the demand, it receives from customer is as below [2,Page 439]:

$$\frac{Var(PO)}{Var(D)} \geq 1 + \frac{2L}{P} + \frac{2L^2}{P^2} \text{ Formula 1, two stage demand variability equation.}$$

This formula shows the bigger the P , we expect lower variability in variance in upper part. At the same time, increasing L have negative effect in the variability of demand in producer side. At the same time, small periods of demand moving average have negative effect and cause greater bullwhip effect. Therefore small L with together big P can approximately eliminate the bullwhip effect. Graph-1 shows bullwhip effect of this two party supply chain, with various values of moving average and lead time.

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

When we consider a multi-stage supply chain, each of stages have its own input demand and output product order, and the lead time in each stage is specific to that stage. Consider stage m , receives demand D_m and places PO_m to its party in stage $m+1$, and the lead time between the two stages is L_m . we consider two different approach in this supply chain for information sharing.

First consider that information sharing is central and all parties in any stage have access to the demand request and product order of retailer which sits in the first stage. In this case, retailer forecast a moving average of customer demand and adjusts its inventory level based on this forecast. At the same time, it place product order from this data toward distributor which is on the next stage, next to itself. The other stages, all will place their product order, based on the retailer estimation to their upper stage, therefore retailer forecast can be considered as a reference. The ratio of variance of the m th stage, $Var(PO_m)$ to the variance of customer demand, $Var(D)$ is as below [2,Page 441]:

Formula 2: centralized structure demand variability

$$\frac{Var(PO_m)}{Var(D)} \geq 1 + \frac{2 \sum_{i=1}^m L_m}{P} + \frac{2(\sum_{i=1}^m L_m)^2}{P^2}$$

In this central data configuration of supply chain, since each step receives retailer mean demand information and use it for its pull model

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

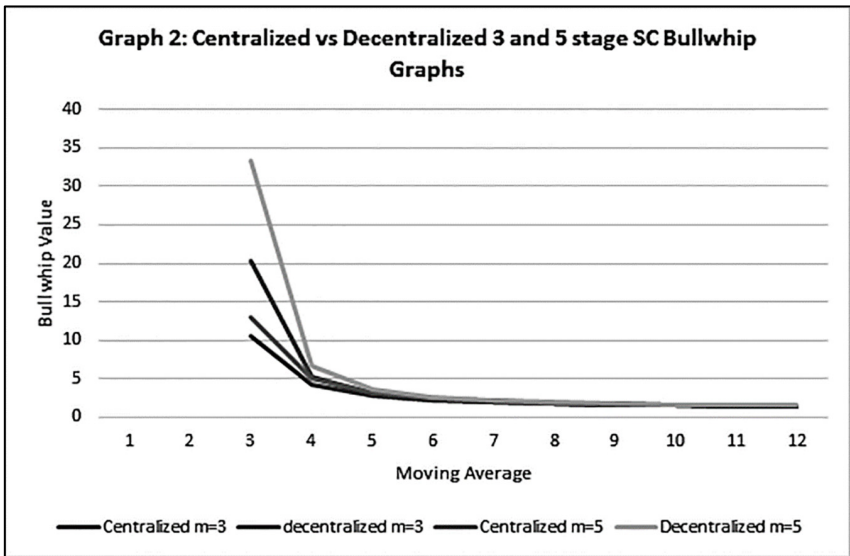
order-up-to inventory policy. It is clear that the lead time in this model will be addition of all lead times, from the retailer, to the mth stage of the supply chain.

Now we consider a configuration of supply chain in which demand data is not central and each stage of supply chain gets the demand information from its direct previous stage within the supply chain. Instead of sharing the mean of customer demand by nearest party to customer, which is retailer, among all nodes of the supply chain, each node make its estimate of demand from its lower node in the supply chain and create the product order to the upper node based on that estimation. The ratio of variance of the mth node product order in this case to the variance of the demand from customer will obey from formula-3, below [2,Page 441]:

Formula 3: centralized structure demand variability

$$\frac{\text{Var}(POm)}{\text{Var}(D)} \geq \prod_{i=1}^m \left[1 + \frac{2Li}{p} + \frac{2Li^2}{p^2} \right]$$

Graph-2 depicts both cases of centralized and decentralized structures of formulas 2 and 3, one for a three stage and the other for a five stage supply chain. (The m value are the stage number, where the bullwhip effect calculated)

To have all four different situation in one graph at the same time, we considered the lead time, in a decreasing pace, to mitigate the excessive lead time effect on the bullwhip values. Here we considered $L1=1$, $L2=0.5$, $L3=0.25$, $L4=0.125$ and $L5=0.125$.

From Graph-2, it is clear that centralized demand information sharing from retailer which is the nearest position to real demand data of customers in the supply chain, hugely decrease the demand variability throughout the supply chain. In the decentralized method, each stage adds some uncertainty to the order it make to the upper stage and this uncertainty which is actually a discrepancy from previous stage estimation will be multiplied to the previous one.

From the formulas above, it is also clear that additive nature of lead time in multi stage supply chain hugely increase bullwhip effect in both the centralized and decentralized configurations. This means that even in an accurate data distribution structured supply chain, the long lead time can eliminate benefits of data accuracy and worsen the bullwhip effect. At the same time, again from the graphs, it is clear that increasing interval of moving average, can compensate the destructive effect of excessive lead time in any structure of supply chain.

Utilizing Blockchain to Reduce Lead Time and Data Centralization

The biggest intrinsic properties of blockchain is that it can bring unprecedented level of traceability, tracking ability and transparency for the businesses and supply chain. These characteristics can lead to a simplified version of supply chain with shortened lead time.

Decreasing lead time by the blockchain, enables new inventory orders more frequently with smaller quantities. This, in turn, decrease the amount of fund that assigned to the inventory and increase turnover to several times comparing previous amount. Increasing inventory turnover will increase positive cash flow and will create quick response time t probable defects in supply chain.

The way blockchain works in the transparency is like that it sheds light, throughout the supply chain and clarify every inefficiency, corruption, and failure units. it also increase transactions speed, and reduce response time between parties inside supply chain and facilitate flow and sharing of data, back and forth and real time, among all parties inside the chain. They in

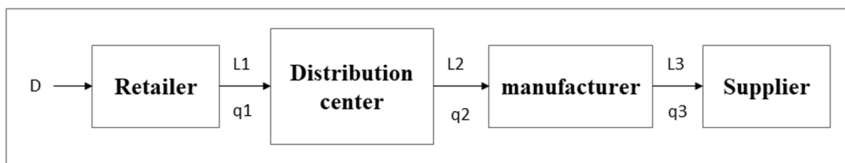
ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

turn, optimize and enhance transportation and distribution channels. These factors with together reduce lead time and increase inventory turnover. Availability of data in real time facilitate process of wise and critical decision making like inventory planning and replenishment.

By providing a centralized data repository [4], which is accessible by anyone in the blockchain, from suppliers and manufacturers to distributors and fulfillment centers, the required data transparency to achieve centralized customer demand data will be reached. Upper stream of chain can then adjust their manufacturing planning and organizing based on what customers are buying, which in turn reduce bullwhip effect. It also eliminate the out of stock conditions and optimize safety stock and reorder level. By predicting the right amount and type of SKU, necessary for responding the customers demand at any situation and turbulence of market orders, they can fulfill customers demand without having to keep excessive extra inventory stock. This also cause reduction on lead time which is very important to reduce the bullwhip effect. Blockchain also helps companies to change their inventory management from reactive method to proactive [3], by providing appropriate and authenticated data across the chain. Flowing this data will boost transparency and optimizes the actions of supply chain nodes to logistics events. These will bring efficiency and decrease lead time between parties id supply chain.

Table-1, depicts the effect of improvement of two major factors, lead time and customer demand data transparency on a typical 4-party supply chain demand variation. This supply chain contains a retailer, distribution center, manufacturer and supplier as shown in figure-2.

Figure 2: a typical four stage supply chain

We supposed between each pair of parties, a lead time and analyzed the bullwhip effect in two cases of existing customer demand data transparency with blockchain and the lack of transparency. For the latency

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

time, again we compared the reduction of latency by using blockchain in our typical supply chain. The results of calculations shown in the table-1.

As we can see in the table above, the effect of reduction of lead time is much more than the data transparency. On the other hand, the number of intervals of moving average diminish the bullwhip effect for both the cases of blockchain enabled and traditional supply chains. But the problem of bigger moving average is it, the bigger it is, the slower is the response to current demand changes. So it shall be a trade-off between the length of moving average and the level of reduction of bullwhip effect. For a typical of moving average, let's say 5, we see the demand variation drops from about 950% to 82% by reduction of lead times from 4 days to 0.5 days, which is a significant improvement. On the other side, the drop in demand variation in just from 950% to 628% by applying data transparency of blockchain, which is not as good as what we have got from lead time improvement. We will catch the ultimate variance ratio of 78%, by applying blockchain, in both lead time reduction and data transparency. If we consider 10 interval of previous demand in moving average, the variation will be limited to 35%.

Table 1: Effect of lead time reduction and data transparency on a typical 4-stage supply chain

L1=L2=L3=2	Lack of Demand data Transparency	Demand data Transparency
P	$\text{Var}(q_3)/\text{Var}(D)$	$\text{Var}(q_3)/\text{Var}(D)$
4	15.63	8.50
5	9.53	6.28
6	6.74	5.00
7	5.22	4.18
8	4.29	3.63
9	3.68	3.22
10	3.24	2.92
L1=L2=L3=0.5	Lack of Demand data Transparency	Demand data Transparency

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

P	$\text{Var}(q_3)/\text{Var}(D)$	$\text{Var}(q_3)/\text{Var}(D)$
4	2.10	2.03
5	1.82	1.78
6	1.65	1.63
7	1.53	1.52
8	1.45	1.45
9	1.39	1.39
10	1.35	1.35

Decreased demand variation will lead to decrease in safety stock level in inventory management which cause inventory management with smaller tied up cash and to keep service level consistent. Decreased inventory level have many other benefits for inventory management and other parts of supply chain, like inventory capital cost reduction, lower operation cost and facilitating quality control management.

References

- 1- Sanjita Jipuria, S.S. Mahapatra, –An improved demand forecasting method to reduce bullwhip effect in supply chains||, Expert Systems with Applications, Volume 41, Issue 5, 2014, 2395–2408.
- 2- Frank Chen, Zvi Drezner, –Quantifying the Bullwhip Effect in a Simple Supply Chain: The Impact of Forecasting, Lead Times, and Information, Management Science, 46(3)
- 3- Pratik Soni, Reactive to Proactive: Blockchain for Inventory Planning, Replenishment, 9 July 2018, <https://multichannelmerchant.com/operations/reactive-to-proactive-blockchain-for-inventory-planning-replenishment/>
- 4- Jake Rheude, Blockchain technology is the Antidote to the Bullwhip Effect, 28 September 2017, <https://redstagfulfillment.com/blockchain-technology-antidote-bullwhip-logistics/>

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

ՄԱՏԱԿԱՐԱՐՄԱՆ ՇՐՋԱՅԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԵՎ ԲԼՈՔՉԵՅՆ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐԻ ՓՈԽԿԱՊԱԿՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Համիդոեզա Մահջուբ

ԵՀ, Կառավարման ամբիոն, հայցորդ

Արագացման էֆեկտը ներկայումս մատակարարման շղթաների հիմնախնդիրներից է, մասնավորապես, երբ դրանք մեծ և գլոբալ են: Blockchain-ը կարող է նպաստել այս հիմնախնդրի լուծմանը՝ տեղեկատվական ցանցում եզակի և խստորեն ապացուցված տվյալների խմբավորման միջոցով: Blockchain-ը կարող է նպաստել նաև պաշարների ակտիվ կառավարմանը, արժեքավոր և օրիգինալ տվյալների մատչելիության ձևավորման, պահանջարկի կանխատեսման տեղեկատվության, կարողությունների մասին տեղեկությունների, տեղափոխման գործընթացի նկարագրման, արտադրության կազմակերպման վերլուծությունների միջոցով, որոնք բոլորն էլ պատճառ են հանդիսանում մատակարարման ժամանակային սեղմ ցանցին հասնելու համար: Հոդվածում մեկնաբանվում է, թե ինչպես Բլոքչեյն համակարգում այս տվյալների ինտեգրումը կստեղծի տեղեկատվական հասանելիության կենտրոնացում և կբարձրացնի մատակարարման շղթայի կառավարման արդյունավետությունը:

Հիմնաբառեր. բլոքչեյն, խելացի պայմանագրեր, մտրակի էֆեկտ, մատակարարման կառավարում

ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ УПРАВЛЕНИЯ ЦЕПОЧКАМИ ПОСТАВОК И БЛОКЧЕЙН ТЕХНОЛОГИЙ

Амидреза Махджуб

ЕУ, кафедра Управления, соискатель

Эффект ускорения в настоящее время является одной из проблем цепочек поставок, особенно когда они большие и глобальные. Блокчейн может помочь решить эту проблему, сгруппировав уникальные и строго проверенные данные в информационную сеть. Блокчейн может также способствовать активному управлению запасами, формированию ценных и исходных данных, информации о

ԿԱՈՎՈՐՈՒՄ

прогнозировании спроса, описаниях процессов передачи, анализе организации производства, которые тесно связаны с цепочкой поставок. В статье рассматривается, как интеграция этих данных в систему Blockchain создаст централизованный доступ к информации и повышает эффективность управления цепочками поставок.

Ключевые слова: блокчейн, умные контракты, эффект кнута, управление поставок

Ընդունվել է տպագրության՝ 07.10.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 15.11.2019թ.

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

ԿԱՌԱՎԱՐՉԱԿԱՆ ՎԱՐՔԱԳԾԻ ԳՈՐԾՈՂ ՄՈՂԵԼԸ ՀՀ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՄԱՐՄՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Մեր Ֆրանզուլյան

ԵՀ, կառավարման ամբիոն, հայցորդ
mherfrangulyan1987@gmail.com, +374 77 376850

Ինչպես ցանկացած կազմակերպության, այնպես էլ հարկային մարմնի, գործունեության արդյունավետությունը ուղղակիորեն կապված է նրա կերպարի հետ: Ահա թե ինչու, կարևորելով կառավարչական վարքագծի դերը հարկային մարմնի կերպարի ձևավորման գործում, ուսումնասիրվել է ՀՀ հարկային համակարգում գործող վարքագծային մոդելը: Մասնավորապես ուսումնասիրվել են, թե ինչպիսի վարքագծի կանոններ են սահմանված ՀՀ հարկային համակարգում և ինչպիսի ազդեցություն ունեն այդ կանոնները հարկային ծառայողների սրերհոտիպերի ձևավորման գործում: Եվ չնայած, որ ՀՀ հարկային համակարգում սահմանված են հարկային ծառայողի վարքագծի կանոններ, սակայն կառավարչական վարքագծի մոդելի դերը քիչ թե շարժանդեպ է: Դրա վառ ասպացույցը այն է, որ հարկային ծառայողը իր գործառույթների կատարման ժամանակ շարժանդեպ հաճախ հանդես է գալիս որպես կատարող: Նման պայմաններում որպես արդյունք հարկահավաքման գործառույթների իրականացումը շարժանդեպ ձևականացվում է, որակական արդյունքների փոխարեն կարևորություն են ստանում քանակական ցուցանիշները, իսկ գործունեության արդյունավետությունը՝ նվազում:

Հիմնաբաներ. Կառավարչական վարքագիծ, հարկային ծառայողի վարքագծի կանոններ, վարքագծի սրերհոտիպեր, սրվերային տրանսպարենցիան, հարկային ծառայող:

Անհերքելի ճշմարտություն է, որ ցանկացած կազմակերպության շաժիչ ուժը այդ կազմակերպությունում աշխատող մարդն է, որի աշխատանքից են կախված ինչպես կազմակերպության հաջողությունները, այնպես էլ կազմակերպության կառավարման արդյունավետությունը: Դեռ ավելին, կազմակերպության կերպարն ու հեղինակությունը սկսվում է ձևավորվել այն կարծիքից, թե ո՞վ է կազմակերպությունում աշխատող մարդը, և ինչպիսի՞ն է նրա սոցիալ-մշակութային շրջապահ:

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

տը: Այլ կերպ ասած կազմակերպության կերպարը որոշվում է նրանում աշխատող մարդկանց վարքագծով, որի ձևավորման հարցում կարևոր դերակատարում ունի կազմակերպության կառավարչական վարքագիծը: Կառավարչական վարքագիծը կարևոր գործոն է նաև հարկային մարմնի կառավարման համակարգում: Կառավարչական վարքագծի մոդելից է կախված, թե ինչպիսին է հարկային մարմնի կերպարը հարկ վճարողների «աչքերում», ինչով էլ պայմանավորված է վերջիններիս հարկեր վճարելու պատրաստակամությունը:

«Հ հարկային համակարգում կառավարչական վարքագծի մոդելի ուսումնասիրությունն ու արդյունավետ մոդելի ներդրումը կարևորագույն հիմնախնդիր է, քանի որ վարքագծի մոդելից է կախված հարկային մարմնի կերպարը, հետևաբար նաև հարկահավաքման գործառույթների իրականացման արդյունավետությունը: Ահա թե ինչու հիմնախնդրի լուծման տարբերակների որոնումը առաջնահերթություն է, որով էլ պայմանավորված է հիմնախնդրի այժմեականությունն ու հրատապությունը:

Պարզ հասկանալի է, որ հարկային եկամուտների ապահովման գաղտնիքը հարկային մարմնի կերպարի մեջ է: Կերպար, որը ուղղակիորեն կախված է հարկային մարմնի կառավարման համակարգում առկա կառավարչական վարքագծի մոդելից: Իսկ որպեսզի կառավարչական վարքագծի մոդելը լինի արդյունավետ, որը հաշվի կառնի հարկային ծառայողների բոլոր ստերիոտիպերը, անհրաժեշտ է իրականացնել հարկային մարմնի գործառույթների օբյեկտիվ և արդարացի գնահատում: Գործառույթների գնահատման արդյունքում հնարավոր կլինի բացահայտել դրանց կատարման արդյունքում առաջացած թերություններն ու մշակել վարքագծի այնպիսի կանոններ, որոնք կառավարչական վարքագծի մոդելը կդարձնեն արդյունավետ:

Ընդհանուր առմամբ կառավարչական վարքագիծ ասելով՝ նախ և առաջ պետք է հասկանալ կազմակերպությունում ձևավորված սոցիալական նորմերը, արժեքային կողմնորոշիչները, բարոյական հայացքները, սոցիալական սպասումները և գնահատականները, վարքագծի օրինակներն ու նմուշները, ստեղծագործական մթնոլորտը, աշխատողների իրավասությունները, ղեկավարի անհատական ոճերը և այլն: Աշխատող մարդուն կարևոր է իմանալ, թե ինչ սոցիալ-մշակութային վարքագծի օրինակներ է առաջադրում կազմակերպությունը՝ լուծելով կազ-

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

մակերպության աշխատողների համար կարևոր համարվող այլընտրանքը՝ մարդը գործի համար, թե գործը մարդու համար: Առաջին դեպքում կազմակերպության համար կարևորվում է կատարողը, իսկ երկրորդ դեպքում՝ նախաձեռնողը: Կախված նրանից, թե այլընտրանքներից որ տարբերակն է ընտրում կազմակերպությունը, այն իր համապատասխան դրսևորումն է ստանում աշխատողների կողմից իրենց գործառույթների իրականացման մեջ:

Այս համատեքստում, եթե դիտարկենք հարկային մարմինը, որի կարևորագույն առաքելություններից է հարկային եկամուտների ապահովումը, պարզ է դառնում, որ հարկային մարմնի կառավարման համակարգում որոշիչ դեր ունի նրա կառավարչական վարքագիծը: Հարկային մարմնի կառավարչական վարքագծով է որոշվում հարկահավաքման գործառույթ կատարող հարկային ծառայողի դերը, ուստի նաև վերջինիս կատարած աշխատանքի արդյունավետությունը: Մասնավորապես, կախված այն հանգամանքից, հարկային ծառայողը դիտարկվում է կատարող, թե նախաձեռնող, այն իր համապատասխան արձագանքն է գտնում ինչպես հարկային ծառայողների գործառույթների իրականացման մեջ, այնպես էլ հարկային մարմնի կերպարի ձևավորման գործում: Կերպար, որն իր մեջ առաջնահերթ ամփոփում է հարկ վճարողների պատկերացումները հարկային մարմնի վերաբերյալ և որից ելնելով էլ հարկ վճարողը դրսևորում է իր վարքն ու ցուցաբերում համապատասխան հարկային կարգապահություն: Սա անվերջանալի մի շղթա է, որի կապող օղակը հարկային մարմնի կառավարման համակարգում կիրառվող կառավարչական վարքագիծն է: Ահա թե ինչու, հարկային եկամուտների ապահովմամբ մտահոգված հարկային մարմինը առաջնահերթ պետք է ուշադրություն դարձնի նաև կառավարչական վարքագծի մոդելի վրա:

Վարքագծի տեսանկյունից ՀՀ հարկային համակարգում ձևավորված են հարկային ծառայողների վարքագծի կանոնները, որոնք հաստատված են ՀՀ վարչապետի որոշմամբ¹: Համաձայն այդ որոշման վարքագծի սահմանված կանոնները պարտադիր են հարկային ծառայողների կողմից իրենց պարտականությունների կատարման ընթացքում, կոչված են ուղղորդելու հարկային ծառայողներին իրենց վարվե-

¹ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2002 թվականի հոկտեմբերի 10-ի N 1624-Ն որոշում:

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

լակերպում, ինչպես նաև դրանք տեղեկություն են հարկ վճարողների համար, թե ինչպիսի վարքագիծ պետք է ակնկալել հարկային ծառայողներից իրենց աշխատանքային գործունեության ընթացքում: Մասնավորապես վերոնշյալ որոշմամբ սահմանված են հարկային ծառայողների վարքագծի հետևյալ կանոնները.

- ✓ ցուցաբերել անմնացորդ հավատարմություն և նվիրվածություն Հայաստանի Հանրապետությանը, հարգել Հայաստանի Հանրապետության պետական խորհրդանիշը (դրոշը, զինանշանը, օրհներգը) և պետական լեզուն.
- ✓ կատարել Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության, օրենքների և այլ իրավական ակտերի պահանջները.
- ✓ հրապարակայնորեն չընդդիմանալ պետական մարմինների և պաշտոնատար անձանց կողմից վարվող քաղաքականությանը.
- ✓ զերծ մնալ այնպիսի գործողություններից, որոնք կարող են խոչընդոտել պետական մարմնի աշխատանքները կամ վարկաբեկել և հեղինակազրկել վերջինիս կամ հարկային ծառայության վարկանիշը, հարկային ծառայողի կոչումն ու համբավը.
- ✓ ղեկավարվել մարդասիրության, արդարության և ազնվության սկզբունքների վրա հիմնված բարոյական նորմերով.
- ✓ հարգել մարդու արժանապատվությունը՝ անկախ նրա ազգությունից, ռասայից, սեռից, լեզվից, դավանանքից, քաղաքական կամ այլ հայացքներից, սոցիալական ծագումից, պաշտոնական դիրքից, գույքային կամ այլ դրությունից.
- ✓ լինել անաչառ, անկողմնակալ, զուսպ և օրինակելի.
- ✓ անհարկի չընդգծել իր պաշտոնական դիրքը.
- ✓ ստեղծված ոչ ստանդարտ կամ արտակարգ իրավիճակներում չցուցաբերել երկչոտություն կամ անհարկի զգացմունքայնություն, լինել հավասարակշռված.
- ✓ լինել կարգապահ, ճշտախոս, հասարակության և պետության շահերը բարձր դասել անձնականից, անմնացորդ կերպով նվիրվել աշխատանքին.
- ✓ իր վարքով նպաստել հասարակության այն համոզմունքի և հավատի ձևավորմանն ու պահպանմանը, որ հարկային ծառայու-

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

թյունը հիմնված է անկողմնակալության, ազնվության ու արդյունավետության գաղափարի վրա.

- ✓ լինել քաղաքավարի հարկատուների, գործընկերների, ենթակա անձանց և ղեկավարության հետ.
- ✓ խուսափել ցանկացած տեսակի հովանավորչությունից, միջնորդությունից, աջակցությունից, խորհրդատվությունից, որոնց արդյունքում կարող է խոչընդոտվել հարկային օրենսդրության պահանջների կատարումը, ծառայության ընթացքում օգտագործել միայն բարոյական միջոցներ՝ նպատակին հասնելու համար.
- ✓ իր վարքով իրեն կախվածության մեջ չդնել որևէ անձից.
- ✓ խուսափել անհարկի խոստումներից, գիտակցել իր խոսքի արժեքն ու կարևորությունը, տրված խոստման հնարավոր բացասական հետևանքները.
- ✓ ապահովել մարդու և քաղաքացու իրավունքների ու օրինական շահերի պաշտպանությունը.
- ✓ իր իրավասության սահմաններում և Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությամբ սահմանված կարգով ժամանակին ու պատշաճ կարգով անկողմնակալորեն քննության առնել հարկատուների (քաղաքացիների) առաջարկությունները, դիմումներն ու բողոքները.
- ✓ իր իրավասությունների սահմաններում կազմակերպել քաղաքացիների ընդունելություն և տրամադրել անհրաժեշտ տեղեկություններ, տալ ցուցումներ ու պարզաբանումներ.
- ✓ պահպանել բարոյական նորմերով սահմանված էթիկայի այլ կանոններ՝ ղեկավարվելով պատվի, խղճի և արժանապատվության զգացումներով:

Առաջին հայացքից կատարյալ թվացող հարկային ծառայողի վարքագծի վերոնշյալ կանոնները չեն ամբողջացնում հարկային մարմնի կառավարչական վարքագիծը և հստակ պատկերացում չեն տալիս հարկային մարմնի կառավարչական վարքագծի մոդելի վերաբերյալ: Նախ առաջին հերթին, չնայած այն հանգամանքին, որ վարքագծի այս կանոնները հրապարակված են հարկային մարմնի պաշտոնական կայքում, այնուամենայնիվ, վստահաբար կարելի է պնդել, որ հարկային ծառայողի վարքագծի կանոնների վերաբերյալ տեղեկացված են շատ

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

քիչ հարկ վճարողներ: Դա հիմնականում բացատրվում է նրանով, որ ՀՀ-ում գրանցված հարկ վճարողների գերակշիռ մասը հանդիսանում են փոքր և միջին հարկ վճարողներ, որոնց ընդհանրապես չի հետաքրքրում հարկային ծառայողի վարքի կանոնները: Այս տեսանկյունից, փաստ է, որ հարկային մարմնի կերպարի վերաբերյալ պատկերացումները հարկ վճարողների մոտ հիմնված չէ վերոնշյալ վարքի կանոնների վրա, հատկապես, երբ շատ հաճախ վարքագծի սահմանված կանոնները չեն համապատասխանում իրականությանը:

Երկրորդ, հարկային ծառայողների վարքագծի վերոնշյալ կանոնները ավելի շատ զսպող մեխանիզմներ են, որոնց միջոցով հարկային մարմինը խիստ տեխնիկական հսկողություն է սահմանում հարկային ծառայողների նկատմամբ: Արդյունքում, հարկային ծառայողը ավտոմատ վեր է ածվում կատարողի, որին ներկայացվող պահանջներն ու վարքագծի խիստ կանոնները, ծառայողին ստիպում են ձևականացնել ինչպես գործառույթների կատարումը, այնպես էլ գործառույթների կատարման արդյունքում ստացվող աշխատանքի արդյունքները: Ընդհանուր առմամբ, ստեղծված իրավիճակում, հարկային ծառայողի մոտ՝ որպես կատարողի, ձևավորվում է այնպիսի վարքագիծ, որը հարկ վճարող - հարկային ծառայող հարաբերությունների արդյունքում աղավաղում է հարկային մարմնի կերպարը: Իսկ որպես հետևանք, հարկ վճարողը գերադասում է մնալ ստվերում, հատկապես, երբ օրենսդրության մեջ առկա են տարընթերցումներ ու սողանցքներ:

Երրորդ, հարկային ծառայողների վարքագծի վերոնշյալ կանոնները պատկերացում չեն տալիս հարկային համակարգում աշխատող մարդկանց ստերիոտիպերի վերաբերյալ: Մասնավորապես, հարկային ծառայողի վարքագծի կանոնները ոչ մի առնչություն չունեն կառավարչական վարքագծի 4 հիմնական ստերիոտիպերի՝ տնտեսական-մարդ, տեխնիկական-մարդ, հոգեբանական-մարդ և բարոյական-մարդ, հետ: Դեռ ավելին, հարկային մարմնի կառավարման համակարգում բացակայում է կառավարչական վարքագծի հստակ սահմանված մոդել, որը վարքագծային նորմեր կսահմաներ այդ համակարգում աշխատող մարդկանց տարբեր ստերիոտիպերի համար:

Տնտեսական-մարդ ստերիոտիպը մարդկանց վարքի այն դրսևորումն է, որը սերտորեն կապված է տնտեսական շահի հետ: Այլ կերպ ասած մարդկանց վարքը աշխատանքի վարձատրության, տնտեսա-

կան այլ մոտիվների ու շահերի առկայության պարագայում, որոնց միջոցով էլ որոշվում է մարդկանց տրամադրվածությունը աշխատանքին: Սակայն քանի որ հարկային համակարգում, աշխատանքի վարձատրությունը համեմատաբար քիչ է, պարզևատրման համակարգը անհամաչափ, ապա մի կողմից հարկային ծառայողների գործառույթների արդարացի ու օբյեկտիվ գնահատման համակարգի բացակայությունը, մյուս կողմից աշխատանքի ընթացքում հարկային ծառայողների կողմից կատարվող լրացուցիչ ու անկանխատեսելի ծախսերը թուլացնում են տնտեսական-մարդ ստորիոտիպի դերը աշխատողների վարքագծում: Արդյունքում նվազում է աշխատանքը կատարելու տրամադրվածությունը. «Չկա տնտեսական շահ, չկա տրամադրվածություն աշխատանքը կատարելու»: Ուստի այս պայմաններում անիմաստ է անգամ խոսել աշխատանքի արտադրողականության և կառավարման արդյունավետության մասին: Աշխատանքի տրամադրվածությունը էլ ավելի է նվազում հատկապես տեխնիկական-մարդ ստորիոտիպի շրջանակներում վարքագծի կանոնների խստացման արդյունքում: Անկասկած հարկային ծառայողի վարքագծի վերոնշյալ կանոնները տեխնիկական հսկողության գործիքներ են, որոնց գումարվում է աշխատանքի կատարման նկատմամբ խիստ հսկողությունը, աշխատանքը սահմանված ձևերով ու ժամկետներում ներակայացնելու պահանջը, չկատարած աշխատանքի դիմաց տույժերը: Այս պարագայում, հատկապես հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ աշխատանքի ընթացքում թերությունները անխուսափելի են, իսկ կատարված թերության համար աշխատողը կարող է ենթարկվել կարգապահական պատասխանատվության, որի դեպքում աշխատողը կարող է ամիսներով գրկվել տնտեսական խթանից՝ պարզևատրումից, ապա կարելի է հստակ պնդել, որ աշխատանքի նկատմամբ տրամադրվածությունը նվազման միտում ունի: Դեռ ավելին, նմանատիպ իրավիճակում հարկային ծառայողի վարքագիծը ամբողջությամբ տեղափոխվում է պրեսինգային հատված, որը լի է հոգեբանական խնդիրներով, ինչի ամենավառ դրսևորումը այն է, որ հարկային ծառայողը վեր է ածվում «կատարող ռոբոտի», որին լավ աշխատանքի համար կարելի է պարզևատրել: Այս պարագայում ամբողջությամբ անտեսվում են հոգեբանական-մարդ ու բարոյական-մարդ ստորիոտիպերը, քանի որ բացակայում են վարքի այնպիսի նորմեր, որոնք հաշվի կառնեն հարկային ծառայողի հոգեբանությունն ու բարոյական

արժեքները: Հատկապես, բացառությամբ շատ քիչ մասնավոր դեպքերի, չկան այնպիսի չափանիշներ ու վարքի կանոններ, որոնք վստահության դաշտ կստեղծեն հարկային ծառայողների համար և թույլ կտան նրանց, օգտագործելով բարոյական-մարդ ստերիոտիպը, հանդես գալ նախաձեռնողի դերում: Ասվածի վառ ապացույցը հարկային մարմնի կառավարման համակարգում հարկային ծառայողների աշխատանքը վերահսկող մի շարք ստորաբաժանումների առկայությունն է՝ ինչպիսիք են ներքին անվտանգության վարչությունը, ներքին աուդիտի վարչությունը, կազմակերպման և հսկողության վարչությունը: Սա վկայում է այն մասին, որ հարկային ծառայողի աշխատանքը այնքան անվտանգ է, որ նրա աշխատանքի նկատմամբ հսկողություն են իրականացնում մի քանի ստորաբաժանումներ: Ուստի ավելորդ է խոսել հարկային ծառայողի նախաձեռնության մասին: Արդյունքում հարկային ծառայողին այլ բան չի մնում, քան հանդես գալ որպես կատարող: Այս պարագայում, շատ հաճախ հարկային ծառայողը, աշխատանքային ցուցանիշների ապահովումով տարված, ինքնաբերաբար ցուցաբերում է այնպիսի վարքագիծ, որը ոչ միայն միտված չէ սովերի կրճատմանը, այլև նախադրյալներ է ստեղծում սովերային տնտեսության աճի համար:

Ինչպես ցանկացած կազմակերպության, այնպես էլ հարկային մարմնի, գործունեության արդյունավետությունը ուղղակիորեն կապված է նրա կերպարի հետ: Ահա թե ինչու, կարևորելով կառավարչական վարքագծի դերը հարկային մարմնի կերպարի ձևավորման գործում, ուսումնասիրվել է ՀՀ հարկային համակարգում գործող վարքագծային մոդելը: Մասնավորապես, ուսումնասիրվել են, թե ինչպիսի վարքագծի կանոններ են սահմանված ՀՀ հարկային համակարգում և ինչպիսի ազդեցություն ունեն այդ կանոնները հարկային ծառայողների ստերիոտիպերի ձևավորման գործում: Եվ չնայած, որ ՀՀ հարկային համակարգում սահմանված են հարկային ծառայողի վարքագծի կանոններ, սակայն կառավարչական վարքագծի մոդելի դերը քիչ թե շատ անտեսված է: Դրա վառ ապացույցը այն է, որ հարկային ծառայողը իր գործառույթների կատարման ժամանակ շատ հաճախ հանդես է գալիս որպես կատարող: Նման պայմաններում որպես արդյունք հարկահավաքման գործառույթների իրականացումը շատ հաճախ ձևականացվում է, որակական արդյունքների փոխարեն կարևորություն են ստա-

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

նում քանակական ցուցանիշները, իսկ գործունեության արդյունավետությունը՝ նվազում:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Սուվարյան Յու. Ս, Մենեջմենթ, Տնտեսագետ, Եր. 2002թ:
2. Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2002 թ.-ի հոկտեմբերի 10-ի N 1624-Ն որոշում:
3. www.taxservice.am

THE CURRENT MODEL OF THE MANAGEMENT BEHAVIOR IN THE MANAGEMENT SYSTEM OF THE TAX SERVICE OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

Mher Frangulyan

EU, Chair of Management, Researcher

The effectiveness of the performance in the tax system directly relate to its image. The behavioral model of the tax system of the Republic of Armenia analyzed in the article highlights the role of managerial behavior in creating the image of the tax service. In particular, the behavior rules in the tax system of the Republic of Armenia are studied, and their influence on the formation of stereotypes of tax inspectors is analyzed. Although the tax system of Republic of Armenia has established behavior rules for tax inspectors, the role of the managerial behavior model is ignored to some extent. A striking proof of this is that tax inspectors often act as executors in performing their functions. Therefore, the tax service functioning is often formalized, quantitative indicators becoming more important than qualitative results, which decreases the efficiency of tax functions.

Keywords: *administrative behavior, rules of tax servant's behavior, stereotypes of behavior, shadow economy, tax servant.*

**МОДЕЛЬ ОРГАНИЗАЦИОННОГО ПОВЕДЕНИЯ В СИСТЕМЕ
НАЛОГОВОЙ СЛУЖБЫ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ**

Мгер Франгулян

ЕУ, кафедра управления, соискатель

Деятельность любой организации, а также налогового органа напрямую связана с ее имиджем. Поэтому, подчеркивая роль управленческого поведения в формировании имиджа налогового органа, была изучена поведенческая модель налоговой системы Республики Армения. В частности, было изучено, какие правила поведения определены в налоговой системе Республики Армения и как эти правила влияют на формирование стереотипов налоговых служащих. И хотя налоговая система Республики Армения установила правила поведения для налогового служащего, роль модели управленческого поведения более или менее игнорируется. Ярким доказательством этому является то, что налоговый служащий часто выступает в качестве исполнителя при выполнении своих функций. В таких условиях выполнение функций по сбору налогов часто формализуется, количественные показатели становятся более важными, чем качественные результаты, а эффективность налоговых функции снижается.

Ключевые слова: административное поведение, правила поведения налогового служащего, стереотипы поведения, теневая экономика, налоговый служащий

Ընդունվել է փաշարոյթի մ' 13.10.2019թ.

Գրախոսվել է' 25.11.2019թ.

ՄՈՏԻՎԱՑԻՈՆ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԻ ՈՉ ԼԻԱՐԺԵՔ ԿԻՐԱՌՄԱՆ
ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ ԳՈՐԾԱՏՈՒԻ ԿՈՂՄԻՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Հասմիկ Դավթյան

ԵՀ, Կառավարման ամբիոն, հայցորդ
hasmikdvtn@rambler.ru, +374 93 694968

Հոդվածում ուսումնասիրվել է մոտիվացիայի էությունը և դրա դերը անձնակազմի կառավարման արդյունավետության գործում: Ներկայացվել են մոտիվացիայի հիմքում ընկած գործոնները: Վերլուծվել են Հայաստանի Հանրապետությունում գործաբույնների կողմից մոտիվացիոն գործոնների ոչ լիարժեք կիրառման հիմնական պատճառները: Ներկայացվել է Հայաստանում օտարերկրյա կապիտալով գործող արդյունավետ մոտիվացիոն համակարգ կիրառող ընկերության օրինակ: Վերլուծվել են ընկերության կողմից մշակված և կիրառվող մոտիվացիոն գործոնների համախումբը և դրանց դրական արդյունքները:

Հիմնաբառեր. *Մոտիվացիա, գործաբույն, աշխատող, մոտիվացիոն գործոններ, մոտիվացիոն մեխանիզմներ, աշխատանքի շուկա*

Մոտիվացիան մարդու վարքը որոշող շարժիչ ուժ է: Գործատուի կողմից աշխատողին մոտիվացնելը ենթադրում է վարքը որոշող շարժիչ գործոնները գործի դնելով դրդել նրան իրագործելու կազմակերպության առջև դրված նպատակները:

Մոտիվացիայի հասկացությունը բազմակողմանի բացահայտելու համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրել, թե մարդու գործունեության ընթացքում ինչն է կախված մոտիվացիոն ազդեցությունից և ինչպես է մոտիվացիան հարաբերվում մարդու գործունեության արդյունքների հետ[1]:

Կազմակերպության աշխատողները նրա մրցակցային առավելության գլխավոր աղբյուրն են և նրանցից է ուղղակիորեն կախված կազմակերպության գործունեության արդյունքը, սակայն ցավոք ոչ բոլոր գործատուներն են նրանց կարևորությունը գիտակցում և դրա հետևանքով էլ չեն փորձում լիարժեք մոտիվացնել իրենց աշխատողներին:

Այսօր ՀՀ-ում գործող կազմակերպությունների մեծամասնությունում ղեկավարության կողմից աշխատողի նկատմամբ չի կիրառվում

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

մոտիվացիայի ձևերի որոշակի համախումբ, շեշտը դրվում է մեկ կամ երկու մոտիվացիոն գործոնների վրա որոնք ոչ միշտ են բավարար լինում աշխատակցին լիարժեք մոտիվացնելու և նրան ի շահ ֆիրմային ծառայեցնելու համար:

Հայաստանի Հանրապետությունում գործատուների կողմից մոտիվացիոն գործոնների ոչ լիարժեք կիրառման հիմնական պատճառներից են.

- Հայաստանի Հանրապետության աշխատանքի շուկայի կառուցվածքի առանձնահատկությունը. աշխատուժի ավելցուկը և գործազրկության չափազանց բարձր մակարդակը հնարավորություն են տալիս գործատուներին դառնալ ավելի քմահաճ՝ աշխատատողներ վարձելիս, սահմանել աշխատանքի ընդունվելու համար թափուր հաստիքին անհրաժեշտ պահանջներից ավելի բարձր չափանիշներ, սահմանել շատ աշխատանքային պարտականություններ՝ ավելի քան նախատեսված է և դրան զուգահեռ սահմանել ոչ այնքան բարձր աշխատավարձ՝ չկիրառելով մոտիվացիայի այլ ձևեր:
- Գործատուների կողմից (հատկապես փոքր բիզնեսի) աշխատավարձը արդեն իսկ դիտարկվում է որպես մոտիվացիոն գործոն աշխատողի համար: Դա հիմնականում կարելի է բացատրել նրանով որ առանց այն էլ բիզնես միջավայրը ոչ այնքան բարենպաստ է, որով պայմանավորված էլ եկամտաբերության մակարդակը շատ դեպքերում թույլ չի տալիս աշխատակիցներին լրացուցիչ նյութական մոտիվացիայի այլ ձևեր կիրառել:
- Գործատուների ոչ բանիմաց և ոչ լիարժեք տեղեկացված լինելը ևս կարելի դիտարկել որպես թերի մոտիվացիայի պատճառ: Շատ դեպքերում ղեկավարները մոտիվացիային մեծ նշանակություն չեն տալիս և քանի որ լիարժեք պատկերացումներ և բավարար գիտելիքներ չունեն կառավարման այս հզոր գործիքի մասին:

Պատճառների շարքը կարելի է շարունակել, սակայն հարկ է նշել նաև այն, որ այնուամենայնիվ ունենք ընկերություններ, որոնք հաջողությամբ ներդրել են մոտիվացիոն գործիքների համախումբ և որոնցում աշխատակիցների մոտիվացիայի մակարդակը բավականին բարձր է: Նմանատիպ ընկերությունների շարքին են դասվում հիմնականում օտարերկրյա բաժնեմասով կազմակերպությունները՝ իրենց

անձնակազմի կառավարման մոդելներով: Նրանց անձնակազմի կառավարման ռազմավարությունը առաջին հերթին միտված է կազմակերպության հիմնական նպատակների իրագործմանը՝ աշխատողների և կառավարիչների արդյունավետ և կառուցողական համագործակցության միջոցով: Նման արժեքներ դավանող կազմակերպություններում մարդիկ և նրանց ունակությունները դիտվում են որպես կազմակերպության ամենարժեքավոր ռեսուրս, և վերջինիս կառավարումը դառնում է ռազմավարական առաջնահերթ խնդիր: Մարդկային ներուժի զարգացումը վերածվում է ներդրումների և ոչ թե դասվում ծախսային հոդվածների շարքին, ինչպես ընդունված է ավանդական, խիստ հիերարխիկ կառավարման մոդելի դեպքում:

Նմանատիպ կազմակերպության մի օրինակ արժանացել է մեր ուշադրությանը և դարձել ուսումնասիրության օբյեկտ: «Ինգո Արմենիա» ընկերությանը ապահովագրական շուկայի լիդերներից է:

Ընկերությունը շուրջ 20 տարվա գործունեության արդյունքում իր ուրույն տեղն է զբաղեցնում ՀՀ ապահովագրական շուկայում և հանդիսանում է շուկայի առաջատարներից: Ընկերությունը բարձրակարգ ապահովագրական ծառայություններ է մատուցում թե ֆիզիկական, թե իրավաբանական անձանց՝ պաշտպանելով նրանց զանազան ռիսկերից: «Ինգո Արմենիա» ընկերությունը 2012թ. «Տարվա լավագույն ապրանքանիշ» է ճանաչվել ազգայն մրցանակաբաշխության կողմից կատարված հետազոտության արդյունքներով, իսկ 2015 թ. ՀՀ արդյունաբերական պալատի «Մերկուրի» մրցանակին է արժանացել, որպես «համաչափ և կայուն զարգացող ընկերություն»[2]:

Ուսումնասիրության է ենթարկվել «Ինգո Արմենիա» ապահովագրական մոտիվացիոն համակարգը, կատարվել է հարցում աշխատակիցների շրջանում, որի արդյունքները ներկայացված են ստորև.

- Հազուստի գործնական ոճի պարտադիր լինելը:
- Տեխնիկական սպասարկման արագ արձագանքման համակարգը:
- Աշխատանքային պայմանների լիարժեքությունը (ժամանակակից սարքավորումներ, անվտանգության համակարգ, հարմարավետ գույք, և այլն):
- Նոր ընդունված աշխատակցին առաջին աշխատանքնային օրը կցում են outlook համակարգին, որին հաջորդում է հաղորդագ-

րություն շնորհավորանքով, որտեղ աշխատակցին շնորհավորում են Ինգո Արմենիա թիմի անդամ դառնալու կապակցությամբ: Ինչպես նաև ուղարկվում է էթիկայի նորմերի և կանոնների վերաբերյալ ուղեցույց:

- Անհատական մոտեցումը յուրաքանչյուր աշխատակցի նկատմամբ:
- Տարեվերջյան կորոպարատիվ միջոցառումը:
- Ընտրանքային մեխանիզմով տարեվերջյան պարգևաճարները:
- Մարտի 8-ի կապակցությամբ կին աշխատակիցներին ոչ ստանդարտ կիսաթանկարժեք խորհրդանշական զարդերի նվիրումը:
- Կոլեկտիվի բարոյահոգեբանական դրական մթնոլորտը:
- Որոշակի ժամանակ թիմի անդամ լինելու պարագայում պատասխանատու պաշտոններ զբաղեցնող աշխատակիցների հետագա ուսման վարձերի վճարումը:

«Ինգո Արմենիա» ընկերության աշխատակիցների մոտիվացիան թուլացնող գործոններից է ոչ բարձր աշխատավարձը:

Աշխատակիցների մի մասին մեծապես մոտիվացնում է կոլեկտիվը, որոշներին՝ կարգուկանոնը, որոշներին էլ բաժնի դեկավարի աշխատելաոճը:

Համաձան Ֆրեդերիկ Հերցբերգի մոդելի՝աշխատողի մոտիվացիայի վրա ազդում են երկու խումբ գործոններ՝ հիգիենիկ և մոտիվացիոն: Հիգիենիկ գործոնների բացակայությունը կամ ոչ անհրաժեշտ մակարդակը կարող են անբավարարվածություն առաջացնել, սակայն դրանց առկայությունը ինքնին չի կարող բավարարվածության զգացում առաջացնել, և մարդու համար մոտիվ հանդիսանալ: Ի տարբերություն դրա մոտիվացիոն գործոնների բացակայությունը չի կարող աշխատանքից անբավարարվածություն առաջացնել, սակայն դրա առկայությունը առաջ է բերում բավարարվածություն և դառնում աշխատողի արդյունավետ աշխատանքային գործունեության մոտիվ[3],[c 317]:

Եթե վերը նշված գործոնները վերլուծենք, հաշվի առնելով մոտիվացիոն գործոնների վերաբերյալ Ֆրեդերիկ Հերցբերգի մոդելը, ապա կարելի է փաստել, որ գործատուն շեշտը դրել է հիգիենիկ մոտիվացիոն գործոնների վրա, և միաժամանակ կարելի է ասել, որ դիտելով աշխա-

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

տավարձը, որպես հիգիենիկ գործոն մեր օրինակում, ապա կարող ենք ասել, որ ցածր աշխատավարձը արդեն իսկ մոտիվացիան թուլացրել է, որն էլ աշխատողների կողմից մատնանշվել է: Սակայն միաժամանակ մատնանշվել են նաև գործոններ, որոնք բարձրացնում են մոտիվացիան: Այստեղ իր ազդեցությունն ունի հոգեբանական գործոնը, աշխատակիցները իրենց զգում են թիմի անդամ, և աշխատանքային պայմաններից գոհ են:

Ընկերության ղեկավարության կողմից չի անտեսվել նաև աշխատանքի արդյունքների գնահատումը, որն ուղեկցվում է պարգևավճարներով, խրախուսվում է նաև մասնագիտական առաջընթացի հնարավորությունը:

Ամփոփելով կարելի է ասել, որ որքան էլ աշխատավարձը դիտվի, որպես մոտիվացիայի գլխավոր հիգիենիկ գործոն պետք է, հաշվի առնել, որ ղեկավարը բարեգործ չէ և չի կարող աշխատանքային ծանրաբեռնվածությունը հասցնել նվազագույնի, իսկ աշխատավարձը՝ առավելագույնի: Սակայն այն փաստը, որ միայն ղեկավարից է կախված թիմում ստեղծված հարաբերությունների բնույթը, անհերքելի է: Անկեղծությունն ու պարզությունը, որոշումների կայացմանը բոլորի մասնակցությունը նույնպես աշխատանքում արդյունավետության հասնելու կարևոր նախապայմաններից են[4]:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Մարտիրոսյան Ի. «Ինչ է Մոտիվացնում Աշխատողներին», <https://www.artlar.am/ru/insights/press-room/330-staff-motivation>(13.09.2019թ.)
2. <https://banks.am/am/insurance/INGO-ARMENIA/Թարմացված է՝ 2018-01-29 02/> (13.09.2019թ.)
3. Хедоури Ф. Альберт М. Мескон М. «Основы менеджмента» 3-е издание: Вильямс; Москва; 2006
4. Մոտիվացիայի ուժը 26.Հունիս.2014 <http://blog.mediamall.am/?id=37336> (13.09.2019թ.)

ПРИЧИНЫ НЕПОЛНОЦЕННОГО ПРИМЕНЕНИЯ МОТИВАЦИОННЫХ ФАКТОРОВ РАБОТАДАТЕЛЕМ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ

Асмик Давтян

ЕУ, кафедра Управления, соискатель

В статье изучена сущность мотивации и ее роль в деле эффективного управления персоналом. Представлены факторы, лежащие в основе мотивации. Проанализированы основные причины неполноценного использования мотивационных факторов со стороны работодателя в РА. Представлен пример компании с иностранным капиталом использующей эффективную мотивационную систему. Проанализирована совокупность обработанных и используемых мотивационных фактов в компании и их положительные результаты.

Ключевые слова: мотивация, работодатель, работник, мотивационные факторы, мотивационные механизмы, управление персоналом, рынок труда.

THE REASONS OF INCOMPLETE APPLIANCE OF THE MOTIVATIONAL FACTORS BY THE EMPLOYEES IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

Hasmik Davtyan

EU, Chair of Management, Researcher

The article deals with the analysis of the essence of motivation and its role in the effective management of the personnel. The factors of motivation as well as the basic reasons for incomplete appliance of the motivation factors by the employees in the Republic of Armenia have been studied. The strategies and motivational factors for a successful motivation system are analyzed on the example of the motivation system applied by a foreign capital in Armenia, and its positive effects are described.

Keywords: *motivation, employer, employee, motivational factors, motivational mechanisms, labour market.*

Ընդունվել է րւշազրոյթյան՝ 13.10.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 25.11.2019թ.

FLATTERY AS A MEANS OF EXPRESSING VERBAL
AGGRESSION IN POLITICAL SPEECHES: LINGUO-STYLISTIC
ANALYSIS

Kristine Harutyunyan

YSU, Chair of English Philology
EU, Chair of Linguistics, Ph.D. in Philology, Associate professor
charoutyunyan@gmail.com +374 77 087700

Rafayel Harutyunyan

YSU, MA student
rafayel.harutyunyan22@gmail.com, +374 77 564861

It is a common knowledge that politics is concerned with power: the power to make decisions, to control resources, other people's behavior and often their values. Politicians throughout the ages have achieved success thanks to their "skillful use of rhetoric" by which they try to persuade their audience through a careful use of an elegant and persuasive language. Rhetoric is the art of using language so as to persuade or influence others. Sometimes it is accompanied by flattering people with a special language which is called "verbal aggression" in linguistics. The article aims at carrying out the linguo-stylistic analysis of this kind of language.

Keywords: *flattery, verbal aggression, rhetoric, political communication, aggressive behavior.*

Introduction

Nowadays, one of the most popular topics to discuss is considered to be the political communication where people mostly focus on the ways and intentions of the message that senders try to influence the political environment by using special rhetorical techniques.

People are naturally attracted to those who share similar beliefs and ideas. This attraction helps people to easily network with one another, e.g. involvement in a preferred party is one of the greatest ways to attract everybody's attention if you are a politician. Politics is something that is associated with heated conversations, aggressive behavior, negativity and resentment, assaulting on another's self-concept and in more particular cases with physical aggression. But what is more interesting is that the

communicator can also be aggressive, can also gain control over different things without insulting or making any physical force, but using verbal aggression which is one of the key points to discuss in the present article.

The power of language was known by the greatest thinkers of the Ancient World. The dictators and rulers of the past paid attention to the speech making techniques, since they knew quite well that language and speech can help penetrate into the hearts and minds of the people which is the essence of the flattery.

On the current world which is highly politicized the role of political discourse is overestimated. Political discourse plays an important role in shaping people's thoughts and attitudes, as some politicians make use of their rhetorical skills and experiences to change and control the people's mind and will. In order to be a successful politician, one should be an eloquent orator in order to steer and attract the receivers' emotions, attentions and minds and verbal aggression and the flattery in political discourse are apt to make an impact on the public through a language to grab a positive outcome.

Linguo-stylistic Analysis of Political Speeches as a Means of Expressing Flattery

It is strongly believed that the verbal aggressiveness in communication has been studied to examine the underlying message of how the aggressive communicator can take over different things that occur, through the usage of verbal aggressiveness. Scholars have identified that individuals who express verbal aggressiveness have the goal of controlling and manipulating others through language. Infante and Wigley defined verbal aggressiveness a “a personality trait” that predisposes persons to attack the self-concepts of other people instead of their positions on topics of communication (1), and the act of flattery typically makes use of excessive commendatory speeches for the purpose of creating a favorable attitude in that person towards the flatterer.(4)

Addressing a compliment to someone is a means of ingratiating the interlocutor and affecting source evaluation and target compliance (3) from which we can conclude that the aggressive and negative tone is definitely not an advantage for a political candidate but can have contrary effects. The flattery and the verbal aggression are like a double-edged sword i.e. they have both negative and positive impacts. If we look at them from the

point of view of a political candidate, it is truly an asset to win the hearts of the turnout public. But in terms of the public it is not beneficial as people are flattered by.

Stylistics which is sometimes called as linguo-stylistic is a branch of linguistics that deals with the language tissue of a text centering on connotative meanings that can be derived from language means themselves and focuses on identifying expressive means and stylistic devices and their interpretation. (2, p.1) Political Speeches as a Means of Expressing Flattery and Verbal Aggression can be analyzed from a linguo-stylistic point of view, since we strongly believe this kind of analysis is apt to highlight the underlying message that the senders hide between the lines.

If we look through political speeches, we can find hundreds of examples of stylistic devices which are used to make an impact on the public. For example, *repetition* as a stylistic device is one of the widely used ways through which flattery is expressed in political speeches.

Repetition is mostly found in Donald Trump's political speeches. Donald Trump is considered to be one of the most aggressive politicians in the history of the United States of America. The extensive use of *repetition* serves various functions. As a significant technique, it is used in his speech to convey political messages and persuade people of his political views and thoughts. The repetition in Trump's speech encourages hope, patriotism and harmony among the Americans.

The generic "we" has the broadest scope of reference since it refers to the whole American nation. As he says in the example below:

***We**, the citizens of America, are now joined in a great national effort to rebuild our country and restore its promise for all of our people. Together **we** will determine the course of America, and the world, for many, many years to come. **We** will face challenges. **We** will confront hardships, but **we** will get the job done. Every four years, **we** gather on these steps to carry out the orderly and peaceful transfer of power, and **we** are grateful to President Obama and First Lady Michelle Obama for their gracious aid throughout this transition. They have been magnificent. Thank you. Today's ceremony, however, has very special meaning, because today **we** are not merely transferring power from one administration to another*

ԼԵՉԿԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

---

or from one party to another, but we are transferring power from Washington, D.C., and giving it back to you, the people. (5)

This part is from Trump's inaugural address speech. By using the inclusive “we” throughout his speech, Trump always reminds his audience that he is one of them like any other citizen.

The pronoun “we” is used to invoke a collective identity and a group membership, rather than speaking as an individual.

*Whether **we** are black or brown or white, **we** all bleed the same red blood of patriots, **we** all enjoy the same glorious freedoms, and **we** all salute the same great American Flag (5).*

The possessive pronoun “our” is mostly used throughout Trump's speech to emphasize his inclusiveness as well as to reinforce his argument and make it stronger. The pronoun “our”, like the pronoun “we”, is extensively used to establish a collective membership and shared responsibility through the audience with the whole nation.

*We are one nation - and their pain is **our** pain. Their dreams are **our** dreams, and their success will be **our** success. We share one heart, one home, and one glorious destiny. (5)*

The same observation can also be seen in the following example taken from Bill Clinton's speech.

We have drifted, and that drifting has eroded our resources, fractured our economy, and shaken our confidence (6)

The pronoun “I” is mostly employed to make general statements. However, public speakers usually avoid using the “I” as it has “*distancing and negative effects*”. As it is shown in the example below, it provides Trump with the possibility to show commitment and personal responsibility.

I will fight for you with every breath in my body - and I will never, ever let you down.(5)

Repetition as a rhetorical device is used to achieve emphasis and rhythm in political speeches by developing ideas to influence the audience's feeling. It is employed as a persuasive strategy to convince the audience that America is strong and is protected. The same strategy is used in the final part of Trump's discourse:

*Together, **we will make** America strong again.*

***We will make America** wealthy again.*

We will make America proud again.

We will make America safe again.

And yes, together, we will make America great again. (5)

Metaphors and personifications are widely used in political speeches which are tools to morally affect on people and gain positive outcomes.

Metaphor appears to be the most impressive and expressive trope in political speeches by the US Presidents, since it is one of the most potent means of creating images and it is preferred to by the speakers due to its special effects on the audience such as emphasizing, appealing to human imagination and creating a vivid picture in the addressee's mind. Here are several instances of metaphors:

America is a friend of each nation and every man, woman, and child who seeks a future of peace and dignity, and we are ready to lead once more (7)

"America" is presented as "a friend of each nation". Here an implied comparison is made to convey the message that America is friendly and kind to every nation which seeks a future of peace and dignity and it also makes a positive evaluation of Obama with a friendly attitude which may be the intended effect that the speaker aimed at sending the message to the listener.

My fellow citizens, today we celebrate the mystery of American renewal (6).

Metaphorical noun "*renewal*" makes a picture that something new will be created again and by resorting this image, the president wished to stress that he would have new policies to change and develop the USA in his term, this first sentence in his inaugural address created a persuasive situation and a lively image that the hearers or the readers are sure to be impressed by his intention.

Personification in political speeches aims at emphasizing the idea expressed and makes the speech more to the point, as in the example below:

America is never wholly herself unless she is engaged in high moral principle. (8)

The United States can maintain her interests intact and can secure respect for her just demands. (11)

Both presidents personify “America”, “*The United States*” as a woman because women are generally seen as morally superior and as being innately gentle and good according to American standards. And certainly, a woman who characteristically sacrifices herself to others is expected to need supporting and protecting in return. By aiming at this personified image, the presidents aim to get the listeners’ support the actions and the policies of America. Another interesting concept to be discussed is “*Nation as a Person and Nation Acting as a Human*” as in:

The economic ills we suffer have come upon us over several decades. (10)

Personification is also a way of making the abstract ideological issues meaningful and more persuasive as in the extract below:

*All nations should know: America will do what is necessary to ensure our nation’s security. We will be deliberate, yet time is not outside. I will not wait on events, while dangers gather. I will not stand by, as **peril draws closer** to closer. The United States of America will not permit the world’s most dangerous regimes to threaten us with the world’s most destructive weapons. (9)*

There is a shift from “America” to “we” and to “I” and back to the “USA”. The speaker emphasizes the equivalence that is established between nation, government and leader, which was supposedly designed to create an impression of national unity and a shared sense of the common purpose that is necessary to overcome a national crisis.

Rhetorical Questions are often found in Political Speeches. Clinton used the first-person plural pronoun “we” to link the listeners and him, to share sense of the common purpose. Though the question was put in the form of an alternative one with two options, it is obvious that he wanted the listeners to agree with his ideas and his policies that he planned. The personal pronoun “we” suggested an idea of solidarity and somewhat reflected his positive strategy in interaction.

Will we be one nation, one people, with one common destiny, or not? Will we all come together, or come apart? (6)

Wh-Question forms are often used to produce an effect on the listener's attitude, emotion and psychology with the aim to get the listeners' approval and support, as in:

Why shouldn't we believe that? (10)

Rhetorical questions are often encouraging and motivating. They are also used to create attention, have the effect of urging and challenging the prospects to make decision or take part in the action, as in:

Who shall live up to the great trust? Who dares fail to try? (11)

Rhetorical questions in political speeches are effective means of persuasion. They intend to persuade the audience to join them to act and find the solution for the policies or the problems.

Persuasion stands for as a key point to any political speech. Persuasive speaking urges us to do something. Persuasive speeches are aimed at earning passive agreement, as in persuading an audience of the importance of some policy, value, or service. People have been trying to influence one another for a long time. And as is known from the ancient Greek philosophy the three ways to influence people are the credibility appeal or *ethos*, i.e. the demonstration of the speaker's good character, emotional appeal or *pathos*, the appeal to the audience's feelings and rational appeal or *logos*, the proof advanced via rational argument or logic to which we can conclude from the examples discussed in the current article.

Conclusion

The current article is devoted to the study of some of the political speeches from a linguo-stylistic point of view through which flattery as a means of expressing verbal aggression in political discourse is expressed. Within the scope of the present article we have come to the conclusion that being a flatterer is not an easy task as one is required to have an ironical language to create an encouraging attitude towards the turnout public. People are unintentionally attracted to those who are clever, powerful, who share similar opinions. And what politicians use to win the hearts of the public are the political speeches flourished and sharpened by many stylistic devices that can touch people's hearts, can penetrate into their minds, invoke a collective identity and a group membership. It is not necessarily important to make any physical force to be aggressive in behavior, but using a language that can be persuasive, can make abstract ideological issues

meaningful, and can make effects on the audience such as emphasizing, appealing to human imagination and creating a vivid picture in the addressee's mind to manipulate is also a form of aggressive behavior which we can call verbal aggression.

References:

1. Dominic A. Infante & Charles Wigley III. *Verbal aggressiveness: an interpersonal model and measure*, 2009
2. Galperin I.R. *Stylistics*, - M.: Higher School, 1977
3. Jones, E. E., & Wortman, C. *Ingratiation: An attributional approach*, Morristown: General Learning Press, 1973.
4. Linguo-stylistic Analysis of Political Speeches as A Means of Expressing Flattery. (accessed: 05.10.2019). Available at:
< <http://pluto.huji.ac.il/~msheyd/files/flattery.pdf>>
5. Donald Trump's inaugural speech - We are one nation. (accessed: 01.10.2019) Available at:
<<https://www.youtube.com/watch?v=c4LgjkJd1t0>>
6. Bill Clinton's inaugural address. (accessed: 01.10.2019) Available at:
<<https://www.youtube.com/watch?v=Qszv668rN20>>
7. Barack Obama, inauguration speech. (accessed: 03.10.2019) Available at:
<https://www.youtube.com/watch?v=1_UVZiPEM6o>
8. Bush G.H.W, inauguration speech. (accessed: 03.10.2019) Available at:
<<https://www.youtube.com/watch?v=zMmrNcdmdVY>>
9. John. F. Kennedy's inaugural address. (accessed: 03.10.2019) Available at:
< <https://www.youtube.com/watch?v=PEC1C4p0k3E>>
10. Ronald Regan, inauguration speech. (accessed: 05.10.2019) Available at:
<https://www.youtube.com/watch?v=G8jV_1G9Yj4>
11. Woodrow Wilson, inauguration speech. (accessed: 05.10.2019) Available at:
<<https://www.youtube.com/watch?v=Dqjxw3TEFr0>>

ԼԵՋՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՇՈՂՈՔՈՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԽՈՍՔԱՅԻՆ ԱԳՐԵՍԻԱՅԻ ԴՐՍԵՎՈՐՄԱՆ ՄԻՋՈՑ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵԼՈՒՅԹՆԵՐՈՒՄ՝ ԼԵՋՎԱ-ՈՃԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Քրիստինե Հարությունյան

ԵՊՀ, անգլիական բանասիրության ամբիոն
ԵՀ, Լեզվաբանության ամբիոն, ք.գ.թ., դոցենտ

Ռաֆայել Հարությունյան

ԵՊՀ, անգլիական բանասիրության ամբիոն,
մագիստրանտ

Առհասարակ քաղաքականությունն ասոցացվում է ուժի հետ՝ որոշումներ կայացնելու, ռեսուրսները վերահսկելու, ինչպես նաև շատ հաճախ այլ մարդկանց պահվացքն ու արժեքները վերահսկելու ուժին: Քաղաքական գործիչները տասնամյակներ շարունակ հաջողության են հասել շնորհիվ իրենց «հռետորաբանության հմուտ օգտագործմամբ», որի միջոցով նրանք նպատակ են հետապնդում համոզել իրենց լսարանին՝ իրենց զգույշ, շատ նրբանկատ և համոզիչ լեզվով: Հռետորաբանությունը լեզուն օգտագործելու արվեստ է՝ համոզելու կամ այլ մարդկանց վրա ազդելու համար: Երբեմն դա կարող է ուղեկցվել մարդկանց շողոքորթելով կամ հաճոյանալով՝ հատուկ լեզվի օգտագործմամբ, որը լեզվաբանության մեջ հայտնի է որպես «խոսքային ագրեսիա»: Սույն հոդվածի նպատակն է այդ լեզվի միջոցով խոսքային ագրեսիայի ուսումնասիրությունը՝ լեզվա-ոճական մակարդակում:

Հիմնաբառեր. շողոքորթություն, խոսքային ագրեսիա, հռետորաբանություն, քաղաքական հաղորդակցություն, ագրեսիվ վարքագիծ:

ЛЕСТЬ КАК МЕТОД ВЫРАЖЕНИЯ ВЕРБАЛЬНОЙ АГРЕССИИ В
ПОЛИТИЧЕСКИХ ВЫСТУПЛЕНИЯХ: ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКИЙ
АНАЛИЗ

Кристине Арутюнян

ЕГУ, кафедра английской филологии

ЕУ, кафедра лингвистики, к.ф.н., доцент

Рафаэль Арутюнян

ЕГУ, кафедра английской филологии,

магистр

Общеизвестно, что политика неразрывно связана с властью: властью принятия решений, контроля ресурсов и поведения других людей, а также их ценностей. В течении веков политики добивались успехов благодаря правильному употреблению риторики, целью которой являлось убеждение публики посредством изысканной и красивой речи. Риторика является искусством владения языком для убеждения и влияния на общество. Иногда риторика может сопровождаться лестью, при употреблении языка, который в лингвистике принято называть «вербальной агрессией». Попытка изучения этого языка и является целью данной статьи.

Ключевые слова: *лесть, вербальная агрессия, риторика, политическая коммуникация, агрессивное поведение*

Ընդունվել է արժագրություն՝ 15.10.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 11.11.2019թ.

КОНЦЕПТ «ЗВЕЗДА» В РУССКОЙ И АРМЯНСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

Наира Мартирян

ЕГУ, кафедра Русского языкознания, типологии и теории коммуникации

к.ф.н., доцент

nairamartiryan@gmail.com +374 99 536847

Арус Пивазян

ЕГУ, филологический ф-т, магистр

tanukyannarus@mail.ru, +374 96 600484

Предметом исследования в данной статье является один из базовых концептов в русской и армянской лингвокультурах – звезда. Были проанализированы особенности представленности данного концепта в русской языковой картине мира в сопоставлении с армянской. Анализ был проведен на основе лексем и фразеологических единиц, зафиксированных в словарях, и выявил, что в обеих лингвокультурах (прямо или опосредованно) концепт звезда характеризует человека: его внешность, качества, общественную деятельность, особенности социального положения.

Ключевые слова: *концепт, концептосфера, языковая картина мира, устойчивые сочетания, фразеологизмы, метафоры.*

Язык, являясь одним из важнейших способов формирования знаний человека о мире, создает в каждой отдельной лингвокультуре свою собственную языковую картину мира, и это дает возможность носителю языка организовать в соответствии с ней высказывание и наполнить его содержанием.

Именно таким образом проявляется нестандартное, отличительное восприятие мира, которое при этом закрепляется в языке. «Отображая в процессе деятельности объективный мир, человек фиксирует результаты познания в словах. Совокупность этих знаний, запечатленных в языковой форме, представляет собой то, что в различных концепциях называется “языковой промежуточный мир”, или “языковая картина мира”. Именно в силу большей распространенности мы предпочитаем последний термин» [1. С. 6].

Можно сказать, что языковая картина мира – это явление “результатирующее”, которое структурируется из базовых концептов каждой рассматриваемой культуры, как утверждают многие авторы. В русистике наблюдается, как правило, следующий вектор исследований: определение основного круга концептов, создающих русскую языковую картину мира: “сквозных мотивов” (согласно А.Д.Шмелеву), с одной стороны; и определение сходств и различий национальных языковых картин мира (путем сравнения), с другой стороны [4], [8], [10], [14].

Из всего сказанного ясно, что языковая картина мира – это отраженные в языке сгустки представлений о мироздании “от здравого смысла”, понимание устройства Вселенной с позицией “обыденного сознания”. Иначе говоря, национальные картины мира являются своеобразными ключами к тайнам народного сознания и подсознания, помогают раскрыть особенности мироведения народа – носителя той или иной культуры, нашедшие отражение в языке. Итак, языковая картина мира является одним из базовых понятий лингвокультурологии.

Следовательно, каждая языковая картина мира, которая возникает в общественном сознании, подразумевает несколько обязательных компонентов. «<...> разные картины мира описываются на различных культурных языках. Так, терминология, совершенно естественная для научного изображения действительности, не подходит для описания с точки зрения религии <...>. У каждой картины мира есть свой смысловой центр, вокруг которого располагаются все компоненты, составляющие целостный образ Вселенной» [13. С. 244].

Базовая идея, базовое понятие лингвокультурологии – это концепт. Лингвокультурные концепты являются «некими вербализованными смыслами, отражающими лингвоменталитет определенного этноса. Лингвокультурный концепт как «сгусток» этнокультурно отмеченного смысла обязательно имеет свое имя, которое, как правило, совпадает с доминантой определенного синонимического ряда либо с ядром определенного лексико-семантического поля...» [4. С.10]. Концепты образуют «своего рода культурный слой, посредничающий между человеком и миром» [3.С.3].

Говоря о концепте, мы не можем не отметить также понятие «концептосфера». Термин «концептосфера» ввел впервые академик Д.С.

Лихачев, и данный термин является одним из важных понятий в лингвистике. Д.С. Лихачев отмечает, что концептосфера – это совокупность концептов нации [7. С. 283].

Нами был рассмотрен компонентный состав концепта **звезда** в двух лингвокультурах – русской и армянской (на основе словарных лексем, фразеологических единиц и материалов из поэзии начала 20-го века). [5. С.256], [6. С. 192], [9. С. 292], [11. С. 429], [12. С. 139], [15. С. 145]

Мы сделали попытку сравнения двух языковых картины мира – русской и армянской – с целью обнаружения сходств и различий в них в понимании рассматриваемого концепта.

И в русском, и в армянском языках слово «звезда» имеет ряд синонимов:

В русском языке это:

1) светило, 2) корифей, 3) пульсар, 4) регул, 5) квазар, 6) алькор, 7) планида, 8) знаменитость, 9) солнце, 10) судьбина и т.д. (<http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-synonyms-term-24177.htm>)

Շուրդը в армянском языке имеет всего два синонима, это:

1) լուսաշուրդ, дающий свет;

2) հայտնի գործիչ [18. С. 85], т.е известный человек

Уже в словарных определениях наблюдается разница в двух рассматриваемых языках, и можно утверждать, что в русском языке слово **звезда** в разных контекстах имеет намного больше синонимов, чем в армянском.

Наблюдения над устойчивыми выражениями приводят к выводу, что здесь представлена следующая картина:

1) полные соответствия;

звездная пара – աստղային զույգ; звездный час – աստղային ժամ; звездная болезнь – աստղային հիվանդություն; звезда погасла – աստղը մարեց; достать с неба звезду – երկնքից աստղ իջեցնել; родиться под счастливой звездой – երջանիկ աստղի տակ ծնվել; звезда померкла – աստղը գունատվեց; звезда закатилась – աստղը մարեց կամ աստղը ծովն ընկավ; считать звезды – աստղերն հաշվել; достать звезду с неба

ԼԵԶԿԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

– աստղը վեր բերել; звезда первой величины – առաջին մեծության աստղ

1) несовпадения;

а) встречаются только в русском языке: звезд с неба не хватает, верить в свою звезду, путеводная звезда,

б) встречаются только в армянском языке: աստղը բանել (звезда делает *букв.*), աստղը թերվել (звезда отвернулась *букв.*), աստղով լինել (быть звездной *букв.*), աստղը բացվել (звезда открылась *букв.*), աստղը համրել (звезда онемела *букв.*)

И в русском, и в армянском языках существует много слов с компонентом **звезда**. Это и существительные (телезвезда, кинозвезда, звездоносец, звездопоклонство, звездочет, звездопад, суперзвезда, звездчатка, звездолет, звездопоклонник), и прилагательные (звездный, трехзвездный, звездообразный, звездчатый, звездистый и т.д.). В армянском языке это такие существительные, как: (աստղաբիր, աստղաբան, աստղաբանակ, աստղաբանություն, աստղաբույլ, աստղագնաց, աստղագուշակ, աստղադիտարան, աստղաթիռ, աստղածաղիկ, կինոաստղ, հեռուստաստղ).

В армянском языке есть и прилагательные – աստղաբեռն, աստղաբնակ, աստղազարդ, աստղալից, աստղազուլավոր, աստղազօծ, երեքաստղանի, աստղաթաթախ, աստղաժպիտ, աստղաժպտուն, աստղալի, աստղալուռ, աստղական, աստղահույս, աստղահուր, աստղաշա, աստղային, աստղոտ, աստղաշող, աստղաշատ, աստղաբույլ (փխր. ժպիտ).

Материал показывает, что и здесь наблюдаются полные **совпадения**: из существительных это телезвезда – հեռուստաստղ, кинозвезда – կինոաստղ, звездчатка – աստղածաղիկ, звездный зрачок – աստղաբիր, звездочет – աստղագուշակ, а из прилагательных это звездный – աստղային, звездный (о небе) – աստղազարդ, աստղալից (երկինք), трехзвездный – երեքաստղանի и т.д. Наблюдаются и несовпадения и в существительных, и в прилагательных;

а) встречаются только в русском языке – звездоносец, звездопоклонство, звездопад, звездопоклонник, звездообразный, звездистый, звездолет.

б) встречаются только в армянском языке – աստղաբոյլ, աստղաբան, աստղաբանութիւն, աստղաբեռն, աստղաբնակ, աստղազրկավոր, աստղազօծ, աստղալի, աստղաթաթախ, աստղաժպիտ, աստղաժպտուն, աստղալուռ, աստղական, աստղահոյս, աստղահոր, աստղաջր, աստղոտ, աստղաշող, աստղաշատ, աստղաբոյլ;

И в русской, и в армянской лингвокультурах концепт «звезда» обладает такими характеристиками, как свет (яркость), размер, цвет, движение (вверх-вниз), временной параметр, характеристики, связанные с внешностью человека. И здесь наблюдаются совпадения и несовпадения. В русском языке «звезда» имеет красный, золотой, серебристый, зеленый и черный цвета, а в армянском звезда имеет только золотой цвет и алый: աստղիկն ալ-վարդ, ոսկի աստղեր.

Звезды имеют размер. В русском языке - это крупные звезды, большие звезды. Заметим, что в армянском языке отсутствует характеристика размера звезды.

Со звездой соотносят внешность человека. В русском и армянском языках наблюдаются совпадения: «звездные очи» – «աստղաչքեր»; но только в армянской ЯКМ – «ժպիտն աստղավառ», «աստղալույս հալածք», «աստղաշող դեմք», «աստղափայլ աչքեր».

Если говорить о характеристике человека, то в русском языке это восходящая звезда, звезда первой величины, звездная пара, мега-звезда, блистающая звезда; в армянском языке это ծագող աստղ, աստղային զույգ, մեգա-աստղ, շողշողուն աստղ. Наблюдаются совпадения: восходящая звезда – ծագող աստղ, звездная пара – աստղային զույգ, мега-звезда – մեգա-աստղ, блистающая звезда – շողշողուն աստղ.

Как было выше отмечено, «звезда» ассоциируется с дорогой к успеху. В русском языке это звездная дорога, звездная аллея, а в армянском – աստղային ճանապարհ. Здесь наблюдается как совпадение (звездная дорога – աստղային ճանապարհ), так и несовпадение, которое есть только в русском языке (звездная аллея). Говоря о временном параметре, то в русском языке это **выражения** звездный час, звездная пора, звездное время, а в армянском языке – աստղային ժամ. Как видно из языкового материала, в армянском языке «**звездное время**» представлено беднее, чем в русском.

Полные совпадения наблюдаются в обоих языках при выражении интенсивности света: в русском – угасшая или потухшая звезда, а в армянском – խափարած (մարած) աստղ.

И в русском, и в армянском наблюдаются **сравнения** (в поэтических текстах). Русские авторы сравнивают звезды с глазами (Словно звезды глаза голубели...(А.Ахматова), сравнивают звезды и с любовью (Моя любовь горит огнем порой, порой блестит, как звездочка ночная... (А.Блок). В армянской поэзии звезда сравнивается со свечами (Այն աստղերը, որպես մոմեր սրբազան...Վ.Տերյան), сравнивается с внешностью девушки (Դու կրփայլես աստղի պես...Ավ.Իսահակյան). Наблюдается множество **эпитетов** в обоих языках. Материал показывает, что и здесь имеются и совпадения, и несовпадения. Совпадают следующие эпитеты: звездные дороги – աստղային ճանապարհ, звезда далекая – հեռավոր աստղ. Наблюдается и несовпадения.

а) только в русской ЯКМ – надзвездные покои, звезда кровавая, бледные звезды, звездное покрывало, звезда кристальная, звездные льдинки, звездный купол и т.д.;

б) только в армянской ЯКМ – անուշ աստղեր, հեզանազ աստղեր, թեժ աստղեր,

քնքշակեզ լուսաստղ, լուսաստղ ցլուն, հեզաչա աստղեր, աստղավառ ժպիտ и т.д.

В русской ЯКМ звезды показывают «дробное» время – полночная звезда, вечерняя звезда, утренняя звезда, а в армянской ЯКМ такой точности не наблюдается.

Отметим, что и в русской, и в армянской поэзии наблюдается много **олицетворений**. Совпадают следующие олицетворения: звезда проснулась - աստղը զարթնեց. Есть и несовпадения:

а) только в русской ЯКМ – звезда дрожит, звезда рассказала, звезды горят, звезды рдели, звезды сыплют, звезда сорвалась, звезда за звездой понеслась и т.д.

б) только в армянской ЯКМ – աստղերն են ժպտում, աստղերը ելան, աստղերը պապղում են, աստղերը պղծում են, աստղը լռեց, աստղը հանգավ, աստղերն երգում են и т.д.

Говоря об ономастической лексике, в качестве примера приведем имя Астхик, которое существует в армянской культуре, но его нет в русской. Само имя образовано от слова *աշտիկ*, *Աստիկ*.

Есть южнославянские мужские имена Звездомир, Звездан, Звездодраг, но не часто употребляемые.

Проведенный анализ позволяет утверждать, что концепт **звезда** является одним из стержневых в сравниваемых лингвокультурах. Языковые материалы (данные словарей, фразеологические единицы, фрагменты из произведений поэтов начала 20-го века) позволяют сделать вывод о том, что рассматриваемый концепт весьма актуален в психоментальном мире и армян, и русских. В сравниваемых языковых картинах мира наблюдаются и сходства, и различия. Но в обоих лингвокультурах положительных ассоциаций, связанных со звездой, гораздо больше, чем отрицательных.

Вывод

Каждый язык имеет свое уникальное семантическое пространство, и только в контексте этого пространства можно осмыслить специфику отдельного фрагмента языка. Наше исследование подтверждает мнение о том, что звезда – это концепт, находящийся в центре концептосферы русской и армянской лингвокультур и занимающий важное место в психоментальном мире носителей русского и армянского языков.

Список использованной литературы

1. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания. // Вопросы языкознания. – М.: Наука, 1995. – № 1., С.6.
2. Апресян Ю.Д. Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. – М.: Школа «Языки славянской культуры», 2003, 1488с.
3. Арутюнова Н.Д. Концепт как единица сознания – М.: Наука, 1993, С.3.
4. Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы. – М.: РУДН, 2008, 336с.
5. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка в 4-х томах. – М.: Дрофа, 2011, 2734с.

6. Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково – словообразовательный. – М.: Русские словари, 2000, 1088с.
7. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Известия Академии наук. Серия литературы и языка, 1999, С. 280-287.
8. Молотков А.И. Фразеологический словарь русского языка. – М.: Советская энциклопедия, 1968, 543с.
9. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: ОНИКС, 2005, 292с.
10. Прохоров Ю.Е. В поисках концепта. – М.: Флинта, 2016, 161с.
11. Тихонов А.И. Фразеологический словарь современного русского литературного языка. // – М.: Флинта, 2004, С. 429.
12. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. – Киев: Радянская школа, 1970, С. 139.
13. Философия. Учебник для высших учебных заведений. Под ред. В.П. Кохановского. – Ростов-на-Дону:Феникс, 1999, 576с.
14. Шмелев А.Д. Русский язык и внеязыковая действительность. – М.: Языки славянской культуры, 2002, 496с.
15. Яранцев Р.И. Словарь-справочник по русской фразеологии. – М.: Русский язык, 1985, С. 145.
16. URL: <http://earchive.tpu.ru/bitstream/11683/28490/1/TPU179987>, (дата обращения 26.01.18)
17. URL: <http://thesaurus.ru/dict/index.php>, (дата обращения 01.02.18)
18. Սուրիաշյան Ա. Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում. – Երևան, 1971, էջ 85

THE CONCEPT OF “STAR” IN THE RUSSIAN AND ARMENIAN LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD

Naira Martiryan

YSU, Department of Russian Linguistics, Typology and
Communication Theory

Ph.D., Associate Professor

Arus Pivazyan

YSU, Master of Philology,

The subject matter of the article is one of the basic concepts in Russian and Armenian linguistic cultures - a star. The comparative analysis of the

ԼԵԶԿԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

functioning of the concept in Russian and Armenian is carried out. The analysis is based on the study of lexemes and phraseological units recorded in dictionaries. The study has revealed that in both linguistic cultures (directly or indirectly) the concept of a star characterizes a person: his appearance, qualities, social activities, features of social status.

Keywords: *concept, concept sphere, linguistic picture of the world, stable combinations, phraseological units, metaphors.*

«ԱՍՏՂ» ՀԱՍԿԱՑՈՒՅԹԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ԼԵԶԿԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐՈՒՄ

Նաիրա Մարտիրյան

ԵՊՀ, Ռուս լեզվաբանության, տիպաբանության և
հաղորդակցության տեսության ամբիոն, բ.գ.թ., դոցենտ

Արուս Պիվազյան

ԵՊՀ, Ռուս բանասիրության ֆակուլտետ,
մագիստրանտ

Այս ուսումնասիրության առարկան է ռուս և հայկական լեզվական մշակույթների հիմնական հասկացություններից մեկը՝ **աստղը**: Վերլուծվեցին տվյալ հասկացության առանձնահատկությունները ռուսական աշխարհի լեզվական պատկերում համեմատած հայկականի հետ: Վերլուծությունն իրականացվել է բառարաններում գրանցված լեքսեմների և դարձվածաբանական միավորների հիման վրա, և պարզվել է, որ երկու լեզվական մշակույթներում (ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն) **աստղ** հասկացությամբ բնութագրում է մարդուն՝ նրա արտաքին տեսքը, հատկությունները, սոցիալական գործունեությունը, սոցիալական կարգավիճակի առանձնահատկությունները:

Հիմնաբառեր. հասկացույթ, հասկացույթի ոլորտ, աշխարհի լեզվական պատկեր, կայուն համակցություններ, դարձվածաբանական միավորներ, փոխաբերություններ:

Ընդունվել է տպագրության՝ 30.09.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 11.11.2019թ.

SHAKESPEARE'S IMAGERY IN "VENUS AND ADONIS" AND ITS RENDERING INTO ARMENIAN

Shushanik Hovhannisyan

EU, Chair of General Linguistics

shushan.hov@yahoo.com, +374 77 139776

Shakespeare is a great and wonderful genius. The poet who has mirrored this world of ours more comprehensively than any other is also, perhaps, the most unworldly, and the most clear-sighted of poets, the most visionary.

Shakespeare's "Venus and Adonis" is affluent in beautiful imagery and metrical sweetness and has a rich harmony of language and exuberant stylistic confidence.

The aim of this article is to explore the meaning of the words, phrases and stylistic devices in Shakespeare's "Venus and Adonis". The word or phrase is taken as the unit of meaning for convenience of handling only; as one cannot understand the word unless they understand the 'sentence'. The language of the poem was chosen for the analysis because problems of meaning seem to be presented less clearly, more obviously and because they are more musically organized in poetry than in plays.

The aim of the article is also to show how Shakespeare characterizes his Man and Woman and how his imagery develops in "Venus and Adonis" with the help of his senses (sight, hearing, touch, taste and smell) by comparing it with the Armenian translation by Samvel Mkrtchyan.

Keywords: *imagery, sense, play, colour, stylistic devices, metaphor, epithet.*

Shakespeare's imagery deserves great attention and consideration. It is the result of a gradual process, in the course of which men have slowly learnt to understand Shakespeare's work in all its different aspects.

Deeply investigating Shakespeare's imagery we stand before an amazing and unique development of an element of poetic expression, an evolution so striking and of such compass as is difficult to find in any other poet. Shakespeare sought by means of the imagery to lend enhanced expression to the feeling of the character concerned; at other times, it

might have been his intent to give the audience a hint towards understanding what was still to come, or perhaps to provide a counterpoint to one of central themes of the play.

An isolated image, an image viewed outside of its context, is only half the image. Every image, every metaphor gains full life and significance only from its context. In Shakespeare, an image often points beyond the scene in which it stands to preceding or following acts; it almost always has reference to the whole of the play. It appears as a *cell* in the organism of the play, linked with it in many ways.

Imagery necessarily suggests to us the fundamental problems lying beneath the complex construction of a play. Swinburne has already pointed out “*That the inner and the outer qualities of a poet’s work are of their very nature invisible...*” and emphasized that “*criticism which busies itself only with the outer husk or technical shell of a great artist’s work taking no account of the spirit or the thought which informs it, cannot have even so much value as this...*” [1, p.4].

The power to associate the imagery with the very fabric of the play, at first a mere potentiality develops and extends, step by step, with Shakespeare’s development. In Shakespeare’s early plays one can miss many of the functions of which the images in later plays are capable. Only little by little did Shakespeare discover the possibilities which imagery offers to the dramatist. In his hands metaphors gradually develop into more and more effective instruments: at first fulfilling only a few simple functions, they later often serve several aims at one and the same time and play a decisive part in the characterization of the figures in the play and in expressing in the dramatic theme. The image eventually becomes the favourite mode of expression of Shakespeare.

In the preface of Rowe’s edition of Shakespeare we read: “*His images are indeed everywhere so lively, that the Thing he would represent stands full before you, and you possess every Part of it. I will venture to point out one more, which is, I think, as strong and as uncommon as any thing I ever saw, ’tis an image of Patience*” [1, p.11].

A natural outcome of the attitude of the Romanic Movement to poetry is that it resulted in a wholly new appreciation of Shakespeare. The creative imagination of the poet enjoyed a new understanding, and a new poetic

language was brought forth, in which imagery was to play a much greater part than hitherto. The best remarks on Shakespeare's imagery were probably made by Coleridge; it was he who once said: "*O, the instinctive propriety of Shakespeare in the choice of words*" [1, p.13].

Among their contemporaries, it was Goethe who best recognized the importance and nature of Shakespearian imagery. "*Shakespeare's work is rich in the strange tropes*," so begins one of his prose aphorisms. And in his essay on Shakespeare, "*Shakespeare und kein Ende*", he summarizes the fact that Shakespeare's language draws upon all the spheres of life in the words, "*Shakespeare's works are one huge and lively country-fair*". [1, p.14].

The fact that Shakespeare preferred certain groups and classes of images reveals his own sympathies and dislikes. His greatness and power, his portrayal of character are greatly admired. His imagery is taken to be a transcript of his own personal world, a mirror of his own individual outlook of things. It seems evident that Shakespeare's choice of an image or simile at a given moment in the play is determined far more by the dramatic issues arising out of that moment than by his individual sympathies. Shakespeare's images in their total effect may also bear witness to the wealth of the things he knew, loved and hated. In the human world of the dramas, these images form a *second world*. What is not conjured up and evoked by them- animals and plants, heavenly bodies and elements, callings and trades, arts and sciences, innumerable details of Elizabethan world even down to the humble utensils of everyday life!

Shakespeare's imagery exhibits his world in all its comprehensiveness and uses it as a means of discovering *his personality, his "senses, tastes, interests"* and, of course, *his views*.

Venus and Adonis

"*Venus and Adonis*" (1593), written in a very florid, voluptuous manner, went through eight editions in its author's lifetime. It is the story of the Goddess' unreturned love for the beautiful youth who loved only hunting. It shows the wonderful technical resources of Shakespeare as a poet. It shares with Marlowe's "*Hero and Leander*", with which it is often compared.

Adonis, the incestuous son of *Myrrha* by the Theias, King of Assyria (or Cinyras), was so beautiful that the goddess of love became enamoured of him. And all the ancient writers who have related the story, from Panyasis and Apollodorus down to Ovid, agree in making the youth respond to **Venus'** love. So much so that *Zeus* having decided that during four months Adonis should be left to himself, the eight remaining months being divided between *Persephone* and *Aphrodite*, the boy choose to spend with Aphrodite the months at his own disposal. In Shakespeare's poem, on the contrary Adonis being courted by Venus is indifferent to the love proffered and even manifests unfeigned repugnance.

Shakespeare's "*Venus and Adonis*" is affluent in beautiful imagery and metrical sweetness; but it is imbued with juvenile tone of license, which harmonises with its pretension of youthful origin. The irrelevant details, the many figures drawn from the sounds and sights of rural or domestic life, confirm the impression of adolescence, although the graphic justness of observation and the rich harmonies of language anticipate the touch of maturity, and traces abound of wide reading in both classical and recent domestic literature.

Shakespeare's "*Venus and Adonis*" is in the direct succession of both Continental and Elizabethan culture, which was always loyal to classical tradition. His metre is the best proof of his susceptibility to current vogue. He employed sixain or six-line stanza rhyming **ababcc**, which is the commonest of all forms of narrative verse in both English and French poetry of the sixteenth century [2, p.144].

Shakespeare's Imagery Senses in "Venus and Adonis"

In any analysis arrived at through Shakespeare's poetry of the quality and characteristics of a writer's senses, it is possible in some degree to separate and estimate his senses of **touch, smell, hearing** and **taste**, but his **visual** sense is so all-embracing- for it is indeed the gateway by which so large a portion of life reaches the poet, and the registration, description and interpretation of things seen depend so completely on faculties of mind and imagination- that to deal with this sense at all adequately almost amounts to the same thing as to deal with the man as a whole and his work in its entirety. The purpose of such descriptions is to bring out the life of things in such a way as to exceed even the power of life itself.

a) **Sight Sense** - Shakespeare's *sight* must have been *quick* and *penetrating* beyond that of ordinary men, and that his memory of things seen was extraordinarily vivid and retentive.

Shakespeare has curiously few *colour images*, that is, images which group themselves primarily under that particular heading. This is partly because he is interested in colour, not chiefly for its colour value, as is an artist, but rather as it appears in some definite object, and for the emotion which it thus arouses or conveys.

This accounts, probably, for the fact that what he notices about colour and what attracts him supremely are *change* and *contrast*. His delight is shifting, changing colour is another manifestation of his delight in movement and life, and one would expect to find evidence of it all through his nature descriptions, but this is not so. He notices it almost exclusively in two phenomena only, which have apparently relation to one another, yet which he constantly links together. This are the colour quickly coming and going in the human face, which the emotions it denotes, and the glory and changing colours of rising sun.

Shakespeare's intense interest in the human face has never been adequately noticed: its frowns and wrinkles, smiles and tears, the tint and shape of the nose, the tension of the nostrils, the eye, the colour and character, 'in flood with laughter', sparkling, sun-bright, quick, merry, fiery, mistful, dim, lack-lustre, heavy, hollow, modest, sober, sunken or scornful; the peculiar the beauty of the eyelid, the betrayal of the gnawing of a nether lip, the dimples on a child's chin, and, above all, the way in which he continually makes us **see** the emotions of his characters by the chasing changes of colour in their cheeks.

These he conveys through every kind of metaphor, which in each case carries with it the particular atmosphere of emotion which gives rise to the change, making it quite unnecessary, for the most part, to mention any specific **colour** at all.

This interest in the shifting colour of the face and the emotion it implies is one of the marked features of Shakespeare's earliest poem [3, p.60]. A kind of *running colour symphony* is there played on the shamed blushes of *Adonis*, or his cheeks with '*anger ashy-pale*' («գունաւոր բարկութիւն») (line

76), and the flushed hue of *Venus*, ‘*red and hot as coals of glowing fire*’ («կարմիր ու այրող, ինչպես հրաշունչ կրակի ածուխներ») (line 35).

Shakespeare is so conscious of the betraying change of colour in the face, as the signal flag of various emotions, fear, anger, astonishment, pleasure, and he so vividly and constantly describes it either directly or by means of an image.

In the 346th line we note the contrast between ‘**white**’ and ‘**red**’ colours. Here and elsewhere, Shakespeare uses the most exquisite and delicate metaphors to convey the rare beauty of the swift change of colour induced by emotion:

*To note the fighting conflict of her hue,
How **white** and **red** each other did **destroy**.* [4, lines 345-346]

Վհապուրթունն ու շիկնանքը փոխվում էին վես դեմքին,
Եվ **կարմիրն** ու **սպիտակը** ինչպես էին **մարտնչում**: [5, 345-346
ստողեր]

As we see the verb of the SL ‘*to destroy*’ (*ոչնչացնել*) has been translated «*մարտնչել*» (*to fight*). The struggle between the colours ‘*white*’ (*սպիտակ*) and ‘*red*’ (*կարմիր*) is more emphasized with the help of the verb «*մարտնչել*». Besides, the 345th line has not been translated word for word. The epithet ‘*fighting conflict*’ (*պայքարող հակասություն*) has not been kept. It is displayed by adding the nouns «*վհապուրթունն*» (*despair*) and «*շիկնանք*» (*glow*), thus showing their change. The epithet «*վես դեմք*» (*magestic face*) has been added in the TL taking into account the implied meaning of the noun ‘*hue*’ (*գույն, երանգ*). The fighting conflict of ‘**white**’ and ‘**red**’ colours is described as psychological states expressed on *Venus*’ face: the colour ‘**white**’ is ‘*despair*’ (*վհապուրթունն*) and ‘**red**’ is ‘*glow*’ (*շիկնանք*).

b) Hearing Sense- As for Shakespeare’s **hearing**, there can be little need to submit any very detailed proof of the sensitiveness of his ear, or of his real musical knowledge, both theoretical and technical.

There are many other remarkable images from music which prove Shakespeare’s own musical and technical skills.

Adonis knows and fears the ‘*deceiving harmony*’ of *Venus*’ tongue ‘*bewitching like the wanton mermaid’s songs*’:

*If love have lent you **twenty thousand** tongues,
And every **tongue** more moving than your own,
Bewitching like the wanton mermaid's songs,
Yet from mine ear the tempting tune is blown;
For know, **my heart stands armed** in mine ear,
And will not let a false sound enter there;
'Lest the deceiving harmony should run
Into the **quiet closure of my breast...**' [4, lines 775-782]*

*Թեկուզ սերը քեզ պարզևի բյուր լեզուներ զմայլիչ,
Ամեն մեկը քո շուրթերից մկերիմ ու սրտագին,
Եվ կրակոյ ջրահարսի անուշ երգից հմայիչ,
Չեն հանձնվի ականջներս գայթակղիչ նվագին.
Զինավորված սիրտս այսպես պահակն է իմ ականջի,
Նա կեղծ հնչյուն ներս չի թողնում, թեկուզ քաղցր այն հնչի:
«Թող չհասնի կեղծ նվագը կրծքիս խաղաղ սենյակին,
Թող չարթնացնեն հնչյունները նրա փրորջը քնած...»: [5, 775-782 տողեր]*

In TL the numeral ‘twenty thousand’ (*քսան հազար*) has been translated «բյուր» (*innumerable*) to keep the rhyme scheme and to emphasize the meaning. Instead of the noun ‘tongue’ (*լեզու*) the pronoun «մեկը» (*the one*) has been used as in the first line it is already clear that the pronoun «մեկը» (*one*) refers to the noun ‘tongue’, i.e. periphrases is used. The expression ‘more moving than your own’ has been translated «քո շուրթերից մկերիմ ու սրտագին». The noun ‘tongue’ (*լեզու*) has been observed as ‘lips’ (*շուրթեր*) and that is why the meaning of the sentence is kept. The metaphorical idea ‘my heart stands armed’ (*սիրտս զինված է*) has been expressed with the help of the epithet «զինավորված սիրտս» (*my armed heart*). The whole meaning is completed by adding the noun «պահակ» (*guard*) for the epithet «զինավորված սիրտս» and keeping the metaphorical idea. The adjective «մայլիչ» (*charming*) has been augmented for showing the *majesty* of Love. To make *the sense of hearing* more vivid the adjective «անուշ» (*honeyed*) has been added for the noun ‘song’. The metaphor ‘quiet closure of my breast’ (*կրծքիս հանգիստ*)

անկյունը) has been translated «կրծքիս խաղաղ սենյակին» (to the peaceful room of my breast) by comparing *breast* with *heart*. To stress the whole meaning of the original the expression «թեկուզ քաղցր այն հնչի» (even it sounds sweet) has been added. In the TL there is an added sentence in the line 782 so as to keep the six-line order as the last two lines of the original are merged.

c) Touch Sense - Shakespeare is fond, as are most of the Elizabethan dramatists, of similes drawn from the texture of substances, flint, iron, steel, wax, sponge and so on, but one has only compare their-mostly-very obvious comparisons with his, to see how sensitive and delicately discriminating he is in matters of **touch**.

The lines 475-480th describe *Adonis'* tendance and tenderness when *Venus* pretends that she is dying. Shakespeare makes the scene more luxurious and expressive with the help of *touch* sense:

*He wrings her nose, he strikes her on the cheeks,
He beds her fingers, holds her pulses hard,
He chafes her lips; a thousand ways he seeks
To mend the hurt that his unkindness marr'd:
He kisses her; and she, by her good will,
Will never rise, so he will kiss her still.* [4, lines 475-480]

Իսկ պատրանին ահաբեկված նրա այտերն է ծեծում,
Նրա գունապ ձեռքն է շփում, զարկերակը սեղմելով,
Եվ ցնցելով գեղեցկուհուն, նա իր օրն է անիծում,
Համբուրում է Վեներային, իսկ աղջիկը գեղանի
Նրա շուրթերն է փայփայում, ասես ցավը մեղմելով:
Աչք չի բացում ու սթափվում, որ նա մեկ էլ համբուրի: [5, 475-480

տողեր]

The noun «պատրանի» (*youth*) has been used in the TL instead of the pronoun 'he' in order not to repeat the pronoun twice and to keep the rhyme scheme, also to make the sentence more beautiful. The expression 'he wrings her nose' has not been translated and the attribute «ահաբեկված» (*horrified*) has been added to show that *Adonis* is also not indifferent towards *Venus*. The verb 'to bed' (դնել) has been translated «շփել» (to rub) for showing the youth's care. In the original Shakespeare

uses the adjective ‘hard’ (*ուժեղ*) but instead the adjective «գունապ» (*pale*) has been added to keep the same strength of the image. The lines 479 and 480 have not been translated word for word; semantic translation has been done by merging the two sentences. The adjective «գեղանի» (*beautiful*) has been added to stress Venus’ beauty and also to keep the rhyme scheme. The expression ‘she will never rise’ (*նա երբեք վեր չի կենա*) is given with its explicit meaning in the translation.

d) Taste Sense- As regards **taste**, there is constant evidence, throughout the images, of Shakespeare’s delicate and discriminating palate, especially when compared with his contemporaries and their stock images of banquets, surfeits, a cloyed or sharpened appetite, the taste of honey and spice. Shakespeare betrays again and again his appreciation of the value of flavouring and the necessity of reasoning.

As regards Shakespeare’s interest in food, and especially in its preparation and cooking, we have ample evidence of this in his imagery, and if we study in approximately chronological order groups of his food images we get some light on Shakespeare’s own development, experience and tastes in this respect.

As regards table habits Shakespeare seems to accept as a matter of course the accident of choking through eating greedily which throws a side-light on the manners of the time; but his disgust at over-eating, which was probably even more common, is clearly to be seen in his many images from surfeit and its results, and it is worth noting that his earliest distinction between *Love* and *Lust* is that ‘*Love surfeits not, Lust like a glutton dies*’:

*Love comforteth like sunshine after **rain, a***

*But Lust’s effect is tempest after sun; **b***

Love’s gentle spring** doth always fresh remain, **a

Lust’s winter comes** ere summer half be done. **b

*Love **surfeits not**, Lust like **a glutton dies**; **c***

*Love is all **truth**, Lust full of **forged lies**. **c** [4, lines 799-804]*

*Ամոքիչ է սերը ինչպես արևաշողը **գարնան, a***

*Կիրքն **ամենի մի ապրույ է** և **փոթորիկ դիվային: b***

*Թարմ է մնում **ականակիպ սիրո աղբյուրն** հավիտյան, **a***

Ցուրպ ձմեռ է կիրքը բերում փաքուկ** ամռան թեժ պահին: **b

Սերը զուսպ ու չափավոր է, կիրքը՝ հավեք սովահար, շ
 Սերն՝ ազնիվ ու ճշմարտախոս, կիրքը՝ նենգ ու անարդար: շ [5,
 799-804 տողեր]

In the original Shakespeare uses the noun 'rain' (*անձրև*). Although it has not been translated but the noun «*գարուն*» (*spring*) has been used instead of the noun 'rain' by comparing *Love* with *the spring*, as spring is *Love's* awakening, which is *Love* itself. Also the rhyme scheme (**abab-cross rhyming**) has been kept. In the line 800 the expression «*ամեհի մի ամպրոպ*» (*a violent thunderstorm*) and the adjective «*դիվային*» (*evil*) for the noun 'tempest' (*փոթորիկ*) have been augmented. As the Lust is the wave and burst of wishes and the thunderstorm is the burst from the heap of clouds, that is why the Lust is assimilated with the thunderstorm and the adjective «*ամեհի*» (*violent, terrible*) emphasizes the passionate burst and wish. And the idea of the noun 'tempest' (*փոթորիկ*) is more emphasized by the adjective «*դիվային*» (*evil*). Lust is compared with the adjective «*դիվային*» (*evil*) as too much Lust is sometimes connected with the evil power. In the original Shakespeare uses the expression 'love's gentle spring' (*սիրո ականակիտ աղբյուրը*) but in the TL it has been translated «*ականակիտ սիրո աղբյուրը*» (*gentle love's spring*) referring the adjective 'gentle' (*մեղմ, թեթև*) to Love and just the purity of Love has been emphasized. Although the metaphor 'Lust's winter comes' has been translated «*ցուրտ ձմեռ է կիրքը բերում*» (*Lust brings cold winter*) but the metaphorical meaning has been kept. Although in the original there is not the adjective «*տաքուկ*» (*cosy*) but the epithet «*տաքուկ ամառ*» (*cosy summer*) has been added for showing the contrast between *winter* and *summer* more obviously. Two adjectives have been added both for the concept Love and that of Truth (*ճշմարտություն*): «*զուսպ*» (*restrained*) and «*չափավոր*» (*moderate*) for Love, «*ազնիվ*» (*honest*) and «*ճշմարտախոս*» (*truthful*) for Truth. Besides, to emphasize the meaning of the noun 'lie' the adjective 'forged' has been translated with two synonymous adjectives: «*նենգ*» (*insidious*) and «*անարդար*» (*unjust, unfair*), one of which is a strong adjective. The epithet «*հավեք սիրահար*» (*eternal lover*) has been augmented. Two adjectives have been used both for Love and Lust to show the contrast between them more vivid and more emphasized.

e) Smell Sense- Shakespeare has clearly a very acute sense of smell, and is peculiarly sensitive to bad smells, the two he especially names and dislikes being the smell of unwashed humanity and of decaying corpses, both of them common enough in Elizabethan plague-stricken London.

In the lines 1171-1176 we note the comparison between **flower's smell** (which has sprung up in the place of Adonis' blood) and **Adonis' breath**:

*She bows **her** head, the new-spring flower to smell, a*

*Comparing **it** to her Adonis' breath; b*

And says within her bosom it shall dwell, a

Since he himself is reft from her by death: b

She crops the stalk and in the breach c

***Green dropping sap,** which she compares to tears. c [4, lines 1174-1176]*

*Կռանալով՝ դալար ժաղկի բույրն էր շնչում **Վեներան, a***

*Բաղդապելով նրա **հոպը** Ադոնիսի շնչի հետ. **b***

Եվ քանի որ գեղեցկուհին չի տեսնելու էլ նրան, a

Թող իր կրծքի վրա լինի այդ ծաղիկը բուրավետ: b

*Եվ երբ պոկում է ցողունը, **հյութ է կաթում** նրանից, **c***

*Թվում է, թե կաթիլները **արդասուրյներ են անբիծ: c** [5, 1174-1176 ստղեր]*

In the TL the girl's name «*Վեներա*» (*Venus*) has been used instead of the pronoun 'she': by doing so the rhyme scheme has been kept. In the line 1172 there is one more replacement of the pronoun - 'it' has been changed into «*հոպ*» (*smell*). For keeping the *cross rhyming* (**abab**) the places of the lines 1173 and 1174 have been changed. Semantic and inverse translations have been done and the adjective «*բուրավետ*» (*sweet-scented*) has been added once more emphasizing *the smell sense*. The adjective 'green' (*կանաչ*) has not been translated as the expression 'dropping sap' (*կաթող հյութ*) is merged with the line 1175 and comes after the noun «*ցողուն*» (*stalk*) and there is no need to mention again the colour of the stalk. Also the adjective «*անբիծ*» (*pure, chaste*) has been added for the noun 'tears' (*արցունքներ*) as every newborn thing is itself chaste.

Shakespeare's imagery exhibits his world in all its comprehensiveness which is felt entirely in the translation.

The simplest statement of the poems' translation is: '**the essential is best**'. This is the idea at which I arrived after analyzing **Shakespearean**

Poem – “Venus and Adonis”, the multiplicity of the systems of his figures of speech, word choice and its translation into the Armenian language where the beauty, depth and sense of the original is felt completely. The translation creates a situation which calls forth the best uses of the relevant language means issuing for the translation an eminence from which Samvel Mkrtchyan dominated the poem translation. The translating exceptions, especially those of the figure and thought and feeling, serve chiefly to emphasize the sense of “*Venus and Adonis*”. There are cases where some changes are done to keep the rhyme scheme. In the original the idea is sometimes implicit, while in the translation the same images have been created with the help of explicit meanings and semantic translation has been done merging two sentences, in order to stress the senses and make them more vivid for the reader.

The Shakespeare of this poem is usually vivid, not through detailed description, but through exquisite and delicate metaphors, similes, epithets and imagery. *Shakespeare’s imagery* exhibits his world in all its comprehensiveness and uses it as a means of discovering *his personality*, *his “senses, tastes, interests”* and, of course, *his views*.

“*Venus and Adonis*” was mainly praised for its ‘*melody*’ of verse and its descriptive ‘*colour*’, the aim being ‘*less to tell a story than to draw a series of beautiful and voluptuous pictures*’. The poem as a whole provided ‘*an explanation of love’s urgencies, perversities and contrarities*’.

References

1. Clemen W.H., The Development of Shakespeare’s Imagery, New York, 1951.
2. Lee S.S., A Life of William Shakespeare, London, 776, 1915.
3. Spurgeon C.F.E., Shakespeare’s Imagery and What It Tells Us, Great Britain, 1965.
4. William Shakespeare, The Oxford Shakespeare: Poems. 1914. - <https://www.bartleby.com/70/48.html>
5. Շեքսպիր, Երկեր, Սոնետներ, Վեներա և Ադոնիս, Սիրուհու տրտունջը, Թարգմ.՝ Ս.Մկրտչյան, Երևան, 1991.

ՇԵՔՍՊԻՐԻ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐԸ «ՎԵՆԵՐԱ ԵՎ ԱԴՈՆԻՍ» ԵՐԿՈՒՄ ԵՎ ԴԻԱՆՑ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Շուշանիկ Հովհաննիսյան

ԵՀ, Ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոն

Շեքսպիրը հիանալի ու մեծն հանճար է, ով ավելի բազմակողմանիորեն է արտացոլել այս աշխարհը, քան ցանկացած այլ բանաստեղծ, թերևս նաև, ոչ աշխարհիկ, ամենախորաթափանց և ամենահեռատես բանաստեղծներից մեկը:

Շեքսպիրի «Վեներա և Ադոնիսը» հարուստ է գեղեցիկ պատկերներով և բարեհնչությամբ, ունի լեզվի հարուստ ներդաշնակություն և հիանալի ոճական հստակություն:

Սույն հոդվածի նպատակը բառերի, արտահայտությունների և ոճական հնարների իմաստի ուսումնասիրությունն է Շեքսպիրի «Վեներա և Ադոնիս» երկում: Բառը կամ արտահայտությունը վերցված են որպես իմաստի միավոր, միայն գործածման հարմարության համար, քանի որ չենք կարող հասկանալ բառը, քանի դեռ չենք հասկացել «նախադասությունը»: Նախընտրությունը տրվել է պոեմի լեզվին, այլ ոչ թե պիեսների, մասամբ այն պատճառով, որ իմաստային խնդիրները, կարծես ավելի պարզ, ավելի ակնհայտ են ներկայացվում դրամատիկական տեքստերում, մասամբ էլ՝ ստեղծել այն զգացողությունը, որ բանաստեղծությունների և սոնետների լեզուն ավելի երաժշտական ու ավելի խորհրդավոր է:

Հոդվածի նպատակն է նաև ցույց տալ, թե ինչպես է Շեքսպիրը բնութագրում իր *տղամարդուն* ու *կնոջը* և, թե ինչպես են նրա պատկերները զարգանում «Վեներա և Ադոնիս» երկում զգայարանների (*տեսողություն, լսողություն, հպում, համ, հոտ*) օգնությամբ՝ այն համեմատելով Սամվել Մկրտչյանի թարգմանության հետ:

Հիմնաբառեր. պատկերներ, զգայարան, երկ, գույն, ոճական հնարներ, փոխաբերություն, մակդիր:

ОБРАЗЫ ШЕКСПИРА В „ВЕНЕРА И АДОНИС” И ЕГО ПЕРЕВОД
НА АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК

Шушаник Оганнисян

ЕУ, Кафедра Общей Лингвистики

Шекспир - великий и замечательный гений. Поэт, который отразил этот мир более всесторонне, чем любой другой, также, пожалуй, самый потусторонний, и самый пронизательный из поэтов, самый дальновидный.

„*Венера и Адонис*” Шекспира богата красивыми образами и метрическим стихосложением, обладает богатой гармонией языка и обильной стилистической четкостью.

Цель этой статьи состоит в том, чтобы исследовать значение слов, фраз и стилистических приемов в „*Венере и Адонисе*” Шекспира. Слово или фраза взяты в качестве единицы значения только для удобства употребления; потому что мы не можем понять слово, пока не поняли „предложение”. Предпочтение дана языку стихотворения, а не пьесам, отчасти потому, что проблемы смысла, кажется, представляются четче, очевидней в драматических текстах; отчасти для того, чтобы сформировать ощущение, что они присутствуют на более музыкально организованном или секретном языке стихов и сонетов.

Целью статьи также является показать, как Шекспир характеризует своих *мужчин* и *женщин*, и как его образы развиваются в „*Венере и Адонисе*” с помощью его чувств (*зрение, слух, осязание, вкус, обоняние*), сравнивая его с переводом Самвела Мкртчяна.

Ключевые слова: образность, чувство, пьеса, цвет, стилистические приемы, метафора, эпитет.

Ընդունվել է րիշագրութիւն՝ 01.10.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 04.11.2019թ.

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ԵՎ ԱԶԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԿՐՈՂՆԵՐԸ (ՀԱՄԱՏԵՍԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ)

Հովհաննես Քոչարյան

«Վիաստրաբանական պալատի անդամ, ի.գ.թ.

Մանուկ Մուրադյան

«Նուրիկանության կրթահամալիրի ակադեմիա

ի.գ.թ., դոցենտ

manukmuradyan@rambler.ru, +374 94 106610

Հողվածում անդրադարձ է կատարվել սահմանադրական իրավունքի արդիական խնդիրներից մեկին՝ հիմնական իրավունքների և ազատությունների կրողների շրջանակի որոշակիացմանը: Համարե՝ սական վերլուծության են ենթարկվել անձերի, քաղաքացիների և իրավաբանական անձանց հիմնական իրավունքների կրելու հետ կապված առանձնահատկությունները: Փորձ է արվել հիմնահարցը ներկայացնել այլ պետությունների դրական և նախադեպային իրավունքի լույսի ներքո: Հարուկ շեշտադրում է կատարվել նաև ՄԻԵԴ-ի հիմնահարցի հետ կապված իրավական դիրքորոշումների վրա:

Հիմնաբառեր. իրավաբանական անձ, քաղաքացի, նախադեպային իրավունք, հիմնական իրավունք, իրավունքի կրող:

Անհատը որպես հիմնական իրավունքների և ազատությունների կրող: Ինչպես հիմնական իրավունքներով սահմանափակված հասցեատերերի՝ հանրային իշխանության որոշակիացման պարագայում, այնպես էլ՝ հիմնական իրավունքների և ազատությունների կրողների շրջանակը հստակեցնելու համար անհրաժեշտ է վերլուծությունը սկսել «Սահմանադրության 3-րդ հոդվածի այնպիսի ձևակերպումներից, ինչպիսիք են՝ «Մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքների և ազատությունների հարգումն ու պաշտպանությունը հանրային իշխանության պարտականություններն են», «հանրային իշխանությունը սահմանափակված է մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքներով և ազատություններով՝ որպես անմիջականորեն գործող իրավունք» կամ, ընդհանուր առմամբ, «Սահմանադրության 2-րդ՝ «Մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքները և ազատությունները» գլխի վերնագրի ձևակերպումից:

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Նշված հասկացությունները թույլ են տալիս արձանագրելու, որ հիմնական իրավունքների կրողը սկզբունքորեն մարդն է: Սակայն պետք է ընդգծել, որ հենց նույն ձևակերպումներից ակնհայտ է, որ սահմանադրական մակարդակում ճանաչվում և երաշխավորում են ոչ միայն մարդու, այլև՝ ՀՀ քաղաքացիների հիմնական իրավունքները և ազատությունները:

Պետությունները ոչ միայն հիմնական իրավունքների մակարդակում, այլ նաև օրենքներով սահմանված իրավունքների պարագայում, դրանք սկզբունքորեն տրամադրում են իրենց քաղաքացիներին, իսկ այն հիմնական իրավունքները, որոնց դեպքում բացակայում է քաղաքացիության անհրաժեշտությունը՝ նաև օտարերկրացիներին և քաղաքացիություն չունեցող անձանց: Բացառապես քաղաքացիների համար են նախատեսված այսպես կոչված քաղաքական իրավունքները, որի կրող լինելու համար անհրաժեշտ է ՀՀ քաղաքացիության առկայությունը: Այս մոտեցման սահմանադրական հիմքը նախ պետք է փնտրել ՀՀ Սահմանադրության 2-րդ հոդվածում, որտեղ հստակ նշված է, որ «Հայաստանի Հանրապետությունում իշխանությունը պատկանում է ժողովրդին և ժողովուրդն իր իշխանությունն իրականացնում է ազատ ընտրությունների, հանրաքվեների, ինչպես նաև Սահմանադրությամբ նախատեսված պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ու պաշտոնատար անձանց միջոցով»: Հաջորդելով 1-ին հոդվածին, որն ամրագրում է Սահմանադրությամբ հիմնադրված պետականության բնութագրերը, կազմակերպման և գործունեության հիմնարար սկզբունքները՝ այն փաստում է շատ կարևոր հիմնադրույթ. պետական իշխանության համակարգը, նրա ինքնիշխանությունն ածանցված են ժողովրդից, նրա ինքնիշխանությունից, ժողովուրդը հասարակական համակարգում ունի հիմնադրի կարգավիճակ: «Ժողովուրդ» հասկացությունն ամենալայն քաղաքական-իրավական իմաստով ենթադրում է մեկ պետության մեջ միավորված քաղաքացիներին:

Ժողովրդաիշխանության պայմաններում իշխանության իրականացումը հիմնադրվում, օրինականացվում (լեգիտիմացվում) և վերահսկվում է ժողովրդի, այսինքն՝ պետության քաղաքացիների կողմից: Ժողովրդաիշխանությունը հանդես է գալիս ժողովրդի ինքնորոշման և ինքնակառավարման ձևերով, որին հավասար հիմքերով կարող են մասնակցել բոլոր քաղաքացիները [1, էջեր 55-56]:

Ստացվում է, որ, կախված սուբյեկտիվ հիմնական իրավունքի տեսակից, ՀՀ Սահմանադրությամբ որոշակիացվում է դրանց կրողների շրջանակը: Ասվածն առավելապես վերաբերում է քաղաքական իրավունքներին, որոնց պարագայում պետությունը կարող է դրանց կրողների շրջանակը սահմանափակել իր քաղաքացիներով, ինչպես ՀՀ-ում, կամ հնարավորություն տալ այս կամ այն քաղաքական իրավունքի իրացմանը (օրինակ առանձին պետություններում՝ ընտրություններին մասնակցելու իրավունքը) մասնակցելու նաև օտարերկրացիներին [2, էջ 124]:

Հատկանշական է, որ առանձին պետություններ հիմնական քաղաքական իրավունքներից օգտվելու հնարավորություն են տալիս նաև օտարերկրացիներին: Մասնավորապես, Եվրոպական միության վերաբերյալ պայմանագրի 8b հոդվածի համաձայն՝ (ընդունված 7 փետրվարի 1992 թվական) «Միության ցանկացած քաղաքացի, ով ապրում է Միության այն պետությունում, որի քաղաքացի չէ (այսինքն տվյալ պետության քաղաքացիության ռեժիմի իմաստով՝ օտարերկարցի է), ինչպես տվյալ պետության քաղաքացիները, իրավունք ունի մասնակցելու մունիցիպալ մարմինների ընտրություններին (ընտրել և ընտրվել)»[3, էջ 45]:

Այսպիսով, Եվրոպական միության անդամ-պետությունները Միության սահմաններում անդամ պետությունների, սակայն իրենց պետության քաղաքացի չհանդիսացող անձանց տալիս են ակտիվ և պասիվ ընտրական իրավունք: Ավելին, Եվրոպական միության վերաբերյալ պայմանագրի նշված դրույթներն ամրագրում են ստացել նաև անդամ-պետությունների օրենսդրությամբ: Օրինակ, «Օտարերկրացիների իրավունքների և ազատությունների մասին» Իսպանիայի օրենքի 6-րդ հոդվածի համաձայն՝ «Օտարերկրացիները, օրենքներին և համաձայնագրերին համաձայն, մունիցիպալ ընտրությունների ժամանակ ունեն ընտրական իրավունք»[4]:

Չնայած այն հանգամանքին, որ իրավաբանական գրականության մեջ ինչպես համապետական, այնպես էլ տեղական մակարդակներում ընտրական իրավունքն (ակտիվ և պասիվ) ընդունված է դասել այսպես կոչված քաղաքական իրավունքների շարքին, կարծում ենք՝ այս իրավունքի՝ երկու տարբեր մակարդակներում իրացման իմաստով կան սկզբունքային տարբերություններ: Նախ պետք է նշել, որ տեղական

մակարդակներում օտարերկրացիներին և ապաքաղաքացիներին ընտրական իրավունք տրամադրելն անհրաժեշտ է դիտարկել որպես վերջիններիս համայնքի սահմաններում ինտեգրման կարևոր փուլ, ինչպես նաև հետագայում քաղաքացիության տրամադրման համար (տեղական մակարդակում կամքի ատիվ դրսևորման իմաստով) կարևոր «փորձաշրջան»: Այն, որ անհրաժեշտ է նպատակային իմաստով տարանջատել համապետական և տեղական ընտրությունների պարագայում իրավունքի քաղաքական լինելու խնդիրը, պայմանավորված է նաև այն հանգամանքով, որ տեղական ընտրությունների և հանրաքվեների պարագայում, մեծ հաշվով, քաղաքական հարցեր չեն լուծվում: Այս իմաստով պետությունների քաղաքականությունը, կապված օտարերկրացիներին և ապաքաղաքացիներին մունիցիպալ մակարդակում ընտրական իրավունքի տրամադրման հետ, արդարացված է՝ վերջիններս իրավունքների ամբողջական իրացման, ինչպես նաև ինտեգրման քաղաքականության տրամաբանությունից ելնելով:

Ինչ վերաբերում է համապետական ընտրությունների ժամանակ օտարերկրացիներին և ապաքաղաքացիներին ընտրական իրավունքի տրամադրման հարցին, ապա առաջին հայացքից թվում է, որ սա կարող է համարվել վերջիններիս ինտեգրման կարևոր և ամփոփիչ փուլ, սակայն առավել կարևոր և սկզբունքային է այն հարցադրումը, որ նման հնարավորությունն այդ կարգավիճակի անձանց տալիս է երկրի քաղաքական կյանքի վրա ազդելու իրավունք, ինչը հղի է վտանգներով: Իրավաբանական գրականության մեջ առկա կարծիքներից մեկի համաձայն՝ նման իրավունքի տրամադրումը անհրաժեշտ է նաև այն տեսանկյունից, որ կարող է օրենսդրի (հանրաքվեի ճանապարհով) մակարդակով ընդունվեն օտարերկրացիներին և ապաքաղաքացիներին վերաբերող հարցեր [5, էջեր 177-189]: Նախ անհարժեշտ է նշել, որ օրենսդրի կամ հանրաքվեի մակարդակով ընդունված ակտերը չեն կարող միայն վերաբերել այն օտարերկրացիներին կամ ապաքաղաքացիներին, որոնք տվյալ պահին բնակվում են այդ պետությունում, այլ բոլոր նման կարգավիճակ ունեցող այն անձանց, ովքեր տարբեր ժամանակներում կստանան այդ կարգավիճակը: Այսինքն, այն դիտարկումները, որ անհրաժեշտ է օտարերկրացիներին և ապաքաղաքացիներին տրամադրել ընտրելու և հանրաքվեներին մասնակցելու իրավունքը, փորձելով դա կապել այդ մարմինների (գործընթացի) կողմից լուծվելիք հար-

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ցերի վրա անուղղակի և (կամ) ուղղակի ձևով ազդեցություն ունենալու հետ, կարծում ենք, արդարացված չէ: Չփորձելով սույն աշխատանքի շրջանակներում մանրամասնեցնել հիմնախնդիրը, կարծում ենք, որ հարցն առավելապես պետք է դիտարկել տարածաշրջանային քաղաքական տեսանկյունից¹:

ՀՀ Սահմանադրությունն, այնպիսի հիմնական իրավունքներ, ինչպիսիք են կուսակցություններ ստեղծելու և կուսակցությանն անդամագրվելու իրավունքը, ընտրական իրավունքը և հնարաքվեին մասնակցելու իրավունքը (բացառությամբ տեղական ընտրությունները և հանրաքվեները), հանրային ծառայության անցնելու իրավունքը և այլն, նախատեսել է բացառապես ՀՀ քաղաքացիների համար:

Այն իրավունքները, որոնք Սահմանադրության ուժով միայն ՀՀ քաղաքացիներին չեն պատկանում, պատկանում են յուրաքանչյուրին: ՀՀ Սահմանադրության մեջ այս իմաստով առավել տարածված է «յուրաքանչյուր ոք» ձևակերպումը: Առանձին դեպքերում կարող ենք հանդիպել նաև «յուրաքանչյուր» եզրույթին՝ որպես կանոն առանձին կարգավիճակի անձանց հիմնական իրավունքի մասին խոսելիս: Օրինակ, ՀՀ Սահմանադրության 57-րդ հոդվածի 2-րդ մասը երաշխավորում է յուրքանչյուր աշխատողի աշխատանքից անհիմն ազատվելու դեպքում պաշտպանության իրավունքը: Կամ նույն կարգավիճակի յուրաքանչյուր անձի համար երաշխավորված է գործադուլի իրավունքը (հոդված 58):

Առանձին դեպքերում հիմնական իրավունքի բովանդակությունը կամ օրենսդրությամբ առկա կարգավորումները կարող են հուշել տվյալ հիմնական իրավունքի կրողի մասին: Նման իրավունքներից է քաղաքական ապաստանի իրավունքը: Այս իրավունքը հիմնական իրավունքի որակ ստացավ 2015 թվականի սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում: Մասնավորապես, ՀՀ Սահմանադրության 54-րդ հոդվածի համաձայն՝ «Քաղաքական հետապնդման ենթարկվող յուրա-

¹ Ժամանակակից փուլում ավելանում է այն պետությունների թիվը, որտեղ տեղական մակարդակով ընտրություններին մասնակցում են նաև օտարերկրացիները և ապաքաղաքացիները: Հակառակ դրան, եզակի են այն պետությունները, որտեղ նշված կարգավիճակն ունեցող անձինք ունեն համապետական ընտրությունների մասնակցելու իրավունք, որն էլ առավելապես պայմանավորված է տարածաշրջանային, պատմական առանձնահատկություններով (Ավստրալիա, Մեծ Բրիտանիա, Նոր Զելանդիա, Չիլի, Ուրուգվայ):

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

քանչյուր ոք ունի Հայաստանի Հանրապետությունում քաղաքական ապաստան հայցելու իրավունք»: «Քաղաքական ապաստանի մասին» ՀՀ օրենքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ «Քաղաքական ապաստանը, սույն օրենքով սահմանված կարգով, **օտարերկրյա քաղաքացուն կամ քաղաքացիություն չունեցող անձին** (այսուհետ՝ օտարերկրյա քաղաքացի) տրված Հայաստանի Հանրապետությունում առանձնահատուկ կացություն է, որը նպատակ ունի այդպիսի կարգավիճակ ստացած օտարերկրյա քաղաքացուն Հայաստանի Հանրապետության տարածքում պաշտպանել այն քաղաքական հետապնդումներից, որին նա ենթարկվել է իր քաղաքացիության կամ մշտական բնակության երկրում, և որին նա կենթարկվեր այդ երկրում, եթե նրան Հայաստանի Հանրապետությունում ապաստան չտրամադրվեր»: Օրենքի նորմի բովանդակությունից ակնհայտ երևում է, որ այս հիմնական իրավունքի պաշտպանության առարկան երաշխավորում է օտարերկրացիների կամ քաղաքացիություն չունեցող անձանց հիմնական իրավունքը:

ՀՀ Սահմանադրության 2-րդ գլխի առանձին նորմեր սահմանում են կոնկրետ ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանության երաշխիքներ: Մասնավորապես, 56-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ «Ազգային փոքրամասնություններին պատկանող անձինք ունեն իրենց ավանդույթների, կրոնի, լեզվի և մշակույթի պահպանման ու զարգացման իրավունք»: Սակայն սա չի նշանակում, որ, օրինակ, Սահմանադրությամբ երաշխավորված չեն հայի մշակույթը, լեզուն և հայի էթնիկ ինքնությունը: Դրա համար պաշտպանական մեխանիզմներ են հանդիսանում նախ՝ 56-րդ հոդված 1-ին մասը՝ «Յուրաքանչյուր ոք ունի իր ազգային և էթնիկ ինքնությունը պահպանելու իրավունք», ապա՝ 15-րդ հոդվածի 2-րդ մասը, համաձայն որի՝ «Հայոց լեզուն և մշակութային ժառանգությունը պետության հոգածության և պաշտպանության ներքո են»:

Առանձին քննարկման նյութ է նաև ծնողների և երեխաների սահմանադրական իրավունքների խնդիրը: Ի տարբերություն, ինչպես նաև նախկին Սահմանադրության մեջ ամրագրված ծնողների՝ իրենց երեխաների դաստիարակության, կրթության, առողջության, լիարժեք և ներդաշնակ զարգացման մասին հոգ տանելու վերաբերյալ իրավունքին և պարտականությանը, փոփոխված Սահմանադրությամբ ամ-

րագրվեց նաև երեխաների² իրավունքների խնդիրը, որը մինչ այդ երաշխավորված էր օրենքի մակարդակով:

Այսպիսով, անկախ այն հանգամանքից, հիմնական իրավունքները պատկանում են ՀՀ քաղաքացիներին, թե օտարերկրացիներին (ապաքաղաքացիներ), մի բան աներկբա է՝ մարդը հիմնական իրավունքի կրող է:

Իրավաբանական անձը որպես հիմնական իրավունքների և ազատությունների կրող: Ինչպես տեսնում ենք ՀՀ Սահմանադրության 3-րդ հոդվածի վերտառությունից, այն է՝ «Մարդը, ... հիմնական իրավունքները և ազատությունները» և 2-րդ գլխի բազմաթիվ հոդվածներում առկա ձևակերպումներից («յուրաքանչյուրը», «յուրաքանչյուր ոք», «յուրաքանչյուր քաղաքացի» և այլն) հիմնական իրավունքների կրող են հանդիսանում մարդիկ:

Սակայն ժամանակակից պետությունների Սահմանադրություններում կարող ենք հանդիպել այնպիսի ձևակերպումների, որ «հիմնական իրավունքները և ազատությունները տարածվում են նաև իրավաբանական անձանց վրա այնքանով, որքանով այդ իրավունքները և ազատություններն իրենց էությանմբ կիրառելի են դրանց նկատմամբ»:

Մասնավորապես, նման բովանդակություն ունեցող ՀՀ Սահմանադրության 74-րդ հոդվածը հնարավորություն է տալիս հիմնական իրավունքների կրող համարել նաև իրավաբանական անձանց՝ պայմանով, որ այդ իրավունքները և ազատությունները կիրառելի լինեն վերջիններիս նկատմամբ:

Քիչ չեն պետությունները, որոնց Սահմանադրություններում բացակայում են իրավաբանական անձանց հիմնական իրավունքների և ազատությունների կրող լինելու վերաբերյալ իրավակարգավորումները, ինչի պայմաններում բացառվում է դրանցով պաշտպանվելու սահմանադրական հնարավորությունը: Նման պետություններից է նաև Ռուսաստանի Դաշնությունը: ՌԴ գործող Սահմանադրությունը, ի տարբերություն իր նախորդի, չի հիշատակում քննարկվող հիմնախնդրի վերաբերությամբ իրավաբանական անձանց մասին³: Ավելին, Սահ-

² ՀՀ Ընտանեկան օրենսգրքի 41-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ «Երեխա է համարվում տասնութ տարին չլրացած անձը»:

³ Խորհրդային Ռուսաստանի 1978 թվականի Սահմանադրության «Տնտեսական համակարգ» գլխում 1992 թվականին կատարված փոփոխությունների արդյունքում

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

մանադրության ընդունումից հետո ձևավորված դատական պրակտիկան ևս հետևողական մերժում էր իրավաբանական անձանց հիմնական իրավունքներով պաշտպանվելու հնարավորությունը⁴ [6]: Հիմնախնդրի վերաբերյալ համարժեք մոտեցման կարող ենք հանդիպել նաև դոկտորինալ մակարդակում [7, էջեր 202-203]:

Այս կապակցությամբ ուշագրավ է Ն.Վ. Վիտրուկի այն դիրքորոշումը, որ Սահմանադրական դատարանն իր պրակտիկայում պաշտպանում է ոչ միայն մարդու և քաղաքացու անհատական իրավունքները, այլև՝ մարդկանց կոլեկտիվների, մունիցիպալ միավորումների, գյուղական և քաղաքային միավորների կոլեկտիվ իրավունքները [8, էջ 266]:

Ներմուծվեց իրավաբանական անձանց մասնավոր սեփականության ինստիտուտը: Սահմանադրական մակարդակում հռչակվելով այդ կառուցակարգը՝ պետությունն երաշխավորում էր վերջինիս գոյության և սեփականության այլ ձևերի հետ միասին հավասար պայմաններում զարգացման պաշտպանությունը: Նշված սահմանադրական դրույթն իր ամրագրումը ստացավ նաև Ռուսաստանի Սովետական Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Հանրապետության «Սահմանադրական դատարանի մասին» օրենքում (ընդունված՝ 06.05.1991թ): Մասնավորապես, օրենքի 2-րդ հոդվածի 1-ին մասում ամրագրվեց, որ սահմանադրական դատարանի գործունեության նպատակներից է իրավաբանական անձանց սահմանադրությամբ ճանաչված իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանությունը: Նպատակի իրացման համար կարևոր էր իրավաբանական անձանց անհատական գանգատի միջոցով ՍԴ-ում պաշտպանվելու հնարավորության վերաբերյալ իրավակարգավորումը (հոդված 66):

⁴ Այսպես, Բարձրագույն արբիտրաժային դատարանի վերահսկող մարմնի որոշմամբ՝ N K4-H-7/2648 գործի շրջանակներում պատասխանողին (ով իրավաբանական անձ էր) մերժվեց ՌԴ Սահմանադրության 54-րդ հոդվածի 2-րդ մասի կիրառման մեջ՝ նշելով, որ նշված նորմը գտնվում է ՌԴ Սահմանադրության 2-րդ գլխում, որը վերաբերում է մարդկանց, այլ ոչ թե իրավաբանական անձանց: Ավելի ուշ, ՌԴ Սահմանադրական դատարանը կատարեց փորձեր, որոնք ուղղված էին իրավաբանական անձանց սուբյեկտիվ հիմնական իրավունքների՝ իր վարույթի շրջանակներում պաշտպանությանը: Մասնավորապես, 1996 թվականի հոկտեմբերի 24-ի որոշման շրջանակներում, որի պարագայում սահմանադրական դիմում էր ներկայացվել իրավաբանական անձի կողմից, ՌԴ ՍԴ-ն իրավաբանական անձանց սուբյեկտիվ հիմնական իրավունքները խախտվելու հիմքով իրավաբանական անձից դիմումի ընդունելու հանգամանքը հիմնավորեց հետևյալ իրավական դիրքորոշմամբ: ՌԴ ՍԴ-ն գտավ, որ «Սահմանադրական դատարանի մասին» ՌԴ Սահմանադրական օրենքի 96-րդ հոդվածի 1-ին մասը, համաձայն որի՝ հիմնական իրավունքների և ազատությունների խախտման հիմքով ՌԴ ՍԴ անհատական կամ կոլեկտիվ գանգատով դիմելու իրավունքն ունեն քաղաքացիները, ում իրավունքները և ազատությունները խախտվել են օրենքով, կոկրետ գործի սահմաններում կիրառելի է նաև քաղաքացիների միավորման նկատմամբ:

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ինչպես նշվեց, այլ է պոզիտիվ իրականությունը ՀՀ-ում: Եվ գործող ՀՀ Սահմանադրության, և ՀՀ Սահմանադրության 2005 թվականի տեքստում (հոդված 42.1) իրավաբանական անձինք ևս սուբյեկտիվ հիմնական իրավունքների կրող են: Սակայն այստեղ խնդիրը ոչ թե իրավաբանական անձանց իրենց վերաբերելի սուբյեկտիվ հիմնական իրավունքների կրող ճանաչելու, այլ՝ օրենսդրության մեջ և դատական պրակտիկայում [9] առկա՝ մասնավոր և հանրային իրավունքի իրավաբանական անձանց տարբերակման անհրաժեշտության մեջ է, որի մասին խոսվել է այլ աշխատանքի շրջանակներում [10]:

Այն, որ առկա սահմանադրական լուծումները երաշխավորում են հիմնական իրավունքների միջոցով իրավաբանական անձանց իրավական դիրքի պաշտպանություն, ակնհայտ է: Սակայն այստեղ առաջանում է մի կարևոր հարց. ինչի համար է անհրաժեշտ իրավաբանական անձանց համար ապահովել իրենց վերաբերելի հիմնական իրավունքներից օգտվելու հնարավորություն: Մի փոքր առաջ անցնելով՝ անհրաժեշտ է նշել, որ իրավաբանական անձանց հիմնական իրավունքների կրող համարելու վերաբերյալ սահմանադրական լուծումները, մեզ հետաքրքրող ասպեկտով, անհրաժեշտ է դիտարկել մարդու և քաղաքացու իրավունքների և ազատությունների իրացման ապահովման երաշխիքների ստեղծման համատեքստում:

Եթե մենք հարցին նայում ենք իրավաբանական անձանց իրավասուբյեկտության տեսանկյունից, ապա ստացվում է, որ (հիմնախնդրի նեգատիվ հիմնավորում) իրավաբանական անձանց վրա չտարածելով հիմնական իրավունքները, չենք կարող նրանց վրա դնել նաև սահմանադրական այնպիսի պարտականություններ, ինչպիսիք են՝ հարկեր, տուրքեր վճարելը, շրջակա միջավայրի պաշտպանությունը: Նման պարտականություններն իրավաբանական անձանց սահմանադրական դիրքի բաղկացուցիչ մասն են: Այս իմաստով արժեքավոր է ՌԴ ՍԴ գլխավոր խորհրդատու Վ. Կուզնեցովի այն դիտարկումը, որ իրավաբանական անձանց վրա անհրաժեշտ է տարածել նաև 2-րդ գլխի նորմերը՝ նշելով, որ հակառակ պարագայում իրավաբանական անձինք ոչ միայն կզրկվեն հիմնական իրավունքներից, այլև չեն կարող համարվել նաև սահմանադրական պարտականությունների սուբյեկտ [11]: Խնդիրն առավել ակնհայտ է ՌԴ պարագայում, երբ Սահմանադրու-

թյունը լուում է իրավաբանական անձանց հիմնական իրավունքների կրող լինելու մասին:

Ինչպես նշել ենք, ՀՀ Սահմանադրության 74-րդ հոդվածը թույլ է տալիս **հիմնական իրավունքների և ազատությունների** (եթե դրանք կիրառելի են իրավաբանական անձանց նկատմամբ) **կրող լինելու իմաստով սահմանադրական հարաբերությունների սուբյեկտ դիրարկել** նաև իրավաբանական անձանց: Չնայած այն հանգամանքին, որ վերը նշված նորմի տարածական մեկնաբանության սահմաններում, սահմանադրական առանձին պարտականություններն իրավաբանական անձանց ևս վերաբերելի են (ինչպես նաև նման պարտականություններ կարող են նախատեսվել նաև սովորական օրենքներով), այնուամենայնիվ կարծում ենք, որ սահմանադրական նորմերի ձևական որոշակիության իմաստով ճիշտ կլիներ, եթե ՀՀ Սահմանադրության 74-րդ հոդվածը ձևակերպվեր հետևյալ կերպ՝ «Հիմնական իրավունքները, ազատությունները **և պարտականությունները** տարածվում են նաև իրավաբանական անձանց վրա այնքանով, որքանով այդ իրավունքները, ազատություններն **և պարտականությունները** իրենց էությամբ կիրառելի են դրանց նկատմամբ»:

Հիմնահարցն իրավաբանական անձանց իրավական դիրքի պաշտպանության համատեքստում դիտարկելով՝ հոլանդացի տեսաբան Ռ. Բերգամինը ընդգծում է՝ «մարմինները, որոնք կոչված են դիտարկել նման բողոքներ, եթե բացակայում են իրավաբանական անձանց վերաբերությամբ վերը նշված սահմանադրական կարգավորումները, պետք է ինքնուրույն լուծեն նման բողոքների թուլատրելիության հարցը [12, էջ 106]: Անհրաժեշտ է նշել, որ իրավաբանական անձինքն իրենց իրավունքների խախտման վերաբերյալ կարող են նաև բերել վարչական բողոքներ: Այս իմաստով, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ սահմանադրական վերը նշված կարգավորումների բացակայության դեպքում նշված խնդրի թույլատրելիության հարցը կարող է որոշակիություն ստանալ սահմանադրական արդարադատության սահմաններում (ՍԴ իրավական դիրքորոշումներում՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Սահմանադրությունը մեկնաբանելը միայն ՍԴ լիազորությունն է), դժվար թե հնարավոր լինի, պոզիտիվ լուծումների բացակայության պարագայում և առանց նախադեպային իրավունքի (ՍԴ իրավական դիրքորոշման) վարչական մարմինները հնարավորություն

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ունենան իրենց որոշումների սահմաններում լուծելու նման բողոքների թույլատրելիության հարցը: Հեղինակավոր տեսաբանի դիրքորոշումը կարելի է վերաբերելի համարել միայն սահմանադրական գանգատի սահմաններում իրավաբանական անձանց բողոքների թույլատրելիության հարցի որոշակիացմանը, որը նախադեպի ուժով պետք է կիրառելի դառնա հետագայում այլ մարմինների համար ևս:

Մեր գնահատմամբ արդարացիորեն իրավաբանական անձանց սուբյեկտիվ հիմնական իրավունքների կրող համարելու օգտին է խոսում իրավաբանական գրականության մեջ առկա այն տեսակետը, որ նման իրավունքների տրամադրումը կարևորվում է նաև տվյալ իրավաբանական անձի հետևում կանգնած ֆիզիկական անձանց (իրավաբանական անձի անդամների) իրավունքների պաշտպանության տեսանկյունից [13]: Այսպես, հոլանդացի տեսաբան Ս. դեն Դեկկերվան Բիայստերֆելդի գնահատմամբ դավանանքի ազատության իրավունքի կրողներ են ոչ միայն առանձին ֆիզիկական անձինք, այլ նաև եկեղեցիական, կրոնական համայնքները [14, էջ 85]: Այդպիսին է նաև ՄԻԵԴ դիրքորոշումը [15]: Իրավաբանական անձինք կարող են հայտնվել նաև այնպիսի իրավիճակում, որ հանրային իշխանությունը, ինչպես ֆիզիկական անձանց պարագայում, փորձի կամ ուղղակի միջամտի վերջիններիս շահերին. ընդ որում նման շահերի պաշտպանությունը հնարավոր չի լինի առանց իրավաբանական անձանց տրամադրված սահմանադրական երաշխիքների, ինչպիսիք են հիմնական իրավունքները [16]:

Եվրոպական պետությունների դատական պրակտիկան այս հարցում ունի հետևյալ մոտեցումը: Գերմանիայի Սահմանադրական դատարանի իրավական դիրքորոշումը այնպիսին է, որ իրավաբանական անձինք կարող են լինել հիմնական իրավունքների կրող միայն այն դեպքում, եթե վերջիններս իրենց ձևավորման և գործունեության բնույթից կախված հանդիսանում են իրենց հետևում կանգնած ֆիզիկական անձանց իրավունքների ազատ ինքնիրացման ձևեր [17]: Ֆրանսիայի սահմանադրական արդարադատության մարմնի (Սահմանադրական խորհուրդ) իրավական դիրքորոշումը, որը հարցը դիտարկել է իրավաբանական անձանց իրավահավասարության տեսանկյունից, այնպիսին է, որ իրավաբանական անձանց նկատմամբ ոչ հավասար վերաբերմունքը կարող է առաջ բերել անհավասար վերաբերմունք նաև վերջին-

ներիս հետևում կանգնած ֆիզիկական անձանց նկատմամբ, ինչն անթույլատրելի է [18]:

Մեծ հաշվով անհրաժեշտ է կարևորել ոչ միայն իրավաբանական անձանց անդամների (օրինակ՝ ինչպես վերը նշվեց կրոնական կազմակերպությունների անդամների), շահերը, այլև՝ այլ ֆիզիկական անձանց շահերը, որոնք առանձին իրավիճակներում չեն կարող իրացնել իրենց իրավունքներն առանց իրավաբանական անձանց երաշխավորված սահմանադրական կարգավիճակի: Այսպես, մարդը չի կարող իրացնել իր տեղեկատվություն ստանալու իրավունքը, եթե չերաշխավորվի, օրինակ, մամուլի ազատությունը: Չի կարող երաշխավորվել ընտրական գործընթացների թափանցիկությունը, քաղաքական պայքարի մեջ ներգրավված անձանց ծրագրային նպատակների ծանոթանալու էլեկտրատի իրավունքը, եթե իրավաբանական անձանց (այս իմաստով՝ ՁԼՄ-ներին), տեղեկատվության ազատության իմաստով, չտրվի նախընտրական քարոզարշավը լուսաբանելու, թեկնածուների միջև դեբատներ կազմակերպելու և դրանք հեռարձակելու ազատություն: Այս իմաստով կվիժեցվի նաև ժողովրդավարական պետության գաղափարը: Մամուլի և տպագրության ազատության հիմնական իրավունքներն իրավաբանական անձանց պատկանելու վերաբերյալ իրավական դիրքորոշումներ է հայտնել նաև ՄԻԵԴ-ը: Մասնավորապես, Գրուպեր Ռադիո ԱԳ-ն և մյուսները ընդդեմ Շվեյցարիայի գործի շրջանակներում նշում է, որ տեղեկատվություն և գաղափարներ տարածելու ազատությունը լրացնում է տեղեկատվություն և գաղափարներ ստանալու ազատությանը: Ըստ Դատարանի դա ճշմարիտ է ոչ միայն տպագիր մամուլի, այնպես էլ՝ ռադիոյի և հեռուստատեսության համար: Ինչ վերաբերում է վերջիններին, ապա Դատարանը ընդգծում է, որ պետությունը պարտավոր է չմիջամտել տեղեկատվության փոխանցման և ստանալու գործընթացին (*status negativus*), քանզի և ստացողը, և տվողը ունեն իրենց ցանկությամբ ուղիղ կապով հաղորդակցվելու ազատություն: Կարևոր է հատկապես Դատարանի այն մոտեցումը, որ լիցենզավորման գործընթացի հետ կապված քննարկվող հիմնական իրավունքին պետության միջամտությունը չի կարող կապված լինել բացի տեխնիկական խնդիրներից, այլ ձևերի հետ: Նման իրավական դիրքորոշում է հայտնել ՄԻԵԴ-ը նաև Կասկադո Կոկան ընդդեմ Իսպանիայի գործի շրջանակներում [19, էջեր 18,19, 34, 106]:

Այսպիսով, իրավաբանական անձանց սահմանադրական դիրքերը սուբյեկտիվ հիմնական իրավունքների միջոցով պաշտպանելու անհրաժեշտությունը, այլ կերպ ասած՝ իրավաբանական անձանց իրենց վերաբերելի հիմնական իրավունքների կրող ճանաչելու սահմանադրական լուծումները կարևորվում են ոչ միայն վերջիններիս սահմանադրական կարգավիճակի հստակեցման (նրանց հետևում կանգնած անդամների), այլև՝ իրավական, ժողովրդավարական պետության կայացման, իրավունքի գերակայության ապահովման, ֆիզիկական անձանց սուբյեկտիվ իրավունքների իրացման համար երաշխիքների ստեղծման տրամաբանությունից ելնելով:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ /ընդհանուր խմբագրությամբ՝ Գ. Հարությունյանի, Ա. Վաղարշյանի. - Եր.: «Իրավունք», 2010, էջ 55-56
2. Международное право. Учебник / Отв. ред.: Колосов Ю.М., Кузнецов В.И. - М.: Междунар. отношения, 1998, С.124.
3. Договор о Европейском союзе (вместе с Протоколами, Соглашением о социальной политике, Заключительным актом и Декларациями) (г. Маастрихт 07.02.1992), статья 8б // Единый европейский акт. Договор о Европейском союзе.- М.: "Право", 1994 г., С. 45.
4. Закон о правах и свободах иностранцев, проживающих на территории Испании, статья 6 // <http://iedikl.boom.ru/invitation.html>. (22.02.2016).
5. Шапаров А.Е. Предоставление избирательных прав негражданам: тенденции и практика / А. Е. Шапаров // Политические исследования . – 2011 . – № 1 . – С. 177-189.
6. Савинко Т. В. Судебная защита налогоплательщика // Бухгалтерский учет. 2002. N 3. Кузнецов В. Конституция и права юридических лиц Электронный ресурс, 1997. http://www.juristlib.ru/book_496.html (26.01.2016թ).
7. Конституция Российской Федерации. Комментарий / Под общей редакцией Б.Н. Топорнина и др. М., 1994. С. 202 - 203).
8. Витрук Н. В. Конституционное правосудие в России (1991 - 2001 гг.): Очерки теории и практики. М., 2001. С. 266.

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

---

9. Հովհաննիսյան Գ. Հիմնական իրավունքների երրորդային գործողությունը կամ ինչ է ասում մեզ ՀՀ Սահմանադրության 3-րդ հոդվածի երրորդ մասը: (<http://www.lex.am/docs/yerroradayin.pdf>) (26.01.2016թ):
10. Մուրադյան Մ. Մասնավոր և հանարային իրավունքի իրավաբանական անձանց տարանջատման սահմանադրաիրավական հարցերի վերաբերյալ: Արդարադատություն գիտական հանդես, 2018 № 5 (46), էջեր 13-16:
11. Кузнецов В. Конституция и права юридических лиц // Российская юстиция. 1997. N 4.
12. Bergamin R. Rechten jegens de overheid: het begrip publiekrechtelijke subjective rechten. Nijmegen, 1995. P. 106.
13. Рывкин К. А. Юридические лица как носители основных прав: российская и европейская практика. «Журнал российского права», 2007, N 11.
14. Dekker van Bijsterveld S. C. den. De verhouding tussen kerk en staat in het licht van Grondrechten. Zwolle, 1988. P. 85.
15. <http://swarb.co.uk/x-v-denmark-echr-1976/>, References: 7374/76, (1976) 5 DR 157.
16. Mutius A. v., Art. 19, Abs. 3 in Dolzer R./Vogel K. (Hrsg.), Bonner Kommentar zum Grundgesetz, Dez. 1999.
17. BverfGE 21, 362(369). <http://www.center-bereg.ru/o4513.html> (27.01.2016).
18. С. С. 81-132 DC, 16.01.1982. P. 23. <http://www.center-bereg.ru/o4513.html> (27.01.2016).
19. Маковей М. Чефранова Е.А. Учебно-методическое пособие Европейская Конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 10: Право на свободу выражения своего мнения / Прецеденты и комментарии. М. 2001.С.18,19,34,35,106,140. <http://sutyajnik.ru/rus/echr/school/books/art10.pdf> (20.11.2015).

НОСИТЕЛИ ОСНОВНЫХ ПРАВ И СВОБОД
(ОБЩЕТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)

Оганнес Кочарян

Член Палаты адвокатов РА, к.ю.н.

Манук Мурадян

Образовательный комплекс полиции РА, к.ю.н., доцент

В статье рассматривается один из важнейших вопросов конституционного права - проблема определения круга носителей основных прав и свобод. Проанализированы особенности осуществления основных прав лицами, гражданами и юридическими лицами. А также анализируется позитивное и прецедентное право отдельных государств, связанных с рассматриваемой проблемой. Особое внимание уделяется прецедентному праву ЕСПЧ.

Ключевые слова: юридическое лицо, гражданин, основные права, прецедентное право, носитель права.

HOLDERS OF FUNDAMENTAL RIGHTS AND FREEDOMS
(A THEORETICAL ANALYSIS)

Hovhannes Qocharyan

The member of the Chamber of Advocates of RA, PhD in Law

Manuk Muradyan

Police Educational Complex of RA, PhD in Law, Associate Professor

The article discusses one of the most important issues of constitutional law - the problem of determining the circle of holders of fundamental rights and freedoms. The specific characteristics of exercising fundamental rights by individuals, citizens and legal entities are analyzed. An attempt is made to present the problem in the light of the positive and case law of other states. The case law of the ECHR is also highlighted.

Keywords: legal entities, fundamental rights, precedent law, citizen, holder of fundamental rights.

Ընդունվել է փաշտոնաթղթի 23.09.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 23.11.2019թ.

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՇԽԱՐՀԻԿ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ ՎԵՐԱԾՆՆԴԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Վահե Թորոսյան

ԵՀ, Իրավագիտության ամբիոն, ի.գ.թ.
Vaxinak91@mail.ru +374 94 400070

Հոդվածում վերածննդի դարաշրջանի մտածողների իրավաքաղաքական մտքի վերլուծության միջոցով փորձ է արվել վեր հանել աշխարհիկ պետության իրավական-սոցիալական կոնցեպտի զարգացման հիմնահարցերը: Հատկապես ուշադրության է արժանացել այս շրջանում պետության և եկեղեցու աստիճանական առանձնացման և խղճի ազատության իրավունքի արժևորման գործընթացը և դրանց վերաբերյալ իրավաքաղաքական մտքի հումանիստական անդրադարձը:

Հիմնաբառեր. աշխարհիկ պետություն, խղճի ազատության իրավունք, պետության և եկեղեցու տարանջատում:

Պետության և եկեղեցու առանձնացման և խղճի ազատության վերաբերյալ հիմնահարցերը առավելապես գտնվել են միջնադարյան եվրոպայի փիլիսոփաների այլախոհական մտքի ազդեցության ներքո: Վաղ կապիտալիստական հարաբերությունների սաղմնավորմանը զուգահեռ Իտալիայում ծնունդ առավ և Եվրոպայում տարածվեց վերածննդի դարաշրջանը: Վերջինիս գաղափարական դարբնոցում թրծվեցին այնպիսի աշխարհիկ փիլիսոփայական ուղղություններ, ինչպիսիք էին քննադատական ռեալիզմը, հումանիզմը¹, որոնք ազատագրելով մարդուն կրոնական ինքնապաշարումից՝ հռչակեցին նրան որպես բարձ-

---

¹ Հումանիստները մարդուն դիտում էին ոչ թե դժոխային մեղքերի մեջ թաղված և ճակատագրի քմահաճույքին թողնված անգործունակ արարած, այլ ստեղծարար նախածեռնողականությամբ օժտված և կատարելության ձգտող սոցիալապես ակտիվ էակ: Նրանց գաղափարախոսության արդյունքում աստվածային նախախնամությունը և հանդերձյալ կյանքի ձգտումը աստիճանաբար իր տեղը զիջեց երկրային երջանկությանը: Հումանիստական շարժման առանձին մի ճյուղ էլ հանդիսանում է բնապաշտական (գիտական) հումանիզմը, որից սերում է աշխարհիկ հումանիստական փիլիսոփայությունը: Կրելով էվոլյուցիայի տեսության անմիջական ազդեցությունը՝ աշխարհիկ հումանիզմը ժխտում էր Աստծո գաղափարը, երկնային կյանքը, մարդուն դիտում սոցիալական էվոլյուցիայի, այլ ոչ թե արարչաստեղծության արդյունք: «**Աշխարհիկ հումանիզմի հռչակագիր**» սկզբունքներից մեկն էլ հանդիսանում է պետությունից եկեղեցու անջատումը:

րագույն արժեք, բնության և տիեզերքի առանցքային տարր, կարևորեցին անկաշկանդ, նախաձեռնող մտքի և բանականության վրա հիմնված մարդակենտրոն աշխարհայեցողությունը [7]: Աշխարհիկ պետության հայեցակարգի ձևավորման շրջանում ի հայտ են գալիս աշխարհիկ գիտությունը, արվեստը, տիեզերքի վերաբերյալ աշխարհիկ ընկալումը: Կրոնական դոգմաների և պատկերացումների, ինչպես նաև կանոնական իրավունքի աստիճանական թուլացման հետ մեկտեղ ձևավորվում է աշխարհիկ իրավագիտակցությունը:

Այս շրջանում, երբ իրավական-քաղաքական միտքը պարուրված էր կրոնական պատկերացումների ոգով, իսկ Կաթոլիկ եկեղեցու հավատաքննության ատյանը (ինկվիզիցիա) անողոք դատաստան էր տեսնում այլադավանության և այլակարծության ցանկացած դրսևորման նկատմամբ, հրապարակ իջան քաղաքական գործիչներ, տեսաբաններ, որոնք առաջադրեցին կրոնական հանդուրժողականության ապահովման, Կաթոլիկ եկեղեցու ներքին վերակազմավորման, պետությունից անջատման և նրա ենթակայության տակ անցնելու հիմնահարցերը:

Այսպես ֆրանսիացի փիլիսոփա, աստվածաբան **Հովհան Փարիզեցին** իր «**Թագավորական և պապական իշխանության մասին**» («De Potestate Regia et Papali») աշխատությունում (1302թ.) հիմանվորում է հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների գործառույթային ինքնուրույնությունը և անկախությունը: Պետությունը համաձայն Փարիզեցու ընդհանուր բարիքի համար միավորված մարդկանց միություն է, որտեղ առկա է աշխարհիկ առաջնորդի միահեծան իշխանությունը: Ի վերջո օրինական իշխանությունը միշտ էլ Աստուծոց է, բայց այն ոչ թե եկեղեցու միջոցով է իրականացվում, այլ ժողովրդի, քանի որ ժողովուրդն է ընտրում միապետին [4, էջ 434]:

Պետք է արձանագրել, որ 14-րդ դարի սկզբին արևմտաեվրոպական մի շարք երկրներում և, մասնավորաբար Իտալիայում պետական և հասարակական կյանքը ուղեկցվում էր քաղաքական, տնտեսական բուռն գործընթացներով: Ֆեոդալական հարաբերությունների խորացումը կասեցնում էր առևտրի, գյուղատնտեսության զարգացման հնարավորությունները և դրան զուգահեռ բուրժուա դասակարգի հզորացումը խթանում էր քաղաքների և առևտրի աշխուժացումը և նպաստում բնակչության ֆեոդալական կախվածության թուլացմանը: Լայնորեն

տարածվում էր այն թեզը, որ ներդաշնակ գոյակցությունը և քաղաքացիական համերաշխությունը հնարավոր է միայն ամուր աշխարհիկ պետության առկայության շնորհիվ: Հետզհետե թագավորական իշխանության կենտրոնացումը դառնում էր օրակարգի խնդիր: Հենց այս իրադարձությունների տրամաբանության մեջ էլ կարևորվում է Դանթե Ալիգերիի և Մարսիլիուս Պադուացու տեսական-գաղափարական դերակատարությունը:

Վաղ հումանիզմի նշանավոր ներկայացուցիչ, իտալացի բանաստեղծ **Դանթե Ալիգերիի**² իրավաքաղաքական հայացքները ամփոփվեցին «**Միապետության մասին**» («De Monarchia») աշխատության մեջ՝ կանխորոշելով պետություն-եկեղեցի հարաբերությունների արմատական վերանայման նոր կառուցակարգեր [6, էջեր 327-346]:

Դանթեն առաջ քաշելով աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների ինքնավարության գաղափարը քննադատում էր այն մարդկանց տեսակետը, որոնք միապետի իշխանությունը ենթարկում էին պապի իշխանությանը: Մեջբերելով աստվածաշնչյան միտքը Դանթեն գրում է. «*Աստված ստեղծել է երկու հսկայական լուսատուներ՝ մեծ և փոքր, որպեսզի մեկը լուսավորի առավոտյան, իսկ մյուսը գիշերը: Ընդ որում, նրանք դա հասկանում են որպես այլաբանական խոսք՝ հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների մասին*»: Դանթեն հերքում է հոգևորականների այս ընկալումը, որոնք միապետին նույնացնելով լուսնի հետ նշում էին, որ այն իբրև փոքր լուսատու իր լույսը ստանում է արևից՝ պապից [5, էջեր 102-103]: Դանթեն ոչ միայն հիմնավորում էր, որ աշխարհիկ իշխանությունը չի կարող կախման մեջ գտնվել հոգևորից, այլև պնդում, որ այդ երկուսի գործառույթների մեկտեղումը հակասում է նրանց էությանը և հղի է լուրջ վտանգներով: Այս տեսանկյունից պապը և միապետը՝ որպես աստվածային կամքի արտահայտողներ ոչ թե հակադրվում, այլ փոխլրացնում են միմյանց [4, էջեր 127-138]:

² Դանթեն ակտիվորեն ներգրված էր Իտալիայի քաղաքական գործընթացներում և սկզբնական շրջանում հարում էր գվելֆների քաղաքական հոսանքին, որոնք լինելով պապական իշխանության կողմնակիցներ սուր հակամարտության մեջ էին միապետի համախոհների՝ գիբելինների հետ՝ կանխորոշելով պետության և եկեղեցու առճակատումը: Սակայն գվելֆների հետ ունեցած տարակարծությունները գաղափարական կտրուկ շրջադարձ կատարեցին Դանթեի մոտեցումներում, որի պարագային Ֆլորենցիայի ազատագրման և Իտալիայի միավորման հեռահար նպատակ ընկալվում էր արդեն միապետը իր աշխարհիկ իշխանությամբ:

Դանթեն պետության լավագույն ձև համարում էր միապետությունը, որտեղ միապետի բացարձակ իշխանությունը հիմնված է իրավունքի, բարոյականության և աստվածային պատվիրանների վրա: Ավելին՝ նա աշխարհի խաղաղության ապահովման երաշխիք տեսնում էր միասնական համաշխարհային աշխարհիկ պետության կազմավորման տեսլականի մեջ, որը կգլխավորեր Աստծո պատվիրակ միապետը (կայսրը) [4, էջեր 48-50]:

Աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների տարանջատման սկզբունքը այլաբանորեն արտահայտվում է նաև իտալացի մտածողի **«Աստվածային կատակերգություն»** հանրահայտ երկում, որտեղ Դանթեն գրում է. *«Հռոմ, որ բարեկարգել էր աշխարհ, ուներ երկու արև, որոնք ցույց էին տալիս երկրի և երկնքի ճանապարհ: Մեկը մյուսին մարեց, և սուրն ու մական խառնվեցին, և հետևանքն այն եղավ, որ երկուստեք դարձան անկարգ, ապական: ...Արդ ծուլելով իր մեջ երկու վարչություն, եկեղեցին Հռոմա ցեխն է ընկնում և աղտոտում իրեն և իր բեռը զույգ»* [1, էջեր 89-90]: Փաստորեն Դանթեն ընդհանուր բարոյալքման պատճառը տեսնում էր աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների միաձուլման մեջ:

Զարգացնելով աշխարհիկ պետության մասին իր պատկերացումները, Դանթե Ալիգերին առաջ է քաշում բացարձակ ազատության գաղափարը՝ որպես Աստծո կողմից տրած պարգև: Իսկ այդ ազատությունը նախ և առաջ որոշում կայացնելու ազատությունն է, ասել է թե՛ կամքի, համոզմունքների ազատությունը [4, էջեր 41-42]:

Աշխարհիկ պետության գաղափարը իր ձևավորման ակունքներում նշմարվում է իտալացի մեկ այլ մտածող, **Մարսիլիուս Պադուացու** հայացքներում: Նրա ստեղծագործական կյանքի բարձունքը համարվում է **«Խաղաղության պաշտպանը»** («Defensor pacis») աշխատությունը, որտեղ շեշտադրվում է ոչ միայն աշխարհիկ և կրոնական, այլ նաև օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների առանձնացման հիմնահարցը, որը ըստ էության դարձավ Ռեֆորմացիայի տեսական-գաղափարական հիմնասյուններից մեկը [2, էջ 149]:

Պադուացին ընդգծված կերպով հակադրվեց կրոնական վերնախավին՝ վրդովվելով պապական իշխանության հեղինակությունը: Ըստ նրա Կաթոլիկ եկեղեցու քաղաքական գերակայության դոկտրինը *«...կործանարար է մարդկային ցեղի համար և սպառնում է անդառնալի*

վնաս հասցնել ցանկացած համայնքի կամ նրա մի մասին, եթե վերջ չդրվի դրան» [2, էջ 67]: Գերագույն իշխանությունը պետք է պատկանի թագավորական իշխանությանը, իսկ Կաթոլիկ եկեղեցին պետք է զերծ մնա աշխարհիկ իշխանությանը բնորոշ գործառույթներից, ինչպես նաև ապաքաղաքականացվի և բերվի հարկային դաշտ: Եկեղեցին օժտված լինելով հարաբերական ինքնուրույնությամբ դիտարկվում էր պետական մեխանիզմի բաղադրատարր: Սրանով, սակայն Պաղոսացին հակված չէր բացարձակացնելու աշխարհիկ իշխանության դերը, այն սահմանափակելով իրավունքով: Միապետը պետք է հետևի օրենքներին և դուրս չգա դրա սահմաններից:

Պաղոսացին չի հերքում իշխանության աստվածային ծագման թեզը, բայց միևնույն ժամանակ ընդգծում է, որ Աստված պետական կառավարումը հաստատում է **մարդկային ազատ բանականության միջոցով** [2, էջ 101] առանց հոգևոր դասի միջամտության: Այս համատեքստում մարդիկ կարող են ունենալ իրենց համոզմունքներին համապատասխան աշխարհայացք, եթե միայն մարդկային օրենքը չի արգելում: Սա նշանակում էր, որ հավատի ազատության սահմանափակման հիմքերը ամրագրում էր պետությունը, այլ ոչ թե Կաթոլիկ եկեղեցու ինկվիզիցիան:

Ասվածի համատեքստում զարգացնելով իր մտեցումները Պաղոսացին գատորոշում էր մարդկային օրենքները աստվածայինից: Ավելին, նա կարծում էր, որ աստվածային օրենքները հաստատվում են միայն Աստծո կողմից և արտահայտվում Սուրբ գրքում, իսկ դրանից դուրս գործող մյուս բոլոր կանոնները և սկզբունքները կազմում են մարդկային օրենքները, որոնք ստեղծվում են մարդու կողմից և արդարության պահանջների հիման վրա կարգավորում են երկրային կյանքը: Լինելով ջատագովը մեկ միասնական օրենսդրության ձևավորման՝ **Պաղոսացին ընդգծում էր, որ բոլոր մարդիկ, թե՛ աշխարհիկ և թե՛ հոգևոր, պարտավոր են ենթարկվել մարդու իրավունքների պարտադիր նորմերին** [2, էջ 288]:

Պապական իշխանության նկատմամբ համանման վարքագիծ է դրսևորել նաև Պաղոսացու գաղափարակից, նոմինալիստ **Ուիլյամ Օկկամը** [3, էջ 34]: Նա իր «**Երկխոսություն**», «**Ուր հարցեր պապական իշխանության մասին**» աշխատություններում սուր քննադատության է ենթարկում Կաթոլիկ եկեղեցին՝ պաշտպանելով միապետական իշխանության գերակայությունն ու ամբողջականությունը: Միա-

Ժամանակ, Օկկամը առաջադիմական դատողություններ է անում ի բնե բոլոր մարդկանց հավասարության, հավատի ազատության, պետության կողմից համընդհանուր շահի պահպանման, իրավունքի՝ որպես հասարակական հարաբերությունների հիմնական կարգավորչի, բնական և պոզիտիվ իրավունքի ներդաշնակության հարցերի վերաբերյալ:

Հատկանշական է, որ վերոնշյալ մտածողները լինելով հոգևոր կրոնական դասի անխոնջ քննադատներ և աշխարհիկ պետության գաղափարի սերմանողներ, հանդես չէին գալիս Աստծո բացառման, հասարակական գիտակցությունից օտարման և աստվածխոռովության դիրքերից, այլ հակառակը ընդգծում էին Աստծո՝ որպես անքննելի գերբնականության իրողությունը, իսկ միապետի իշխանությունը բխեցնում Աստծուց:

Այսպիսով ակնհայտ է դառնում աշխարհիկ պետության հայեցակարգի կայացման գործում վերածննդի շրջանի մտածողների հումանիստական դատողությունների ազդեցությունը, որոնք վերափոխեցին մարդ-աստված հարաբերություններում մարդու կշիռը և նորովի մեկնաբանեցին բնական իրավունքի և հատկապես մարդու հիմնական իրավունքների տեսական դրույթները:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Դ. Ալիգերի**, Աստվածային կառավերգություն. Քավարան, Երևան, Հայպետհրատ, 1952թ., 16-րդ երգ, էջեր 89-90:
2. **Марсильи Падуанский**, Защитник мира Пер. с франц. Б. У. Есенова; науч. ред., вступит, ст., примеч. Г. П. Лупарева М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2014, էջ 149:
3. **А. П. Курантов, Н. И. Стяжкин**, Оккам, Глава II, М., «Мысль», 1978, էջ 34:
4. **Ф. Ч. Коплстон**, История философии. Средние века / Пер. с англ. Ю.А. Алакина, М.: ЗАО Центрполиграф, 2003, 434 էջ
5. **Д. Алигьери**, Монархия. / Пер. с итал. В. П. Зубова; Комментарии И. Н. Голенищева-Кутузова. – М.: Канон-пресс-Ц – Кучково поле, 1999, էջ 102-103:

6. Տե՛ս **D. Davis**, Seeds of the Secular State: Dante's Political Philosophy as Seen in the De Monarchia, Journal of Church and State, Volume 33, Issue 2, 1 March 1991, էջեր 327–346:
7. <https://www.secularhumanism.org/index.php/11>:

ПРОБЛЕМЫ СВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА В ЭПОХУ ВОЗРОЖДЕНИЯ

Vare Torosyan

ԵՄ, кафедра правоведения, к.ю.н

В статье, посредством анализа юридико-политической мысли мыслителей эпохи Возрождения, была предпринята попытка поднять вопросы юридико-социальной концепции светского государства. Особенное внимание было уделено в этом периоде процессу постепенного отделения церкви от государства и ценности права на свободу совести и гуманистическое отношение юридико-политической мысли к ним.

Ключевые слова: Светское государство, право на свободу совести, разделение государства и церкви

PROBLEMS OF A SECULAR STATE IN THE RENAISSANCE ERA

Vahe Torosyan

EU, Chair of Jurisprudence, PhD in Law

In the article, an attempt is made to raise the problems of the development of legal and social concepts in a secular state through analyzing the legal and political thoughts of the thinkers of the Renaissance era. Special attention is paid to the process of gradual separation of the church from the state and the evaluation of the right to freedom of conscience. The humanistic approach to the process is also discussed.

Keywords: *secular state, right to freedom of conscience, the separation of state and church.*

Ընդունվել է տպագրության՝ 27.09.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 24.10.2019թ.

ՎՆԱՍԻ ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ
ՍԱՀՄԱՆԱՓԱԿՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ

Արման Գրիգորյան

ԵՀ, իրավագիտության ամբիոն, ասպիրանտ
armangrigoryan1996@gmail.com, +374 99 523404

Սույն հոդվածում փորձ է արվել ցույց տալ վնասի հատուցման սահմանադրական իրավունքի համակարգային կապն իրավունքների պաշտպանության արդյունավետ միջոցներ ունենալու և արդար դատաքննության սահմանադրական իրավունքների հետ: Նշված կապի լույսի ներքո հոդվածում ներկայացվում են վնասի հատուցման իրավունքի սահմանափակման հիմնահարցերը՝ հաշվի առնելով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի պրակտիկան: Հոդվածում փորձ է արվել ցույց տալ Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայում նախատեսված ակնհայտ անհիմն պահանջի մասին դրույթի հնարավոր ազդեցությունն ազգային օրենսդրության վրա:

Հիմնաբառեր. վնաս, իրավունքի պաշտպանության միջոց, փոխհատուցման իրավունք, իրավունքի սահմանափակում, ակնհայտ անհիմն պահանջ:

Վնասի հատուցումն ավանդաբար դիտվել է որպես խախտված սուբյեկտիվ իրավունքի պաշտպանության միջոց, որի կիրառմամբ այն վերականգնվում է: Իրավունքի պաշտպանության այս միջոցը կիրառելի է այն դեպքում, երբ հնարավոր չէ փաստացի վերականգնել մինչև իրավունքի խախտումը եղած դրությունը, կարելի է միայն ծագած բացասական հետևանքների դիմաց տրամադրել փոխհատուցում:

Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների մասին եվրոպական կոնվենցիայի (այսուհետ՝ ՄԻԵԿ) 13-րդ հոդվածի համաձայն՝ Յուրաքանչյուր ոք, ում սույն Կոնվենցիայով ամրագրված իրավունքներն ու ազատությունները խախտվում են, ունի պետական մարմինների առջև իրավական պաշտպանության արդյունավետ միջոցի իրավունք, նույնիսկ եթե խախտումը կատարել են ի պաշտոնե գործող անձինք: [1]

Սիվերն ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը (այսուհետ՝ ՄԻԵԴ) դիրքորո-

շում է հայտնել, որ ներպետական մակարդակում իրավունքի պաշտպանության միջոց ունենալը (*այլ կերպ ՄԻԵԿ 13-րդ հոդվածում ամրագրված կոնվենցիոն իրավունքը*) ներառում է ինչպես ներկայացված պահանջի քննումը, այնպես էլ անհրաժեշտության դեպքում որևէ եղանակով խախտված իրավունքի վերականգնումը: [2, կետ 113]

Զարգացնելով այս դիրքորոշումը՝ **Ակսոյն ընդդեմ Թուրքիայի** գործով ՄԻԵԴ-ը նշել է, որ ՄԻԵԿ 13-րդ հոդվածը պահանջում է ներպետական մակարդակում այնպիսի պաշտպանության միջոցի առկայությունը, որը թույլ կտա իրավասու ազգային մարմնին ինչպես քննել Կոնվենցիայի վրա հիմնված գանգատը, այնպես էլ համապատասխան կերպով այն բավարարել: Ճանաչելով այն հանգամանքը, որ խախտված իրավունքների վերականգման եղանակը կախված է թույլ տրված յուրաքնչյուր խախտման բնույթից և դրանց ընտրության հարցում պետությունները պետք է օժտված լինեն որոշակի ազատությամբ՝ ՄԻԵԴ-ը նույն գործով արձանագրեց, որ ամեն դեպքում տրամադրված պաշտպանության միջոցը պետք է լինի արդյունավետ ինչպես փաստացի, այնպես էլ իրավական առումով: [3, կետ 95]

Քինանն ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործով ՄԻԵԴ-ը փաստել է, որ կոնվենցիոն իրավունքների խախտման հետևանքով պատճառված **վնասի դիմաց փոխհատուցումը** պետք է սկզբունքորեն **հասանելի լինի հնարավոր պաշտպանության միջոցների շարքում:** Արձանագրվել է, որ ՄԻԵԿ 13 հոդվածը պահանջում է այլ կոնվենցիոն իրավունքի խախտման դիմաց փոխհատուցման տրամադրումը: [4, կետեր 123, 130-133]

Պողոսյանն ընդդեմ Հայաստանի գործով ՄԻԵԴ-ը նշել է, որ «Դիմումատուն պետք է իրավունք ունենար դիմելու վատ վերաբերմունքի հետևանքով իրեն պատճառված ոչ նյութական վնասի հատուցման համար: Քանի որ Հայաստանի օրենսդրությամբ նման հատուցում չի նախատեսվում, դիմումատուն զրկված է եղել իրավական պաշտպանության արդյունավետ միջոցից: Հետևաբար տեղի է ունեցել 13-րդ հոդվածի խախտում:» [5, բաժին 2, կետեր 44-48]

Եթե կոնվենցիայի 13-րդ հոդվածից հետևում է, որ ազգային օրենսդրությամբ պետք է հատուցման հնարավորություն նախատեսվի, ապա դա ենթադրում է, որ ներպետական մակարդակում անձը պետք է ունենա **վնասի հատուցման պահանջի իրավունք:** Այսպիսով Կոն-

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

վենցիայի 13-րդ հոդվածը պետությանը պարտավորեցնում է կոնվենցիոն դրույթ խախտելու դեպքում անձին տրամադրել փոխհատուցում, եթե առկա է վնաս:

Կուդյան ընդեմ Լեհաստանի գործով ՄԻԵԴ-ի հայտնած դիրքորոշումից հետևում է, որ տրամադրման ենթակա նյութաիրավական պաշտպանության միջոցը կարող է համարվել **արդյունավետ**, եթե դրանք կարող են կանխել խախտումը, դադարեցնել այն կամ տրամադրել համարժեք հատուցում արդեն տեղի ունեցած խախտման դիմաց: [6, կետ 157-158] **Արդեն փաստացի տեղի ունեցածը կանխելու անհնարինության պայմաններում հիմնական իրավունքի խախտման արդյունքում ծագած կորուստների, զրկանքների, այսինքն՝ առաջացած վնասի, դիմաց համարժեք հատուցումն էլ հենց հանդիսանում է այն արդյունավետ միջոցը, որն անհրաժեշտ է խախտված սուբյեկտիվ իրավունքը վերականգելու համար:**

Իրավունքի պաշտպանության արդյունավետ միջոց ունենալու հնարավորությունը չի սահմանափակվում իրավունքը վերականգնելու պատշաճ եղանակի տրամադրմամբ, անձը պետք է իրավասու մարմնի առջև օժտված լինի իր իրավունքի վերականգնմանը հասնելու ընթացակարգային իրական երաշխիքներով:

Իովկևն ընդդեմ Բուլղարիայի գործով ՄԻԵԴ-ը գտավ, որ Կոնվենցիայի 13-րդ հոդվածը խախտվել է, թեև ազգային օրենսդրությունը նախատեսում էր վատ վերաբերմունքի (ՄԻԵԿ 3-րդ հոդված) հետևանքով ծագած վնասի հատուցման տրամադրումը որպես իրավունքի պաշտպանության միջոց: Բողոքաբերը ներպետական մակարդակում չէր կարողացել փաստացի հասնել իրեն պատճառված վնասի հատուցմանն ընթացակարգային պատճառներով (անձի վրա դրվել էր խախտման հետևանքով վնաս կրելու փաստի ապացուցման մասով անհամաչափ բեռ), որոնք ՄԻԵԴ-ը դիտեց որպես չափազանց ձևական («unduly formalistic»): Արձանագրվեց ՄԻԵԿ 13-րդ հոդվածի խախտում, քանի որ թեև վնասի հատուցումը որպես պաշտպանության հնարավոր միջոց ազգային օրենսդրությամբ սահմանված էր, սակայն դրան հասնել անձը փաստացի չէր կարողացել՝ ընթացակարգի ոչ արդյունավետ լինելու պատճառով: [7, կետեր 144-148]

Տոնկան ընդդեմ Բելգիայի գործով ՄԻԵԴ-ը, անդրադառնալով ՄԻԵԿ 13-րդ հոդվածին կրկին նշեց, որ պաշտպանության միջոցը պետք է լինի արդյունավետ ինչպես իրավունքի տեսանկյունից, այնպես

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

էլ՝ գործնականում: Դատարանն արձանագրեց, որ ՄԻԵԿ 13-րդ հոդվածի իմաստով պաշտպանության միջոցի արդյունավետությունը չի պահանջում դիմողի համար ցանկալի արդյունքի երաշխավորված լինելը: Ոչ էլ հոդվածում նշվող «պետական մարմինը» անպայմանորեն պետք է լինի դատական ատյան, սակայն եթե այդպես չէ, ապա **նրա իրավասությունը և տրամադրվող երաշխիքները** վերաբերելի հանգամանքներ են այդ մարմնի առջև արդյունավետ պաշտպանության միջոցի առկայության հարցը գնահատելիս:[8, կետ 75]

Այսպիսով ՄԻԵԿ 13-րդ հոդվածը մի կողմից տուժողին հնարավորություն է տալիս իր կոնվենցիոն իրավունքը խախտած Բարձր պայմանավորվող կողմից պահանջելու այն արդյունավետորեն վերականգնել, մյուս կողմից այս իրավունքը ենթադրում է ազգային մակարդակում իրավասու պետական մարմնի գոյություն, որը լիազորված է տրամադրել պաշտպանության արդյունավետ միջոց և ում առջև անձը պետք է օժտված լինի համապատասխան պաշտպանության միջոց ստանալուն հասնելու բավարար ընթացակարգային երաշխիքներով: Իրավունքի վերականգնումն ի թիվս այլոց իրականացվում է վնասի հատուցման տեսքով, և հետևաբար ՄԻԵԿ 13-րդ հոդվածն անձին իրավունք է վերապահում դիմելու վնասի հատուցման համար և ճանաչում է անձի համար այդպիսի իրավական հնարավորության առկայությունը: **Բոլոր դեպքերում, երբ անձն ի վերջո ներպետական մակարդակում չի ստանում իրեն պատճառված վնասի դիմաց արդարացի հատուցում, ՄԻԵԿ 13-րդ հոդվածը խախտվում է:**

ՄԻԵԿ միայն երկու առանձին հոդվածներում է հատուկ սահմանվում փոխհատուցման իրավունքը: Խոսքը գնում է 5-րդ հոդվածի 5-րդ մասի վերաբերյալ, որով նախատեսվում է փոխհատուցման իրավունք ազատությունից ապօրինի (5-րդ հոդվածի 1-4 մասերի խախտմամբ) զրկվելու պարագայում, և 7-րդ արձանագրության 3-րդ հոդվածի վերաբերյալ, որը նախատեսում է փոխհատուցման իրավունք ապօրինի դատապարտման համար:[2] Վերացարկվելով նշված հոդվածների նեղ առանձնահատկություններից, որոնց ներկայացումը սույն հոդվածի շրջանակներից դուրս է՝ շեշտենք, որ հիշատակված դրույթներն ընդամենը ՄԻԵԿ 13-րդ հոդվածի ընդհանուր կանոնի մասնավոր դրսևորումներ են (lex specialis):

Ուսանքն ընդդեմ Նիդեռլանդների գործով ՄԻԵԴ-ն արձանագրեց, որ ՄԻԵԿ 5-րդ հոդվածի 5-րդ մասը համարվում է պահպանված,

եթե հնարավոր է դիմել փոխհատուցման համար, երբ անձն ազատությունից զրկվել է նույն հոդվածի 1-4 մասերի դրույթների խախտմամբ: Նույն որոշմամբ դատարանը նշեց, որ փոխհատուցման հարց չի կարող բարձրացվել, եթե ՄԻԵԿ 5-րդ հոդվածի 1-4 մասերի խախտման հետևանքով չի ծագում նյութական կամ ոչ նյութական բնույթի վնասը, որը պետք է հատուցվի: [9, կետեր 36-38]

Այսպիսով, ՄԻԵԿ 5-րդ հոդվածի 5-րդ մասում **սահմանված փոխհատուցումը կրկին ուղղված է պատճառված վնասի հատուցմանը:** Այս դրույթի վերաբերյալ դատարանի տրված մեկնաբանությունը կարող է տարածվել ընդհանուր կանոնի վրա. կոնվենցիոն որևէ իրավունքի խախտման դիմաց փոխհատուցում տրամադրվում է ոչ թե ինքնին անձի իրավունքը խախտելու համար, այլ դրա հետևանքով պատճառված վնասի հատուցման նպատակով: Նման վնասի առկայության հարցը յուրաքանչյուր անգամ պետք է դառնա առանձին քննարկան առարկա:

Բրոզանն ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործով ՄԻԵԴ-ը արձանագրեց, որ ՄԻԵԿ 5-րդ հոդվածի մյուս դրույթների խախտման փաստը իր կողմից հաստատելուն **նախորդող ժամանակահատվածում կամ դրանից անմիջապես հետո** ազգային օրենսդրությամբ տուժի համար չի նախատեսվում ներպետական դատարանների արջև պարտադիր կատարման ենթակա վնասի հատուցման պահանջի ներկայացման հնարավորություն (որոշման անգլերեն բնագրում նշվում է «give rise to an enforceable claim for compensation by the victims before the domestic courts»), և այդ հիմքով փաստեց ՄԻԵԿ 5-րդ հոդվածի 5-րդ մասի խախտում: [10, կետեր 66-67]

Թեյմուրազյանն ընդդեմ Հայաստանի գործով ՄԻԵԴ-ը նշեց, որ Հայաստանի օրենսդրությամբ ՄԻԵԿ 5-րդ հոդվածի խախտման հետևանքով ծագած ոչ նյութական վնասի հատուցման հնարավորության բացակայությունը և՛ փաստացի և՛ իրավունքի տեսանկյունից զրկում է անձին փոխհատուցում ստանալու իրավունքից և այդ հիմքով արձանագրեց ՄԻԵԿ 5-րդ հոդվածի 5-րդ մասի խախտում: [11, կետեր, 77-79] Այսպիսով ՄԻԵԿ 5-րդ հոդվածի 5-րդ մասը պահանջում է, որ անձը ներպետական մակարդակում իրավունք ունենա իր կողմից նույն հոդվածի մյուս դրույթների խախտման հետևանքով պատճառված վնասի դիմաց ստանալու փոխհատուցում, դիմելու դատարան այդպիսի

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

պահանջով, այսինքն՝ ի վերջո օգտվի որոշակի նյութափրավական պաշտպանության միջոցից:

Վերը նշված Պողոսյանն ընդդեմ Հայաստանի գործով արդեն ՄԻԵԴ-ն արձանագրեց 13-րդ հոդվածի խախտում այն հիմքով, որ ՄԻԵԿ 3-րդ հոդվածի խախտման արդյունքում ծագած ոչ նյութական վնասի հատուցման հնարավորությունը ՀՀ օրենսդրությունը չի նախատեսում:

Այսպիսով երկու դեպքում էլ կոնվենցիոն դրույթներն ապահովում են խախտված իրավունքի վերականգնումը՝ պահանջելով պետությունից, որ վերջինս այն վերականգնի: Եթե կա հատուկ կոնվենցիոն նորմ, ապա կիրառվում է վերջինս, իսկ եթե կոնվենցիոն իրավունքի խախտման դիմաց փոխհատուցման տրամադրման առանձին կոնվենցիոն դրույթ չկա (օրինակ 2,3-րդ հոդվածների դեպքում), ապա կիրառվում է 13-րդ հոդվածը, որն ի թիվս այլոց ենթադրում է նաև վնասի հատուցման հնարավորություն: Տեսական աղբյուրներում նույնպես ընդունվում է այն մոտեցումը, որ Կոնվենցիայի 5-րդ հոդվածի 5-րդ մասը և 7-րդ արձանագրության 3-րդ հոդվածը դիտվում են որպես 13-րդ հոդվածի մասնավոր դրսևորումներ: [12 p. 240]

Հայաստանի Հանրապետության կողմից ստանձնած միջազգային պարտավորություններին համահունչ՝ ՀՀ սահմանադրության 62-րդ հոդվածը ճանաչում է պետական կամ տեղական ինքնակառավարման մարմինների կողմից անձանց՝ ոչ իրավաչափ գործողություններով կամ անգործությամբ, իսկ օրենքով սահմանված դեպքերում՝ նաև իրավաչափ վարչարարությամբ պատճառված վնասի հատուցման իրավունքը: [13]

ՀՀ սահմանադրական դատարանը 7 նոյեմբերի 2017 թ.-ի թիվ ՍԴՈ-1383 որոշմամբ նշել է, որ «յուրաքանչյուր իրավունքի ամրագրումն արդեն իսկ ենթադրում է ոչ միայն այդ իրավունքի պաշտպանություն ու պատասխանատվության սահմանում դրա խախտումների դեպքում, այլև դրա խախտման արդյունքում պատճառված վնասների հատուցում: **Միայն այդ պարագայում իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության համակարգը կլինի լիարժեք և արդյունավետ:**» [14, կետ 5]

Նշվածից հետևում է, որ վնասի հատուցումը հանդիսանում է իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության լիարժեք ու արդյու-

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

նավետ համակարգի ձևավորման անհրաժեշտ տարրերից մեկը, և որ ցանկացած սուբյեկտիվ իրավունքի ամրագրումը ենթադրում է դրա խախտմամբ պատճառված վնասի հատուցում:

ՀՀ սահմանադրական դատարանը, ՄԴՈ-929 որոշմամբ անդրադառնալով 27.11.2005 թվականի խմբագրությամբ ՀՀ սահմանադրության՝ վնասի հատուցմանը վերաբերող դրույթներին նշել է. «Ինչ վերաբերում է ՀՀ Սահմանադրության 16-րդ հոդվածի 4-րդ մասում և 20-րդ հոդվածի 5-րդ մասում ամրագրված՝ «օրենքով սահմանված կարգով» բառակապակցության բովանդակությանը, ապա սահմանադրական դատարանը գտնում է, որ Սահմանադրությունը հղում կատարելով օրենքին՝ միաժամանակ առաջադրում է տուժողին փոխհատուցելու այնպիսի կարգ սահմանելու պահանջ, որը պետք է երաշխավորի գործուն մեխանիզմ խնդրո առարկա իրավունքի արդյունավետ իրացման համար:»[15, կետ 7]

Գործող խմբագրությամբ ՀՀ սահմանադրության 62-րդ հոդվածում նույնպես նշվում է, որ վնասի հատուցման կարգը և պայմանները պետք է սահմանվեն օրենքով:

Սա նշանակում է, որ պետությունը պետք է երաշխավորի սուբյեկտիվ իրավունքի պաշտպանությունը վնասի հատուցման տեսքով, և հետևաբար սահմանադրաիրավական իմաստով վնասի հատուցման իրավունքը ենթադրում է անձանց համար դրա իրացման դատական և արտադատական արդյունավետ մեխանիզմի ապահովումը:

ՀՀ սահմանադրական դատարանը, թիվ ՍԴՈ-1257 որոշմամբ անդրադառնալով դատարանի մատչելիության իրավունքին, որպես դրա առաջնահերթ տարրերից մեկը նշել է հայցադիմում ներկայացնելու, վնասի հատուցում պահանջելու և դատարանի որոշումը ստանալու իրավական հնարավորությունը: [16, կետ 9]

Յակոբսոնն ընդեմ Շվեդիայի գործով ՄԻԵԴ-ն արձանագրեց, որ անձի սեփականությունը հանդիսացող հողամասի կառուցապատման արգելքի իրավաչափության հարցի լուծումը գործադիր իշխանության բացառիկ իրավասության ներքո լինելը խախտում է Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի 1-ին մասով սահմանված արդար դատաքննության իրավունքը, քանի որ անձը զրկված է եղել նման որոշումները դատական կարգով վիճարկելու հնարավորությունից: Այնուհետև նույն գործով ՄԻԵԴ-ը նշեց, որ Կոնվենցիայի 13-րդ հոդվածի պահանջները ավելի

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

մեղմ են և հետևաբար կլանվում են Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի մեջ ու նման պարագայում առանձին քննարկման կարիք չունեն: [17, կետ 78]

Նշվածից հետևում է, որ դատարանի կողմից իրավունքի պաշտպանության արդյունավետ միջոցի տրամադրման հասանելիության տեսանկյունից Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածը կլանում է Կոնվենցիայի 13-րդ հոդվածի կարգավորումները:

Բոլոր այն դեպքերում, երբ դատարանին վերապահված չէ անձին պատճառված վնասի (նյութական և ոչ նյութական) դիմաց հատուցում սահմանելու լիազորություն, անձանց վնասի հատուցման իրավունքը խախտվում է: Իր հերթին օրենսդրական նման բացը, հնարավորություն չտալով իրացնել վնասի հատուցման սահմանադրական իրավունքը, առաջացնում է հակասահմանադրական իրավիճակ:

Երբ դատարանը վնասի հատուցման տեսքով իրավունքի պաշտպանություն տրամադրելու լիազորությամբ օժտված է, սակայն աճի համար դատարանի մատչելիությունը սահմանափակվում է անհամաչափորեն կամ առանց իրավաչափ նպատակ հետապնդելու, անձի վնասի հատուցման սահմանադրական իրավունքը կրկին խախտվում է:

Այսպիսով ստացվում է, որ վնասի հատուցման սահմանադրական իրավունքի բովանդակությունն ունի երկու դրսևորում.

Առաջին դրսևորումն արտահայտվում է նրանում, որ անձն իրավունք ունի դատարանից կամ այլ անկախ մարմնից հայցելու իրեն տրամադրել պատճառված վնասի հատուցման տեսքով իրավունքների պաշտպանության անհրաժեշտ միջոց: (*վնասի հատուցում հայցելու հասանելիություն*):

Երկրորդ դրսևորումն արտահայտվում է նրանում, որ իրավունքը խախտված անձը ձեռք է բերում հատուցում ստանալու նյութական քնույթի իրավունք Հայաստանի Հանրապետության կամ համայնքի նկատմամբ:

Իրավունքի խախտումը հաստատված լինելու դեպքում հատուցում ստանալու իրավունքը սահմանափակվել չի կարող, քանի որ դա կխաթարի վնասի հատուցման իրավունքի էությունը: Վնասի հատուցման տեսքով պետությունից պաշտպանություն ստանալու մատչելիությունը, **ինչը վնասի հատուցման սահմանադրական իրավունքի բաղադրիչ է, արդեն կարող է որոշակիորեն սահմանափակվել, և սույն հոդվածի հետագա շարադրանքը նվիրվում է այդ հարցի քննարկմանը:**

Լինդերն ընդդեմ Շվեդիայի գործով ՄԻԵԴ-ը նշել է, որ երբ անձն ունի կոնվենցիայով նախատեսված իրավունքների խախտման զոհ լինելու մասին փաստարկերի (վիճարկելի) պահանջ (arguable claim), ապա իր ներկայացրած պահանջի որոշման և համապատասխան դեպքում խախտված իրավունքների վերականգնում ստանալու նպատակով վերջինիս ներպետական մակարդակում պետք է տրամադրվի իրավունքի պաշտպանության անհրաժեշտ միջոց: [18, կետ 77]

Բոյն ու Ռայսն ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործով ՄԻԵԴ-ը նշել է, որ 13-րդ հոդվածից չի բխում, որ պետությունը պարտավոր է ցանկացած դեպքում անձանց տրամադրել իրավունքի պաշտպանության համապատասխան միջոցներ՝ առանց հաշվի առնելու գանգատի հիմնավորվածության աստիճանը: Ներկայացված բողոքը պետք է ունենա հիմնավորվածության համապատասխան աստիճան, այսինքն՝ լինի փաստարկելի (arguable claim): Դատարանը նույն որոշմամբ հրաժարվեց տալ բողոքի փաստարկելի լինելու վերացական չափանիշները և պնդեց, որ ամեն հատուկ դեպքում այդ հանգամանքին պետք է առանձին գնահատական տալ: [19, կետեր 52, 55]

Միայն այն դեպքում, երբ ՄԻԵԴ-ը գտնի, որ ներպետական բոլոր առյանները սպառելուց հետո իրեն ներկայացված անհատական գանգատը իր հիմնավորվածության աստիճանով կարող է համարվել փաստարկելի (arguable claim), կդիտի 13-րդ հոդվածը կիրառելի և ըստ էության քննարկման առարկա կդարձնի ներպետական մակարդակում անձին պաշտպանության արդյունավետ միջոց տրամադրված լինելու հարցը: Եթե կոնվենցիոն որևէ հիմնական իրավունքի խախտման վերաբերյալ Եվրոպական դատարան ներկայացված գանգատը չքավարարի փաստարկելի լինելու վերաբերյալ հիշատակված չափանիշին, ապա ՄԻԵԴ-ը, առանց ըստ էության հարցը ուսումնասիրելու, կարձանագրի, որ ներպետական մակարդակում պաշտպանության միջոց ունենալու անձի կոնվենցիոն իրավունքը չի խախտվել:

Վերադառնալով անմիջականորեն վնասի հատուցման սահմանադրական իրավունքին և հիմքում դնելով վերը հիշատակվածը՝ նշենք, որ հանրային իշխանության գործունեության արդյունքում ենթադրաբար տուժած անձանց պատճառված վնասի հատուցման սահմանադրական իրավունքի խախտում կարող է արձանագրվել ոչ միայն այն դեպքում, երբ փաստացի հաստատվել է խախտման հանգամանքը,

իսկ փոխհատուցում չի տրամադրվել, այլև այն ժամանակ, երբ անձի ներկայացված գանգատը ներպետական մակարդակում եղել է **փաստարկելի**, բայց վերջինս հնարավորություն չի ունեցել պնդել իր պահանջը, նրան տրամադրված չէն եղել ներպետական մակարդակում ենթադրյալ վնասի հատուցմանը հասնելու համար ողջամտորեն անհրաժեշտ բոլոր միջոցները:

Որպես ասվածի հիմնավորում ներկայացնենք **Քաբբինս ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործով** ՄԻԵԴ դիրքորոշումը:

Այս գործի նախապատմությունից երևում էր, որ ոստիկանության կողմից կիրառվել էր մահաբեր ուժ, և այդ կապակցությամբ մահացածի քույրը գանգատ էր ներկայացրել մարդու իրավունքների Եվրոպական դատարան: Ներպետական մակարդակում տեղի էր ունեցել քննություն, ինչի արդյունքներով ոստիկանի գործողությունները դիտարկվել էին իրավաչափ: Այս գործով Եվրոպական դատարանը հաստատված չհամարեց, որ տեղի է ունեցել կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածի խախտում, սակայն դատարանը գտավ, որ բողոքաբերի գանգատը փաստարկված էր (arguable claim) և հետևաբար անդրադարձավ կոնվենցիայի 13-րդ հոդվածի պահպանման հարցին: Դատարանը արձանագրեց կոնվենցիայի 13-րդ հոդվածի խախտում այն հիմքով, որ ներպետական օրենսդրությամբ նախատեսված չէին այնպիսի իրավակարգավորումներ, ըստ որոնց, քույրը եղբոր մահվան հետևանքով կրած ոչ նյութական վնասի (վերապրած ցավ, տառապանք) դիմաց փոխհատուցում ստանալու պահանջ ներկայացնելու իրավունք կունենար: [20, կետեր 170,177]

Այսպիսով, նույնիսկ եթե վերջնարդյունքում պարզվել է, որ հանրային իշխանության մարմինը գործել է իրավաչափորեն, վնասի հատուցմանը հասնելու բավարար պայմանների բացակայությունը խոսում է վնասի հատուցման հիմնական իրավունքի խախտման մասին:

Փաուելը և Րայներն ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործով ՄԻԵԴ-ը «փաստարկելի պահանջ» (arguable claim) եզրույթը կապեց կոնվենցիայի 35-րդ հոդվածի 3-րդ մասով նախատեսված «ակնհայտ անհիմն պահանջ» (manifestly ill-founded) եզրույթի հետ: Դատարանը պատճառաբանեց, որ եթե գանգատի ընդունելության փուլում պարզվում է, որ ներկայացվածը այն աստիճան անհիմն է, որ միջազգային մակարդակում բողոքաբերին մերժում են ըստ էության քննել իր գանգատը (գործը քննության չի ընդունվում), ուրեմն մասնակից պետու-

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

թյանն էլ չի կարելի պարտավորեցնել ազգային մակարդակում նման պահանջների գծով անձանց համար ապահովել իրավունքի պաշտպանության համապատասխան միջոցների մատչելիությունը: [21, կետ 33]

Ընդհանուր իմաստով «ակնհայտ անհիմն» եզրույթը կարող է ընկալվել որպես «բացահայտ հիմնազուրկ» կամ «առանց հիմնավորման»: Այդ դեպքում Եվրոպական դատարանը պետք է վարույթ ընդունի բոլոր այն գանգատները, որոնք առաջ են քաշում իրական իրավական խնդիր (մասնավորապես, երբ առկա է իրավունքի խախտում, և պետք է ուսումնասիրել սահմանափակման իրավաչափությունը) անգամ այն դեպքում, երբ ընդհանուր առմամբ պարզ է, որ կոնվենցիոն իրավունքի խախտում չկա: [22, p.896]

Կարելի է ասել, որ բոլոր այն գործերը, որոնք առերևույթ ուսումնասիրելիս հանգում ենք այն եզրակացության, որ դրանք կարիք ունեն հետազա քննարկման, թվում է, որ չեն կարող դիտվել որպես «ակնհայտ անհիմն»: Եզրույթը մեկնաբանող մեկ այլ միտք կարող է հանդիսանալ այն, որ բողոքաբերի ներկայացված գանգատից երևա վերջինիս սուբյեկտիվ իրավունքի խախտման հավանականությունը:

Չնայած նշվածին՝ Եվրոպական դատարանի պրակտիկայում շատ են դեպքերը, երբ գանգատը ճանաչվում է «ակնհայտ անհիմն» դրա խորը, համապարփակ և տևական ուսումնասիրությունից հետո, այսինքն՝ այն դեպքում, երբ առաջին հայացքից միանշանակ պարզ չէր կարող լինել դրա հիմնազուրկ լինելը: Այս հանգամանքը շատ դեպքերում պայմանավորված է դատարանի գերծանրաբեռնվածությամբ:

Անկախ նշվածից՝ եթե դատարանը բողոքի ընդունելիության փուլում հանգում է այն եզրակացության, որ խնդրո առարկա կոնվենցիոն իրավունքի խախտման մասով ներկայացված գանգատը ակնհայտորեն անհիմն է և հետևաբար հետազա քննարկման կարիք չունի, ապա ներպետական մակարդակում այդպիսի գանգատի կապակցությամբ համապատասխան պաշտպանության միջոցներ ունենալու հարցն այլևս չի քննարկվում, իսկ պետությունը ճանաչվում է կոնվենցիայի 13-րդ հոդվածը չխախտած:

Հնարավոր չարաշահումից խուսափելու համար՝ գտնում ենք, որ ներպետական մակարդակում պետությունները պարտավոր են պաշտպանության միջոց տրամադրել **առաջին հայացքից հետազա ուսում-**

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

նասիրման կարիք ունեցող բոլոր պահանջներով, որոնք կարող են նաև վերաբերել վնասի հատուցմանը:

Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրության մեջ նույնպես առկա են «ակնհայտ անհիմն» պահանջի վերաբերյալ որոշ իրավակարգավորումներ:

ՀՀ վարչական դատավարության օրենսգրքի 3-րդ հոդվածից հետևում է, որ յուրաքանչյուր ոք, ով գտնում է, որ պետական կամ տեղական ինքնակառավարման մարմնի կամ դրա պաշտոնատար անձի վարչական ակտով, գործողությամբ կամ անգործությամբ խախտվել են կամ անմիջականորեն կարող են խախտվել իր իրավունքերը, կարող է դիմել վարչական դատարան:

ՀՀ վարչական դատավարության օրենսգրքի 80-րդ հոդվածի 1-ին մասի 4-րդ կետի համաձայն՝ *վարչական դատարանը մերժում է հայցադիմումի ընդունումը, եթե հայցադիմում է ներկայացրել դրա իրավունքն ակնհայտորեն չունեցող անձը:* [23]

Այս երկու նորմերի համակարգային վերլուծությունից հետևում է, որ անգամ, երբ անձը գտնում է, որ իր իրավունքը խախտվել է կամ անմիջականորեն կարող է խախտվել, վերջինս չի կարող հայց ներկայացնել, եթե դատարանի գնահատմամբ ակնհայտորեն նա դրա իրավունքը չունի: Օրենսդիրը օգտագործում է «հայցադիմում ներկայացնելու իրավունք ակնհայտորեն չունենալը» եզրույթը:

Հայտնի է, որ հայցը նյութաիրավական և դատավարական հասկացություն է, որի նյութաիրավական կողմն արտահայտվում է հայցվորի կողմից պատասխանողին ներկայացվող իրավական պահանջի մեջ, իսկ դատավարական կողմը դատարանին հասցեագրված պահանջն է՝ քննել և լուծել կողմերի միջև ծագած վեճը, իսկ հայցադիմումը հայցի արտահայտման արտաքին ձևն է:

Սա նշանակում է, որ անձը «**հայցադիմում ներկայացնելու իրավունք չունեցող**» պետք է համարվի թե՛ այն դեպքում, երբ գոյություն չունի համապատասխան նյութաիրավական պահանջի իրավունքը, թե՛ այն դեպքում, երբ այդպիսի իրավունքն իրեն չի պատկանում և վերջինս իրավական շահագրգռվածություն չունի:

Մասնավորեցնելով՝ ստացվում է, որ եթե ինչպես բուն հայցադիմումի, այնպես էլ դրան կից փաստաթղթերի ընդհանրական ուսումնասիրությունը դատարանի համար ակնհայտ են դարձնում, որ վարչա-

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

կան մարմնի իրավական ակտերի, գործողությունների կամ անգործության վիճարկման և դրանց հետևանքով պատճառված վնասի հատուցման պահանջներն անհիմն են կամ այդպիսի պահանջի իրավունքը հայցվորին չի պատկանում, ապա վերջինս կարող է չքննարկել ներկայացված պահանջը և անձին չտրամադրել պաշտպանության միջոցներ, որոնք օբյեկտիվորեն պետք է բավարար լինեին վնասի հատուցմանը հասնելու համար:

«Սահմանադրական դատարանը իր թիվ ՍԴՈ-1022 որոշմամբ անդրադարձել է վերը նշված հարցերին և արձանագրել հետևյալը. «Օրենսգրքի վիճարկվող դրույթում «ակնհայտորեն» բառի ամրագրմամբ օրենսդիրը նպատակ է հետապնդել հայցադիմումի ընդունելիության փուլում ստուգելու ոչ թե նյութական իրավունքի խախտման առկայությունը, այլ ենթադրյալ խախտված իրավունքը տվյալ անձին պատկանելու հանգամանքը, այսինքն՝ հայցվորի՝ «շահագրգիռ անձ» հանդիսանալու հանգամանքը:» [24, կետ 7] «Վճռաբեկ դատարանը թիվ ՎԴ/3477/05/13 վարչական գործով 2014 թվականի դեկտեմբերի 26-ին կայացված որոշմամբ հայտնել է նույնատեսակ դիրքորոշում:

Սահմանադրական դատարանի նշված որոշումից հետևում է, որ «հայցադիմում ներկայացնելու իրավունք ակնհայտորեն չունենալը» եզրույթը վերաբերում է միայն անձի մոտ հայց ներկայացնելու իրավական շահագրգռվածության առերևույթ բացակայությանը: Այլ կերպ ասած՝ ի սկզբանե պարզ է, որ ներկայացված հայցը չի վերաբերում հայցվորի իրավունքներին և պարտականություններին: Միաժամանակ եթե անգամ առաջին հայացքից ակներև է, որ նյութական առումով անձի հայցը հիմնազուրկ է, վերջինիս պետք է տրամադրվեն պաշտպանության բոլոր միջոցները, որոնք ընդհանուր առմամբ կարող են հանգեցնել անձի ենթադրաբար խախտված իրավունքի վերականգնմանը:

Մեր գնահատմամբ «Սահմանադրական և վճռաբեկ դատարանները «Վարչական դատավարության օրենսգրքի 80-րդ հոդվածի 1-ին մասի 5-րդ կետին տվել է նեղ մեկնաբանություն՝ առանց անդրադառնալու հայցի՝ որպես հայցվորի կողմից պատասխանողին դատական խողովակով ուղղված նյութաիրավական պահանջ լինելու հանգամանքին: Գտնում ենք, որ «Վարչական դատավարության 80-րդ հոդվածի 1-ին մասի 5-րդ կետով սահմանված նորմի տառացի մեկնաբանությունից բխում է, որ դատարանը կարող է մերժել հայցադիմումը վա-

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

րոյթ ընդունելը՝ սահմանափակելով անձի դատարանի մատչելիության իրավունքը նաև այն դեպքում, երբ հայցադիմումի և կից փաստաթղթերի ուսումնասիրությունից **ակնհայտ է**, որ ներկայացված պահանջը նյութական իրավունքի տեսանկյունից անհիմն է: Այդ ակնհայտությունն առաջին հերթին արտահայտվում է առանց վարչական մարմնի ակտը վերացված լինելու կամ այդպիսի պահանջ ներկայացնելու վնասի հատուցման պահանջով դատարանին դիմելու մեջ:

Խնդրի մեկ այլ դրսևորման հանդիպում ենք ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 1087.2 հոդվածի 9-րդ մասում: [25] Ըստ նշված դրույթի՝ անձը հանրային իշխանության կողմից ոչ նյութական վնասի հատուցման պահանջ դատարանին կարող է ներկայացնել միայն այն դեպքում, երբ դրան զուգահեռ ներկայացվել է նաև հանրային իշխանության սուբյեկտների իրավական ակտերը, գործողությունները կամ անգործությունը ոչ իրավաչափ ճանաչելու մասին հիմնական պահանջը կամ դրանք նախկինում արդեն իսկ ճանաչվել են ոչ իրավաչափ:

Առկա է հանրային իշխանության գործունեության օրինականության կանխավարկածը և մինչև այն չի հերքվել օրինական ուժ ունեցող պետական ակտով, վնասի հատուցման պահանջը նյութաիրավական իմաստով **կլինի ակնհայտ անհիմն**, ի սկզբանե ակներև կլինի, որ նման պահանջի բավարարման որևէ իրական հնարավորություն չկա: Դատարանը վնասի հատուցման առանձին պահանջը կքննի, եթե նախօրոք համապատասխան մարմնի ակտը ճանաչվել է ոչ իրավաչափ. հակառակ դեպքում վնասի հատուցման առանձին հայցը վարույթ ընդունելը կմերժի:

Հիմք ընդունելով վերը նշվածը՝ գտնում ենք, որ ներպետական մակարդակում հնարավոր չարաշահումից խուսափելու համար պետությունները պարտավոր են պաշտպանության միջոց տրամադրելու հնարավորություն սահմանել **առաջին հայացքից հետագա ուսումնասիրման կարիք ունեցող (նյութաիրավական և վարույթային իմաստով ակնհայտ անհիմն չհամարվող)** բոլոր պահանջներով, որոնք կարող են նաև վերաբերել վնասի հատուցմանը:

Միայն ներկայացված իրավիճակում պետության կողմից ակնհայտ անհիմն պահանջի մասով պաշտպանության միջոց ունենալու իրավունքի սահմանափակումը կդիտվի իրավաչափ, և վնասի հատուցման հիմնական իրավունքի խախտում չի արձանագրվի: Մնացած բոլոր

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ղեպքերում ազգային օրենսդրությամբ վնասի հատուցման իրավունքի բացակայությունն, ինչպես նաև դատարանի կամ այլ իրավասու մարմնի առջև արդյունավետ ընթացակարգի բացակայությունը կհանգեցնի վնասի հատուցման իրավունքի խախտմանը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Մարդու իրավունքների և հիմնական ազատությունների պաշտպանության 1950 թ.-ի եվրոպական կոնվենցիա, https://www.gov.am/u_files/file/kron/2%20EuoroConvent-Arm.pdf,
2. *Silver and others v United Kingdom*, ECHR 25 march 1983, § 113, Series A No 61, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57577>,
3. *Aksoy v Turkey*, 18 december 1996, (Application no. 21987/93), §95, ECHR-VI, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58003>,
4. *Keenan v United Kingdom*, no. 27229/95, §123, 130-133, ECHR 2001-III, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59365>,
5. *Poghosyan v Armenia*, no. 22999/06, §45-48, ECHR 2012, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111416>,
6. *Kudla v Poland*, [GC], no. 30210/96, § 157-158, ECHR 2000-XI, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58920>
7. *Iovchev v Bulgaria*, no. 41211/98, §144-148, ECHR 2 february 2006, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72246>,
8. *Čonka v Belgium*, no. 51564/99, §75 ECHR 5 February 2002, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60026>,
9. *Wassink v Netherlands*, no. 12535/86, ECHR 27 September 1990, §36-38, A 185-A, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57635>
10. *Brogan and others v United Kingdom*, no. 11209/84; 11234/84; 11266/84; 11386/85, ECHR 29 november 1988, § 66-67, A 145-B, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57450>
11. *Teymurazyán v Armenia*, no 17521/09, §77-79, ECHR 2018, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-181598>
12. Jacobs, White and Ovey, 2010. The European Convention on Human Rights 5th edition, New York: Oxford University Press,
13. 6 ղեկտեմբերի 2015 թ.-ի փոփոխություններով ՀՀ սահմանադրություն, arlis.am,

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

14. ՀՀ սահմանդրական դատարանի 7 նոյեմբերի 2017 թ.-ին կայացված ՍԴՈ-1383 որոշում
<http://www.concourt.am/armenian/decisions/common/2017/pdf/sdv-1383.pdf>
15. ՀՀ սահմանդրական դատարանի 10 դեկտեմբերի 2010 թ.-ին կայացված ՍԴՈ-929 որոշում,
<http://www.concourt.am/armenian/decisions/common/2010/pdf/sdv-929.pdf>
16. ՀՀ սահմանդրական դատարանի 10 մարտի 2016 թ.-ին կայացված համար ՍԴՈ-1257 որոշում
<http://www.concourt.am/armenian/decisions/common/2016/pdf/sdv-1257.pdf>
17. *Jacobsson v Sweden*, 25 October 1989, § 78. ECHR, Series A no. 163, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57423>
18. *Leander v Sweden*, 26 March 1987, § 77. ECHR, Series A no. 116, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57519>,
19. *Boyle and Rice v UK*, 27 April 1988, § 52,55. ECHR, Series A no.131, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57446>
20. *Bubbins v UK*, no. 50196/99, § 170, 177, ECHR 2005-II, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68548>
21. *Powell and Rayner v UK*, 21 February 1991, § 33. ECHR, Series A no. 172, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57622>
22. Françoise J. Hampson, The concept of an "Arguable Claim" under Article 13 of the European Convention on Human Rights; The international and Comparative Law Quarterly, Vol. 39, No. 4 (Oct., 1990)
23. ՀՀ վարչական դատավարության օրենսգիրք ընդունված 05.12.2013 թ.-ին <https://www.arlis.am>
24. ՀՀ սահմանդրական դատարանի 12.04.2012 թվականին կայացված համար ՍԴՈ-1022,
<http://www.concourt.am/armenian/decisions/common/2012/pdf/sdv-1022.pdf>
25. ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրք ընդունված 05.05.1998 թ.-ին <https://www.arlis.am>

PROBLEMS OF LIMITATION OF FUNDAMENTAL RIGHT TO
COMPENSATION

Arman Grigoryan

EU, Chair of Law, Postgraduate student

In this article, an attempt is made to show the bond between the constitutional right to compensation and the rights to a fair trial and an effective remedy. In light of the mentioned link issues of the limitation of the fundamental right to compensation are presented taking into consideration the relevant practice of the European Court of Human Rights. The article seeks to show the possible impact of Conventional provision about manifestly ill-founded claims on domestic law.

Keywords: *damages, legal remedy, right to compensation, limitation of rights, manifestly ill-founded claims.*

ПРОБЛЕМЫ ОГРАНИЧЕНИЯ ОСНОВНОГО ПРАВА НА
ВОЗМЕЩЕНИЕ ВРЕДА

Арман Григорян

ЕУ, кафедра Правоведения, аспирант

В данной статье была предпринята попытка показать связь между конституционным правом на возмещение вреда и правами на справедливое судебное разбирательство и эффективное средство правовой защиты. В свете указанной связи представлены проблемы ограничения основного права на возмещение вреда, учитывая практику Европейского суда по правам человека. Попытались показать возможное влияние конвенционного положения о явно необоснованной жалобе на внутреннее законодательство.

Ключевые слова: Ущерб, средство правовой защиты, право на компенсацию, ограничение права, явно необоснованное требование.

Ընդունվել է պրիմարությամբ՝ 16.10.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 15.11.2019թ.

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՐՏԱՏԻՐՈՋ ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺԱՌԱՆԳԱՏՈՒ-ՊԱՐՏԱՊԱՆԻ ՄԱՀՎԱՆ ԴԵՊՔՈՒՄ

Ջոհրակ Ապրեսյան

ԵՀ, իրավագիտության ամբիոն, ասպիրանտ
Zohrak.Apresyan@gmail.com +374 93 410593

Հոդվածում խոսվում է ժառանգաբարության արտադրանքի մասին դեպքում վերջինիս պարտավորություն կողմից պահանջներ ներկայացնելու ժամկետի և կարգի, ինչպես նաև պարտավորություն իրավունքների պաշտպանության և նրա պահանջների բավարարման հնարավոր եղանակների մասին: Միևնույն ժամանակ փյալ հոդվածում ուշադրություն է հրավիրվում այն հանգամանքին, որ օրենսդրական ներկայիս կարգավորումների պայմաններում ժառանգաբարության արտադրանքի մասին պարագայում վերջիններիս պարտավորություն իրավունքները բավարար չափով պաշտպանված չեն, և վերջիններս, իրենցից անկախ պատճառներով, կարող են չստանալ ունեցած պահանջների բավարարում:

Հիմնաբաներ. Սեփականության իրավունք, պահանջի իրավունք, ժառանգելու իրավունք, ժամկետի բացթողումը հարգելի ճանաչում, պարտավոր, պարտապան:

Ֆիզիկական անձանց իրավահաջորդության ամենատարածված տեսակը ժառանգումն է: Հաշվի առնելով տվյալ ինստիտուտի կարևորությունը՝ Սահմանադրության 60-րդ հոդվածի 2-րդ մասը սահմանում է, որ ժառանգելու իրավունքը երաշխավորվում է [1]: Թեև այն նախատեսված է սեփականության իրավունքը կարգավորող հոդվածում, այն չի հանդիսանում սեփականության իրավունքի իրավագործություն: Սակայն ժառանգելու իրավունքի իրականացումը հանդիսանում է սեփականության իրավունքի ծագման համար իրավաբանական փաստ:

Ժառանգության ինստիտուտն առավել մանրամասն կարգավորում է ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքը (այսուհետ՝ Օրենսգրք), որի 1184-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ ժառանգության դեպքում մահացածի գույքը (ժառանգությունը) անփոփոխ վիճակում, որպես միասնական ամբողջություն, անցնում է այլ անձանց (համապարփակ իրավահաջորդություն), եթե այլ բան նախատեսված չէ սույն օրենսգրքի կանոններով

[3]: Իսկ ժառանգության զանգվածի մեջ է մտնում ժառանգության բացման օրը ժառանգատուին պատկանող գույքը՝ ներառյալ դրամը, արժեթղթերը, գույքային իրավունքները և **պարտականությունները**:

Վերոնշյալ նորմերից հետևում է, որ ժառանգատուի մահից հետո վերջինիս պատկանող գույքերից և գույքային իրավունքներից բացի ժառանգներին են անցնում նաև ժառանգատուի պարտականությունները: Հետևապես, ժառանգության ընդունումը ժառանգի համար չի սահմափակվում միայն ակտիվների ընդունմամբ: Վերջինս ժառանգված գույքի շրջանակներում կրում է նաև պարտականություններ ժառանգատուի **պարտատերերի հանդեպ**: Նման պարտականություն է սահմանում Օրենսգրքի 1244-րդ հոդվածը, որի 1-ին մասի համաձայն՝ ժառանգները, ժառանգության իրավունքի վկայագիրը ստանալուց հետո, իրենց անցած գույքի արժեքի սահմաններում հատուցում են ժառանգության հետ կապված ծախսերը [3]: Ընդ որում՝ Օրենսգրքը սահմանում է ժառանգատուի պարտատերերի կողմից իրենց պահանջները ներկայացնելու ժամկետները և հասցեատերերին: Այսպես՝

*Պարտատերերն իրավունք ունեն ժառանգության բացման օրվանից **վեց ամսվա** ընթացքում ներկայացնել իրենց պահանջները:*

*Պահանջները, մինչև ժառանգների կողմից ժառանգության իրավունքի վկայագիր ստանալը, կարող են ներկայացվել ժառանգությունն ընդունած **ժառանգին կամ կրակակատարին, իսկ նշված անձանց բացակայության դեպքում՝ ժառանգության բացման վայրի նոտարին**: [3]*

Նախ անդրադառնանք ժառանգատուի պարտատերերի կողմից պահանջ ներկայացնելու ժամկետին: Օրենսգրքով սահմանվում է ժառանգատուի պարտատերերի կողմից պահանջ ներկայացնելու վեցամսյա ժամկետ, որը **սկսում է հոսել ժառանգատուի մահվան օրվանից**: Նման ժամկետի սահմանումից հետևում է, որ դրա ավարտից հետո ներկայացված ժառանգատուի պարտատերերի պահանջները ենթակա չեն բավարարման: Նման դիրքորոշում է արտահայտել նաև Վճռաբեկ դատարանը, որը թիվ 3-1778(ՎԴ) արձանագրել է. «(...) ժառանգության իրավունքի վկայագիր ստանալուց հետո ժառանգը ժառանգատուի պարտքերով պարտավորների առջև իրեն անցած գույքի սահմաններում կարող է կրել պարտավորություններ, եթե ժառանգության բացումից վեցամսյա ժամկետում (կամ մինչև ժառանգության ի-

րավունքի վկայագիր ստանալը) պարտավորերի կողմից իրեն պահանջ է ներկայացվել: **Պահանջների ներկայացման համար սահմանված վեցամսյա ժամկետի ավարտից հետո ներկայացված պահանջները,** « **քաղաքացիական օրենսգրքի 1244-րդ հոդվածի 1-ին կետով սահմանված կարգով, ենթակա չեն բավարարման, քանի որ մինչև ժառանգության իրավունքի վկայագիր ստանալը պահանջի ներկայացման դեպքում միայն ժառանգը կարող էր որոշել ժառանգությունն ընդունելու նպատակահարմարությունը**»: [8]

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ վերոնշյալ 6-ամսյա ժամկետը սկսում է հոսել ժառանգության բացման օրվանից և դրա բացթողումն օրենսդրության համաձայն հանգեցնում է պարտատիրոջ պահանջ ներկայացնելու իրավունք դադարման՝ ծագում է տրամաբանական հարց. իսկ ինչ է՞ տեղի ունենում պարտատիրոջ պահանջի իրավունքի հետ, եթե վերջինս չգիտեր և չէր էլ կարող իմանալ պարտապանի մահվան մասին: Տրամաբանորեն պարտատերը նման դեպքերում պետք է հնարավորություն ունենա առնվազն դատական կարգով հարգելի ճանաչել իր կողմից պահանջի ներկայացման օրենքով սահմանված ժամկետի բացթողումը: Սակայն Օրենսգիրքը ժառանգատուի պարտատիրոջը նման հնարավորություն չի տալիս: Ավելին՝ անդրադառնալով պարտատիրոջ կողմից պահանջ ներակայացնելու ժամկետի բացթողման հարցին՝ « **Կճռաբեկ դատարանը հաստատում է նման հնարավորության բացակայությունը՝ օրենքով նման կարգավորման բացակայության պայմաններում: Այսպես՝ Կճռաբեկ դատարանը թիվ ԱՐԱԴ/0416/02/13 որոշմամբ արձանագրում է. «Ընդ որում, Կճռաբեկ դատարանը հարկ է համարում ընդգծել, որ « **քաղաքացիական օրենսգրքի 1243-րդ հոդվածով սահմանված ժամկետը դասվում է իրավադարեցնող ժամկետների շարքին, ինչը նշանակում է, որ այդ ժամկետի բացթողումը հանգեցնում է պարտատիրոջ իրավունքի կորստի: Այսպես՝ գործնականում չի բացառվում, որ ժառանգությունը բացվելուց հետո ժառանգատուի պարտավորերը կարող է որոշակի փակական ժամանակ օբյեկտիվորեն չիմանալ պարտապանի մահվան մասին: Մինչդեռ ինչպես « **քաղաքացիական օրենսգրքի 1243-րդ հոդվածը, այնպես էլ ժառանգության հետ կապված ծախսերը հատուցելուն վերաբերող մյուս իրավանորմերն այդ կապակցությամբ որևէ բացառություն չեն նախատեսում: Ավելին, « **օրենսդրությունը չի նախատեսում նաև համապատասխան անձի մահվան մասին տեղյակ չլինելու հիմքով********

պահանջարիրոջ կողմից ժառանգներին պահանջ ներկայացնելու ժամկետը բաց թողնելու պարճառը հարգելի համարելու և (կամ) այդ ժամկետը վերականգնելու հնարավորություն:

Ելնելով վերոգրյալից՝ Վճռաբեկ դատարանն արձանագրում է, որ ժառանգության բացման օրվանից վեց ամսվա ընթացքում պարտավորե-րերի կողմից **պահանջները չներկայացնելու դեպքում նրանք զրկվում են հետագայում պարտապանի ժառանգների դեմ իրենց պահանջները ներկայացնելու իրավունքի իրացման հնարավորությունից**»: [9]

Նման կարգավորումների պայմաններում պարտատիրոջ իրավունքների պաշտպանությունը ողջամտորեն հայտնվում է կասկածի տակ, քանի որ վերջինիս իրավունքը կարող է դադարել իրենից անկախ հանգամանքներում, որոնք ինքը ոչ մի կերպ չի կարող հաղթահարել:

«Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին» կոնվենցիայի (այսուհետ՝ Կոնվենցիա) 1-ին արձանագրության 1-ին հոդվածի համաձայն՝ *յուրաքանչյուր ֆիզիկական կամ իրավաբանական անձ իրավասու է անարգել օգտվելու իր գույքից: Ոչ ոքի չի կարելի զրկել նրան գույքից, բացառությամբ ի շահ հանրության և այն պայմաններով, որոնք նախատեսված են օրենքով ու միջազգային իրավունքի ընդհանուր սկզբունքներով*: [2]

Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը շարժական և անշարժ գույքի (rights in rem), ինչպես նաև մտավոր սեփականությունից բացի՝ Կոնվենցիայի իմաստով որպես գույք է դիտարկում նաև պարտավորական հարաբերություններում անձանց նկատմամբ ունեցած պահանջները (rights in personam): Mario DE NAPOLES PACHECO v/BELGIUM գործով (գանգատ թիվ 7775/77) Կոմիտեն 05.10.1978 որոշմամբ հաստատեց, որ պահանջը կարող է հանդիսանալ գույք: **Պահանջը կոդիտարկվի որպես պաշտպանված սեփականություն**, եթե դրա ճանաչման համար բոլոր անհրաժեշտ պայմանները բավարարված լինեն [10, page 12]:

«Սահմանադրական դատարանը թիվ ՍԴՈ-741 որոշմամբ նշում է. «Սահմանադրության 31 հոդվածով երաշխավորված՝ սեփականության իրավունքի պաշտպանությունը տրամադրվում է այն անձանց, ում սեփականության իրավունքն օրենքով սահմանված կարգով արդեն իսկ ճանաչված է, կամ ովքեր օրենքի ուժով ունեն **սեփականության իրավունք ձեռք բերելու օրինական ակնկալիք**» [5]: Իսկ օրինական ակնկալիքի հիմքը միայն օրենքը չէ: Անձը կարող է նման ակնկալիք

ունենալ նաև կնքված պայմանագրից, այլ գործարքից կամ իրադարձությունից:

Վերոգրյալից հետևում է, որ պարտատիրոջ՝ այլ անձի նկատմամբ պահանջի իրավունքը ենթակա է պաշտպանության այնպես, ինչպես անձի սեփականության իրավունքը: Հետևապես, այդ իրավունքի պաշտպանության նկատմամբ ենթակա են կիրառման սեփականության իրավունքի պաշտպանության երաշխիքները:

ՀՀ սահմանադրության 60-րդ հոդվածի 1-ին և 4-րդ մասերի համաձայն՝ *յուրաքանչյուր ոք ունի օրինական հիմքով ձեռք բերած սեփականությունն իր հայեցողությամբ փրկապետելու, օգտագործելու և փոփոխելու իրավունք: Ոչ ոք չի կարող զրկվել սեփականությունից, բացառությամբ դատական կարգով՝ օրենքով սահմանված դեպքերի:* [1]

ՀՀ սահմանադրական դատարանը թիվ ՍԴՈ-1140 որոշմամբ արձանագրում է. «Ինչպես միջազգային իրավական, այնպես էլ սահմանադրական մակարդակներով հաստատագրված է հանրային իշխանության պոզիտիվ պարտականությունը՝ ապահովել **սեփականության իրավունքի անձեռնմխելիության երաշխիքներ**, մասնավորապես.

առաջին՝ առանց որևէ խտրականության ճանաչել և պաշտպանել սեփականության իրավունքն անկախ դրա դրսևորման ձևերի,

երկրորդ՝ երաշխավորել սեփականության իրավունքի պաշտպանությունը՝ նախադրյալներ ստեղծելով սեփականատիրոջ կողմից օրինական հիմքով իրեն պատկանող գույքի ազատ փրկապետման, օգտագործման և փոփոխման, ինչպես նաև սեփականության բոլոր ձևերի ազատ զարգացման և հավասար իրավական պաշտպանության համար,

երրորդ՝ Սահմանադրությամբ կանխորոշված նպատակով սահմանել սեփականության իրավունքի իրացման ազատության օրենքով թույլատրելի շրջանակը,

չորրորդ՝ երաշխավորել օրենքով սահմանված դեպքերում՝ դատական կարգով անձին սեփականությունից զրկելու, ինչպես նաև հանրության գերակա շահերի ապահովման նպատակով սեփականությունը հարկադիր օտարելու և նախնական ու համարժեք փոխհատուցում ապահովելու վերաբերյալ սահմանադրաիրավական պահանջների կատարումը»: [7]

Վերոնշյալից հետևում է, որ պետությունը պարտավոր է երաշխավորել սեփականության իրավունքի պաշտպանությունը, որը նախնա-

ռաջ իրականացվում է այդ իրավունքի իրացման համար անհրաժեշտ իրավական ընթացակարգեր սահմանելով: Իսկ տվյալ դեպքում պարտատիրոջ համար անձանց 6-ամսյա ժամկետ սահմանելը՝ առանց որոշակի հանգամանքներում դրա բացթողումը վերականգնելու հնարավորության ուղղակիորեն զրկում է պարտատիրոջն իր սեփականության իրավունքից՝ համարելով տվյալ իրավունքը դադարած:

Իսկ ՀՀ սահմանադրական դատարանն իր ՍԴ-903 որոշմամբ անդադարձել է սեփականության իրավունքի զրկման հատականիշներին՝ մասնավորապես նշելով. «սեփականությունից զրկելու ինստիտուտին բնորոշ են հետևյալ **հիմնական պարտադիր տարրերը**.

- սեփականությունից զրկելու դեպքում տեղի է ունենում սեփականատիրոջ կամքին և համաձայնությանը հակառակ տվյալ գույքի նկատմամբ իր սեփականության իրավունքի **անհատույց դադարեցում**,
- սեփականությունից զրկումը կիրառվում է որպես **պատասխանատվության միջոց**,
- սեփականությունից զրկելու դեպքում տեղի է ունենում տվյալ գույքի նկատմամբ սեփականատիրոջ ունեցած՝ տիրապետման, տնօրինման և օգտագործման իրավագործությունների միաժամանակյա և լիակատար դադարում՝ **առանց շարունակականության երաշխավորման**»: [6]

Տվյալ դեպքում տեղի է ունենում ժառանգատուի պարտատիրոջ սեփականության իրավունքը կազմող իրավագործությունների լիակատար, միաժամանակյա և **անհատույց դադարում՝ առանց շարունակականության երաշխավորման**, ինչը հանդիսանում է սեփականատիրոջ նկատմամբ **բացասական հետևանք** ժառագության բացման օրվանից 6-ամսյա ժամկետում պահանջ չներկայացնելու համար: Այսինքն՝ պարտատեր-սեփականատերը պատասխանատվություն է կրում՝ սեփականության իրավունքից զրկման տեսքով, Օրենսգրքով սահմանված ժամկետում պահանջ չներկայացնելու համար: Իսկ վերջինս կարող էր նաև չիմանալ ժառանգատու-պարտապանի մահվան մասին, ինչը ողջամտորեն կզրկեր սեփականատիրոջը իր պահանջը ներկայացնելու հնարավորությունից: Իսկ առնվազն տվյալ դեպքում ստացվում է, որ սեփականատերը կրում է պատասխանատվություն (զրկվում է սեփականության իրավունքից) իրենից անկախ հանգա-

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

մանքներում՝ մեղքի բացակայության պայմաններում: Իսկ նման պատասխանատվության սահմանումն ուղղակիորեն հակասում է Սահմանադրության 60-րդ հոդվածի 1-ին և 4-րդ մասերին:

Հաշվի առնելով վերոգրյալը՝ գտնում ենք՝ օրենքով ուղղակիորեն պետք է նախատեսվի, որ ժառանգատուի-պարտապանի մահվան դեպքում նրա պարտատերը իրավունք ունի հարգելի ճանաչել վեցամսյա ժամկետի բացթողումը, եթե վերջինս ապացուցում է, որ չգիտեր և ողջամտորեն չէր կարող իմանալ ժառանգատու-պարտապանի մահվան մասին:

Միևնույն ժամանակ անհրաժեշտ է նշել, որ Վճռաբեկ դատարանը իր ԱՐԱԴ/0416/02/13 որոշմամբ անդարադարձ է կատարել ժառանգատուի պարտատերերի կողմից պահանջներ ներկայացնելու վերջնաժամկետի սահմանման նպատակին՝ մասնավորապես նշելով. «Յուրաքանչյուր դեպքում իր ժառանգման իրավունքն իրացնելիս ժառանգը պետք է հստակ պարկերացում ունենա ինչպես ժառանգության զանգվածի մեջ մտնող գույքի կազմի, այնպես էլ ժառանգատուի պարտավորությունների վերաբերյալ: Եթե ժառանգության զանգվածի կազմը, որպես կանոն, պարզ է լինում ժառանգի համար, այլ է իրավիճակը ժառանգատուի պարտավորությունների պարագայում: Վերջիններիս վերաբերյալ որոշակի պարկերացում ժառանգը կարող է ունենալ միայն այն դեպքում, երբ օրենքով սահմանված ժամկետում պարտավերերի կողմից ներկայացվեն համապատասխան պահանջներ: Նման պայմաններում Վճռաբեկ դատարանը գտնում է, որ օրենսդիրը, ժառանգատուի պարտավերերի համար սահմանելով պահանջների ներկայացման վերջնաժամկետ, ըստ էության, **նախադրյալներ է ապահովել ժառանգի համար ժառանգության զանգվածի մեջ մտնող գույքի և ժառանգատուի պարտավորությունների հաշվառմամբ որոշելու իր՝ ժառանգման իրավունքի իրացման հարցը**»: [9]

Գտնում ենք, որ անդրադառնալով ժառանգի՝ պարտավորությունների հաշվառմամբ ժառանգման իրավունքի իրացման կամ դրանից հրաժարման հարցին, Վճռաբեկ դատարանը այն չի դիտարկել ժառանգատուի պարտատերերի սեփականության իրավունքի սահմանափակման տեսանկյունից: Տվյալ դեպքում առկա է անարդար հարաբերակցություն պարտատիրոջ պահանջի իրավունքի (սեփականության իրավունքի) և ժառանգի՝ ժառանգելու իրավունքի իրացման միջև: Եթե նույնիսկ ժառանգը առկա պարտավորությունների մասին իմանա միայն

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ժառանգությունն ընդունելուց հետո (վեց ամսվա ընթացքում պարտատերը պահանջ չի ներկայացրել), վերջինս այդ պարտավորություններով պատասխանատվություն կարող է կրել միայն ժառանգված գույքի շրջանակներում: Այսինքն՝ որպես այդպիսին, պարտավորությունների առկայության պարագայում էլ վերջինս չի հայտնվի ավելի անբարենպաստ իրավիճակում, քան եթե չընդուներ ժառանգությունը: Իսկ ժառանգատուի պարտատիրոջ համար բացասական հետևանքներն ակնառու են: Հետևապես՝ գործող դատական պրակտիկայում առկա պարտավորությունների հաշվառմամբ ժառանգությունն ընդունելու կամ չընդունելու ժառանգի որոշման հարցը գերակայում է պարտատեր-սեփականատիրոջ սեփականության իրավունքի նկատմամբ, ինչն ուղղակիորեն խախտում է սեփականատիրոջ՝ Սահմանադրության 6-րդ հոդվածով ամրագրված հիմանական իրավունքը: Հաշվի առնելով վերոգրյալը՝ գտնում ենք, որ կողմերի իրավունքների միջև հարաբերակցությունը դատական պրակտիկայում ճիշտ չէ որոշված:

Ինչ վերաբերում է Օրենսգրքի 1243-րդ հոդվածի 2-րդ մասին, ապա այն սահմանում է այն անձանց շրջանակը, որոնց պարտատերերը կարող են ներկայացնել իրենց պահանջները: Սակայն, ինչպես իրավագիտորեն նշում է Վճռաբեկ դատարանը, օրենսդիրը չի սահմանել այդ պահանջները ներկայացնելու կարգը: Հետևապես պարտատերը պետք է իրավունքն իրացնի այնպիսի եղանակով, որով հնարավոր է ապացուցել 1243-րդ հոդվածի 2-րդ մասով նախատեսված սուբյեկտներին (ժառանգին կամ կտակակատարին, իսկ նշված անձանց բացակայության դեպքում՝ ժառանգության բացման վայրի նոտարին) ժառանգատուի պարտավորությունների վերաբերյալ տեղեկացնելու փաստը:

Խնդիրը կայանում է նրանում, որ 1244-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ 1242-րդ հոդվածով նախատեսված ծախսերը (պարտատիրոջ պահանջը համարվում է 3-րդ հերթի ծախս) հատուցում է ժառանգը ժառանգության **վկայագիր ստանալուց հետո**: Իսկ ժառանանձները կարող են ժառանգությունն ընդունել փաստացի տիրապետմամբ (առանց պարտատերերի իմացության) կամ ժառանգներ կարող են ընդհանրապես չլինել: Նման պայմաններում հարց է առաջանում, թե երբ և ինչպես պետք պարտատերը բավարարում ստանա ժառանգատուի գույքից: Իսկ ժառանգների բացակայության պարագայում ժառանգական զանգվածը հանդիսանում է **որևէ մեկի իրավունքով չձանրաբեռնված**

գույք՝ անժառանգ գույք, և փոխացնվում է ժառանգության բացման վայրի համայնքի սեփականությանը:

Հաշվի առնելով, որ համայնքի սեփականությանը փոխանցված անժառանգ գույքը հանդիսանում է որևէ իրավունքով չճանրաբեռնված՝ պարզ է դառնում, որ պարտատիրոջ պահանջը պետք է բավարարվի մինչ այդ պահը: Սակայն օրենսդիրը չի սահմանում պարտատիրոջ պահանջի բավարարման հստակ կարգ: Իսկ Սահմանադրության 75-րդ հոդվածի համաձայն՝ *հիմնական իրավունքները և ազատությունները կարգավորելիս օրենքները սահմանում են այդ իրավունքների և ազատությունների արդյունավետ իրականացման համար անհրաժեշտ կարգավորական կառուցակարգեր և ընթացակարգեր* [1]: Հետևապես, առկա է օրենքի որոշակիության խնդիր կապված պարտատիրոջ սեփականության իրավունքի իրականացման հետ:

Հաշվի առնելով վերոգրյալը՝ անհրաժեշտություն է առաջանում հստակ կարգավորել ժառանգատու-պարտապանի մահվան դեպքում պարտատիրոջ պահանջների բավարարման կարգը՝ վերջիններիս սեփականության իրավունքի իրականացման տեսանկյունից: Բոլոր դեպքերում այն պետք է իրականացվի մինչ գույքի անժառանգ ճանաչվելը: Կարծում ենք, որ ժառանգների բացակայության դեպքում (նաև նրանց կողմից ժառանգության վկայագիր ստանալու դիմում չներկայացնելու դեպքում) պարտատերերի պահանջները պետք է բավարարվեն ժառանգության զանգվածի մեջ մտնող գույքից այն բանից հետո, ինչ պարտատիրոջ պահանջի անվիճելիությունը հաստատվում է նոտարի կողմից կամ դատական կարգով:

Ամփոփելով վերոգրյալը՝ հանգում ենք այն եզրակացության, որ՝

1. Անհրաժեշտ է սահմանել ժառանգատու-պարտապանի մահվան դեպքում պարտատիրոջ կողմից Օրենսգրքի 1243-րդ հոդվածով նախատեսված պահանջ ներկայացնելու համար 6-ամսյա ժամկետի բացթողումը հարգելի ճանաչելու և բացթողնված ժամկետը վերականգնելու հնարավորություն: Պարտատիրոջ համար նման հնավորության բացակայությունը պետք է մեկնաբանվի որպես պարտատիրոջ սեփականության իրավունքի խախտում,

2. Անհրաժեշտ է սահմանել ժառանգատու-պարտապանի մահվան դեպքում պարտատիրոջ պահանջների բավարարման հստակ կարգ այն

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

դեպքում, երբ Օրենսգրքով սահմանված ժամկետում ժառանգության վկայագիր ստանալու դիմում որևէ անձի կողմից չի ներկայացվել:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. ՀՀ Սահմանադրություն (06.12.2015թ. փոփոխություններով)
2. «Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին» կոնվենցիա (ընդունված՝ 04.11.1950թ.)
3. ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրք (ընդունված՝ 05.05.1998թ.)
4. Mario DE NAPOLES PACHECO v/BELGIUM գործով (գանգատ թիվ 7775/77) Կոմիտեի 05.10.1978թ. որոշումը
5. ՀՀ սահմանադրական դատարանի թիվ ՍԴՈ-741 որոշումը
6. ՀՀ սահմանադրական դատարանի թիվ ՍԴՈ-903 որոշումը
7. ՀՀ սահմանադրական դատարանի թիվ ՍԴՈ-1140 որոշումը
8. Վճռաբեկ դատարանի թիվ 3-1778(ՎԴ) որոշումը
9. Վճռաբեկ դատարանի թիվ ԱՐԱԴ/0416/02/13 որոշումը
10. The European Convention on Human Rights and property rights, Council of Europe, 1998

ЗАЩИТА ПРАВА СОБСТВЕННОСТИ КРЕДИТОРА В СЛУЧАЕ СМЕРТИ НАСЛЕДОДАТЕЛЯ-ДОЛЖНИКА

Зорак Апресян

ԵՄ, кафедра Правоведения, аспирант

В статье рассматриваются сроки и порядок предъявления требований кредитором в случае смерти наследодателя-должника, а также защиты прав кредитора и возможные способы удовлетворения его требований. В то же время, в этой статье обращается внимание на тот факт, что в соответствии с действующими законодательными положениями, в случае смерти наследодателя-должника, права их кредиторов недостаточно защищены, и они, по независящим от них причинам, могут не получить удовлетворение своих требований.

Ключевые слова: право собственности, право требования, право наследовать, признание уважительным причин пропуска срока, кредитор, должник.

THE PROTECTION OF CREDITOR'S RIGHT OF OWNERSHIP IN CASE
OF DEATH OF THE DEBTOR-DONOR BY INHERITANCE

Zohrak Apresyan

EU, Chair of Law, Postgraduate student

The article discusses the period and procedure of presentation of claims by the creditors in case of the debtor-donor's death as well as the problem of the protection of creditor's rights and the possible methods of satisfying his demands. In addition, attention is drawn to the fact that under the current legislative arrangements, the rights of the creditors are not sufficiently protected in case of the debtor-donor's death, and the creditor's claims may not be satisfied.

Keywords: right of ownership, right of demand, right to inherit, recognition of reasons of letting time as compelling, creditor, debtor.

Ընդունվել է պայագրության՝ 23.10.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 20.11.2019թ.

**ՁԵՌՔԵՐՄԱՆ ՎԱՂԵՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ
ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՁԵՌՔԵՐՄԱՆ ՀԻՄՔ**

Շուշանիկ Ավագիմյան

ԵՀ, իրավագիտության ամբիոն, հայցորդ
avagimianshushan@gmail.com, +374 77 093496

Հողվածը նվիրված է սեփականության իրավունքի ձեռքբերման հիմքերից՝ ձեռքբերման վաղեմությանը: Հողվածում ներկայացվել են սույն թեմայի վերաբերյալ սահմանադրաիրավական կարգավորումները, անդրադարձ է կատարվել ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի և ՀՀ Սահմանադրական դատարանի նախադեպային իրավունքին: Տեսության և իրավակիրառ պրակտիկայի համադրմամբ հողվածում վեր են հանվել ձեռքբերման վաղեմության որպես սեփականության իրավունքի ձեռքբերման հիմքի իրավական կարգավորումներն, ինչպես նաև իրավակիրառ պրակտիկայում նկատելի հիմնախնդիրները: Ներկայացվել են ներպետական օրենսդրության փոփոխության վերաբերյալ առաջարկություններ:

Հիմնաբառեր. սեփականության իրավունք, սեփականության իրավունքի ձեռքբերման հիմք, ձեռքբերման վաղեմություն, փիրապետում, փնօրինում, օգտագործում:

Ձեռքբերման վաղեմությունը որպես սեփականության իրավունքի հնագույն ինստիտուտներից մեկը, այսօր ոչ միայն չի կորցրել իր արդիականությունը, այլև նոր բովանդակություն և նշանակություն է ստացել, ինչով էլ պայմանավորված ՀՀ-ում իրականացվող օրենսդրական բարեփոխումների համատեքստում, տնտեսվարման շուկայական օրենքների ձևավորման և սեփականության իրավունքի առկայության ու ընդլայնման արդի պայմաններում ավելի է արժևորվում ձեռքբերման վաղեմության, որպես քաղաքացիաիրավական շրջանառությունում սեփականության իրավունքի ճանաչման ձևերից մեկի գիտագործնական ուսումնասիրությունը:

ՀՀ Սահմանադրության 10-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ Հայաստանի Հանրապետությունում ճանաչվում և հավասարապես պաշտպանվում են սեփականության բոլոր ձևերը [1]:

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՀ Սահմանադրության 60-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն է՝ յուրաքանչյուր ոք ունի օրինական հիմքով ձեռք բերած սեփականությունն իր հայեցողությամբ տիրապետելու, օգտագործելու և տնօրինելու իրավունք [1]:

ՀՀ Սահմանադրության 60-րդ հոդվածի 1-ին մասով սահմանված անձի սեփականությունն իր հայեցողությամբ տիրապետելու, օգտագործելու, տնօրինելու և կտակելու իրավասությունները ամրագրում են սեփականության իրավունքի բովանդակությունը կազմող այն իրավազորությունների ամբողջությունը, որոնք օրենքով պատկանում են սեփականատիրոջը՝ որպես սեփականության սուբյեկտիվ իրավունքի կրողի, և ուրվագծում սեփականության իրավունքի իրականացման սահմանները:

Սեփականատիրոջ իրավազորությունների մատնանշված եռամիասնականությունն ունի գիտագործնական կարևոր նշանակություն [2, էջ 119]:

Այն ապահովում է իրի նկատմամբ սեփականատիրոջ լիակատար գերիշխանությունը, նրա և սեփականության ազատությունը: [2, էջ 153-154]

Սեփականության իրավունքի վերաբերյալ ամրագրված սահմանադրաիրավական նորմերի իրականացումը երաշխավորվում է ոչ միայն վերոնշյալ հոդվածներով, այլև Սահմանադրությամբ ամրագրված այլ հոդվածներով ևս (տե՛ս ՀՀ Սահմանադրության 74-րդ, 76-րդ, 184-րդ հոդվածները և այլն): Սեփականության իրավունքի իրականացման հետ կապված հարաբերություններն իրենց իրավական կարգավորումն են ստացել նաև Հայաստանի Հանրապետությունում ընդունված մի շարք այլ իրավական ակտերով [9, էջ 360], որոնք սահմանում են սեփականության իրավունքի բովանդակությունը, սեփականության իրավունքի սուբյեկտներին, սեփականության իրավունքի սահմանափակումների թույլատրելի շրջանակները, սեփականության իրավունքն իրականացնելու և պաշտպանելու պայմանները և կարգը, գույքի նկատմամբ իրավունքներ ունեցող այլ անձանց շահերի պաշտպանության մեխանիզմները:

Ձեռքբերման վաղեմության՝ որպես սեփականության իրավունքի ձեռքբերման հիմքի վերաբերյալ իրավակարգավորումները տեղ են գտել ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքում: Այն նախատեսում է գույքի

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

նկատմամբ սեփականության իրավունքի ճանաչման մի շարք հնարավորություններ, որոնցից մեկն էլ ձեռքբերման վաղեմությունն է: Այն հանդիսանում է գույքի նկատմամբ սեփականության իրավունքի ճանաչման լայն կիրառություն ունեցող առավել արդյունավետ միջոց:

Ներկայումս մեզանում իրավագիտության մեջ կարևորվում է այս ինստիտուտին վերաբերվող օրենսդրական համակարգի կատարելագործման, ձեռքբերման վաղեմության ուժով սեփականության իրավունքի ճանաչման ինստիտուտի գիտագործնական ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև նրա դերի ու էության վերլուծության և կանոնակարգման խնդիրը [3]:

Ձեռքբերման վաղեմության ինստիտուտը նպատակ ունի իրավաբանական նշանակություն հաղորդել գոյություն ունեցող փաստացի հարաբերություններին և նպաստել քաղաքացիական շրջանառության կայունությանը:

«Քաղաքացիական օրենսգրքի 178-րդ հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ տիրագուրկ անշարժ գույքի նկատմամբ սեփականության իրավունքը կարող է ձեռք բերվել ձեռքբերման վաղեմության ուժով (հոդված 187): Սույն նորմը չի կիրառվում ինքնակամ կառույց հանդիսացող անշարժ գույքի նկատմամբ [7]:

Սույն օրենսգրքի 187-րդ հոդվածի համաձայն՝ 1.Քաղաքացին կամ իրավաբանական անձը, որն անշարժ գույքի սեփականատեր չէ, սակայն այն տասը տարվա ընթացքում բարեխղճորեն, բացահայտ և անընդմեջ տիրապետում է որպես սեփական գույք, այդ գույքի նկատմամբ ձեռք է բերում սեփականության իրավունք (ձեռքբերման վաղեմություն):

2. Տիրապետման վաղեմությունը վկայակոչող անձը կարող է իր տիրապետման ժամկետին միացնել այն ժամանակը, որի ընթացքում այդ գույքին տիրապետել է այն անձը, որի իրավահաջորդն է ինքը:

3. Մինչև ձեռքբերման վաղեմության ուժով գույքի նկատմամբ սեփականության իրավունք ձեռք բերելը գույքը որպես սեփականություն տիրապետող անձն իրավունք ունի պաշտպանել այն երրորդ անձանցից, որոնք գույքի սեփականատերը չեն և օրենքով կամ պայմանագրով նախատեսված այլ հիմքով դրա նկատմամբ չունեն տիրապետման իրավունք:

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

4. Անշարժ գույքի նկատմամբ սեփականության իրավունքը ձեռքբերման վաղեմության ուժով գույքը ձեռք բերած անձի մոտ ծագում է այդ իրավունքի պետական գրանցման պահից [7]:

«Քաղաքացիական օրենսգրքի 187-րդ հոդվածի 1-ին մասի վերլուծությունից հետևում է, որ ձեռքբերման վաղեմության ուժով սեփականության իրավունքի ձեռքբերման համար անհրաժեշտ է մի շարք վավերապայմանների միաժամանակյա առկայությունը: Մասնավորապես՝

1. տիրապետումը պետք է լինի բարեխիղճ: Տիրապետման բարեխիղճությունը գնահատվում է գույքը անձի փաստացի տիրապետմանը անցնելիս: Գույքն անձի փաստացի տիրապետմանը պետք է անցնի առանց որևէ բռնության գործադրման: Տիրապետողի մոտ պետք է առկա լինի այն համոզմունքը, որ նա գույքը ձեռք է բերում օրինական հիմքերով: Տիրապետումը պետք է հիմնված լինի այնպիսի փաստի հիման վրա, որը տիրապետողին կարող է տալ բավարար հիմքեր ենթադրելու, որ նա այդ գույքը տիրապետելու է որպես սեփականություն;

2. փաստացի տիրապետողը գույքը պետք է տիրապետի որպես սեփականը, այսինքն՝ գույքը փաստացի տիրապետողը պետք է մասնակցի գույքի կառավարմանը, հոգ տանի դրա պահպանման համար, ինչպես իր սեփական գույքի դեպքում: Անձը պետք է գույքը տիրապետի ինչպես սեփականը նաև երրորդ անձանց հետ հարաբերություններում;

3. տիրապետումը պետք է լինի 10 տարի և անընդմեջ: Այսինքն՝ 10 տարվա ընթացքում գույքի տիրապետումը չպետք է ընդհատվի: Տիրապետումը կարող է ընդհատվել կամ տիրապետողի կամքով, երբ նա հրաժարվում է գույքի հետագա տիրապետումից (գույքը դուրս է գալիս նրա տիրապետումից), կամ գույքի սեփականատիրոջ կամ այլ անձանց գործողություններով, որոնք ուղղված են գույքը վերադարձնելուն;

4. տիրապետումը պետք է լինի բացահայտ, այսինքն՝ փաստացի տիրապետողը գույքը չպետք է տիրապետի երրորդ անձանցից գաղտնի եղանակով [4]:

Վերը շարադրվածից հետևում է, որ ձեռքբերման վաղեմությունն օրենքով նախատեսված որոշակի ժամկետի լրանալու և որոշակի պայմանների պահպանման ուժով մեկ անձի կողմից սեփականության իրավունքի ձեռքբերման, իսկ մյուսի համար այդ իրավունքի դադարման միջոց է: Այդ ինստիտուտը թույլ է տալիս փաստի և իրավունքի միջև խզում առաջանալու դեպքում, երբ չտիրապետող սեփականատերն ի-

րեն պատկանող գույքը վերադարձնելու շահագրգռվածություն չի ցուցաբերում, փաստացի տիրապետողին սեփականատեր ճանաչելու միջոցով հաղթահարելու գույքային հարաբերությունների ոլորտում առաջացող անորոշությունը [3]: Ձեռքբերման վաղեմությունը «բոլոր ժամանակաշրջաններում ուղղված է եղել իրավունքում անհստակությունների վերացմանը» [10, շ. 218]:

Վկայակոչված իրավական նորմերի բովանդակությունից ակնհայտ է, որ ձեռքբերման վաղեմության հիմքով անշարժ գույքի նկատմամբ սեփականության իրավունքի ձեռքբերման համար պահանջվում է այդ գույքի՝ որպես սեփական ունեցվածքի բարեխիղճ, բացահայտ, անընդմեջ, տևական տիրապետում:

Այս նախապայմանները բացառում են ուրիշի գույքը որպես սեփականություն ձեռք բերելու հնարավորությունը, որին տիրապետողը տիրապետում և օգտագործում է, մասնավորապես՝ վարձակալության, պահատվության կամ այլ պայմանագրերի հիման վրա, թեկուզև բարեխիղճ, բացահայտ, անընդմեջ և երկարատև, սակայն իր պայմանագրային պարտավորությունների գիտակցմամբ՝ այն համարելով ուրիշի գույք և տիրապետելով ոչ որպես սեփական գույք: Այն կոչված է պաշտպանելու գույքը բարեխիղճորեն տիրապետողի իրավունքները: Միաժամանակ նկատենք, որ ՀՀ քաղ. օր.-ի 187-րդ հոդվածը չի խոչընդոտում սեփականության իրավունքի ճանաչումն ու պաշտպանությունը: Այն նախատեսում է գույքը բարեխիղճորեն, բացահայտ և անընդմեջ տիրապետողի դատական կարգով գույքի նկատմամբ սեփականության իրավունքի ձեռքբերման հնարավորություն [6]:

Սակայն հարկ ենք համարում նշել, որ ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի, ինչպես նաև ՀՀ վճռաբեկ դատարանի նախադեպային որոշումների բովանդակությունից հետևում է, որ ներպետական օրենսդրությամբ ձեռքբերման վաղեմության ուժով սեփականատեր դառնալու հնարավորություն նախատեսված է միայն անշարժ գույք համարվող հողամասերի, ընդերքի մասերի, մեկուսի ջրային օբյեկտների, անտառների, բազմամյա տնկիների, ստորգետնյա և վերգետնյա շենքերի, շինությունների և հողին ամրակցված այն գույքի նկատմամբ, որն անհնարին է հողից անջատել՝ առանց այդ գույքին կամ հողամասին վնաս պատճառելու կամ դրանց նշանակությունը փոփոխելու, դադարելու կամ նպատակային նշանակությամբ հետագա օգտագործելու անհնարինու-

թյան¹ [7]: Ընդ որում, թվարկված օբյեկտների բնույթն այնպիսին է, որ սեփականատեր չհանդիսացող անձը դրանք կարող է տիրապետել, եթե սեփականատերը հրաժարվել է դրանց նկատմամբ սեփականության իրավունքից կամ գույքը թողել է առանց դրա նկատմամբ սեփականության իրավունքը պահպանելու մտադրության կամ կորցրել է գույքի նկատմամբ հետաքրքրությունը և տիրապետողից վերադարձնելու ցանկություն չունի: Այսինքն՝ այդ ինստիտուտի կիրառմամբ սեփականության իրավունք կարող է առաջանալ ինչպես տիրազուրկ անշարժ գույքի նկատմամբ, այնպես էլ այն անշարժ գույքի նկատմամբ, որը սեփականության իրավունքով պատկանում է այլ անձի, բայց սեփականատերը օրենքով սահմանված ժամկետում անտարբեր վերաբերմունք է ցուցաբերում դրա նկատմամբ [8]:

Հետևաբար, եթե գույքի սեփականատերը հրաժարվել է իր իրավունքից կամ երկար ժամանակ իր սեփականության իրավունքը պաշտպանելու գույքն իրեն վերադարձնելու ցանկություն չի դրսևորում, հաշտվել է դրա կորստյան հետ, քաղաքացիական հարաբերություններում հստակություն ապահովելու համար նպատակահարմար է այդ գույքը ճանաչել փաստացի տիրապետողի սեփականությունը [10, շ. 617-618]:

Վերոգրյալից ելնելով՝ կարող ենք փաստել, որ ձեռքբերման վաղեմությունը՝ որպես իրավական ինստիտուտ, ունի զարգացման երկարամյա պատմություն: Այն դեռևս հնագույն ժամանակներից հանդիսացել է գույքի նկատմամբ սեփականության իրավունքի ճանաչման եղանակներից մեկը, սակայն ներկայիս օրենսդրական փոփոխությունների արդյունքում այս ինստիտուտի բովանդակության առանձին բաղադրիչներ ենթարկվել են փոփոխությունների:

Ձեռքբերման վաղեմությունը՝ որպես սեփականության իրավունքի հնագույն ինստիտուտ, այսօր ոչ միայն չի կորցրել իր արդիականությունը, այլև նոր բովանդակություն և նշանակություն է ստացել քաղաքացիաիրավական հարաբերություններում: Միաժամանակ նկատենք, որ իրավակիրառ պրակտիկայում ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի ձեռքբերման վաղեմության ինստիտուտը կարգավորող իրավական նորմերին տրված իրավական բովանդակությամբ հանդերձ, օրենսդրությամբ

---

¹ Մեր այսպիսի դիրքորոշումը բխում է ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 134-րդ հոդվածի իրավական կարագավորումներից:

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ապահովված չեն այս ինստիտուտի լիարժեք կիրառման համար ամբողջական իրավական կարգավորումները, որոնք համահունչ չեն սեփականության իրավունքի իրականացման սահմանադրաիրավական երաշխիքներին:

Հարկ ենք համարում նշել, որ ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 187-րդ հոդվածի կարգավորումն առավելապես իրականացված է շարժական իրերի ձեռքբերման տրամաբանությամբ, ինչն արդեն խնդիր է առաջացնում անշարժ իրերի պարագայում [11], իսկ շարժական գույքի նկատմամբ ձեռքբերման վաղեմության ուժով սեփականության իրավունքի ճանաչման վերաբերյալ իրավակարգավորումներ առկա չեն, ինչն էլ կարող է հանգեցնել այնպիսի իրավիճակի, որ շարժական իրերը կարող են դուրս մնալ քաղաքացիական շրջանառությունից: Հարկ է նկատել, որ ռուս գիտնականների կողմից ևս ընդգծվում է շարժական գույքի քննարկվող հիմքով սեփականության իրավունքի ձեռք բերման իրավակարգավորումների սահմանման անհրաժեշտության մասին և ընդգծվում է Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության փորձը, մասնավորապես վկայակոչվում է Գերմանիայի քաղաքացիական օրենսգրքի 937-րդ հոդվածը, որով նախատեսվում է, որ ձեռքբերման վաղեմության ուժով սեփականության իրավունք կարելի է ձեռք բերել շարժական գույքի նկատմամբ [12c.173]:

Հաջորդ խնդիրը վերաբերում է ՀՀ քաղ. օր. 187 հոդվածով ամրագրված ձեռքբերման վաղեմության հիմքով սեփականատեր դառնալու հնարավորություն ունեցող սուբյեկտներին, մասնավորապես նշված հոդվածը որպես ուբյեկտներ ուղղակիորեն նախատեսում է միայն քաղաքացիներին և իրավաբանական անձանց, անտեսելով պետությանը և համայնքներին: Համաձայնվելով Ա.Հովհաննիսյանի այն դիրքորոշման հետ, որ պետության և համայնքների մասին հիշատակության բացակայությունից չի հետևում, որ պետությունը և համայնքները նման հնարավորությունից օգտվել չեն կարող, իսկ Քաղ. օր. 187 հոդվածի ձևակերպումը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ ձեռքբերման վաղեմությունը կարող է օգտագործվել ցանկացած սուբյեկտի, այդ թվում նաև պետության և համայնքի կողմից, այլ սուբյեկտներին պատկանող անշարժ գույքի սեփականատեր դառնալու, ինչպես նաև պետությանը կամ համայնքին պատկանող անշարժ գույքի նկատմամբ այլ սուբյեկտների սեփականության իրավունքի առաջացման հիմք դառնալ [13, էջ 36]: Այ-

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

նուհանդերձ հաշվի առնելով, այն հանգամանքը, որ նման իրավակարգավորման հստակ բացակայությունը կարող է տարակերպ մեկանբանվել, այն էլ այն պարագայում, որ մեր հանրապետությունում տիրազուրկ գույքի վերաբերյալ դեռևս հստակ իրավական կարգավորումներ առկա չեն, որոշակի դրույթներ նախատեսված էին ՀՀ կառավարության «Ինքնակամ կառուցված շենքերը, շինությունները, ինքնակամ զբաղեցված հողամասերը, տիրազուրկ (լքված) անշարժ գույքը հաշվառելու մասին» 2000 թվականի հուլիսի 27-ի թիվ 422 որոշմամբ որով կարգավորվում էին տիրազուրկ անշարժ գույքերի հաշվառման վերաբերյալ հարաբերությունները, սակայն որևէ իրավական կարգավորում առկա չէ որևէ սուբյեկտի համար չնախատեսելով հաշվառված գույքը պետական կամ համայնքային սեփականություն դարձնելու համար քայլեր ձեռնարկելու պարտականություն, քանի որ հանրահայտ է, փաստն առ այն, որ սեփականության իրավունքը ծագում է պետական գրանցման պահից: Այսպիսի բացթողումը կարող է քաղաքացիական շրջանառության կայունության ապահովման տեսանկյունից խնդիրներ առաջացնել:

Ուստի կարծում ենք, որ անհրաժեշտ է ներպետական օրենսդրությամբ ամրագրել հետևյալ կարգավորումները:

1. պետք է նախատեսել շարժական իրերի նկատմամբ ձեռքբերման վաղեմության ուժով սեփականության իրավունքի ճանաչման հնարավորություն ևս,

2. ձեռքբերման վաղեմության հիմքով սեփականատեր դառնալու հնարավորություն ՀՀ քաղ. օր. 187 հոդվածն ուղղակիորեն նախատեսում է քաղաքացիների և իրավաբանական անձանց համար՝ անտեսելով, որ այդ հնարավորությունից կարող են օգտվել նաև պետությունը և համայնքները, հետևաբար քաղաքացիական շրջանառության կայունության ապահովման տեսանկյունից ավելի նպատակահարմար կլինի օրենսդրությամբ ձեռքբերման վաղեմության հիմքով սեփականատեր դառնալու հնարավորություն ուղղակիորեն նախատեսել նաև պետության և համայնքների համար:

Ընդհանրացնելով նկատենք, որ վկայակոչված օրենսդրական փոփոխությունները կապահովեն արդարացի հավասարակշռություն անձի շահերի ու սեփականության իրավունքի և հանրային շահերի միջև՝ միաժամանակ ապահովելով սեփականության իրավունքի իրականացման սահմանադրաիրավական երաշխիքները:

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. ՀՀ Սահմանադրություն՝ փոփոխված 2015թ. դեկտեմբերի 6-ի հանրաքվեով
2. Скловский К.И. Собственность в гражданском праве, М.: Статут, 2010г., 893стр
3. ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի 23.05.2008թ. թիվ 3-367 (ՎԴ) քաղաքացիական գործով որոշում
4. ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ 3-1435/ՎԴ քաղաքացիական գործով Վ 10.10.2007 թվականի որոշում
5. ՀՀ սահմանադրական դատարանի 21.11.2006թ. թիվ ՍԴԴ-667 որոշումը:
6. ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրք՝ ընդունված 05.05.1998թ.
7. ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի 10.10.2007թ., թիվ 3-1451 քաղաքացիական գործով, 27.03.2008թ. թիվ 3-153 (ՎԴ) քաղաքացիական գործով, 31.10.2008թ., ԵԿԴ/0590/02/08 քաղաքացիական գործերով կայացված որոշումներ
8. Գ. Հարությունյանի, Ա. Վաղարշյանի ընդհանուր խմբագրությամբ, Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ, Եր., «Իրավունք», 2010թ.:
9. Бабаев А. Б., Система вещных прав, М.: Волтерс Клувер, 2006 г. 391стр:
10. Садикова О.Н (под ред.) "Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части первой (постатейный)", М. 2005г. 1066стр
11. ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի սեփականության իրավունքին նվիրված բարեփոխումների վերաբերյալ հայեցակարգ, էջ 3 էլեկտրոնային հղում
http://moj.am/storage/files/legal_acts/legal_acts_1656654513951_sepa_kanutyay_iravunq.pdf 05.11.2019թ.
12. Лазарова М.В., Гозюмов Х.Б., “проблема практического применения института приобретательной давности” М.2017г.
13. Արփինե Հովհաննիսյան, Տիրապետման վաղեմության ուժով սեփականության իրավունքի ձեռքբերման առանձնահատկությունները, «Արդարադատություն», № 2 (2), հունիս, 2009:

ДАВНОСТЬ ПРИОБРЕТЕНИЯ КАК ОСНОВА ПРИОБРЕТЕНИЯ ПРАВА СОБСТВЕННОСТИ

Шушаник Авагимян

ЕУ, кафедра правоведения, соискатель

Статья посвящена основаниям приобретения права собственности- давности приобретения. В статье представлены конституционно-правовые регулирования данной темы, затронуто прецедентное право Кассационного суда РА и Конституционного суда РА. Сопоставляя теорию и правоприменительную практику, в статье выявлены правовые регулирования давности приобретения как основы приобретения права собственности, а также заметные в правоприменительной практике проблемы.

Ключевые слова: право собственности, основание приобретения права собственности, давность приобретения, владение, распоряжение, использование.

LIMITATION OF ACQUISITION AS A BASIS FOR ACQUISITION OF OWNERSHIP

Shushanik Avagimyan

EU, Chair of Law, Researcher

The article deals with one of the problems concerning right of acquisition of property - limitation of acquisition. The article presents the constitutional and legal regulations of the topic, the case law of the court of Cassation and the constitutional court of the Republic of Armenia. Comparing theory and practice, the article reveals the legal regulation of limitation of acquisition as the basis for acquiring ownership rights as well as a significant enforcement problem. Proposals for changes in domestic legislation are made.

Keywords: *ownership, basis of acquisition of ownership, prescription of acquisition, possession, disposal, use.*

Ընդունվել է փափազորության՝ 30.09.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 20.11.2019թ.

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ

ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻԿՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՓՈՐՁԻ ԵՎ ԻՐԱՎԱԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈՒ

Հեղինե Բիշարյան

ԵՀ, մ.գ.թ.

+374 77 047777

Վահե Թորոսյան

ԵՀ Իրավագիտության ամբիոն, ի.գ.թ.

vaxinak91@mail.ru +374 94 400070

Մարդու գիտակցության և աշխարհայացքի ձևավորման վրա կրոնի ազդեցությունը, նախ և առաջ, սկսվում է կրոնական կրթությունից: Որպես Աշխարհիկ պետության հայեցակարգի և հատկապես խղճի և կրոնի ազատության կարևորագույն բաղադրիչ՝ կրթության աշխարհիկության սկզբունքը անքակտելիորեն կապված է կրոնական կրթության հետ: Հողվածում միջազգային փորձի և իրավակարգավորումների հենքի վրա փորձ է արվել լուսաբանել կրթության աշխարհիկության առանցքային խնդիրները և կենսագործման առանձնահատկությունները:

Հիմնաբառեր. կրթության աշխարհիկություն, մարդու հիմնական իրավունքներ և ազատություններ, խղճի ազատության իրավունք:

Այսօր կրթության աշխարհիկությունը շատերի մոտ ընկալվում է որպես եկեղեցու կողմից կրթական համակարգի վրա ունեցած ազդեցության կամ ներգրավվածության բացառում, որը մեր կարծիքով ճիշտ բնորոշում չէ:

Անշուշտ, կրթության աշխարհիկությունը՝ որպես աշխարհիկ պետության հայեցակարգի կարևորագույն բաղադրիչ, փոխկապակցված է կրոնական կրթության հետ: Այդ փոխկապակցվածության հիմքում ամրագրված է այն գաղափարը, որ կրթության աշխարհիկությունը և կրոնական կրթությունը ոչ թե հակադիր բևեռներ են, այլ միմյանց փոխլրացնող և փոխապայմանավորող գործոններ: Այդուհանդերձ, հիշյալ հասկացությունները դառնում են անհամատեղելի, երբ պետական կրթական հաստատություններում տեղի է ունենում կրոնական ուսուցման դոկտրինացում:

Աշխարհիկ կրթության սկզբունքը լիարժեք պատկերացնելու համար հարկ է դիտարկել դրան առնչվող միջազգային իրավական ակտերը և քննության առնել արտասահմանյան որոշ երկրների փորձը:

Այսպես, ՄԱԿ-ի «Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրով» հաստատվում է. «*կրթությունը պետք է նպաստի փոխըմբռնմանը, հանդուժողականությանը և բոլոր ժողովուրդների, ռասայական և կրոնական խմբերի միջև բարեկամությանը...*» [1]: Հռչակագրի սույն դրույթները թույլ են տալիս հանրակրթական դպրոցներում դասավանդել կրոնի և էթիկայի ընդհանուր պատմություն, եթե այն անցկացվում է անկողմնակալ և օբյեկտիվ [17]:

Բացի այդ, ՄԱԿ-ի «Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին» միջազգային դաշնագրի համաձայն՝ «...մասնակից պետությունները պարտավորվում են հարգել ծնողների և համապատասխան դեպքերում օրինական խնամակալների ազատությունը՝ ապահովելու իրենց երեխաների կրոնական ու բարոյական դաստիարակությունը սեփական համոզմունքներին համապատասխան» [2]:

Իսկ ՄԱԿ-ի «Երեխայի իրավունքների մասին» կոնվենցիայի 14-րդ հոդվածը սահմանում է. «Մասնակից պետությունները հարգում են մորքի, խղճի և կրոնի ազատության՝ երեխայի իրավունքը: Մասնակից պետությունները հարգում են ծնողների և, համապատասխան դեպքերում, օրինական խնամակալների պարտականությունները՝ իր իրավունքներն իրականացնելիս երեխային ղեկավարելու նրա զարգացող ընդունակություններին համապատասխան մեթոդով...»: Նույն կոնվենցիայի 29-րդ հոդվածում ասվում է. որ «երեխայի կրթությունը պետք է ուղղված լինի ...գ) երեխայի ծնողների, նրա մշակութային ինքնատիպության, լեզվի և արժեքների, երեխայի բնակության երկրի **ազգային արժեքների**, նրա ծագման երկրի և իր սեփական քաղաքակրթությունից տարբեր քաղաքակրթությունների հանդեպ հարգանքի դաստիարակմանը» [3]:

Միաժամանակ, ՄԱԿ-ի «Ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանության մասին» Շրջանակային կոնվենցիայի համաձայն՝ «կողմերը պետք է խրախուսեն հանդուժողականություն և մշակույթների միջև երկխոսության մթնոլորտը և պետք է արդյունավետ քայլեր ձեռնարկեն իրենց տարածքներում բնակվող բոլոր անձանց միջև, անկախ նրանց էթնիկական, մշակութային, լեզվական կամ կրո-

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ

նական պարկանելությունից, փոխադարձ հարգանքը, փոխըմբռնումը և համագործակցությունը խթանելու համար, մասնավորապես, կրթության, մշակույթի և լրատվական միջոցների բնագավառներում» [4]:

Այսպիսով պարզ է դառնում, որ միջազգային իրավունքը որևէ խոչընդոտ չի սահմանում կրթական համակարգում կրոնական ուղղվածության կրթության համար, եթե այն հիմնված է հանդուրժողականության, ազգային ինքնատիպության հարգման, անկողմնակալության, օբյեկտիվության և այլ սկզբունքների վրա:

Ինչ վերաբերում է արտասահմանյան պետությունների ուսումնական հաստատություններում կրոնական ուղղվածության առարկայի դասավանդման հարցին, ապա հարկ է նշել, որ այն լուծվում է տարբեր կերպ: Կրոնական կրթությունը կարող է թույլատրվել ինչպես կրոնական կազմակերպություններին պատկանող մասնավոր հաստատություններում, այնպես էլ պետական կրթահամալիրներում: Սրա կողքին կա հակառակ մոտեցումը, երբ կրոնական կրթությունը պետական կրթական համակարգում առհասարակ արգելվում է: Այլ կերպ ասած մի շարք պետությունների հանրակրթական դպրոցներում դասավանդվում է կրոնական ուղղվածության առարկա, բայց առանձին պետությունների հանրային դպրոցներում կրոնական առարկայի դասավանդումն ուղղակի արգելված է: Օրինակ, նման արգելք սահմանվել է Չինաստանում, Ճապոնիայում, Մոնղոլիայում¹, որտեղ կրթադաստիարակչական գործընթացը մեծապես հենվում է բարոյականության, ազգային-սովորության պատկերացումների և բարքերի վրա:

Միաժամանակ, կան երկրներ, որտեղ կրոնական կրթությունը պարտադիր կրթական ծրագրերի շրջանակում ներառված է հանրակրթական հիմնական ծրագրերում, մասնավորապես, խոսքը Գերմանիայի, Թուրքիայի, Ավստրիայի և Կիպրոսի մասին է: «Իսլամի հիմունքներ» առարկան պարտադիր կերպով ուսուցանվում է արաբական աշխարհի բազմաթիվ երկրներում, ինչպես նաև Չեչնիայում, Հյուսիսային Օսեթիայում և այլուր: Անշուշտ, կան նաև երկրներ, որտեղ կրոնական կրթությանը զուգահեռ սահմանվում են այլընտրանքներ՝ բարոյական, փիլիսոփայական առարկաների տեսքով, ինչպես, օրինակ Ռուսաստանում:

¹ Մոնղոլիայում թեև օրենսդրությամբ երաշխավորված է բուդդայական կրոնի գերիշխող կարգավիճակը, այնուամենայնիվ հանրակրթական համակարգում արգելվում է կրոնական կրթությունը:

նում, Վրաստանում, Իտալիայում, Ֆինլանդիայում, Բելգիայում, Լյուքսեմբուրգում: Իսկ, Հունգարիայում, Լատվիայում և Լիտվայում պետական իրավասու մարմինները՝ կրոնական կրթության իրականացման առանձնահատկությունների մասով, կրոնական կազմակերպությունների հետ համատեղ որոշումներ են ընդունում:

Ասվածի համատեքստում, առանձին երկրների կրթության աշխարհիկության ոլորտը կարգավորող օրենսդրության համեմատական վերլուծության արդյունքների հիման վրա կարելի է ներկայացնել հետևյալ նկատառումները.

Այսպես, **Բելգիայի** Սահմանադրության 24-րդ հոդվածի համաձայն. «Պետական իշխանությունների կողմից կազմակերպված դպրոցները մինչև պարտադիր դպրոցական ուսուցման ավարտը ընտրության հնարավորություն են սահմանում ճանաչված կրոններից որևէ մեկի և ոչ կրոնադավանական բարոյականության դասավանդման միջև» [8]:

Հունաստանում կրոնական կրթությունը՝ որպես դպրոցական պարտադիր առարկա մեծապես պայմանավորված է Հույն ուղղափառ եկեղեցու պատմական ազդեցությամբ և պետական կարգավիճակով: Սակայն, ինչպես երևում է, պետական եկեղեցու դավանանքը չընդունող ծնողները ունեն հիշյալ դասընթացներից իրենց երեխաներին ազատելու հնարավորություն:

Գերմանիայում, ինչպես արդեն նշվեց, դպրոցներում կրոնական ուսուցումը պարտադիր է: Ընդ որում, Հիմնական օրենքի 7-րդ հոդվածի 3-րդ կետը ամրագրել է, որ. «Կրոնական ուսուցումը հանրային դպրոցներում, բացառությամբ ոչ կրոնադավանական դպրոցների, պարտադիր առարկա է: Առանց պետության հսկողության իրավունքին վնաս պատճառելու, կրոնական ուսուցումն իրականացվում է կրոնական համայնքների սկզբունքներին համապատասխան: Ոչ մի ուսուցիչ չի կարող պարտավորված լինել իր կամքին հակառակ իրականացնելու կրոնական ուսուցում» [9]: Ընդ որում կրոնական առարկայի պարտադիր լինելը չի բացառում կամավորության սկզբունքը: Մասնավորապես նույն հոդվածի 2-րդ կետում ամրագրվում է ծնողների կամ օրինական ներկայացուցիչների իրավունքը որոշելու իրենց երեխայի կրոնական դաստիարակության հարցը: Այս ամենից բացի, ուշագրավ է նաև, որ գերմանական որոշ հոդերում սահմանված է կրոնական առարկա ընտրելու հնարավորություն: Մասնավորապես, Բեռլինի հանրակրթական

դպրոցներում կրոնական առարկայի ուսուցումը կրում է ֆակուլտատիվ բնույթ, իսկ 2006 թվականից դասավանդվող «Բարոյագիտություն» առարկան՝ արդեն համարվում է պարտադիր:

Այնուհետև, աշխարհիկ պետություն համարվող **Ղազախստանը** նույնպես ճանաչում է կրթության աշխարհիկ սկզբունքը: Այսպես, «Կրոնական գործունեության և կրոնական կազմակերպությունների մասին» Ղազախստանի Հանրապետության օրենքի 3-րդ հոդվածի 4-րդ մասի համաձայն. «Ղազախստանի Հանրապետության կրթական և դաստիարակության համակարգը, բացառությամբ հոգևոր (կրոնական) կրթական կազմակերպությունների, առանձնացված է կրոնից և կրոնական միավորումներից և ունի աշխարհիկ բնույթ»² [12]:

Իսկ, **Ռուսաստանի Դաշնության** «Կրթության մասին» Դաշնային օրենքի 3-րդ հոդվածի 6-րդ մասը սահմանում է կրթական գործունեություն իրականացնող պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմիններում կրթության աշխարհիկ բնույթը³ [13]:

Քննարկվող խնդրի վերաբերությամբ հստակ դիրքորոշում է առկա **Լիտվայի** Սահմանադրության 40-րդ հոդվածում, որտեղ նույնպես սահմանվում է կրթության աշխարհիկ բնույթը՝ «Պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների կրթադաստիարակչական բնույթի հաստատությունները ունեն աշխարհիկ բնույթ: Այդ հաստատություններում ծնողների ցանկությամբ ուսուցանվում է «Աստծո Օրենքը» [10]:

---

² Բացի այդ, 2010 թվականին Ղազախստանում ֆակուլտատիվ կարգով (ըստ ցանկության) մտցվեց «Կրոնագիտության հիմունքներ» առարկան: Ղազախստանի Հանրապետության կրթության և գիտության նախարարի հրամանի համաձայն՝ 2016 թվականին Ղազախստանի միջնակարգ դպրոցների 9-րդ դասարաններում պարտադիր կարգով ներմուծվեց «Աշխարհիկությունը և կրոնագիտության հիմունքները» առարկան, որի դասավանդումը վերապահվեց միայն հատուկ պատրաստվածություն անցած պատմության ուսուցիչներին:

³ 2012 թվականին ՌԴ հանրակրթական բոլոր դպրոցներում ներմուծվեց «Կրոնական մշակույթի և աշխարհիկ էթիկայի հիմունքները» ուսումնական առարկան: Վերջինս ներառում է վեց մոդուլներ՝ ըստ ցանկության որևէ մեկն ընտրելու հնարավորությամբ: Դրանք են՝ «Ուղղափառ մշակույթի հիմունքները», «Իսլամական մշակույթի հիմունքները», «Բուդդայական մշակույթի հիմունքները», «Հուդայական մշակույթի հիմունքները», «Համաաշխարհային կրոնական մշակույթների հիմունքները», «Աշխարհիկ էթիկայի հիմունքները»:

Առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում **Հնդկաստանի** Սահմանադրության 28-րդ հոդվածը, որը ամրագրում է կրոնի դասերին հաճախելու և որոշ ուսումնական հաստատություններում ժամերգություն կատարելու ազատությունը. «ոչ մի կրոնական դասավանդում չպետք է տեղի ունենա այն ուսումնական հաստատություններում, որոնք գոյատևում են պետական միջոցների հաշվին, պետության կողմից ճանաչված կամ պետական միջոցների հաշվին գոյատևող ուսումնական հաստատություն այցելող որևէ անձի չի կարելի պարտադրել հաճախել այնտեղ անցկացվող կրոնի դասերին կամ ներկա գտնվել ժամերգությանը, եթե այդ անձը կամ նրա անչափահաս լինելու պարագայում նրա խնամակալը չի տվել իր համաձայնությունը»

Այնուհետև, **Մեքսիկայի** Սահմանադրության 24-րդ հոդվածը սահմանում է, որ «երաշխավորվում է դավանանքի ազատությունը, որի սկզբունքներով պետք է առաջնորդվի կրթությունը, իսկ վերջինս չպետք է ընդհանրություն ունենա որևէ կրոնական ուսմունքի հետ, այն պետք է հիմնված լինի գիտության առաջընթացի վրա, ծառայի տգիտության և նրա հետևանքների՝ ստրկության, ֆանատիզմի, և նախապաշարմունքների դեմ պայքարին» [11]:

Իտալիայում պետությունը ֆինանսավորում է կաթոլիկ կրթությունը: Ամեն տարի հատուկ գրությամբ ծնողները տեղեկացնում են՝ արդյո՞ք ցանկանում են, որ իրենց երեխան հաճախի կաթոլիկ կրթության դասերին կամ դիմում են ներկայացնում հրաժարվելու մասին: Բացի այդ, Իտալիայում կրոնական առարկա դասավանդող ուսուցիչներին նշանակում է պետությունը՝ հիմնվելով եկեղեցու երաշխավորության վրա, որով հաստատվում է տվյալ ուսուցչի որակավորված լինելու հանգամանքը և պատրաստվածությունը: Առանց այդ համաձայնության, պետական իրավասու մարմինը կարող է զրկել ուսուցչին այդ իրավունքից [6 էջ 388]: Հատկանշական է, որ այս մոտեցումը կիրառելի է բազմաթիվ պետություններում:

Աշխարհիկ կրթության ապահովման տեսանկյունից խնդրահարույց է նաև պետական ուսումնական հաստատություններում կրոնական խորհրդանիշների գործածության հիմնահարցը: Պետք է նկատել, որ այս պարագայում էլ պետությունները որդեգրել են տարաբնույթ մոտեցումներ:

Այսպես, օրինակ, կան երկրներ, որտեղ թույլատրվում է հանրակրթական դպրոցներում կրոնական հագուստ և այլ խորհրդանիշներ կրելը՝ համաձայն իրենց կրոնական համոզմունքների և ավանդույթների (Ռուսաստան, Չեչնիա, Իսրայել, Իրան):

Միաժամանակ, կան պետություններ, որտեղ արգելվում է ուսումնական հաստատությունների ուսուցիչներին [14] կամ դասախոսներին բացահայտ կրել կրոնական խորհրդանիշներ, իսկ աշակերտներին և ուսանողներին՝ ցուցադրել սեփական կրոնական պատկանելությունը (Ֆրանսիայում, Գերմանիայի որոշ հողերում և այլն):

Անհրաժեշտ է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ կրոնական խորհրդանիշների գործածության հիմնահարցը արդիական է հատկապես այն աշխարհիկ պետություններում, որտեղ իսլամը ավանդաբար համարվում է հասարակության գիտակցության ազդեցիկ գործոն (օրինակ, Թուրքիան, Ղազախստանը, Ադրբեջանը)⁴ [5, էջեր 321-322]: Թերևս հարկ է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքին, թե պետության միջամտությունը որքանով է համահունչ իր սահմանած իրավաչափ նպատակին:

Այս առումով ուշագրավ է, որ Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը Լեյլա Սահինի գործով նախադեպային որոշմամբ, հաստատեց Թուրքիայի ուսումնական հաստատություններում գլխաշոր կրելու արգելքի իրավաչափությունը՝ ելնելով այլոց իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության, ինչպես նաև կրթության աշխարհիկ սկզբունքի ապահովման՝ Թուրքիայի Հանրապետության ստանձնած պարտավորություններից [15]: Հետևաբար գլխաշոր կրելու արգելքը կոնվենցիոն իրավակարգավորումների համատեքստում չի կարող

---

⁴ 2008 թվականին Թուրքիայի Հանրապետության «Արդարություն և զարգացում» կուսակցությունը ևս երկու կուսակցությունների հետ սահմանադրական փոփոխությունների փաթեթ ներկայացրեց Խորհրդարան՝ մասնավորապես կրթական և այլ պետական հաստատություններում կանանց և աղջիկների գլխաշոր կրելու արգելքը վերացնելու վերաբերյալ: Սահմանադրության մեջ կատարված սույն փոփոխության սահմանադրականության համապատասխանելիության հարցը վիճարկվեց Թուրքիայի Սահմանադրական դատարանում, որի արդյունքում այն ճանաչվեց Սահմանադրությանը հակասող: Թուրքիայի Սահմանադրական դատարանի այս որոշումը, ըստ էության, բխում էր ժողովրդավարական հասարակարգում **աշխարհիկության սկզբունքի** իրացումը ապահովելու և նրա դերակատարությունը պաշտպանելու առաջնահերթությունից:

դիտարկվել ոչ իրավաչափ միջամտություն կրոնական ազատության իրավունքին:

Հարկ է նկատել նաև, որ աշխարհիկ կրթական հաստատություններում կրոնական խորհրդանիշների ակնհայտ առկայության փաստը ինքնին չի կանխորոշում աշակերտների նկատմամբ տվյալ ուսմունքի պարտադրանք կամ քարոզ [16]: Այս տեսանկյունից արժեքավոր է Իտալիայի դեմ կայացված Ստրասբուրգի դատարանի աղմկահարույց դիրքորոշումը: Եվրոպական դատարանը, սկզբնապես անթույլատրելի էր որակել Իտալիայի հանրակրթական դպրոցներում խաչի պատկերների առկայությունը՝ իբրև դիմողի աթեիստական համոզմունքներին համապատասխան իր երեխաներին դաստիարակելու իրավունքի խախտում: Դատարանի այս մոտեցումը դժգոհության մեծ ալիք էր առաջացրել եվրոպական պետությունների մեծ մասում՝ այդ թվում Հայաստանի Հանրապետությունում: Իտալիայի կառավարությունը իր բողոքում նշել էր, որ խաչի պատկերի խորհուրդը ոչ միայն կրոնական իմաստ կրող, այլև առավելապես ազգային ինքնության հետ աղերսվող մշակութային սիմվոլ է, պետության պատմական ժառանգության կարևոր բաղադրիչ, հետևաբար դրա արգելումը կարող է վնասել բնակչության մեծամասնության կրոնական զգացմունքները: Դատարանի մեծ պալատը վճռի վերանայման արդյունքում կայացրեց տրամագծորեն հակառակ դիրքորոշում՝ նշելով որ հիշյալ տեսարանները չեն կարող միարժեք կերպով կանխորոշել երեխաների կամ նրանց ծնողների կրոնական նախասիրությունները: ***Այս վճռի իրավական և բարոյական արժեքը կարծում ենք այն է, որ ներկայիս ապակրոնականացման, հասարակական գիտակցությունից կրոնի բացառման գործընթացների պարագային քրիստոնեական արժեհամակարգի վրա խարսխված եվրոպան հավատարիմ մնաց իր պատմական ավանդույթներին և մարդու իրավունքների վերաբերյալ գերիշխող լիբերալ մոտեցումները չհակադրեց հասարակության համընդհանուր շահի ակնկալիքներին:***

Այսպիսով, ինչպես նկատեցինք առաձին պետությունները աշխարհիկության սկզբունքի պաշտպանության նպատակով, իրենց հայեցողության սահմանների շրջանակում կարող են արգելել կրոնական իմաստ խորհրդանշող հագուստի և այլ պարագաների գործածությունը [7, էջեր 45-62]:

Նպատակ չհետապնդելով ամբողջությամբ քննարկել կրթության աշխարհիկության ոլորտում տարբեր երկրների օրենսդրության փորձը, անհրաժեշտ է ընդգծել, որ հանրակրթական դպրոցներում կրոնի դասավանդման հարցում չկան միասնական մոտեցումներ: Բացի այդ, կրոնական ուսուցումը աշխարհիկ դպրոցներում առավելապես պայմանավորված է տվյալ պետության և հասարակության կյանքում կրոնի ունեցած ազդեցությամբ և պետական իշխանության որդեգրած գաղափարախոսական ռազմավարությամբ:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի 26-րդ հոդվ. 2-րդ կետ, ընդունվել և հռչակվել է ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի 1948թ. դեկտեմբերի 10-ի 217 Ա (III) բանաձևի համաձայն: Սկզբնաղբյուրը՝ http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/arm.pdf
2. «Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին» միջազգային դաշնագիր, 18-րդ հոդված 4-րդ կետ: Սկզբնաղբյուրը՝ ՀՀՊՏ 1997.12.25/29:
3. «Երեխայի իրավունքների մասին» կոնվենցիա, ընդունվել է ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի 1989թ. նոյեմբերի 20-ի 44/25 բանաձևով և ուժի մեջ է մտել 1990թ. սեպտեմբերի 2-ին: Սկզբնաղբյուրը՝ ՄՊՀՀՊՏ 2008/Հատուկ թողարկում:
4. «Ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանության մասին» Շրջանակային կոնվենցիա, 6-րդ հոդվ. 1-ին կետ, ընդունվել է 01.02.1995թ.: Սկզբնաղբյուրը՝ ՀՀԱԳՆՊՏ 2004.12.20/5(13):
5. **Ռ. Սաֆրաստյան** և ուրիշներ, Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն, բուհական դասագիրք, Եր., 2014թ. 396 էջ:
6. **Понкин И.В.** Правовые основы светскости государства и образования. – М.: Про-Пресс, 2003. 416 с.
7. **Regina Valutyte, Dovile Gailiute**, "The exercise of religious freedom in educational institutions in the light of ecthr jurisprudence," Wroclaw Review of Law, Administration & Economics, Sciendo, 2012 vol. 2(2) էջեր 45-62:

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ

8. Конституция Бельгии, 17.02.1994 года. Սկզբնաղբյուրը՝ <http://worldconstitutions.ru/?p=157>:
9. Конституция ФРГ от 23 мая 1949 г. с последующими изменениями и дополнениями до 20 октября 1997 года. Սկզբնաղբյուրը՝ <http://worldconstitutions.ru/?p=155>:
10. Конституция Литовской Республики 25 октября 1992 года. Սկզբնաղբյուրը՝ <http://worldconstitutions.ru/?p=115>:
11. Конституция Мексиканских Соединенных Штатов, 05.02.1917. Սկզբնաղբյուրը՝ <http://worldconstitutions.ru/?p=51>:
12. Տե՛ս Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 15 июля 2014 года № 281 О внесении изменения в приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 3 апреля 2013 года № 115 «Об утверждении типовых учебных программ по общеобразовательным предметам, курсам по выбору и факультативам для общеобразовательных организаций» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31601763#pos=3;-102:
13. Федеральный закон от 29.12.2012 N 273-ФЗ Об образовании в Российской Федерации//http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_140174/15956ae575273a483e753fc119fb41fc4c37f84/:
14. Case of **Dahlab v Switzerland** (Application No. 42393/98, ECHR 2001-V) Սկզբնաղբյուրը՝ [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-22643"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{):
15. Case of **Leyla Şahin v. Turkey**, (Application no. 44774/98) Strasbourg, France 10 November 2005. Սկզբնաղբյուրը՝ <http://www.tjssl.edu/slomansonb/SahinTurk.pdf>:
16. Case of **Lautsi v. Italy**, 18.03.2011, (Application no. 30814/06): Սկզբնաղբյուրը՝ [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"tabview":\["document"\],"itemid":\["001-95589"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{):
17. CCPR General Comment No. 22: Article 18 (Freedom of Thought, Conscience or Religion) Adopted at the Forty-eighth Session of the Human Rights Committee, on 30 July 1993. Սկզբնաղբյուրը՝ <http://www.refworld.org/docid/453883fb22.html>:

THE PROBLEMS OF SECULARITY OF EDUCATION IN THE LIGHT OF
INTERNATIONAL EXPERIENCE AND LEGAL REGULATIONS

Heghine Bisharyan

EU, PhD in pedagogy

Vahe Torosyan

EU, Chair of Jurisprudence, PhD in Law

The influence of religion on the human mind, the formation of a worldview, first of all, begins with religious education. The principle of secularity of education as the most important component of the concept of secular state and in particular the right to freedom of conscience and religion of a human is inextricably linked with religious education. The article attempts to cover the key issues of secularity of education and the peculiarities of its implementation on the basis of international experience and legal regulations.

Keywords: *education secularity, fundamental human rights and freedoms, right of freedom of conscience.*

ПРОБЛЕМЫ СВЕТСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СВЕТЕ
МЕЖДУНАРОДНОГО ОПЫТА И ПРАВОВЫХ НОРМ

Егине Бишарян

ЕУ, к.пед.н.

Ваге Торосян

ЕУ, кафедра правоведения, к.ю.н

Влияние религии на человеческий разум, формирование мировоззрения в первую очередь начинается с религиозного образования. Принцип светскости образования как наиважнейшего компонента концепции светского государства и, в частности, права на свободу совести и религии человека неразрывно связан с религиозным образованием. В данной статье предпринята попытка осветить ключевые вопросы секуляризма и его особенности образования на основе международного опыта и правовых норм.

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ

Ключевые слова: Светскость образования; основные права и свободы человека; право свободы совести.

Ընդունվել է փայագրության՝ 27.09.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 23.10.2019թ.

**ՄԻՋԱՌԱՐԿԱՅԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԸ ՀԱՆՐԱՀԱՇՎԻ ԵՎ
ԵՐԿՐԱԶԱՓՈՒԹՅԱՆ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԴԱՍԵՆԹԱՑՈՒՄ**

Գագիկ Նիկողոսյան

ՇՊՀ, Մաթեմատիկայի, ֆիզիկայի և ՏՏ ամբիոն, ֆ.-մ. գ. թ.
gagonik@mail.ru, +374 98 457767

Աշխատանքը նվիրված է մաթեմատիկայի դպրոցական դասընթացում հանրահաշվի և երկրաչափության միջառարկայական կապերի ու ուղի հնարավոր դրսևորումների վեր հանմանը: Հոդվածում նախապես հնարավորինս հակիրճ անդրադարձ է կատարվել դիդակտիկայի տեսանկյունից միջառարկայական կապերի էությանն ընդհանրապես, որից հետո առանձնացված և վեր են հանված հանրահաշվական խնդիրների այդ դասերը: Աշխատանքում քննարկված են նաև հանրահաշվի դպրոցական դասընթացում դիտարկվող փոքրեր ոչ փոքային խնդիրներ, որոնց լուծման ընթացքում առաջարկվել են երկրաչափական ապարարի անմիջական կիրառմամբ նոր մոտեցումներ:

Հիմնաբառեր. հանրահաշիվ, երկրաչափություն, միջառարկայական կապեր, դիդակտիկա, հավասարում, արտահայտություն:

Գաղտնիք չէ, որ ուսուցման արդյունավետության, ինչպես նաև կրթության որակի բարձրացման ուղիներից մեկը միջառարկայական կապերի վեր հանումն ու անմիջական կիրառումն է ուսուցման գործընթացում, քանզի այդ կապերի շնորհիվ է, որ դպրոցական դասընթացը դառնում է ամբողջական, իսկ ուսուցումն էլ՝ առավել արդյունավետ և նպատակային:

Միջառարկայական կապերը ժամանակակից աշխարհում գիտության և հասարակության մեջ տեղի ունեցող ինտեգրացիոն գործընթացների անմիջական և կոնկրետ արտացոլանքն են: Այդ կապերը կարևոր դեր են խաղում սովորողների պրակտիկ և տեսական գիտելիքների յուրացման գործընթացում:

Միջառարկայական կապերի վեր հանումն օգնում է սովորողների ձեռք բերված գիտելիքները դարձնել գործնականում առավել իմաստալից և կիրառելի: Այդ կապերը էական դեր են խաղում սովորողների մոտ համակարգային մտածողության զարգացման գործընթացում: Դրանք հնարավորություն են տալիս որևէ ուսումնական առարկայի ուսուցման

արդյունքում ձևավորված կարողությունները և հմտությունները փոխանցել այլ առարկաների բնագավառ:

Դիդակտիկայի տեսակետից միջառարկայական կապերի օգտագործումը որոշակիորեն բարձրացնում է ուսուցման գիտական մակարդակն և նպաստում է մատուցվող նյութի սովորողների կողմից հեշտ յուրացմանը:

Միջառարկայական կապերի մասին Յան Ամոս Կոմենսկին իր «Մեծ դիդակտիկա» աշխատությունում նշում է, որ ուսումնական առարկաների փոխկապակցված ուսուցումը սովորողներին հնարավորություն է ընձեռում բացահայտել ուսումնասիրվող առարկաների և երևույթների միջև եղած կապերը: Հայտնի մանկավարժը մասնավորապես նշում է. *«Ամեն ինչ ամրապնդել բանականության հիմունքներով, նշանակում է ամեն ինչ սովորել՝ մատնացույց անելով պատճառները, այսինքն ոչ միայն ցույց տալ, թե ինչպես է այս կամ այն բանը տեղի ունենում, այլ նաև ցույց տալ, թե ինչու դա այլ կերպ լինել չի կարող: Չէ՞ որ իմանալ որևէ բան, նշանակում է այն ճանաչել իր փոխկապակցության մեջ»* [1, 181-182 էջեր]:

Ըստ էության միջառարկայական կապերն որպես դիդակտիկական հասկացություն կախված են շրջակա միջավայրի և աշխարհի ուսումնասիրման մակարդակից ու դրսևորվում են որպես.

- միջգիտական կապերի արտացոլանք ուսուցման գործընթացում,
- հանրակրթական տարբեր առարկաների ուսումնական նյութերի փոխկապակցվածությունն ապահովող միջոց, որի նպատակն է գիտության տեսական հիմքերի դասավանդման որակի բարելավումը, սովորողների աշխարհայացքի ձևավորումը և զարգացումը,
- ուսումնական առարկաների փոխայամանավորվածությունն ապահովող դիդակտիկական գործոն,
- սովորողների գեղագիտական ճաշակի ձևավորմանը նպաստող գործոն:

Միջառարկայական կապերի մասին իր դիտարժան մոտեցումներն է ներկայացրել նաև հայտնի մանկավարժ Յուրի Կոնստանտինովիչ Բաբանսկին՝ իր «Մանկավարժական աշխատանքների ընտրանի» հայտնի աշխատությունում, որտեղ հեղինակը մասնավորապես նշում է. *«Անկարե-*

լի է մեկ ուսումնական առարկայի շրջանակներում ձգարել ճշգրիտ պատկերացում սրանալ իրականության մեջ րեղի ունեցող այս կամ այն երևույթի մասին, ըստ այդմ նմանօրինակ խնդիրներն անհրաժեշտ է լուծել միջառարկայական ընդհանրացումների միջոցով» [2, 304-305 էջեր]:

Գեղագիտական ճաշակի հետ կապված հարկ է նշել, որ Ն. Ռոշչինան, սովորողների գեղագիտական ճաշակի ձևավորմանը նվիրված իր [3] աշխատությունում, հենվելով մաթեմատիկական գեղեցիկի արտաքին և ներքին գեղագիտության վրա, առանձնացնում է մաթեմատիկայի գեղագիտական զարգացման երեք մակարդակ: Դրանցից առաջինը նա համարում է զգայական կամ տեսողական մակարդակը՝ ի նկատի ունենալով մաթեմատիկական օբյեկտների արտաքին գեղագիտությունը:

Հաջորդ մակարդակը Ն. Ռոշչինան կոչում է այլընտրանքային մակարդակ, ի նկատի ունենալով, որ այս մակարդակը հնարավորություն է ընձեռում գեղեցիկը տեսնել մաթեմատիկական օբյեկտների համեմատության մեջ:

Գեղագիտական ճաշակի ձևավորման և զարգացման վերջին՝ երրորդ մակարդակը Ն. Ռոշչինան կոչում է բարձրագույն մակարդակ, ինչն ըստ նրա, թույլ է տալիս սովորողներին առաջադրված խնդիրների և դրանց լուծումների բազմազանությունից ընտրել հնարավոր «գեղեցիկն» և փաստարկել այդ ընտրությունն, ինչը ենթադրում է մաթեմատիկական օբյեկտների ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին գեղագիտության ընկալում:

Ըստ այդմ ակնհայտ է, որ հանրահաշվի և երկրաչափության միջառարկայական կապերը լավագույնս կարող են նպաստել սովորողների գեղագիտական ճաշակի ձևավորմանն և զարգացմանը, ի ցույց դնելով մաթեմատիկական օբյեկտների ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին գեղագիտությունը:

Այս համատեքստում, արժևորելով առհասարակ ուսուցման պրոցեսում միջառարկայական կապերի վեր հանման կարևորությունն ու օգտակարությունը, ինչպես նաև սովորողների գեղագիտական ճաշակի ձևավորման խնդիրները, սույն աշխատանքում փորձել ենք անդրադառնալ, մասնավորապես, հանրահաշիվ և երկրաչափություն առարկաների միջառարկայական կապերի որոշ դրսևորումների վեր հանմանը:

Ավելորդ չէ նշել, որ հանրահաշվի հանրակրթական կարևորագույն արժեքներից ու առանձնահատկություններից մեկը նրա կիրառությունն

է հարակից ուսումնական առարկաներն ուսումնասիրելու, դրանցում առաջացած օրինաչափությունները հասկանալու և հիմնավորելու մեջ: Այստեղ հատկանշականն այն է, որ բացառությամբ հայոց լեզվի, ուսումնական այլ առարկաների (երկրաչափություն, ֆիզիկա, քիմիա, կենսաբանություն և այլն) հետ հանրահաշվի միջառարկայական կապերում «թելադրող» կողմը հենց հանրահաշիվն է:

Առանձնակի «ամուր» են հատկապես երկրաչափության հետ հանրահաշվի միջառարկայական կապերը, որոնք, չնայած վերը նշած «թելադրող» հանգամանքի, ունեն երկակի բնույթ: Մի կողմից հանրահաշվական գիտելիքը օգտագործվում է երկրաչափական խնդիրներն ու պրոբլեմներն ուսումնասիրելու համար, մյուս կողմից առկա է նաև հակառակ կապը, երբ երկրաչափական խնդիրները լցնում են հանրահաշվական գիտելիքի կիրառման ոլորտը և առարկայական ու առավել հետաքրքիր են դարձնում հանրահաշվական «վերացական» նյութի ուսուցումը:

Սույն աշխատանքը նվիրված է հենց այդ հակառակ կապի հնարավոր կիրառությունների վեր հանմանը:

Ստորև նախ համառոտակի կնշենք երկրաչափական այն «գործիքակազմը» և հանրահաշվական խնդիրների այն դասերը, որոնցում երկրաչափական ապարատը, մեր կարծիքով, կարող է ունենալ իր արդյունավետ և էվրիստիկ կիրառությունը, որից հետո կքննարկենք հանրահաշվի դպրոցական դասընթացում դիտարկվող տարբեր տիպային և ոչ տիպային խնդիրներ և վերջիններիս լուծման համար հակիրճ կնշենք հայտնի հանրահաշվական մոտեցումների մասին ինչպես նաև կառաջարկենք երկրաչափական նոր մոտեցումներ՝ ի ցույց դնելով երկրաչափության ապարատի հնարավոր և օգտակար կիրառությունները հանրահաշվական նյութի ուսուցման պրոցեսում: Ընդ որում անհրաժեշտ է ի նկատի ունենալ, որ առաջարկվող երկրաչափական նոր մոտեցումները կիրառելի են ոչ միայն կոնկրետ դիտարկված առանձին խնդիրների լուծման համար, այլ ընդհանրապես հանրահաշվական խնդիրների վերոգրյալ դասերի համար, ինչու էլ կայանում է աշխատանքի բուն գիտամանկավարժական նորույթը:

Այժմ անցնենք հանրահաշվական խնդիրների առանձին դասերի քննարկմանը:

1. Մոդուլով հավասարումների և անհավասարումների որոշակի դասեր:

Ինչպես գիտենք, հանրահաշվի դպրոցական դասընթացում դիտարկվում են տարբեր տիպի մոդուլով հավասարումներ և անհավասարումներ և մեկից ավել մոդուլ պարունակող հավասարումների կամ անհավասարումների լուծման համար հայտնի հանրահաշվական մոտեցումը այսպես կոչված միջակայքերի եղանակն է [4, 52-54 էջեր], որը որպես մեթոդ էությանմբ բավական պարզ ու կիրառելի լինելով հանդերձ մի քանի մոդուլների պարագայում նաև զգալի ժամանակատարր է:

Ստորև, որոշակի դասի մոդուլով հավասարումների և անհավասարումների համար կառաջարկենք լուծման այլ մոտեցում: Այսպես, ի նկատի ունենալով իրական թվի մոդուլի երկրաչափական մեկնաբանությունը, համաձայն որի կամայական a իրական թվի մոդուլը, դա կոորդինատային ուղղի վրա $A(a)$ կետի՝ սկզբնակետից ունեցած հեռավորությունն է, և հետևյալ երկրաչափական հայտնի, ակնհայտ առնչությունները, այն է՝ միևնույն ուղղին պատկանող կամայական A ; B և X կետերի համար $AX + BX \geq AB$ [5, էջ 87], ընդ որում.

- հավասարության դեպքը տեղի ունի այն և միայն այն դեպքում, երբ X կետը պատկանում է AB հատվածին,
- երբ X կետը չի պատկանում AB հատվածին, ապա $AX + BX = 2XM$, որտեղ M -ը AB հատվածի միջնակետն է,

$|x-a| + |x-b|$ գումարը կարելի է դիտարկել որպես $AX + BX$

հատվածների երկարությունների գումար, որտեղ $A(a)$ -ն, $B(b)$ -ն և

$X(x)$ -ը կոորդինատային ուղղին պատկանող կամայական կետեր են:

Այսպիսի մոտեցման կիրառման արդյունքում $AX + BX = 2XM$ հավասարությունը հնարավորություն է ընձեռում դիտարկվող երկու մոդուլների գումարը փոխարինել իրեն համարժեք մեկ մոդուլով և, ըստ այդմ, համապատասխան հավասարումներում կամ անհավասարումներում խուսափել միջակայքերի եղանակից:

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպես, համաձայն վերը նշածի, օրինակ $|x-a|+|x-b|=r$ հավասարման համար կունենանք հետևյալ դեպքերը.

- երբ $r < |a-b| \Rightarrow x \in \emptyset$,
- երբ $r = |a-b| \Rightarrow x \in [a; b]$, եթե $a < b$ և $x \in [b; a]$, եթե $b \leq a$,
- երբ $r > |a-b|$, ապա տրված հավասարումը համարժեք է

$$2 \cdot \left| \frac{a+b}{2} - x \right| = r, \text{ կամ որ նույնն է՝ } |a+b-2x| = r$$

հավասարմանը:

Հեշտ է նկատել, որ առաջարկվող մոտեցման բազմակի կիրառման արդյունքում, նույն կերպ կարող են լուծվել նաև $|\alpha x - a| + |\alpha x - b| = r$ $|x-a| + |x-b| + |2x-c| = r$,
 $|x-a| + |x-b| + |x-c| + |x-d| = r$ և այլ տիպի հավասարումները կամ համապատասխան անհավասարումները, որոնցում α -ն ($\alpha \neq 0$), a -ն, b -ն, c -ն, d -ն և r -ը կամայական իրական թվեր են:

Օրինակ 1: Լուծել $|x+1| + |x-3| = 6$ հավասարումը [4, էջ 56]:

Լուծում: Ունենք՝

$$|x+1| + |x-3| = 6 \Leftrightarrow |x - (-1)| + |x-3| = 6 \Leftrightarrow |3 + (-1) - 2x| = 6 \Leftrightarrow$$

$$|1-x| = 3 \Rightarrow \begin{cases} 1-x=3 \\ 1-x=-3 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} x=-2 \\ x=4 \end{cases} \Rightarrow x_1 = -2; x_2 = 4:$$

Պատ.՝ $x_1 = -2; x_2 = 4$:

2. Պարամետրական հավասարումների և համակարգերի որոշակի դասեր:

Պարամետրական հավասարումների և համակարգերի լուծման հանրահաշվական հայտնի մոտեցումների հիմքում ընկած է պարամետրից կախված գծային և քառակուսային հավասարումների արմատների գոյության հայտնի բանաձևերը [6, 209-216 էջեր]:

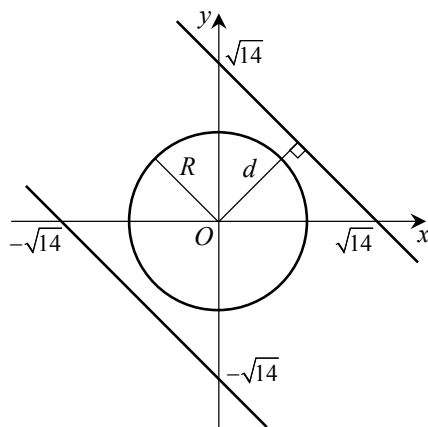
Ի նկատի ունենալով երկրաչափության դպրոցական դասընթացից հայտնի տարբեր երկրաչափական օբյեկտների փոխադարձ դասավորությունների հնարավոր դեպքերը (օրինակ շրջանագծի և ուղղի կամ երկու շրջանագծերի փոխադարձ դասավորության հնարավոր դեպքերը) [7, 40-42 էջեր], մեր կարծիքով պարամետրից կախված բոլոր այն հավասարումները կամ համակարգերը, որոնց երկրաչափական «մեկնաբանությունները» հանգում են, օրինակ, շրջանագծի և ուղղի կամ երկու շրջանագծերի փոխդասավորությունների քննարկմանը, կարող են հեշտությամբ լուծվել երկրաչափական ապարատի անմիջական կիրառման արդյունքում, ինչը հնարավորություն կընձեռի խուսափել վերոգրյալ հանրահաշվական մոտեցումներից:

Օրինակ 2: a պարամետրի n° արժեքների դեպքում

$$\begin{cases} x^2 + y^2 = 2(a+1) \\ (x+y)^2 = 14 \end{cases}$$

համակարգն ունի ճիշտ երկու լուծում [8, էջ 37]:

Լուծում: Հեշտ է նկատել, որ երբ $2(a+1) \leq 0$, ապա տրված համակարգը լուծում չունի, իսկ երբ $2(a+1) > 0$, ապա համակարգի առաջին հավասարումն xOy ուղղանկյուն դեկարտյան

Նկ. 1

կոորդինատային համակարգում կներկայացնի $O(0;0)$ կենտրոնով և $R = \sqrt{2(a+1)}$ շառավղով շրջանագիծ, իսկ երկրորդ հավասարումը՝ $y = -x$ ուղղի նկատմամբ համաչափ և կոորդինատների սկզբնակետից կամ որ նույնն է, շրջանագծի կենտրոնից $d = \sqrt{7}$ չափով հեռացված զուգահեռ ուղիղներ (տես նկ. 1): Պարզ է, որ տրված համակարգը կունենա ճիշտ երկու լուծում այն և միայն այն դեպքում, երբ նշված զուգահեռ ուղիղները կշոշափեն

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ

նշված շրջանագիծը, այսինքն երբ $R = d \Rightarrow \sqrt{2(a+1)} = \sqrt{7} \Rightarrow a = 2,5:$

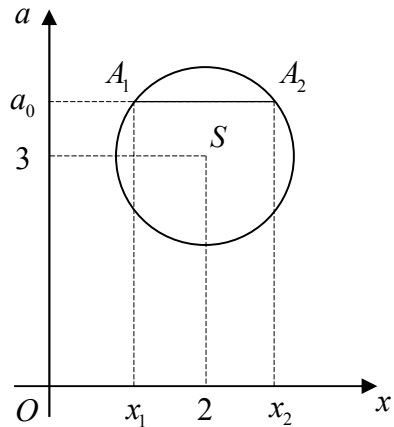
Պատ.՝ $a = 2,5:$

Օրինակ 3: a պարամետրի որ արժեքների դեպքում $x^2 - 4x + a^2 = 6a - 12$ հավասարման իրական արմատների քառակուսիների տարբերության մոդուլը կընդունի մեծագույն արժեք [9, էջ 184]:

Լուծում: Նկատենք, որ տրված ելակետային հավասարումը համարժեք է $(x-2)^2 + (a-3)^2 = 1$ հավասարմանը, որը xOa ուղղանկյուն դեկարտյան կոորդինատային համակարգում ներկայացնում է $S(2;3)$ կենտրոնով և $r=1$ շառավղով շրջանագծի հավասարում (տես նկ. 2): Հեշտ է նկատել, որ եթե տրված հավասարումը a պարամետրի ինչ որ a_0 արժեքի դեպքում ունի իրական արմատներ,

ապա այդ արմատների քառակուսիների տարբերությունը, ի նկատի ունենալով նաև Վիետի թեորեմը, հավասար կլինի A_1A_2 լարի երկարության քառապատիկին և ուրեմն, այն կընդունի մեծագույն արժեք, երբ A_1A_2 լարի երկարությունը լինի առավելագույնը: Իսկ դա տեղի կունենա այն և միայն այն դեպքում, երբ A_1A_2 լարը հանդիսանա շրջանագծի տրամագիծ, այսինքն երբ $a=3$:

Պատ.՝ $a=3$:

Նկ. 2

3. Հակադարձ եռանկյունաչափական ֆունկցիաներից կազմված փարբեր արտահայտությունների արժեքների որոշում:

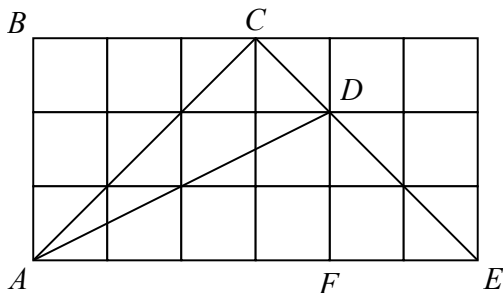
Հանրահաշվի դպրոցական դասընթացում հանդիպում են տարբեր վարժություններ, որոնցում պահանջվում է որոշել հակադարձ եռանկյուն-

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ

նաչափական ֆունկցիաներից կազմված տարբեր արտահայտությունների արժեքները և ընդունված հանրահաշվական մոտեցումը ենթադրում է այդ արտահայտությունները դիտարկել որպես անկյուններ, գնահատել վերջիններիս քառորդը և, հաշվելով այդ անկյունների սինուսը, կոսինուսը, տանգենսը կամ կոտանգենսը, ի վերջո որոշել ելակետային արտահայտության արժեքը [10, 155-160 էջեր]: Ստորև կառաջարկենք նմանատիպ խնդիրների լուծման ժամանակ կիրառել այսպես կոչված «քառակուսային ցանցի» մեթոդը, ըստ որի բավական է դիտարկել միավոր կողմով քառակուսիներից կազմված «ցանց» և նրանում, խնդրի պայմաններից ելնելով, հարմար կառուցումների միջոցով, անմիջականորեն հաշվել պահանջվող արտահայտության արժեքը: Առաջարկվող մոտեցումը, կարծում ենք, կարելի է համարել մեթոդ, ելնելով Պոյայի հայտնի այն դիտարկումից, համաձայն որի ամեն մի հնարք, որը կիրառելի է մեկից ավել դեպքերում, կարելի է համարել մեթոդ [11, էջ 14]:

Օրինակ 4: Որոշել $\arctg 1 + \arctg \frac{1}{2} + \arctg \frac{1}{3}$ արտահայտության արժեքը [12, էջ 312]:

Լուծում: Դիտարկենք 6×3 չափսերի քառակուսային ցանցը (տես նկ. 3): Հեշտ է նկատել, որ $\angle ACE = 90^\circ$ և $AC = 3CD$: $\triangle ABC$;

$\triangle ACD$ և $\triangle ADF$
ուղղանկյուն եռանկյուններից ունենք՝

$$\operatorname{tg} \angle BAC = \frac{BC}{AB} = 1;$$

$$\operatorname{tg} \angle CAD = \frac{CD}{AC} = \frac{1}{3};$$

Նկ. 3

$$\operatorname{tg} \angle DAF = \frac{DF}{AF} = \frac{2}{4} = \frac{1}{2} \text{ և քանի որ } \angle BAC; \angle CAD \text{ և } \angle DAF$$

անկյունները սուր են, ուրեմն՝ $\angle BAC = \arctg 1$; $\angle CAD = \arctg \frac{1}{3}$;

$$\begin{aligned} \angle DAF = \operatorname{arctg} \frac{1}{2}, \quad & \text{մյուս} \quad \text{կողմից} \quad \angle BAC + \angle CAD + \\ + \angle DAF = \angle BAF \Rightarrow \operatorname{arctg} 1 + \operatorname{arctg} \frac{1}{2} + \operatorname{arctg} \frac{1}{3} = \frac{\pi}{2}: \end{aligned}$$

Պատ. $\frac{\pi}{2}$:

Հավելենք, որ ըստ նկ. 3-ի, դիտարկելով $\triangle CDA$; $\triangle ADF$ և $\triangle DFE$ ուղղանկյուն եռանկյուններում, համապատասխանաբար, $\angle CDA$; $\angle ADF$ և $\angle FDE$ անկյունները, հեշտությամբ կարելի է ապացուցել, որ $\operatorname{arctg} 1 + \operatorname{arctg} 2 + \operatorname{arctg} 3 = \pi$:

4. Եռանկյունաչափական տարբեր հավասարությունների ապացուցում:

Հանրահաշվի դպրոցական դասընթացում հանդիպում են բազում վարժություններ, որոնցում պահանջվում է ապացուցել եռանկյունաչափական տարբեր հավասարություններ և ընդունված հանրահաշվական մոտեցումը ենթադրում է տրված արտահայտությունների ձևափոխություն՝ կիրառելով հիմնական եռանկյունաչափական նույնությունները, բերման բանաձևերը, երկու անկյունների գումարի և տարբերության, կրկնակի անկյան, կես անկյան եռանկյունաչափական ֆունկցիաների բանաձևերը և այլն [10, 51-76 էջեր]: Ստորև կառաջարկենք նմանատիպ դեպքերում դիտարկել «հարմար» եռանկյուններ կամ բազմանկյուններ և, օգտվելով երկրաչափության դպրոցական դասընթացից հայտնի տարբեր թեորեմներից (օրինակ եռանկյունների համար սինուսների կամ կոսինուսների թեորեմներից կամ վեկտորական տարբեր առնչություններից) [13, 81-82 էջեր], անմիջականորեն հանգել պահանջվող հավասարության ապացուցմանը:

Օրինակ 5: Ապացուցել $\cos \frac{2\pi}{5} + \cos \frac{4\pi}{5} = -\frac{1}{2}$ հավասարությունը [10, էջ 83]:

Լուծում: Դիտարկենք O կենտրոն և միավոր արտագծյալ շրջանագծի շառավիղ ունեցող $A_1A_2A_3A_4A_5$ կանոնավոր բազմանկյունը (տես նկ. 4): Երկրաչափության դպրոցական դասընթացից հայտնի է,

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ

որ O կենտրոնով կամայական $A_1A_2A_3 \dots A_n$ կանոնավոր n -անկյուն բազմանկյան համար տեղի ունի հետևյալ հավասարությունը՝

$$\overline{OA_1} + \overline{OA_2} + \dots + \overline{OA_n} = 0 \quad [10],$$

հետևաբար $A_1A_2A_3A_4A_5$ կանոնավոր հնգանկյան համար, մասնավորաբար, կունենանք՝

$$\overline{OA_1} + \overline{OA_2} + \overline{OA_3} + \overline{OA_4} + \overline{OA_5} = 0 \Rightarrow$$

$$\left(\overline{OA_1} + \overline{OA_2} + \overline{OA_3} + \overline{OA_4} + \overline{OA_5} \right)^2 = 0$$

$$\Rightarrow 5 + 2 \cdot \left(5 \cos \frac{2\pi}{5} + 5 \cos \frac{4\pi}{5} \right) = 0,$$

որտեղից կստանանք՝ $\cos \frac{2\pi}{5} + \cos \frac{4\pi}{5} = -\frac{1}{2}$, ինչն էլ պահանջվում էր ապացուցել:

Հավելենք, որ նմանատիպ մոտեցման արդյունքում, կանոնավոր հնգանկյան փոխարեն դիտարկելով կանոնավոր յոթանկյուն, անմիջականորեն կհանգենք $\cos \frac{2\pi}{7} + \cos \frac{4\pi}{7} + \cos \frac{6\pi}{7} = -\frac{1}{2}$ հավասարության ապացուցմանը:

Օրինակ 6: Ապացուցել $\frac{1}{\sin 10^\circ} - 4 \sin 70^\circ = 2$ հավասարությունը

[10, էջ 194]:

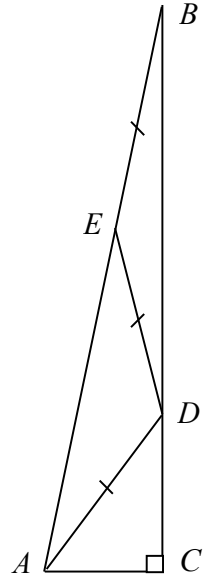
Լուծում: Դիտարկենք $\angle C = 90^\circ$ ուղիղ անկյունով $\triangle ABC$ ուղղանկյուն եռանկյունը, որում $\angle B = 10^\circ$ և $AC = 1$ (տես նկ. 5): Այս եռանկյան BC և AB կողմերի վրա վերցնենք, համապատասխանաբար, D և E կետերն այնպես, որ $\angle CAD = 60^\circ$ և $\angle EDB = 10^\circ$: $\triangle ADC$; $\triangle AED$ և $\triangle BED$ եռանկյուններից հեշտ է նկատել, որ $\angle ADC = 30^\circ$; $\angle DAE = \angle DEA = 20^\circ$ և $\angle EDB = \angle EBD = 10^\circ$, հետևաբար կունենանք՝ $BE = ED = DA = 2AC = 2$: Մյուս կողմից $\triangle ABC$ եռանկյան համար սինուսների թեորեմից կստանանք՝

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ

$\frac{AB}{\sin 90^\circ} = \frac{AC}{\sin 10^\circ} = \frac{1}{\sin 10^\circ}$, իսկ $\triangle AED$ եռանկյունուց կունենանք՝

$AE = 2ED \cos 20^\circ = 4 \cos 20^\circ = 4 \sin 70^\circ$: Քանի որ $AB - AE = EB$, ուրեմն կստանանք՝
 $\frac{1}{\sin 10^\circ} - 4 \sin 70^\circ = 2$, ինչն էլ պահանջվում էր ապացուցել:

Ամփոփելով կարող ենք արձանագրել, որ երկրաչափական ապարատն իր արդյունավետ և էվրիստիկ կիրառությունը կարող է ունենալ հանրահաշվական տարբեր տիպային և ոչ տիպային խնդիրների (մոդուլով հավասարումներ, պարամետրական հավասարումներ և համակարգեր, եռանկյունաչափական նույնություններ) լուծման ժամանակ, ինչն ինքնին միջառարկայական կապերի արտացոլման լավագույն դրսևորում է: Ըստ այդմ կարող ենք փաստել, որ միջառարկայական կապերի վեր հանումը թույլ է տալիս էլ ավելի լավ ընկալելու իրականության մեջ գոյություն ունեցող միջառարկայական կապերի գեղագիտական նշանակությունը, ինչպես նաև նպաստում է սովորողների՝

Նկ. 5

- ✓ ուսուցանվող առարկայի նկատմամբ հետաքրքրությունների մեծացմանը,
  - ✓ ճանաչողության գործընթացի ակտիվացմանը,
  - ✓ տրամաբանական և ստեղծագործական մտածողության զարգացմանը,
  - ✓ համադրող և ընդհանրացնող ունակությունների ձևավորմանը:
- Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 18T-5C287 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:*

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Կոմենսկի Յ.Ա., Մեծ դիդակտիկա, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 2010.-432 էջ:
2. Бабанский Ю.К., Избранные педагогические труды/ Сост. М.Ю. Бабанский.-М.: Педагогика. 1989.-560с.
3. Рощина Н.Л., Формирование эстетического вкуса учащихся в процессе решения планиметрических задач. Дисс. На соиск. канд. пед. наук. М., 1998.-156с.
4. Գևորգյան Գ.Գ., Սահակյան Ա.Ա., Հանրահաշիվ և մաթեմատիկական անալիզի տարրեր բնագիտական հոսքի համար, 12-րդ դասարանի դասագիրք, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2011.-208էջ:
5. Աթանասյան Լ.Ս., Բուտուզով Վ.Ֆ., Կադոմցև Ա.Բ. և ուրիշներ, Երկրաչափություն-7, Դասագիրք հանր. դպր. 7-րդ դաս. համար, Երևան, «Զանգակ-97», 2011.-128 էջ:
6. Նիկոլսկի Ա.Մ., Պոտապով Մ.Կ., Ռեշետնիկով Ն.Ն., Շևկին Ա.Վ., Հանրահաշիվ 8-րդ դասարանի դասագիրք, Եր.: Անտարես, 2012.-280էջ:
7. Աթանասյան Լ.Ս., Բուտուզով Վ.Ֆ., Կադոմցև Ա.Բ. և ուրիշներ, Երկրաչափություն-8, Դասագիրք հանր. դպր. 8-րդ դաս. համար, Երևան, «Զանգակ», 2012.-144 էջ:
8. Амелькин В.В., Рабцевич В.Л., Задачи с параметрами, Минск, ООО «Асар», 2004.-464с.
9. Կարապետյան Ա.Հ., Հանրահաշիվ, վարժությունների ժողովածու, Երևան, «Քվանտ» հրատ., 2000.-236 էջ:
10. Գևորգյան Գ.Գ., Սահակյան Ա.Ա., Հանրահաշիվ և մաթեմատիկական անալիզի տարրեր բնագիտական հոսքի համար, 10-րդ դասարանի դասագիրք, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2009.-208էջ:
11. Пойа Д., Математическое открытие, Москва, Издательство «Наука», 1970.-546с.
12. Սկանավի Մ.Ի., Մաթեմատիկայի մրցույթային խնդիրների ժողովածու, Երևան, «Լույս», 1988.-544 էջ:
13. Աթանասյան Լ.Ս., Բուտուզով Վ.Ֆ., Կադոմցև Ա.Բ. և ուրիշներ, Երկրաչափություն-9, Դասագիրք հանր. դպր. 9-րդ դաս. համար, Երևան, «Զանգակ-97», 2008.-144 էջ:

МЕЖПРЕДМЕТНЫЕ СВЯЗИ В ШКОЛЬНОМ КУРСЕ АЛГЕБРЫ И
ГЕОМЕТРИИ

Гагик Никогосян

ШГУ, кафедра математики, физики и
информационных технологий, к.ф.-м.н.

Работа посвящена выявлению некоторых возможных проявлений межпредметных связей между алгеброй и геометрией в школьном курсе математики. В краткости изложен суть межпредметных связей с точки зрения дидактики, выявлены те основные классы алгебраических задач, в которых, по нашему мнению, геометрический аппарат может иметь свое полезное и эффективное применение, а также обсуждены разные нетиповые задачи из школьного курса алгебры, для решения которых приведены геометрические решения, основанные на новых подходах.

Ключевые слова: алгебра, геометрия, межпредметные связи, дидактика, уравнение, выражение.

INTERSIDE OBJECTS IN THE SCHOOL COURSE OF ALGEBRA AND
GEOMETRY

Гагик Никогосян

ШГУ, кафедра математики, физики и
информационных технологий, к.ф.-м.н.

The article deals with identifying some possible manifestations of interdisciplinary connections between algebra and geometry in the school course of mathematics. The essence of interdisciplinary connections from the point of view of didactics is stated, the main classes of algebraic problems are revealed in which, in our opinion, the geometric apparatus can be effectively applied. Various atypical problems from the school algebra course are also discussed for whose clarifying geometric solutions based on new approaches are given.

Keywords: algebra, geometry, interdisciplinary connections, didactics, equation, expression.

Ընդունվել է փրկագրության՝ 28.09.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 11.11.2019թ.

**ԲԱՌԻՄԱՍՏԻ ԲԱՅԱՀԱՅՏՄԱՆ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԵՎ ՈՉ
ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ ԱՆԳԼԵՐԵՆԻ՝ ՈՐՊԵՍ ՕՏԱՐ
ԼԵԶՎԻ ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ**

Աննա Պապոյան

ՎՊՀ, Օտար լեզուների ամբիոն, մ.գ.թ., դոցենտ
annapapoyan@yandex.ru, +374 93 370655

Կարինե Հովհաննիսյան

ՎՊՀ, «Անգլերեն լեզու և գրականություն» բաժին, մագիստրանտ
karine_hovhannisyan_1996@mail.ru, +374 99 087392

Հաշվի առնելով այն փաստը, որ բառապաշարի իմացությունը օտար լեզվի ուսումնառության համար կարևոր բաղադրիչ է, ամենաբարդ խնդիրներից մեկը օտար լեզվի ուսուցման ընթացքում նոր բառապաշարի հետ տարվող աշխատանքն է:

Յուրաքանչյուր բառ բառարանից նայելը ամենափարածված ձևերից է: Սակայն երբեմն բառարանից շարք օգտվելը խաթարում է հասկանալու գործընթացը:

Այսպիսով, եթե տեքստը ներառում է բառեր, որոնք նոր են սովորողների համար, այնուամենայնիվ կարևոր իմաստի ըմբռնման տեսանկյունից, կան մի շարք ռազմավարություններ, որոնք պետք է կիրառվեն նախքան բառը բառարանում փնտրելը:

Հոդվածը ընդգծում է այս ռազմավարությունների կիրառման կարևորությունը օտար լեզվի դասավանդման ընթացքում:

Հիմնաբառեր. անծանոթ բառային միավորներ, լեզվական եղանակներ, ոչ լեզվական եղանակներ, թարգմանական եղանակ, ոչ թարգմանական եղանակ

Ընթերցանության ուսուցման բոլոր փուլերում աշակերտների ուշադրությունը նոր բառապաշարի վրա բևեռելը, ներմուծվող բառերի հետագա կիրառումը, դրա շուրջ տարվող աշխատանքը խիստ կարևորվում է [3, p. 24]: Սակայն առավել կարևոր է սովորողների մոտ բառային միավորների իմաստի բացահայտման կարողությունների ձևավորումը:

Նոր բառիմաստի բացահայտումն իրականացվում է երկու հիմնական եղանակով.

1. ոչ լեզվական,

2. Լեզվական:

Ոչ լեզվական եղանակն ընդգրկում է առարկայական զննական միջոցներ.

ա) առարկաներ, նկարներ, գործողություններ և իրադարձություններ պատկերող ֆիլմեր,

բ) ժեստեր,

գ) դիմախաղ:

Այս եղանակներն իրականում բարելավում են բառի մտապահման պայմանները, նրանք առարկայի պատկերը կամ գործողությունն ավելի լավ են տպավորում սովորողների գիտակցության մեջ: [1, 120-138 էջեր] Օրինակում ներկայացված է «bridge» բառի իմաստի բացահայտումը նկարների միջոցով: (Օրինակի նկարները՝ www.google.com հասցեից)

Նկար 1

Այնուամենայնիվ, բառիմաստի բացահայտման ոչ լեզվական եղանակն ունի սահմանափակ հնարավորություններ, քանի որ շատ բառերի իմաստներ հնարավոր չէ զննականությամբ արտահայտել: Բացի այդ, նկարների օգտագործումը հաճախ դժվարացնում է ընդհանրացում կատարելու գործընթացը: Ձնականության սկզբունքի մյուս թերությունը կայանում է վերոհիշյալում՝ և՛ նկարը և՛ առարկան բազմիմաստ են:

Բառիմաստի բացահայտման **լեզվական եղանակներն** իրենց մեջ ներառում են **թարգմանական և ոչ թարգմանական ձևեր**:

Բառիմաստի բացահայտման ոչ թարգմանական եղանակը ներառում է այնպիսի միջոցներ, ինչպիսիք են.

ա) *սահմանում* (բառի նշանակության բացահայտում ծանոթ բառերի միջոցով).

capital - the main city of the country

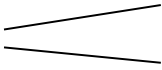
բ) *թվարկում*.

cup, plate, spoon... (knife)

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ

football, basketball... (**handball**)

գ) բառիմաստի բացահայտում հոմանիշ/հականիշ բառերի օգնությամբ.

to climb syn. go up, mount
ant. go down, ascend

դ) բառիմաստի կոահում միջազգային բառերի հիման վրա

Շատ միջազգային բառեր միմյանց նման են:

Միջազգային բառերի հիման վրա բառիմաստի կոահման կարողությունները զարգացնելու համար առաջարկում ենք հետևյալ տիպի առաջադրանքներ.

▪ Գրել հետևյալ միջազգային բառերի հայերեն համարժեքները.

method - մեթոդ

metal - ...

organic - ...

realist - ...

theme - ...

ե) բառիմաստի կոահում բառակազմական մոդելների (բաղադրիչների) վերլուծության հիման վրա

Որպեսզի աշակերտը կարողանա ճանաչել բառի խոսքամասային պատկանելությունը, որպեսզի նրա մոտ ձևավորվի համապատասխան հմտությունը, կարելի է առաջարկել հետևյալ առաջադրանքները.

▪ Հետևյալ բառերի շարքից գտնել այն բառերը, որոնք ցույց են տալիս հարկանիշ.

dangerous   useful

parliament   ancient

justify   .....

▪ Հետևյալ բառերը դարձնել ածականներ՝ վերջիններս ճիշտ օգտագործելով նախադասություններում.

help – helpful – It is a helpful medicine.

impress – impressive – It is an impressive song.

intelligence – ...

comfort – ...

.....

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ

▪ *B սյունակից գտնել այն բայերը, որոնք համապատասխանում են A սյունակի գոյականներին.*

A	B
appearance	move
movement	appear

- *Տրված բառաշարքում առանձնացնել.*
- գոյականները,
- ածականները,
- բայերը:

a) invite	b) inviting	c) invitation
a) happier	b) unhappy	c) happiness

▪ *Տրված բառերի շարքում գտնել միևնույն արմատն ունեցող բառերը.*

work	a) walk	b) water	c) writer	d) working
invent	a) invite	b) invitation	c) invention	d) event

▪ *Հեղինակ բառաշարքից առանձնացնել հասարակ գոյականները (NT), անձ ցույց տվող գոյականները (NP), ածականները (Adj) և բայերը (V).*

<u>V</u>	1. heighten
<u>Adj</u>	2. forgetful
<u>NP</u>	3. pharmacist
—	4. personify
—	5. establishment
	.....

▪ *Նշել այն բառը, որը համապատասխանում է տվյալ նախադասությանը.*

- 1) Nobody can deny the ... of education.
a. important	(b.) importance	c. importantly
- 2) The patient responded ... to the doctor.
a. weaken	b. weakness	c. weakly

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ

▪ Համապատասխանեցնել բառերն իրենց սահմանումների հետ.
[2, c. 206-207]

<u>C</u> 1. convention	<u>A</u> a person, who carries luggage
<u>B</u> 2. exceed	<u>B</u> go beyond expectation
<u>A</u> 3. porter	<u>C</u> cause to turn
_ 4. matriarchal	<u>D</u> period of a thousand years
_ 5. millennium	<u>E</u> divided into three sectors
_ 6. tripartite	<u>F</u> being ruled by a woman
_ 7.	<u>G</u> .....

▪ Հերկյալ բառերը տեղադրել նախադասություններում՝ ելնելով նրանց հմաստից. [2, c. 215]

A. Illegal	1. He likes apples, but he <u>D</u> grapes.
B. misspell	2. In 10 th <u>E</u> people lived in small huts.
C. semifinalist	3. Be attentive, you have <u>B</u> the word.
D. dislike	4. His entrance to this country is <u>A</u> .
E. century	5. He has lost his parents. You must feel ...
F. sympathy	6. He was chosen a <u>__</u> in this project.

Բառիմաստի բացահայտման **թարգմանական եղանակն** արտահայտվում է երկու ձևով.

ա) բառի ուղիղ թարգմանությամբ,

բ) թարգմանություն/բացատրություն:

Այսպիսով՝ ոչ բոլոր դեպքերում է անհրաժեշտ դիմել երկլեզու բառարանի օգնությանը: Ընթերցանության գործընթացում երկլեզու բառարանից հաճախ օգտվելը ևս խանգարում է տեքստի բովանդակության ընկալմանը: Սակայն այն ևս պահանջում է համապատասխան կարողությունների զարգացում:

Երկլեզու բառարանից օգտվելու կարողությունները զարգացնելու նպատակով Ս. Կ. Ֆոլոմկինան [2, c. 132-134] առանձնացնում է վարժությունների հետևյալ տեսակները.

1. Բառերը դասավորել այբբենական կարգով:

Որպես լեզվական նյութ կարող են ծառայել

ա) տարբեր տառերով սկսվող բառեր,

բ) միևնույն տառերով սկսվող բառեր (song, sun, slang),

գ) միևնույն տառակապակցություններով սկսվող բառեր (still, strange, struggle):

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ

Վարժությունները կատարվում են սահմանափակ ժամանակում:

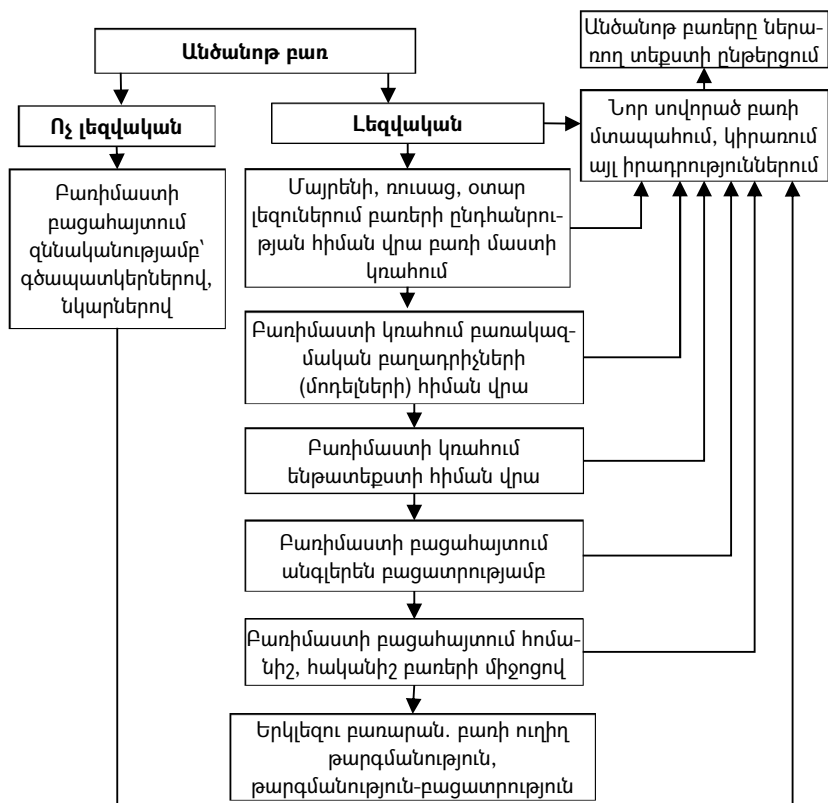
2. Գտնել հետևյալ բառերի ելակետային/բառարանային ձևերը.
stopped, knives, needed, hotter, putting, ...

3. Որոշել՝ ինչպիսի խոսքամասային պատկանելություն ունեն հետևյալ բառերը և թարգմանել դրանք.

useless, useful, usefulness, careless, careful, carelessness

4. Բառարանից գտնել տրված բազմիմաստ բառը՝ ընտրելով տվյալ նախադասությանը համապատասխանող բառի նշանակությունը:

Անձանոթ բառերի շուրջ տարվող աշխատանքը կարելի է ներկայացնել ներքոհիշյալ գծապատկերի միջոցով, որը Վիբերլաուերի առաջարկած գծապատկերի մի փոքր ձևափոխված տարբերակն է [4, p. 96]:

Գծապատկեր 1. Անձանոթ բառերի շուրջ տարվող աշխատանքի փուլերը

Ինչևէ, նոր բառերի շուրջ տարվող աշխատանքը խիստ կարևորվում է, որովհետև այն օգնում է աշակերտներին ոչ միայն ընդլայնելու իրենց բառապաշարը, այլ նաև այս ամենի շնորհիվ նրանք կարողանում են տեքստի բովանդակությունն ավելի լավ ընկալել, երբ անցնում են բուն ընթերցանությանը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Աստվածատրյան Մ. Գ. Օտար լեզվի դասավանդման մեթոդիկա: Երևան: 1985: 238 էջ:
2. Фоломкина С. К. Обучение чтению на иностранном языке в неязыковом вузе. Высшая школа. М.: 2004. с. 253
3. A Closer Look at the Five Essential Components of Effective Reading Instruction. National Institute of Chels Health and Human Development. Reports of Subgroups NICHQ National Reading Panel: NIH Publication No 00475, Washington D. C., 2000, p. 98-220
4. Sheils J. Communication in the Modern Languages Classroom, Council of Europe Press, 1993, p. 96

LINGUISTIC AND NON-LINGUISTIC WAYS OF REVEALING THE MEANING OF THE UNKNOWN WORDS WHILE TEACHING ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE

Anna Papoyan,

VSU, Faculty of Foreign Languages,

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

Karine Hovhannisyan,

VSU, Department of "English language and literature", MA student

Taking into consideration the fact that lexical competence is an important element of learning a foreign language, one of the complex tasks in EFL teaching is how to introduce the unknown words occurring in the text.

To look up each word in the dictionary is one of the popular ways. But sometimes applying the dictionary too often hampers developing the comprehension process.

Thus, if the EFL text includes new vocabulary crucial for comprehension, several strategies can be applied before looking up the word in the dictionary.

The paper emphasizes the importance of using these strategies while teaching a foreign language.

Keywords: unfamiliar word units, linguistic way, non-linguistic way, transitional method, non-transitional method.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И НЕЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ СПОСОБЫ РАСКРЫТИЯ ЗНАЧЕНИЯ НЕИЗВЕСТНЫХ СЛОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Анна Папоян

ВГУ, Факультет иностранных языков, к.пед.н., доцент

Карине Оганнисян,

ВГУ, Отделение «Английский язык и литература», магистр

Принимая во внимание, что лексическое знание является важным элементом изучения иностранного языка, одной из самых сложных задач при изучении иностранного языка является изучение нового словарного запаса.

Поиск каждого слова в словаре - один из популярных способов. Но иногда применение словаря слишком сильно мешает развитию процесса понимания.

Таким образом, если текст включает в себя слова, которые являются новыми для учащихся, существует ряд стратегий, которые необходимо применить, прежде чем искать слова в словаре.

В статье подчеркивается важность использования этих стратегий при обучении иностранному языку.

Ключевые слова: незнакомые словарные единицы, лингвистические методы, нелингвистические методы, переходный метод, непременный метод

Ընդունվել է փաշարոճային՝ 28.09.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 27.11.2019թ.

ОСОБЕННОСТИ ПОВЕДЕНИЯ У ЛИЦ ПОЖИЛОГО ВОЗРАСТА

Анна Надоян

Е У, Кафедра психологии, к.п.н. доцент
a.nadoyan@mail.ru, +374 91 309491

*“И старость полна наслаждений, если только
уметь ею пользоваться”.*

Сенека.

В XXI веке пожилые люди в обществе оказались без внимания и в физическом, и в психологическом плане. Их число растет на планете, и государства становятся стареющими, но проблемы пожилых не решаются, качество жизни не улучшается. Общество стало безразличным и забывает, что не найдены таблетки от старения. Каждый хочет долгой и здоровой жизни, но никто не хочет стареть. Надо думать, как сделать жизнь достойной. Нужно помочь пожилому, чтобы он не потерял интерес к жизни и доказать, что пожилой возраст не бремя, а дар, и что они востребованы и нужны обществу.

Ключевые слова: современное общество, старение населения, пожилой человек, стереотип, качество жизни, психическое здоровье

Процесс старения населения, выражающийся в возрастании доли пожилых людей, вызван снижением суммарного коэффициента рождаемости и ростом продолжительности жизни. К сожалению, еще не найдено лекарство от старения. В молодости человек даже и не задумывается о старости, но приближаясь к кризису среднего возраста, человеком начинает обуревать панический страх перед этим явлением, наблюдая как стареют родители, знакомые, друзья. В настоящее время общественность и ученых волнуют вопросы связанные с благоустройством жизни лиц пожилого возраста. А именно как сделать жизнь пожилого человека достойной, без сожаления и обид, без чувства одиночества, отчужденности и боли за прожитую жизнь. В старости человек подводя итоги прожитой жизни, часто сожалеет о несделанном, о недосказанном, недолюбленном, недопонятом вовремя. Сожалеет, что вре-

мени было слишком мало, переосмысливает все то, к чему стремился и чего он достиг. Он либо вырабатывает чувство удовлетворенности прожитой жизнью, либо остается разочарованным и неудовлетворенным ее результатами. В старости человек психологически готовится к смерти, так как он понимает, что время работает не на, а против него, он понимает, что конец может наступить в любой момент. Осмысление прожитой жизни и подготовка к смерти тесно взаимосвязаны, так как только с чувством завершенности человек может спокойно умереть.

По мнению советского и российского психолога Б.С. Братуся об уровнях психического здоровья одним из исходных постулатов является идея о двух сферах психической активности человека: одной, состоящей в познании мира, производстве предметов и преобразовании окружающего, и другой, связанной с нахождением смысла своего бытия в мире и многочисленных результатов этого бытия. Первая сфера не несет в себе смысла своего существования и тем самым постоянно нуждается в осмыслении [2]. Факт существования неврозов ставит вопрос о том, насколько присущ человеку смысл на протяжении его жизни. Когда мы говорим о поисках смысла или о неврозах, мы тем самым как бы подразумеваем, что есть такие моменты, когда у человека отсутствует смысл: он либо не найден, либо был утерян. Период жизни человека, следующий за периодом взрослости и характеризующийся постепенным снижением психической активности, называется пожилым возрастом.

Учитывая вышеописанные особенности пожилого возраста, необходимо рассмотреть методы, позволяющие оценить особенности формирования личности как субъекта деятельности, развития личности эмоционально-волевой сферы и внутрисемейных отношений. [1, с.3]

В психодиагностической терминологии под личностными тестами принято понимать методики для измерения таких особенностей, как эмоциональная регуляция, мотивационные и ценностные свойства, интересы, направленность, самоотношение и представление о себе. Однако применение любых из имеющихся типов личностных тестов связано с серьезными трудностями, как практически, так и теоретическими, прежде всего с тем, что диагностика личности и методические средства, которые используются, определяются многообразием и неод-

нозначностью концепции и теории психологии личности. Исследуя основные тенденции движения населения и обращая особое внимание на их различие во времени и пространстве, известный французский демограф, антрополог и социолог А.Сови отметил, что среди всех великих современных феноменов старение населения является тем, чья поступь наиболее уверенна и наименее спорна. [8]. Картина положения старого человека в обществе, как свидетельствует история человечества, резко менялась: она была полна блеска в одни периоды и наполнена мраком в другие. Было бы утешительно, если бы эволюция положения старых людей шла в одном направлении к улучшению. Однако это не так. После периодов очень неблагоприятных приходят периоды весьма благоприятные и наоборот. Психологи считают, что качество жизни не менее важно, чем ее продолжительность и поэтому пожилым людям следует жить, насколько это возможно в семьях, а не в домах-интернатах, жить безопасной и приносящей удовлетворение жизнью, быть составной частью общества. С этой целью следует создавать институты психологов, социальных работников и специалистов в области геронтологии, где нетрудоспособные граждане могут получать своевременную, квалифицированную и разнообразную социальную, психологическую помощь. [5,8]

Старость является последней стадией человеческой жизни, после которого наступает неминуемая смерть. Много проблем есть в разных сферах жизнедеятельности пожилого человека и это дает повод задуматься о сегодняшнем дне, сделав его максимально приятным, достойным, беззаботным и здоровым. Только в этом случае человек не будет думать о смерти, в котором он видит разрешение всех своих проблем.

Для успешной адаптации к этому возрасту человек должен пройти социальную и ролеполовую адаптацию. Отсутствия одного из них приводит к дезадаптации. Пожилой человек программирование своей жизни осуществляет на практике прожитой жизни, изменения которого приводит к несоответствию в сегодняшней жизни.

Для успешной работы с пожилыми нужно очень много информации включая и финансовые и духовные потребности

Современное общество унаследовало стереотипический образ стареющего человека, сформировавшийся в ходе исторического разви-

тия. Как известно, положение пожилых людей особенно ухудшилось во второй половине прошлого столетия и противоречило принципам современной цивилизации, однозначно нельзя сказать, что положение на современном этапе на много лучше, но все познается в сравнении, наблюдения показывают, что рано вытесненные с рынка рабочей силы, пенсионеры становятся “бременем” для общества, так как прожиточный минимум ниже среднего, а современное общество мало заботится о людях пожилого возраста, не задумываясь о том, что молодость явление временное. Большая часть людей пожилого возраста лишена достаточных средств к существованию, особенно это касается одиноких и беспомощных, их бюджет несбалансирован, что вынуждает их часто обращаться в органы социальной защиты. У стариков возникает ощущение ненужности и стыда, униженности, ощущение, что они просят подаяния, далеко не всем удается примириться с такой ролью. Ситуация усугубляется эмоциональным состоянием пожилых людей. Теряя друзей, они переживают одиночество, утрачивают внимание окружающих, которое оказывается губительным с морально-психологической точки зрения. Они не понимают с чем связано такое отношение, почему именно они перестали быть нужными, тем самым процесс психологической и физической немощи усугубляется. Термин геронтофобия, или враждебные чувства по отношению к старым людям-реликтовое явление, пришедшее к нам из далекого прошлого, еще не тронутого цивилизацией, когда строю человеку не было места в роду или племени, когда его вытесняли оттуда собственные дети, насилие причиняемое родителям не вызывало никаких внутренних протестов или эмоций. О современном геронтофобе следует сказать, что он поступает не лучше: он тоже приговаривает человека пожилого возраста-старика к уничтожению, хотя нанесение смертельного удара он оставляет ему самому[4,7]. Оставляя без присмотра, игнорируя жалобы, отбирая последнюю надежду на доброе отношение, отправляя в дома-интернаты, забывая о их существовании. Для человека пожилого возраста здоровье тесно связано с егообщей удовлетворенностью жизнью, например, кто чаще болеет-мужчины или женщины, и соответственно, кто более здоров? Если взять такой показатель, как посещение врача и субъективные жалобы, то окажется, что женщины болеют гораздо чаще, ре-

спонденты указывают на то, что распространен стереотип о том, что женщины просто больше любят ходить по врачам, чем мужчины. Это вероятно обусловлено и тем, что женщины больше следят за своим здоровьем, не только физическим, но и психическим. Психическое здоровье невозможно определить в терминах устоявшихся стереотипных представлений. Психическое здоровье зависит, в первую очередь, от доверия к себе, от степени принятия собственного существования и собственных приоритетов, как жить дальше согласно собственным потребностям и ценностям.

Обобщение результатов наблюдений, бесед и тестирований позволяют заключить, что круг интересов пожилого человека постепенно сужается, появляется склонность концентрировать свое внимание лишь на себе самом. Из наиболее типичных психологических феноменов лиц этого возраста можно отметить повышение тревожности, формирование недоверия и подозрительности, чувства одиночества, ролевую неопределенность, усилие чувства неполноценности, формирование эгоцентрических реакций. Указанные психологические особенности позволяют рассматривать их в качестве основных психодинамических параметров для лиц этого возраста.

Являясь своего рода приметой нашего времени, старение характеризует одновременно начало нового этапа развития демографических отношений и вызывает серьезные демографические, экономические, общественные, социопсихологические, культурные и медицинские последствия. Распространено мнение, что главным фактором процесса старения населения является снижение смертности и увеличение продолжительности жизни.

Обзор литературных данных показал, что человечество стареет, и это становится серьезной проблемой, решение которой должно вырабатываться на научно обоснованных критериях с обязательным учетом психологических факторов. Специалисты считают, что качество жизни не менее важно, чем ее продолжительность, и поэтому стареющим людям, насколько это возможно следует, позволить жить в их собственных семьях и общинах плодотворной, здоровой, безопасной и приносящей удовлетворение жизнью и считаться органической частью общества. С этой целью следует создавать институты психологов, социальных ра-

ботников и специалистов в области геронтологии, где нетрудоспособные граждане могут получать уже более квалифицированную и разнообразную социальную, психологическую помощь и поддержку.

Известно, что продолжительность жизни человека связана со здоровьем, доказано, что человек умирает не от возраста, а от болезни или происшествия. И поэтому очень важна просветительская работа по поддержанию здорового образа жизни для всех возрастных групп населения. Большинство проблем, связанных со здоровьем обостряется в пожилом возрасте. Если человеку удастся найти ценность и смысл каждого мгновения своего существования, такой смысл будет присутствовать независимо от того, умрет ли человек или нет. Смерть ставит перед человеком цель-осознание смысла всей своей жизни. Это важно делать в любом возрасте. Проблема осознания смерти у общества в целом, проявляется у людей пожилого возраста, юность не осознает зрелости, зрелость отрицает старость. Необходимо помочь пожилому человеку не потерять интерес к жизни, доказать, что старость не бремя, а великий дар, доказать, что пожилые люди желанны и необходимы в обществе, и в каждом конкретном социуме, пожилой человек-это настоящее, которое необходимо беречь, так как жизнь его в прошлом, а будущее призрачного почти нет.

Список использованной литературы

1. Бендас Т.В. Гендерная психология: Учебное пособие.-СПб.: Питер,2005
2. Братусь Б.С. Аномалии личности. М.: мысль 1988
3. Болотова А.К., Макарова И.В. Прикладная психология: Учебник для вузов. М.: Аспект Пресс, 2002
4. Грмек М.Д. Геронтология- учение о старости и долголетию. М.: 1964
5. Никшина В.Б., Василенко Т.Д. Психодиагностика в системе социальной работы: Учебное пособие для студентов высш. Учеб. Заведений. М. Изд.-во ВЛАДОС- ПРЕСС, 2004
6. Худоян С. Возрастные кризисы развития личности. Ереван.; Зангак, 2004.
7. Холостова Е.И. Социальная работа с пожилыми людьми: Учеб. пособие,3-е изд, М.:“Дашков и К” 2005

ՀՈԳԵՔԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՏԱՐԵՑ ՀԱՍԱԿԻՆ ԲՆՈՐՈՇ ՎԱՐՔԻ ՅՈՒՐԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Աննա Նադոյան

ԵՀ, Հոգեբանության ամբիոն, հ.գ.թ. դոցենտ

Արդի ժամանակաշրջանում թե՛ ֆիզիկական և թե՛ հոգեբանական առումով հասարակության մեջ տարեցները կարծես թե ուշադրությունից զուրկ են մնացել: Նրանց թվաքանակը գնալով աճում է երկիր մուլտրակի վրա և պետություններն էլ դառնում են ծերացող, սակայն նրանց հիմնախնդիրները չեն լուծվում, և նրանց կյանքի որակը չի լավանում: Հասարակությունը դարձել է անտարբեր և մոռանում է, որ հայտնաբերված չէ ծերանալու դեմ դեղամիջոց: Յուրաքանչյուր մարդ ցանկանում է երկար և առողջ ապրել, սակայն ծերանալ չի ուզում: Պետք է մտածել, թե ինչպես կարելի է տարեցի կյանքը դարձնել արժանապատիվ: Այս տարիքում բացի ֆիզիկական առողջությունից, շատ կարևոր է ունենալ նաև հոգեկան առողջություն: Պետք է օգնել տարեցին, որպեսզի նա չկորցնի կյանքի հանդեպ հետաքրքրությունը և ապացուցել, որ տարեցի հասակը ոչ թե հոգս է այլ մեծ շնորհ, որ նրանք ցանկալի և անհրաժեշտ են հասարակության համար:

Հիմնաբառեր. Ժամանակակից հասարակություն, բնակչության ծերացում, տարեց մարդ, կարծրատիպ, կյանքի որակ, հոգեկան առողջություն

BEHAVIORAL SPECIFICATIONS OF OLD PEOPLE

Anna Nadoyan

EU, PhD in Psychology, Associate Professor.

In modern times old people in both physical and psychological ways suffer from lack of attention in society. The states are aging as the number of the old is increasing in the world, but their problems are not solved and the quality of their life is not improving. The society has become indifferent and forgets that a medicine for aging is not found. Old people want to live a long life, but they do not want to get old. We should think how to make old people's life dignified. It is very important for the old to have not only physical but also psychological health. We should help old people not to

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

---

lose interest towards life, and prove that old age is not a worry but grace, favorable and necessary for society.

Keywords: *modern society, aging of population, old person, stereotype, the quality of life, psychological health.*

Ընդունվել է տպագրության՝ 27.09.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 07.11.2019թ.

A THEORETICAL REVIEW ON SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS AMONG DEPRIVED PEOPLE

Silvi Tarjumanyan

*YSU, Chair of General Psychology, postgraduate student
silvitarjumanyan@yahoo.com, +374 91 796262*

The article presents the psychological peculiarities of self-actualization and awareness of value system of life among deprived people. It is assumed that people who had parental deprivation in childhood have some biological, socio-psychological problems in self-actualization and understanding the meaning of life. The work discusses some theories of outstanding authors, the leaders in their field. Their theories form the methodological basis for our research.

The aim of the article is to show vividly our own approach to the consequences of childhood deprivation, in the context of self-actualization and value system of life.

Keywords: *deprivation, self-actualization, the meaning of life, anxiety, physiological illnesses, socio-psychological problems.*

Bowlby is well known by his theory of attachment, which suggests that children are born already biologically pre-programmed to make attachments with others. Later he started to study the main problems that people meet during childhood, because he believed that mental health and behavioral problems could be attributed to that specific period of life. He established his theory of maternal deprivation and became the first who talked about that problem with that term. In his works he emphasizes the role of a mother in children's psychological development, leaving in the shadow the meaning of paternal deprivation. Our work is based on the theories that Bowlby suggests for parental deprivation, without underestimation the role of fathers in children's lives.

For the moment it is sufficient to say that what is believed to be essential for mental health is that the infant and young child should experience a warm, intimate, and continuous relationship with his mother (or permanent mother-substitute) in which both find satisfaction and enjoyment. A state of affairs in which the child does not have this

relationship is termed “maternal deprivation”. This is a general term covering a number of different situations. Thus, a child is deprived even though living at home if his mother (or permanent mother-substitute) is unable to give him the loving care small children need. Again, a child is deprived if for any reason he is removed from his mother’s care. This deprivation will be relatively mild if he is then looked after by someone whom he has already learned to know and trust, but may be considerable if the foster-mother, even though loving, is a stranger. All these arrangements, however, give the child some satisfaction and are therefore examples of partial deprivation. They stand in contrast to the almost complete deprivation which is still not uncommon in institutions, residential nurseries, and hospitals, where the child often has no one who cares for him in a personal way and with who he may feel secure [1, p. 12].

What really matters are the consequences, that the deprivation can leave on the psychological development of a person.

The ill-effects of deprivation vary in its degree. Partial deprivation brings in its train acute anxiety, excessive need for love, powerful feelings of revenge, and arising from these last, guilt and depression. These emotions and drives are too great for the immature means of control and organization available to the young child (immature both physiologically and psychologically). The consequent disturbance of psychic organization then leads to a variety of responses, often repetitive and cumulative, the end products of which are symptoms of neurosis and instability of character. Complete deprivation has even more far-reaching effects on character development and may entirely cripple the capacity to make relationships. As Bowlby mentions the results of researches leave no room for doubt that the development of the institution infant deviates from the norm at a very early age. If the regime is continued, the deviations become more pronounced. Such evidence is disquieting, but sceptics may question whether the retardation is permanent and whether the symptoms of illness may not easily be overcome. The retrospective and follow-up studies make it clear that such optimism is not always justified and that some children are gravely harmed for life. This is a somber conclusion which must be regarded as established [1, p. 12-16].

Direct observations of the ill-effects on young children of complete deprivation of maternal care have been made by a large number of pediatricians, psychologists, like Bowlby, Bender, Levy, Goldfarb and child psychiatrists and have shown that the child's development may be affected physically, intellectually, emotionally, and socially [1, p. 16]. Our views on this problem comply with Bowlby's statements, for that reason in this article we are going to introduce those physical and social-psychological problems that people, with childhood deprivation, meet on the path of self-actualization and understanding value system of life.

The concept of self-actualization is best known in psychology in the context of Abraham Maslow's hierarchy of needs. Maslow first introduced his concept in his 1943 paper "A Theory of Human Motivation" and his subsequent book "*Motivation and Personality*". This hierarchy suggests that people are motivated to fulfill basic needs before moving on to other, more advanced needs. As a humanist, Maslow believed that people have an inborn desire to be self-actualized, in his words "What a man can be, he must be" [3, p. 46]. In order to achieve these ultimate goals, however, a number of more basic needs must be met such as physiological, safety, love and belongingness, and self-esteem.

The term self-actualization, first pointed by Kurt Goldstein, was being used in the book in a much more specific and limited fashion. It referred to man's desire for self-fulfillment, namely to the tendency might be phrased as the desire to become more and more what one idiosyncratically is, to become everything that one is capable of becoming [3, p. 46].

For Maslow, a person is always "becoming" and never remains static in these terms. Self-actualization is based on leveraging one's abilities to reach their potential, it is a very individual process and can greatly differ from person to person. But the question is: does the person who had parental deprivation in childhood, have the same equal psychological grounds for self-actualization as the one who didn't have such an experience?

In a healthy family, children are provided a healthy and safe environment in which they develop the self. In this environment, the child will start his day already from the third level, having already fulfilled the physiological and safety needs as well as needs for love and belonging. It

means that throughout the day, the focus will be on achieving the last two levels of the hierarchy- esteem and self-actualization.

With the fulfillment of level three, which will be achieved with a healthy family relationship, the child will have an opportunity to fulfill esteem. For example, a parent who offers to his child a warm and loving environment would also offer their child support in activities. If a young girl sings and she gets positive feedback from her parent, she will continue singing because she believes she is good at it. So her self-esteem will grow. The more her parents support her, the more she believes in herself and her abilities and it means that she is on the path of fulfillment of the potential she has, which is the main point of self-actualization.

Maslow mentions himself that his subjects were loved and were loving, and are loved and are loving. All his subjects where data were available, this tended to point to the conclusion that psychological health comes from being loved rather than from being deprived of love [3, p. 186].

This lead us to a conclusion, that parent's love and acceptance lays the groundwork for a child's success in self-actualization. Consequently, people who had parental deprivation in childhood, either because of absence of a parent(s) or the failure of the main functions of the role of a parent(s) will have difficulties on the path of achieving self-actualization.

These social-psychological failures in the process of self-actualization, lead us to the assumption, that deprived people can also have difficulties in the process of finding the meaning of life. Faced with this very common situation, the famous neurologist, psychiatrist and founder of logotherapy, Viktor Frankl, gave an answer that invites constructive reflection.

Unfortunately, one's search for meaning can be frustrated. This **existential frustration** can lead to what Victor Frankl identified as a **noogenic neurosis** (a neurosis of the mind or, in other words, the specifically human dimension). Frankl suggested that when neuroses arise from an individual's inability to find meaning in their life, when a person thinks about or approaches a situation that provokes a neurotic symptom, such as fear, the person experiences **anticipatory anxiety**. Rollo May has the same suggestions about anxiety, considering it as the main disruptive factor for understanding and finding one's meaning of life [2]. For understanding whether parental deprivation leads to difficulties on the path

of comprehending and reaching person's meaning of life, we have to understand whether deprived people are more prone to anxiety or no.

Those are the social-psychological problems, that deprived people meet on their way of self-actualization and understanding the meaning of life. All biological problems are well discussed in the book "Childhood disrupted". Nakazawa comes with a new approach to this specific problem, which is now also accepted in medicine. This book explores how the experiences of childhood shape us into the adults we become. Cutting-edge research done by doctor V. Felitti tells us that what doesn't kill you doesn't necessarily make you stronger. Far more often, the opposite is true: the early chronic unpredictable stressors, losses, and adversities we face as children shape our biology in ways that predetermine our adult health. This early biological blueprint depicts our proclivity to develop life-altering adult illnesses such as heart disease, cancer, autoimmune disease, fibromyalgia, and depression.

The author came across a growing body of science based on a groundbreaking public health research study, the Adverse Childhood Experiences Study, or ACE Study. The ACE Study shows a clear scientific link between many types of childhood adversity and the adult onset of biological disease and mental health disorders. These traumas include losing a parent to separation or divorce, being verbally put down and humiliated by a parent, living with a depressed parent, a parent with a mental illness, or a parent who is addicted to alcohol or other substances, being emotionally or physically neglected, being physically or sexually abused, witnessing one's mother being abused. The ACE Study measured ten types of adversity, but new research tells us that other types of childhood trauma—such as losing a parent as a result of death, witnessing a sibling being abused, violence in one's community, growing up in poverty, witnessing a mother being abused by a father, being bullied by a classmate or teacher—also have a long-term impact [4].

These types of chronic adversities change the architecture of a child's brain, altering the expression of genes that control stress hormone output, triggering an overactive inflammatory stress response for life, and predisposing the child to adult disease. Adverse Childhood Experiences should not be confused with the inevitable small challenges of childhood

that create resilience. Adverse Childhood Experiences are very different sorts of experiences; they are scary, chronic, unpredictable stressors, and often happened because of a parent [4, p. 13-20].

D. Felitty and his colleagues have also seen a correlation between specific types of Adverse Childhood Experiences and a range of diseases. For instance, children whose parents die, or who face emotional or physical abuse, or experience childhood neglect, or witness marital discord between their parents are more likely to develop cardiovascular disease, lung disease, diabetes, headaches, multiple sclerosis, and lupus as adults. They are more likely to develop cancer or have a stroke. Facing difficult circumstances in childhood increases your chances of having chronic fatigue syndrome, also known as encephalomyelitis, as an adult. Kids who lose a parent have triple the risk of depression as adults. Children whose parents divorce are twice as likely to suffer a stroke at some point in their lifetime [4, p. 25-45].

Emotional stress in adult life affects us on a physical level in quantifiable, life altering ways. But when children or teens meet up with emotional stressors and adversity, they leave even deeper scars. These potential stressors include chronic put-downs, emotional neglect, parental divorce, a parent's death, the mood shifts of a depressed or addicted parent, sexual abuse, medical trauma, the loss of a sibling, and physical or community violence. In each case, the HPA (hypothalamus-pituitary-adrenal) stress response can become reprogrammed so that it revs up one's inflammatory stress hormone response for the rest of one's life. In young and growing children, the HPA stress axis is developing—and healthy maturation is heavily influenced by the safety or lack of safety we encounter in the day-to-day environment. When a young brain is repeatedly thrust into a state of hyper-arousal or anxiety because of what's happening at a child's home the stress axis gets tipped into reaction over and over again, and the body becomes routinely flooded with inflammatory stress neurochemicals. This can lead to deep physiological changes that lead to long-lasting inflammation and disease [4, p. 45-76].

Adversity in childhood can be the precursor to deep depression and anxiety later in life. A growing body of researches shows that there is a close correlation between Adverse Childhood Experiences and emotional

health disorders in adulthood. The loss of a parent in childhood triples your chances of depression in adulthood. Being raised by a mother who suffers from depression puts you at a higher risk of living with chronic pain as an adult. The child who faced Adverse Childhood Experiences will be more likely to develop depression, bipolar disorder, eating disorders, anxiety disorders, or poor executive function and decision making—many of which can lead to substance abuse. This may be why, statistically, so many young people first show signs of depression or bipolar disorders in high school, and in college—even kids who just a year or two earlier seemed absolutely fine [4, p. 60-110].

Nakazawa mentions that there is a theory called “Theory of Desirable Difficulty”, which can be described by the fact that losing a parent in childhood can lead to a mix of both negative and positive outcomes in adulthood. A boy who lost his mom because of cancer when he was ten might go on to be a MacArthur genius recipient in cancer research. It even can lead some people to do extraordinary and profound things with their lives, such as becoming a president of a huge country. Of course many leaders who lost or had distant parents in youth also suffered deeply from illness in adulthood, in addition to their great achievements. Abraham Lincoln, who lost his mother in childhood, suffered debilitating bouts of depression. John F. Kennedy, whom biographers cite as having had a cold, preoccupied mother who “never said I love you” or “rumpled his hair,” and an overbearing father, suffered from Addison’s disease. These men were luminous and extraordinary, and are admired by all for having led a nation in spite of their private illnesses. Some might argue that if the pain of having lost a parent or having had a distant, unloving mother or father gives one the extra mental muscles and grit needed to successfully lead a nation, it is a price well paid. But early adversity is far more likely to hold us back. The study found, nine out of ten people who lose a parent early in life “are crushed by what they have been through.” Most kids who have suffered from toxic stress and adverse experiences do not recover without help. And as adults they are all too often still swimming unaware against the hard and invisible current of those emotional forces from long ago, as they try to make their way toward a happy and fulfilling life [4].

As a conclusion we can tell that it certainly makes sense that childhood emotional trauma, such as parental deprivation will spill out in our adulthood and have consequences psychologically, socially and also biologically. Psychology and psychotherapy help us understand the link between our childhood wounds and adult emotional problems, and making this connection can help free us from the pain of our past.

Literature

1. Bowlby J., Maternal Care and Mental Health, World Health Organization, Palais Des Nations, Geneva, 1952
2. Frankl V., Man's Search for Meaning, An Introduction to Logotherapy, Fourth Edition. Beacon Press 25, Beacon Street, Boston, MS, 1962
3. Maslow A., Motivation and Personality, Harper and Row, Publishers, Inc. 1954, copyright by Abraham Maslow, Reprinted from the English Edition by Harper and Row, Publishers 1954, 1970
4. Nakazawa D., Childhood Disrupted. How Your Biography Becomes Your Biology and How You Can Heal, Atria books, New York, London, Toronto, Sydney, New Delhi, 2015

ԴԵՊՐԻՎԱՑՎԱԾ ԱՆՁԱՆՑ ՍՈՑԻԱԼ - ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Սիլվի Թարջումանյան

ԵՊՀ, Ընդհանուր հոգեբանության ամբիոն, ասպիրանտ

Հոդվածում ներկայացված են դեպրիվացված անձանց ինքնիրացման և արժեհամակարգի գիտակցման հոգեբանական առանձնահատկությունները: Ենթադրվում է, որ այն անձինք, ովքեր մանկական տարիքում ունեցել են ծնողական դեպրիվացիա, ինքնիրացման և կյանքի իմաստը հասկանալու, գտնելու ճանապարհին ունենում են որոշակի կենսաբանական, սոցիալ-հոգեբանական խնդիրներ: Քննարկվում են նաև տվյալ ոլորտներում հայտնի հեղինակների տեսությունները, որոնք հանդիսանում են հետազոտական աշխատանքի մեթոդաբանական հիմքը:

Հիմնաբառեր. դեպրիվացիա, ինքնիրացում, կյանքի իմաստ, տազնապայնություն, ֆիզիոլոգիական հիվանդություններ, սոցիալ-հոգեբանական խնդիրներ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ОБЗОР СОЦИАЛЬНО- ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ У ДЕПРИВИРОВАННЫХ ЛИЧНОСТЕЙ

Сильви Тарджуманян

ЕГУ; кафедра общей психологии, аспирант

В статье представлены психологические особенности самореализации и осознания смысложизненных ценностей у депривированных личностей. Предполагается, что у тех, кто в раннем возрасте сталкивался с родительской депривацией, на пути к самоактуализации и понимания, осознания смысла жизни, встречаются некоторые биологические, социально-психологические проблемы. Обсуждаются также теории известных в данных областях авторов, которые являются методологической основой исследования.

Ключевые слова: депривация, самоактуализация, смысл жизни, тревожность, физиологические болезни, социально-психологические проблемы

Ընդունվել է փաշարոյթյան՝ 27.09.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 11.11.2019թ.

ՍՈՑԻՈՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՊԱՐԱԴՌՔՍՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄՆԵՐԻ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐ

Երանուհի Մանուկյան

*ԵՊՀ, ԵՀ, Միջազգային հարաբերությունների ամբիոն, փ.գ.թ., դոցենտ
eranuhimanukyan@rambler.ru, +374 77 752443*

Համակարգային փոխակերպումները վկայում են այն մասին, որ քաղաքակրթության ողջ պատմությունը հակասական է և պարադոքսային: Ժամանակակից քաղաքակրթության ներկա ընթացքը փաստում է այն մասին, որ մի կողմից մարդը իր առջև դնում է փարբեր սոցիալական նպատակներ և ամեն գնով փորձում է հասնել դրանց, սակայն նախանշած ուղուց շեղումները դառնում են ակնհայտ: Ինչպես ցույց է տալիս պատմության զարգացման ընթացքը սոցիալ-քաղաքական հայեցակետերը և նախագծերը, ուղղորդված են կանխապեսելիությամբ, ռացիոնալությամբ, սակայն արդյունքում առաջանում են խնդիրներ, որոնք ենթադրում են ծրագրավորված արդյունքներից շեղում:

Հիմնաբառեր. սոցիոմշակութային պարադոքսներ, համակարգային փոխակերպումներ, ժամանակակից քաղաքակրթություն, հակասական գործընթացներ, սոցիալական ծրագրեր, երաշխավորված վերջաբան

Արդի քաղաքակրթության զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունների շրջանակներում կատարվում են այնպիսի փոխակերպումներ, որոնք սոցիալական համակարգերի զարգացումը դարձնում են առավել այլընտրանքային, պարադոքսալ և անկանխատեսելի: Ժամանակակից սոցիալական համակարգերը աչքի են ընկնում վարքի «տարօրինակ» տատանումներով (ֆլուկտուացիա), «երկճյուղավորման» միտումներով (բիֆուրկացիա) և ճգնաժամային դրսևորումներով: Այս ամենի հետևանքով երբեմնի միանշանակ սոցիալական աշխարհը հարուցում է տարըմբռնումներ ու տարբեր հայեցակարգային մոտեցումներ, որոնք պահանջում են նորովի բացատրել ու մեկնաբանել սոցիալական համակարգերի զարգացման, վերարտադրման ու գործառնության հայտնի օրինաչափություններն ու սկզբունքները:

Ազատական-ժողովրդավարական հասարակությունների ներքնապես բնորոշ անկայունությունը, անկանխատեսելիությունը, զարգաց-

ման այլընտրանքային հնարավորությունների առկայությունը, ինչպես նաև հետխորհրդային փոխակերպվող երկրների՝ արտաքին ազդակների նկատմամբ ընկալունակությունն ու սոցիոմշակութային պարտադրանքներին ենթարկվելու հակվածությունը հրատապ ու արդիական են դարձնում արդիականության քաղաքակրթական, մարդաբանական և սոցիոմշակութային պարադոքսների, հակասությունների ու տարըմբռնումների սոցիալ-փիլիսոփայական վերլուծությունն ու պատմության փիլիսոփայական ըմբռնման ժամանակակից հայեցակարգի մշակումը:

Սոցիալական համակարգերին ներքնապես բնորոշ պարադոքսները առանձնահատուկ ինչեղություն են ձեռքբերում համակարգային փոխակերպումների փուլերում, որոնք ուենում են թե՛ կառուցվածքային և թե՛ այլընտրանքային նկարագրության: Մասնագիտական գրականության մեջ պարադոքս եզրույթը շրջանառության մեջ է դրվել ստոիկների կողմից, որի տակ նկատի են ունեցել ինքնատիպ հայացքներ: Այն ունի հունական ծագում և նշանակում է անսպասելի, տարօրինակ, անսովոր, բառացի մեկնաբանությամբ՝ «իրարամերժ կարծիք»: Հաճախ պարադոքս են անվանել այն դատողությունները, որոնք, ըստ էության, լինելով ճշմարիտ հակասել են գոյություն ունեցող տեսակետներին և հենց այդ պատճառով էլ տարօրինակ են թվացել[6, c. 51]: Գիտական շրջանակներում առավել հայտնի են տրամաբանական, մաթեմատիկական, լեզվաբանական կամ, այսպես կոչված, բազմությունների տեսության պարադոքսները: Իսկ սոցիալական պարադոքսները քննարկվում են կանտյան իմաստով, իբրև հասարակական միևնույն երևույթների մասին տարաբնույթ ըմբռնումների արտացոլում:

Սոցիալական պարադոքսների և սոցիալական միևնույն երևույթների նկատմամբ տարըմբռնումների հայեցակարգային վերլուծության անհրաժեշտությունը ծագում է հատկապես քաղաքակրթական զարգացումների այն փուլերում, երբ մարդկանց կյանքի սոցիալական գործունեության համատեքստը կորցնում է երբեմնի կայունությունն ու որոշակիությունը և գործընթացները դառնում են տարերային ու անկանխատեսելի: Առավել ևս, որ սոցիալական պարադոքսներն ու տարըմբռնումները թեև մարդկային գործունեության օրինաչափ հետևանքներ են, բայց դրանք, որպես կանոն, զանգվածային բնույթ են ստանում հատկապես համակարգային փոխակերպումների փուլերում: Պարա-

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

դոքսն այն է, որ նախորդ հասարակարգում պայմանականությունները որքանով սահմանափակում էին մարդու սոցիալական գործունեությունը, այնքանով էլ նպաստում էին քաղաքացիական ակտիվության բարձրացմանը:

Ֆրանկֆուրտյան դպրոցի ներկայացուցիչ Յու. Հաբերմասի կարծիքով, ով իր ամբողջ գործունեությունը նվիրել է հասարակության մեջ բաց և ազատ հեռահաղորդակցության նախադրյալների ներդրմանը, թերահավատորեն է մոտենում տեղեկատվության քանակական աճին, նկատելով, որ մի՞շտ է, որ «շատ» նշանակում է «լավ», միգուցե հակառակը: Այս դեպքում հարց է ծագում, թե ինչպիսի տեղեկատվություն է անհրաժեշտ ժողովրդավարական հասարակության ձևավորման համար[9, s.177]:

Ժամանակակից դրամատիկական հարաբերությունների պայմաններում մարդը առանձնապես մեծ հակումներ չի դրսևորում քաղաքական ոլորտում ինքնահաստատվելու համար: Սա վտանգավոր միտում է, քանի որ, ինչպես ժամանակին նկատել է Արիստոտելը, մարդը հասարակական-քաղաքական հարաբերություններից դուրս կամ կենդանի է, կամ աստված: Մթթոդաբանական իմաստով սկզբունքային նշանակություն ունեցող այս կանխավարկածի համատեքստում գիտական ու գործնական նոր հնչեղություն են ստանում սոցիոմշակութային պարադոքսների ու տարըմբռնումների առաջացման ու դրսևորման սոցիալական, տնտեսական ու քաղաքական ոլորտների տարածա-ժամանակային հատկությունների, դրանցում գործառնող պարադոքսալ և իրարամերժ սկզբունքների, (սոցիալական նպատակների և դրանց արդյունքների անհամապատասխանություն, ռացիոնալ գործունեության իռացիոնալ հետևանքներ, ազատություն և անազատություն, կարգավորվածություն և քաոս, համաշխարհայնացում և ազգային ինքնիշխանության միտումներ և այլն) հիմնախնդիրների սոցիալ-փիլիսոփայական վերլուծությունները: Սոցիոմշակութային պարադոքսների վերլուծությունն իրականացվել է այնպիսի սկզբունքների ուսումնասիրության համատեքստում, ինչպիսիք են ռացիոնալության հակասականությունը, սոցիալական համակարգերի փոխակերպումը դեպի օրինաչափություն ենթադրող քաոս, սոցիալական իրականության նպատակադրության փոխարինումը նպատակահարմարությամբ և այլն: Միևնույն ժամանակ նշվում է, որ պարադոքս ասելով հասկացվում է ոչ միայն հակասություն,

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

այլև՝ տարըմբռնում: Հարցադրումների այս շարքն իսկ վկայում է, որ տվյալ վերլուծությունը արդիական է, քիչ հետազոտված և այդ իմաստով՝ նորարարական: Առավել ևս, որ քաղաքակրթության զարգացման ներկա փուլում պարադոքսալ դրսևորումների պատճառներն ու հետևանքները քննարկվում են աշխարհի դասական պատկերը բնութագրող հարացույցների՝ պատմական ռացիոնալության կանխադրույթների ճգնաժամի ու փոխակերպումների համատեքստում:

Արդի քաղաքակրթության համակարգային փոխակերպումները, որոնք ընթանում են ոչ միայն հասարակական համակարգերի հիմնական ոլորտներում ու կառույցներում, այլև սոցիալական սուբյեկտներին բնորոշ մի շարք սոցիալ-հոգեբանական և մշակութային կազմավորումներում, առանցքային նշանակություն ունեն սոցիումի հետագա զարգացման համար: Այդ փոխակերպումների հետևանքով գնալով մեծանում է անորոշության և տագնապի զգացողությունը, քանի որ օրավուր բացահայտվում են սոցիոմշակութային վերափոխումների ստվերային կողմերն ու հնարավոր սոցիալական վթարներն ու դրանց հետևանքները: Ուստի այս համատեքստում կարևորագույն խնդրակարգերից է դառնում սոցիոմշակութային պարադոքսների իմաստավորումը: Հիմնախնդիրները կարելի է ձևակերպել հետևյալ հարցադրումների տեսքով. 1) սոցիոմշակութային պարադոքսները նո՞ր երևույթներ են, թե՞ հատուկ են մարդկության պատմությանը և ընդամենը նորովի են դրսևորվում, 2) ինչպիսի՞ բնույթ կամ սրվածություն են ձեռք բերում սոցիոմշակութային պարադոքսները համակարգային փոխակերպումների փուլերում:

Ժամանակակից հասարակությունները կանգնած են երկու հիմնախնդրի առջև. մի կողմից՝ ձերբազատվել նախկին համակարգային բնութագրերից և նրանց բնորոշ սոցիոմշակութային հիմունքներից, մյուս կողմից՝ ներառվել արդի համաշխարհային գործընթացների մեջ: Մարդկանց մեծ մասին, հուզում է այն հարցը, թե ի՞նչ է իրենից ներկայացնում արդի սոցիալական միջավայրը, որտեղ տեղի են ունենում անհատականացման և տիպականացման անընդհատ գործընթացներ, առավել ևս, ինչպիսին է մարդու սոցիալական հեռանկարը համակարգային փոխակերպումների փուլում, և դեպի ու՞ր է գնում մարդկությունը: Այս հարցադրումները մեկ անգամ ևս փաստում են, որ սոցիոմշակութային համակարգերին բնորոշ ներքին փոխակերպումներն ու տա-

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

ըրմբռնումները, արտաքին ազդակների նկատմամբ ընկալունակությունը, զարգացման այլընտրանքային հնարավորությունների անկայությունը և նմանատիպ այլ գործոններ հրատապ ու արդիական են դարձնում սոցիոմշակութային պարադոքսների հետազոտման հեռանկարը: Ժամանակակից արևմտյան քաղաքակրթությանը բնորոշ հարացույցներն իրենց արմատական բնույթով խարխլել են սոցիալական կարգը պահպանող որոշ հաստատությունների հիմքերը, և այդ հանգամանքը պահանջում է նորովի մեկնաբանել ու վերաիմաստավորել, քաղաքակրթական զարգացումների պարադոքսալ հետևանքներն ու տարրմբռնումները:

Համակարգային փոխակերպումների արդի փուլը ձևավորվեց լուսավորականության այն գաղափարների շղարշի ներքո, որոնք կարևորում էին սոցիալական կյանքի ապաստարանագանձեցման և ապակրոնականացման գործոնը[3, 345-415]: Այս ամենի նպատակը հասարակության մեջ բանականության, գիտության և այլնի օգնությամբ սոցիալական կյանքի բոլոր ոլորտներում ռացիոնալ գործողությունների նկատմամբ վստահություն սերմանելն էր: Բայց սոցիալական աշխարհի ռացիոնալացումն ոչ թե համընդհանուր գիտելիքի աճ էր ենթադրում, այլ ընդամենը, փաստում էր, որ բացարձակապես չկան մարդու կյանքի մեջ ներխուժող, գաղտնի, անկանխատեսելի գաղափարներ, և որ մարդը սկզբունքորեն կարող է ռացիոնալ հաշվարկի միջոցով տիրապետել իրերի աշխարհը: Իրատեսական աշխարհայացք դավանող նոր ժամանակի մտածողները պնդում էին, որ ապագային տիրելու համար հարկավոր է ձերբազատվել անցյալի սովորույթներից ու նախապաշարումներից և օգտվելով գիտության ու տեխնոլոգիայի ընձեռած հնարավորություններից՝ աշխարհը դարձնել առավել կանխատեսելի ու կարգավորված: Պետք է նկատել, սակայն, որ ժամանակակից աշխարհը չի համապատասխանում այդ կանխատեսումներին, նպատակներին և իդեալներին: Ավելին, ժամանակակից քաղաքակրթությունը նկատելիորեն շեղվել է նախանշված ուղուց և քաղաքակրթության զարգացման ներկա միտումները ոչ միայն կանխատեսելի ու կառավարելի չեն, այլև դուրս են եկել ընդհանուր վերահսկողության ու զարգացման հունից և հարուցել ինքնակործանման լուրջ վտանգներ:

Ավելին, ժամանակակից փոխակերպումների տրամաբանությունը արտացոլող հետազոտություններում և վերլուծություններում նկատվում

է սոցիոմշակութային պարադոքսների բովանդակության և գործառույթների պարզեցման և աղքատացման միտում:

Սոցիալական համակարգերի ծրագրավորումը և վերակառուցման հաշվարկը չափազանց դժվար խնդիր է, քանի որ, ի տարբերություն բնական համակարգերի, վերջիններս ավելի ակտիվ են արձագանքում իրականացվող փոփոխություններին, ինչն իր հերթին առաջ է բերում նախանշված նպատակից շեղում, պատասխան չծրագրավորված փոփոխություններ հենց նույն համակարգում: Արմատական և համակարգային փոխակերպումների փուլում սոցիոմշակութային պարադոքսների և տարըմբռնումների սոցիալ-փիլիսոփայական վերլուծությունն է, ինչը պահանջում է վեր հանել և վերլուծել սոցիոմշակութային շարժառիթների դերը պարադոքսների ձևավորման և լինելիության գործընթացներում՝ երբ հասարակական համակարգը ձգտելով անցում կատարել մի որակական որոշակիությունից դեպի մյուսը, հրաժարվում է նախորդ սոցիոմշակութային հիմունքներից և ձևավորում նորը: Սոցիոմշակութային անորոշությամբ, այլընտրանքայնությամբ, երկվությամբ և հակասականությամբ բնութագրվող հասարակություններում պարադոքսների ուսումնասիրությունը ենթադրում է մի շարք խնդիրներ: Թեև սոցիալական համակարգերի արմատական փոխակերպումները իրականացվում են ծրագրավորված և նպատակադրված, և դրանք բխում են տվյալ համակարգի զարգացման ներքին օրինաչափություններից, այնուամենայնիվ ցանկացած փոխակերպում և սոցիալական ցանկացած գործընթաց ներքնապես պարադոքսալ է և հարուցում է տարըմբռնումներ: Վերջիններիս երևան գալը, այլ առարկայական խնդիրների հետ միասին, արտացոլում է այդ հասարակություններում առկա «վթարային» իրավիճակը [7, c.51], ինչպես նաև վերոհիշյալ երևույթների հաղթահարման այլընտրանքային հնարավորությունների առկայությունը:

Յուրաքանչյուր հասարակություն ստեղծում է իրեն բնորոշ սոցիոմշակութային արժեքներ և դրանց համապատասխան արժեքային համակարգ: Այդ տեսակետից առաջ է քաշվում այն միտքը, որ պատմության ընթացքում մարդը իր առջև դնում է տարբեր սոցիալական նպատակներ և փորձում է ամեն գնով հասնել դրանց: Այդպիսի իդեալ դիտարկվում է բազմակողմանի, ներդաշնակ անհատի ձևավորումը, մինչդեռ արդյունքը լինում է տնտեսակենտրոն մարդը, որի կյանքն ու ապ-

րելակերպը բնութագրող պահանջմունքների շարժառիթներն ունեն ընդգծված շուկայական բնույթ: Մարդկությունը մշտապես իր առջև խնդիր է դրել պայքարելու այնպիսի հիմանարար արժեքի համար, ինչպիսին ազատությունն է: Մինչդեռ ստանալուց հետո չգիտի ինչպես այն օգտագործի, ուստի փախուստ է տալիս ազատությունից: Այսինքն՝ մարդը չի կարող ապրել առանց ազատ ինքնաիրացման, բայց չի ուզում ապրել ազատության հոգսի տակ: Սա հատկապես դրսևորվեց սպառողական հասարակությունում. Ընդհանրացնելով այդ փոփոխությունների արդյունքները՝ Օրտեգա-ի-Գասսետն առանձնացնում է նոր ժամանակների մարդու հոգեբանությանը բնորոշ երկու հիմնական գծեր, ա) կենսական ցանկությունների անսանձելի աճ, բ) անշնորհակալ վերաբերմունք այն ամենի նկատմամբ, ինչի շնորհիվ նրանք սկսեցին ավելի լավ ապրել: Այս յուրատեսակ պարադոքսի պատճառն այն է, որ նոր պայմաններում մարդիկ, մի կողմից՝ ձեռք են բերում բարեկեցիկ կյանքի ռեալ հնարավորություններ, մյուս կողմից՝ արագ փոփոխվող այդ իրականությունն այլևս չի տեղավորվում նախկին արժեքների, ավանդույթների ու բարոյական նորմերի շրջանակներում: Ղեկավարվելով անձնական բարեկեցության պահանջմունքների թելադրանքով՝ զանգվածները, միաժամանակ, կորցնում են բարեկեցության ակունքների նկատմամբ երախտագիտության զգացմունքը[8,46]:

Արդիականությունը վերլուծելով պատմական և քաղաքակրթական տեսանկյուններից և անդրադառնալով դրա քաղաքական (ինքնիշխանություն, մարդու իրավունքներ, օրենքի գերակայություն և այլն) և տնտեսական (մրցակցություն, շուկայական հարաբերություններ, ազատ ձեռներեցություն և այլն) ինստիտուտների ձևավորման հիմնահարցերին, տվյալ վերլուծության մեջ արտացոլվել է արդի քաղաքակրթության սոցիոմշակութային կյանքում տեղի ունեցող այն փոխակերպումները (ապամոգականացում, սոցիալական գործողությունների ռացիոնալացում, մշակույթի ձևայնացում և այլն), որոնց հետևանքով փոփոխվում և նոր գործառույթներ են ձեռք բերում նաև սոցիոմշակութային տարըմբռնումները:

Արդի տեղեկատվական հարաբերությունների վերազինման պայմաններում սոցիոմշակութային տարըմբռնումները փոխակերպվում են այնպիսի սոցիալական երևույթների, որոնց բնորոշ են խճանկարայնությունը, այլընտրանքայնությունը, երկընտրանքայնությունը և այլն: Այս

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

առնչությամբ հեղինակը արդի տեխնածին քաղաքակրթության տարըմբռնումային դրսևորումները դիտարկել է այն առումներով, ինչը հնարավորություն է տվել արդի նվաճումները, մի կողմից, դիտարկել որպես տարըմբռնումների կոնկրետ դրսևորումներ, մյուս կողմից՝ որպես սոցիալական ներգործության արդյունավետ մեխանիզմներ, որոնց օգնությամբ ձևավորվում է սոցիալ-քաղաքական մանիպուլյացիաների հեշտությամբ ենթարկվող ժամանակակից մարդը[4,с.34]:

Ինչպես ցույց են տալիս քաղաքակրթական արդի գործընթացները, հասարակության զարգացման միտումները երկփեղկվում են՝ ընթանալով համախմբման և, միաժամանակ, տարանջատման ճանապարհներով: Մի կողմից հասարակական կապերի զարգացման շնորհիվ, ինչպես նաև նոր տիպի տեղեկատվական միջոցների ներդրմամբ, աշխարհը ձեռք է բերում ամբողջական և միասնական բնույթ: Սկսում է աճել մարդկային համընդհանուր պահանջմունքների գիտակցման մակարդակը, ինչը ստանում է համախմբման, կենտրոնամետ որակներ: Իսկ մյուս կողմից, ազգային և անհատական ինքնագիտակցման մակարդակի բարձրացման արդյունքում տեղի է ունենում սոցիալական հանրույթների պառակտում ու մասնատում, ինչը խոսում է ապակենտրոնացնող, տարանջատող, կենտրոնախույս երևույթների առկայության մասին, որոնք հասարակական կյանքում դրսևորվում են տարբեր պարադոքսներով և հակասություններով:

Մի կողմից հասարակական կյանքի կազմակերպման մշակույթը մարդուց պահանջում է ստեղծագործական ակտիվություն և հնարամտություն, իսկ մյուս կողմից՝ նրան դարձնում է ինստիտուցիոնալ կառույցների և տեխնիկայի կցորդ: Յուրաքանչյուր հասարակություն ստեղծում է իրեն բնորոշ սոցիոմշակութային արժեքներ և դրանց համապատասխան գաղափարախոսություն: Ուստի արդի քաղաքակրթության հիմքում ընկած է տնտեսակենտրոն մարդը, որի կյանքն ու ապրելակերպը բնութագրող շարժառիթներն ունեն ընդգծված շուկայական բնույթ [2, էջ139]:

Սոցիոմշակութային այլընտրանքների և անորոշության դրսևորումները սոցիալական հանրույթների, խմբերի ու կառույցների փոխազդեցություններում դառնում են սոցիալական պարադոքսների լինելիության հիմնապատճառներից մեկը: Հասարակության սոցիալական կյանքի կանխատեսելիությունը՝ որպես նրանում ներառված սոցիալա-

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

կան սուբյեկտների փոխազդեցությունների, գործողությունների հետևանք, հնարավոր է դարձնում սոցիալական սպասումների և նրանց իրականացման հնարավորությունների ու միջոցների միջև ներդաշնակությունն ու համամասնությունը: Սակայն սոցիոմշակութային համակարգային փոխակերպումները հիմնովին փոխում են սոցիալական կյանքի էական բնութագրությունը՝ օժտելով նրան անկանխատեսելիության և ռիսկայնության հատկանիշներով: Համակարգային փոխակերպումների համատեքստում սոցիոմշակութային պարադոքսների իմաստավորումը հնարավորություն ընձեռնեց վերլուծել և նորովի մեկնաբանել սոցիալ-փիլիսոփայական հարցադրումների և հետազոտությունների առկա և հետագա սահմանները: Արդի դարաշրջանում հասարակության կառավարման ու մարդկային հարաբերությունների կարգավորման միջոցները ենթարկվում են անընդհատ վերափոխումների: Ավանդական փակ հասարակություններից ազատական-ժողովրդավարական հասարակությունների անցման և արևմտյան քաղաքակրթության մեջ ընթացող սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, հոգևոր փոխակերպումների նպատակը մարդկանց վարքի ծրագրավորումն ու ցանկալի հունի մեջ դնելն է: Փակ հասարակություններում իշխանությունը չունի մարդկանց գիտակցության վրա ներգործելու և իր լեգիտիմությունը հաստատելու մեծ անհրաժեշտություն, քանի որ կանխորոշված է: Մինչդեռ արդի ժողովրդավարական հասարակություններում մարդկանց հայացքների և համոզմունքների վրա վերահսկողություն սահմանելու համար իշխանությունները ստիպված են գործադրել զանգվածային ներշնչման առավել ազատական մեխանիզմներ, որոնց նպատակներից մեկն էլ քաղաքացիական ակտիվության անկումն է:

Համակարգային փոխակերպումների փոկում հասարակության շրջանակներում կարևոր է հաշվի առնել այսպիսի լուրջ գործոնների նշանակությունը, ինչպիսիք են սոցիալական տարբեր խավերի և շերտերի փոխհարաբերությունները միասնական հունի մեջ դնելու ուղիները, իրերի և երևույթների նկատմամբ նրանց բարոյահոգեբանական պատկերացումներում կատարվող տեղաշարժերը և այլն: Այսինքն, սոցիոմշակութային երկակիությունը, բերում է նաև արժեքային համակարգի փոփոխության: Օրինակ, վարչահրամայական և ամբողջատիրական վարչակարգի պայմաններում ապրած մարդիկ կյանքը, իրերն ու երևույթները արժևորում են այլ տեսանկյունից, ժողովրդավարական-

իրավական հասարակարգում հայտնված մարդիկ՝ այլ: Ուստի, երկու տարբեր չափումներով բնութագրվող սոցիալական տարածության մեջ անհրաժեշտ է վերլուծել քաղաքական պարադոքսների առաջացման պատճառները և յուրահատկությունները: Քաղաքական պարադոքսները դիտարկվում են որպես բնականոն գործընթացներ: Մասնագիտական գրականության մեջ քաղաքական պարադոքսները դիտարկվում են թե՛ էվոլյուցիոնիստական, թե՛ հեղափոխական փոփոխությունների արդյունքներ, որոնք պատճառաբանված են կառուցվածքային գործոններով և հանդիսանում են փոխակերպումների գործառնական և ապագործառնական հետևանքներ: Իբրև քաղաքական պարադոքսների սկզբաղբյուր հանդես են գալիս անհատները, խմբերը, որոնք հետապնդում են սեփական շահեր[1, էջ 15]: Քաղաքական պարադոքսները հասարակության զարգացման բնական և անխուսափելի գործոններից են, առանց որոնց սոցիալական համակարգի կառուցվածքային տարրերի միջև փոխազդեցությունը կբացակայեր կամ էլ կստանար գծային նկարագրություն: Այնտեղ, որտեղ կան տարաբնույթ հետաքրքրություններ, շահեր և պահանջմունքներ հետապնդող մարդիկ, առկա են նաև տարըմբռնումները, քանզի երբեք հասարակությունը առանց հակասությունների, հակադիր շահերի ու գաղափարների, զանազան պահանջմունքների գոյություն ունենալ չի կարող: Դժվար է պատկերացնել մի վիճակ, երբ հասարակության մեջ իշխի բացարձակ միակարծություն, միատեսակ շահեր ու գաղափարներ, ընդունակություններ, կարողություններ, ինչն էլ հիմք է տալիս պնդելու, որ հասարակության մեջ պարադոքսներ միշտ էլ լինելու են: Պարադոքսները լինելով սոցիալ-քաղաքական երևույթներ բնորոշ են ցանկացած հասարակությանը և ընկած են քաղաքական գործընթացների հիմքում: Ուստի վերլուծելով հետարդիականության և փոխակերպվող հասարակությունների զարգացման միտումները, կարելի է եզրակացնել, որ ազատականության և ժողովրդավարության կյանքի կոչման ընթացքում ի հայտ են գալիս սոցիալական բնույթի հակասություններ, որոնց հաղթահարման կապակցությամբ մշակվում են երկխոսության և համագործակցության հարացույցներ: Մինչդեռ շատ հումանիստների կողմից ակնկալվող մշակութային շփումները և համագործակցությունն արդյունավետ ծավալելու համար, անհրաժեշտ է իրացնել հանդուրժողականության սկզբունքը տարբեր դիրքորոշումների, արժեքների, նորմերի, կարծրատիպերի

տեսանկյունից: Այս սկզբունքի ձևակերպման պահանջը ամենևին էլ վերացական հրամայական չէ, այլ բխում է համընդհանուր գործընթացների վերլուծությունից:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Հարությունյան Էդ., Ազգային ինքնություն և կյանքի մշակույթ, Եր., Մակմիլան - Արմենիա, 2004:
2. Սողոմոնյան Գ. Սոցիոմշակութային փոխակերպումներ և մարդաբանական ճգնաժամ: ԵՊՀ հրատարակչություն, Եր., 2018:
3. Вебер М., Объективность социально – научного и социально – политического сознания // Избранные произведения. М.: Прогресс, 1990.
4. Гидденс Э., Постмодерн // Философия истории. Антология, М.: Аспект-Пресс, 1994:
5. Ортега-и-Гассет Х., Дегуманизация искусства. В кн.: Восстание масс. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003.
6. Тоценко Ж., Парадоксальный человек. М.: Гардарики, 2001
7. Штомпка П., Социальное измерение как травма // Социологические исследования, 2001, №1,
8. Фромм Э., Бегство от свободы. М.: Изида, 2004.
9. Habermas J., Theorie des kommunikativen Handelns. Bde. Band 1 Handlungsnationalität und gesellschaftliche Rationalisierung. Frankfurt am Main. 1981.

PECULIARITIES OF SOCIOCULTURAL PARADOXES IN THE CONTEXT OF SYSTEM TRANSFORMATIONS

Eranuhi Manukyan

YSU, EU, Chair of International Relations

Candidate of philosophical sciences, Associate professor

Researches that allow us to make following conclusions about processes, specific forms and characteristics regarding the paradoxes which have taken special resonance in the period of systematic transformations.

Internal motives of social life are defined by social development for certain social purposes, are also defined by the natural and reasonable human needs of personal and co-existing life autonomy, needs of the expansion of freedom and by the need of making the social world more rational. But the whole history of civilization is paradoxical because as a rule there is the principle of non-compliance with social goals and their results. As history shows almost the social-political projects and concepts to have more manageable and more predictable, more rational, more regulated world cause such problems and challenges which are not only hard to understand in the same way, but these problems and challenges also are contrary of the main nature of social projects.

Keywords: sociocultural paradoxes, system transformantions, modern civilization, Social reality, epilogue of the history.

ОСОБЕННОСТИ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ ПАРАДОКСОВ В КОНТЕКСТЕ СИСТЕМНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ

Երանուի Մանուկյան

ԵԳՄ, ԵՄ, կադեդրա մեձսուարոձնոքոն ոտոնոշոնոյ, կ.փոլոս.ն., ձոքոնտ

Исследование дает возможность сделать следующие выводы о приобретающих особый резонанс парадоксах, об их течении или протекании, конкретных проявлениях и особенностях в системно-трансформационный период.

Внутренние мотивы развития социальной жизни обусловлены социально определенными целями, стабильностью и регулированностью, самоуправлением личной и совместной жизни, рациональностью социального мира и расширением границ свободы естественных и разумных потребностей человека. Однако развитие цивилизации на протяжении всей истории парадоксально по той причине, что, как правило, действует принцип несовпадения социальных целей и их результатов. Как показывает история, почти все социально-политические концепции и проекты, направленные на создание более управляемого и предсказуемого, рационального и регулируемого мира, в конечном итоге, приводят к таким проблемам и вызовам, которые не только формируют

ՓԻԼՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

разнонаправленность восприятия, но и противоречат самой сущности социальных проектов.

Ключевые слова: Социокультурных парадоксов, системных трансформаций, современная цивилизация, противоречивыми процессами, социальных проектов, гарантированный эпилог

Ընդունվել է պաշարության՝ 16.10.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 12.11.2019թ.

COMPARATIVE ANALYSIS OF SOCIAL CONTRACT THEORY BY
THOMAS HOBBS AND JOHN LOCKE

Hamlet Simonyan

*YSU, Chair of Social Philosophy, Ethics and Aesthetics, student
hamlet.simonyan.99@gmail.com, +374 98 082822*

Levon Babajanyan

*YSU, Chair of Social Philosophy, Ethics and Aesthetics, Ph.C.
levonbabajanyan@ysu.am, +374 99 279800*

The article presents a basic perception regarding social contract theory which is considered to be one of the most well-known and influential theories in western political philosophy. By exploring the concepts of social contract theory suggested by Thomas Hobbes and John Locke, an attempt is made to reveal various features and characteristics of the natural state. The article discusses the general description of the state of nature as well as the process of establishing a social contract as a means of formation of civil society.

Keywords: *John Locke, Thomas Hobbes, state of nature, social contract, civil society.*

The idea of the social contract theory is one of the most discussed and extensive topics in the history of philosophy as well as in social and political spheres. The interest and everlasting modernity of the topic have led to various points of views throughout the history and, as a consequence, nowadays we have some theories of great thinkers whose thoughts are considered as contemporary and urgent as they were before. The notion of social contract has been one of the most influential paradigms in Western philosophical theories which were to help in regards with forming and shaping understanding of social structure and justice.

The aim of this work is to give general information about social contract theory as well as a small summary of English prominent philosophers Thomas Hobbes' and John Locke's conception of social contract theory, at the same time to explore possible differences between these theories by referring to their descriptions of **State of Nature**, and the **formation of civil/political society**.

According to social contract theory, people's moral and/or political responsibilities depend on the contract (agreement) signed between them which forms the society they live in. "At the heart of social contract theory is the idea that political legitimacy, political authority, and political obligation are derived from the consent of the governed, and are the artificial product of the voluntary agreement of free and equal moral agents" [6, p. 347]. Social contract is a convention between men that aims to discard the state of nature to which we will refer later. "And as man cannot live in the State of Nature for ever there are many problems coming out. And a solution to these problems under state of nature becomes a social contract where people agree to obey the state, let the state make and enforce laws securing peoples' safety as well as properties. The state sets up legislatures, impartial judges and enforcers. The government's duty is to protect everyone's rights and only in case the government violates the social contract, people may overthrow it.

Social contract theory expresses two fundamental ideas to which the human mind always clings the value of liberty; the idea that "will" and not "force" is the basis of government; and the value of justice or the idea that "right" and not "might" is the basis of all political society and of every system of political order" [1, p. 8].

"The theory seeks to explain the formation of societies and governments. Despite the great variations on some points, the social contract theory mainly focuses on the voluntary consent that people give to the formation of the government" [2, p 8].

The roots of social contract are quite deep and go back till Ancient Greece. Socrates uses something more or less similar to social contract in Plato's dialogue "Crito" bringing an indisputable argument that he should remain in prison and accept his death penalty, not to flee and exile to another Greek city. "While traces of contract theory can be found in ancient and medieval thought, it is generally agreed that the golden age of social contract theory was the period 1650–1800, beginning with *Hobbes' "Leviathan"* (1651)" [6, p. 347]. The theory got its first complete definition in Hobbes's famous publication during the Civil War in Great Britain.

Before becoming a part of civil society each man used to live in the State of Nature which, Hobbes believes, is prior to social contract. According to him,

man's life in the state of nature was one of fear and selfishness. Man lived in chaotic condition of constant fear. Thus, life in this state was **poor, nasty, short, brutish and solitary**. In "Leviathan" Hobbes develops the idea of "Homos hominus lupus est" which might be translated as "Man are wolves against each other". He explains this argument by going deeper and deeper. "And therefore if any two men desire the same thing, which nevertheless they cannot both enjoy, they become enemies; and in the way to their end (which is principally their own conservation, and sometimes their delectation only) endeavour to destroy or subdue one another. And from hence it comes to pass that where an invader hath no more to fear than another man's single power, if one plant, sow, build, or possess a convenient seat, others may probably be expected to come prepared with forces united to dispossess and deprive him, not only of the fruit of his labour, but also of his life or liberty. And the invader again is in the like danger of another" [3, p. 76]. Following this statement, the author comes up with the main reasons which lead to the destructive actions of man's. "So that in the nature of man, we find three principal causes of quarrel. First, competition; secondly, diffidence; thirdly, glory. The first maketh men invade for gain; the second, for safety; and the third, for reputation. The first use violence, to make themselves masters of other men's persons, wives, children, and cattle; the second, to defend them; the third, for trifles, as a word, a smile, a different opinion, and any other sign of undervalue, either direct in their persons or by reflection in their kindred, their friends, their nation, their profession, or their name" [3, p. 77]. One might agree this is quite a rough description but according to Hobbes social contract is exactly derived from this situation. Let's reveal what Hobbes argues. To clarify Hobbes's theory we will also give some informational background about Law of Nature which is vital while understanding the concept of social contract because we might eventually ask why people decide to make a social contract, what forces them to sacrifice a lot to be in civil society. Although Hobbes sets out nineteen laws of nature, it is the first two that are politically crucial and these are actually the ones that lead to social contract. "Every man ought to endeavor peace, as far as he has hope of obtaining it; and when he cannot obtain it, that he may seek and use all helps and advantages of war", - states the author as a first law [3, p. 80]. This means that men are to seek peace and follow it. And from this fundamental law, the second law of nature is derived which is "that a man be

willing, when others are so too, as far-forth as for peace and defense of himself he shall think it necessary, to lay down this right to all things, and be contented with so much liberty against other men, as he would allow other men against himself " [3, p. 81]. What Hobbes tries to tackle here is the transition from the state of nature to civil society. The manner that Hobbes describes the second law of nature gives an impression as if we should put down our weapons, give up our "right of nature," and jointly authorize a sovereign who will tell us what is permitted and punish us if we don't obey. But the problem is obvious. If the state of nature is way too horrible as Hobbes has presented, then there's no way people could ever make an agreement like this or put it into practice. "And as men have a natural desire for security and order and in order to secure self-protection and self-preservation avoiding misery and pain man entered into a contract. This idea of self-preservation and self-protection are inherent in man's nature and in order to achieve this men voluntarily surrendered all their rights and freedoms to some authority who must command obedience" [4]. As a result of this contract, the mightiest authority is to protect and preserve peoples' lives and property.

While talking about social contract theory it would be unfair if we hadn't mentioned about John Locke. The most important and influential political thoughts of Locke's are described in his work **"Two Treatises of Government"** where the author touches upon the social contract and its meaning. We should notice that John Locke's theory of social contract is essentially different from the one of Hobbes'. First of all, by comparing two authors' views we notice that they give totally different descriptions of state of nature. While Hobbes describes it as a state of war, hate and anger, Locke, on the contrary, argues that man having equal rights in the state of nature live in more or less peaceful and harmonious ways. Here some elements of civil society are obviously seen in Locke's description of state of nature. Locke considers the state of nature to be a state of peace, goodwill, mutual assistance and preservation. "A state of perfect freedom to order their actions and dispose of their possessions and persons, as they think fit, within the bounds of the law of nature... A state also of equality, wherein all the power and jurisdiction is reciprocal, no one having more than another; there being nothing more evident than that creatures of the same species and rank, promiscuously born to all the same advantages of

nature, and use of the same faculties, should also be equal one amongst another without subordination or subjection" [5, p 101]. Locke also highlights. **"Though this be a state of liberty, yet it is not a state of license"** [5, p. 102]. This means that despite having uncontrollable freedom man anyway does not have liberty to destroy himself or even govern other creatures. Putting the issue of property in the basis of social contract Locke tries to explain the connection between. Property plays an essential role in Locke's argument and the contract that establishes it. According to Locke, private property is created when a person mixes his labor with the raw material of nature. "Given the implications of the Law of Nature, there are limits as to how much property one can own: one is not allowed to take more from nature than oneself can use, thereby leaving others without enough for themselves" [4]. John Locke considered property in the state of nature insecure because of three conditions; the absence of established laws, absence of impartial judge and absence of natural power to execute natural laws. Thus it is quite understandable, according to the author, why men go into a social contract. "Under the contract men did not surrender all their rights to an individual but they surrendered only the right to preserve and enforce the law of nature. The individual retained with them the other rights (e.g. right to live, liberty, etc.) because these are considered natural and inalienable rights of men. Each man therefore gives over the power to protect himself and punish transgressors of the law of nature" [4].

Civil society cannot be created without the will of man. So every single action is done only if man agrees. **"The formation of the civil society is exclusively peaceful process"**, - states Locke [5, p. 142].

Both Hobbes and Locke see the formation of a political society as a result of social contract which supposes men to leave the initial state of nature and become a part of a new society by agreeing the new terms and conditions.

The most basic difference lies in their view of state of nature. For Hobbes, men are eager of power and authority, hence under the state of nature they tend to kill each other. To avoid these destructive actions, men need a social contract. In other words, men need to get into a social contract in order to survive.

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Unlike Hobbes, Locke's perception of the state of nature is not so pessimistic. Locke believed that state of nature is a state of a perfect and complete liberty, state where everyone is equal.

Another key point related to the way of forming a political society which the two authors stated about is voluntarism, the idea that nothing is to be done without a will of a man.

References

1. Barker Ernest Sir, "Social Contract Essays by Locke, Hume and Rousseau", Oxford University Press, USA, 1962.
2. Burke Edmund "State Formation and Social Contract Theory: Rwenzuru and the Southern Sudan"; A paper delivered to the African Studies Association Conference, 1971.
3. Hobbes Thomas, "Leviathan or the Matter, Forme & Power of a Common-wealth Ecclesiasticall and Civil", London, 1651.
4. Laskar Manzoor Elahi, "Summary of Social Contract Theory by Hobbes, Locke and Rousseau", Article in SSRN Electronic Journal, April, 2013.
5. Locke John, "Two Treatises of Government and A Letter Concerning Toleration", Yale University Press, New Haven and London, 2003.
6. Riley Patrick, "Social Contract Theories and Its Critics", "The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought", ed. by Mark Goldie, Robert Wokler, Cambridge University Press, UK, 2006.

ԹՈՄԱՍ ՀՈԲՍԻ ԵՎ ՋՈՆ ԼՈԿԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔԻ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Համլետ Սիմոնյան

ԵՊՀ, Սոցիալական փիլիսոփայության, բարոյագիտության և գեղագիտության ամբիոն, ուսանող

Լևոն Բաբաջանյան

ԵՊՀ, Սոցիալական փիլիսոփայության, բարոյագիտության և գեղագիտության ամբիոն, փ.գ.թ.

Հոդվածը հիմնարար պատկերացում է տալիս հասարակական դաշինքի տեսության վերաբերյալ, որը համարվում է արևմտյան քաղա-

քական փիլիսոփայության ամենահայտնի և ազդեցիկ տեսություններից մեկը: Ուսումնասիրելով Թոմաս Հոբսի և Ջոն Լոկի կողմից առաջարկած հասարակական դաշինքի տեսության հայեցակարգերը՝ փորձ է արված բացահայտել երկու մտածողների՝ բնական վիճակի վերաբերյալ տարբեր բնութագրերն ու առանձնահատկությունները:

Հոդվածում քննարկվում է բնական վիճակի ընդհանուր նկարագրությունը, ինչպես նաև հասարակական դաշինքի կնքման գործընթացը՝ որպես քաղաքացիական հասարակության ձևավորման եղանակ:

Հիմնաբառեր՝ Ջոն Լոկ, Թոմաս Հոբս, բնական վիճակ, հասարակական դաշինք, քաղաքացիական հասարակություն:

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ТЕОРИИ ОБЩЕСТВЕННОГО ДОГОВОРА ТОМАСА ГОББСА И ДЖОНА ЛОККА

Гамлет Симонян

ЕГУ, Кафедра социальной философии, этики и эстетики, студент

Левон Бабаджанян

ЕГУ, Кафедра социальной философии, этики и эстетики,

к.филос.н

В статье даны основные предпосылки относительно теории общественного договора, одной из наиболее известных и влиятельных теорий в западной политической философии. Исследуя концепцию теории социального договора, разделяемую Томасом Гоббсом и Джоном Локком, она пытается выявить различные черты и характеристики, возникающие из различных точек зрения обоих мыслителей на естественное состояние. В статье рассматривается общая характеристика естественное состояние, а также процесс установления общественного договора как средства формирования гражданского общества.

Ключевые слова: Джон Локк, Томас Гоббс, естественное состояние, общественный договор, гражданское общество.

Ընդունվել է րիշագրության՝ 31.10.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 12.11.2019թ.

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԻՐԱՎԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԽՈՍՈՒՅԹԻ ԿԱՊԸ

Գևորգ Հակոբյան

ԵՊՀ, Փիլիսոփայության պատմության,
տեսության և տրամաբանության ամբիոն, սասփրանսփ
gevorg.hakobyan82@gmail.com, +374 94 503355

Հոդվածում քննարկվում է փիլիսոփայության և իրավաքաղաքական խոսույթի տրամաբանական կապի հիմնահարցը: Այս կապը ցուցադրելու համար նախ որոշակիացվում է «իրավունք», «քաղաքականություն» և «փիլիսոփայություն» հասկացությունների այն կիրառությունը, որն առկա է սույն վերլուծության շրջանակներում: Որոշարկմանը հեղինակը է իրավունքի և քաղաքականության միջև առկա անհրաժեշտ կապի ցուցադրությունը: Այնուհետև հիմնավորվում է այն դրույթը, ըստ որի, ցանկացած պնդում, որն իրավացիորեն կատարվում է իրավունքի և քաղաքականության վերաբերյալ, կարելի է վերագրել նաև իրավաքաղաքական խոսույթին ընդհանրապես: Վերջապես՝ ցույց է տրվում, որ փիլիսոփայությունը կապված է իրավաքաղաքական խոսույթին ոչ միայն պատմականորեն, այլ նաև տրամաբանական անհրաժեշտությամբ: Եվ քանի որ փիլիսոփայությունն ամեն դեպքում միջամտում և թափանցում է իրավաքաղաքական խոսույթի ամենախոր շերտերը, ապա փիլիսոփայական այս միջամտությունը կարող է շատ օգտակար դերակատարություն ունենալ իրավաքաղաքական խոսույթի համար, եթե միջամտությունն իրականացվի գիտակցված և նպատակայնորեն: Այսպիսի միջամտությամբ փիլիսոփայությունը կօգնի առավել հստակ հասկանալ, ճշգրտել, համակարգել այն բոլոր էական հասկացություններն ու բանաձևումները, որոնք կիրառվում են իրավաքաղաքական խոսույթում:

Հիմնաբառեր. իրավունք, քաղաքականություն, փիլիսոփայություն, խոսույթ, տրամաբանական անհրաժեշտություն, տրամաբանական կապ, պատմական կապ:

Սույն վերլուծության նպատակն է՝ վեր հանել փիլիսոփայության ունեցած սերտ կապը իրավաքաղաքական խոսույթի հետ: Սրանով, մի կողմից, ցույց կտրվի փիլիսոփայության «միջամտության» ձևերը դեպի

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

համադրական, բայց ինքնուրույն մի ոլորտ, իսկ մյուս կողմից՝ այդ միջամտության հնարավոր նպատակայնությունն ու օգտակարությունը:

Այս նպատակն իրագործելու համար, նախ և առաջ, հարկավոր է որոշակիացնել կենտրոնական երկու հասկացության-հայեցակարգի (*իրավունք* և *քաղաքականություն*) բովանդակությունները և անհրաժեշտ կապը միմյանց հետ:

Հատկանշական է, որ սույն վերլուծության մեջ «քաղաքականություն» և «իրավունք» հասկացությունները կիրառվում են իրենց ամենալայն իմաստներով՝ ներառելով քաղաքական և իրավական ամբողջական ոլորտները, տեսականն ու գործնականը միասին վերցրած: Այսինքն՝ «քաղաքական» հասկացությունը, այս համատեքստում, պարունակում է քաղաքականության տեսությունը (իր բոլոր ճյուղերով, բաժիններով, գիտակարգերով, և այլն) ու քաղաքական ցանկացած պրակտիկա ընդհանրապես: Դրությունը նույնն է նաև «իրավունք» հասկացության դեպքում, այսինքն՝ «իրավունք» հասկացության ներքո ըմբռնվում է իրավական տեսական ու գործնական բոլոր գործընթացները միասին վերցրած:

Այս մոտեցմումը տրամաբանական կամ այլ ճանաչողական շեղում չի հարուցում և հնարավորություն է ընձեռում՝ խուսափել նեղ մասնագիտական հարցերի քննարկումից ու այն բարդություններից, որոնք կարող էին առաջանալ այս երկու կենտրոնական հասկացությունների ծանրաբեռնվածության պատճառով:

Հասկանալի է, որ «փիլիսոփայություն» հասկացությունն անհամեմատ ավելի ծանրաբեռնված և անորոշ է, քան նախորդ երկուսը: Ուստի չանդրադառնալու համար մի այնպիսի քննարկման, ինչպիսին է *փիլիսոփայելու*, *փիլիսոփայության*, *պարափիլիսոփայության*, *նախափիլիսոփայության* և այլնի տարբերակման հիմնահարցը, *իրավունքն* ու *քաղաքականությունը* այստեղ քննարկվում են՝ հարաբերած «փիլիսոփայության» դասագրքային ու ընդհանուր ըմբռնմանը¹:

Այսպես, համընդհանուր ընդունելություն գտած փաստ է, որ *իրավունքն* ու *քաղաքականությունը* պատմականորեն առաջացել են փիլիսոփայության շրջանակներում: Սակայն պատմական ծագումն ինքնին հետագա ոչ մի կապ չի պարտադրում: Ուստի, հարկավոր է քննարկման ենթարկել *իրավունքի* ու *քաղաքականության* և *փիլիսոփայության* վեր-

¹ Վերը նշված «փիլիսոփայակն»-ի մասին մանրամասն, տե՛ս [19, 178 – 179 էջերը]:

պատմական (վերժամանակային)՝ տրամաբանական հնարավոր կապը, պատասխանելով հետևյալ հարցերին:

1) Առկա՞ են արդյոք տրամաբանական (օրինաչափ) կապեր *փիլիսոփայության* և *իրավունքի* ու *քաղաքականության* միջև: Եթե այո, ապա ինչպիսի՞ն են այդ կապերը:

2) Ի՞նչ նպատակային գործառույթներ կարող է ունենալ *փիլիսոփայությունը* *իրավաքաղաքական խոսույթում* ելակետվելով *իրավունքի* ու *քաղաքականության* հետ առկա հնարավոր կապի ձևերից:

Ինչպես ցույց են տալիս տեսական ուսումնասիրություններն ու իրավաքաղաքական պրակտիկան *իրավունքն* ու *քաղաքականությունը* միմյանց նկատմամբ գտնվում են անխզելի կապերի մեջ: Ցանկացած *իրավունք*, որպես կանոն, հիմնավորված է ինչ-որ *քաղաքականության*մբ, իսկ ցանկացած *քաղաքականություն* պայմանավորված է ինչ-որ *իրավունքով* (առկա իրավունքին հակադրվելը ներառյալ): Այս հարաբերությունը նմանաբանության մեջ է գտնվում լիոտարյան «գիտելիք-իշխանություն» հարաբերությանը, ըստ որի «... գիտելիքն ու իշխանությունը միևնույն հարցի երկու կողմերն են. ո՞վ է որոշում, թե ինչ է գիտելիքը, և ո՞վ գիտե, թե ի՞նչ է հարկավոր որոշել [12, շ. 28]»: Այս նույն ձևով էլ՝ ինչ-որ իշխանություն գործորդին օժտում է ինչ-որ իրավունքով, իսկ իշխանությունն առկա է ինչ-որ իրավունքի համաձայն:

Քաղաքականության և *իրավունքի* անխզելի միասնությանը, անուղղակի կերպով, անդրադարձել է նաև Դավիթ Անհաղթը: Փիլիսոփան, փորձելով հաշտեցնել պլատոն-արիստոտելյան «գործնական փիլիսոփայության» բաժանմանը վերաբերող հակասությունը, գտնում է, որ Արիստոտելի կատարած բաժանումը «... երեք մասի ճշմարիտ է, որովհետև եթե որևէ մեկը ... կարգավորում է քաղաքի գործերը, զբաղվում է քաղաքականությամբ [2, 120 էջ]»: Ըստ Անհաղթի «ճշմարիտ» են նաև պլատոնականները, որոնք «գործնական փիլիսոփայությունը» բաժանում են «օրենսդրության և արդարադատության»: Եվ «Այդ այդպես է, որովհետև բարոյագիտությունը, տնտեսագիտությունը և քաղաքագիտությունը նյութ են ծառայում օրենսդրության և արդարադատության համար... [2, 122-123 էջեր]»: Այսպիսով, *քաղաքականության* և *իրավունքի* տրամաբանական կապն անհրաժեշտաբար է:

Իրավունքի և *քաղաքականության* անխզելի կապը թույլ է տալիս պնդել, որ այն ամենը, ինչ վերաբերում է սրանցից մեկին պետք է վե-

րաբերի նաև մյուսին, ուստի այս զույգի կապը *փիլիսոփայության* հետ որոշարկելիս, կարելի է սահմանափակվել միայն սրանցից մեկի դիտարկմամբ: Սակայն *իրավունքի* ու *քաղաքականության* հենց այս նույն կապի պատճառով, գործնականում, հնարավոր չէ բազմակողմանիորեն քննարկել սրանցից մեկը՝ չանդրադառնալով մյուսին: Այստեղ էականն այն է, որ *իրավունքի* ու *քաղաքականության* կապը և՛ տեսական, և՛ գործնական մակարդակներում արտահայտվում են խոսույթում, ուստի *իրավունքի* ու *քաղաքականության*՝ փիլիսոփայության հետ ունեցած կապի ձևերը միանշանակորեն վերագրելի են *իրավաքաղաքական խոսույթին*: Այսինքն՝ *իրավունքի* ու *քաղաքականության* և *փիլիսոփայության* հարաբերության պարզաբանումն ինքստինքյան պարզաբանում է *իրավաքաղաքական խոսույթի* և *փիլիսոփայության* հարաբերության էությունը:

Այսպես, *քաղաքականությունն* այնպիսի տեսական և/կամ գործնական իրողություն է, որի շրջանակներում բաշխվում ու վերաբաշխվում են մեկից ավելի անձանց՝ միմյանց վրա բանեցրած իշխանությունները, կամ՝ «...գործունեության ոլորտ է պետության ներսում և պետությունների միջև՝ կապված իշխանության բաշխման ու իրականացման հետ... [18, շ. 797]»: *Քաղաքականության* այսպիսի նկարագրության, թեմատիկ գրականության շրջանակներում, կարելի է հանդիպել շատ հաճախ, բայց փորձը ցույց է տալիս, որ այս հասկացություն-հայեցակարգի բացատրությունը գրեթե երբեք չեզոք չէ: *Քաղաքականության* սահմանումները, ուղղակի կամ անուղղակի, իրենցում պարունակում են ինչ-որ միտում (ինտենցիա), որն էական դերակատարություն ունի տվյալ հասկացության որակման համար: Այսինքն՝ *քաղաքականություն* սեռային հասկացության ներքո խմբվում են այնպիսի տեսակներ, որոնք միմյանցից տարբերվում են իրենց միտումնային բնույթներով: *Քաղաքականության* բնույթները, որոնք պայմանավորված են միտումով, ակնհայտորեն արտացոլվում է Դոլֆ Շտերնբեռզեդի «Քաղաքականության երեք արմատ [17, շ. 7]» աշխատության հիմնական հայեցակարգում, որը յուրովի վերաշարադրել է Բերնհարդ Սուտորը:

Շտերնբեռզեդը *քաղաքականությունը* ենթարկում է տիպական բաժանման, որի արդյունքում ի հայտ է գալիս քաղաքական երեք իրականություն, իսկ տիպականացման հիմքը տվյալ քաղաքականության միտումն է:

Առաջին տիպի հիմնադիրն ու զարգացնողը Արիստոտելն է, ով քաղաքականության հիմքը համարում է բանական էակաների ինքնակատարելագործումն ու երջանկությունը: Ելակետվելով այս ըմբռնումից՝ հեղինակն արիստոտելյան «արմատ»-ն անվանում է «մարդաբանական»:

Երկրորդ տիպը, որի հիմնադիրը Ն. Մաքիավելին է, որակվում է «դեմոնոլոգիական», որովհետև մաքիավելյան «արմատը», ըստ հեղինակի, ուղղված է բացառապես իշխանության ստացմանն ու պահպանմանը՝ ցանկացած միջոցի կիրառմամբ:

Վերջապես՝ օգոստինոսյան «արմատը» այս հայեցակարգում մեկնաբանվում է որպես «վախճանաբանական (էսխատոլոգիական)»: Հեղինակը գտնում է, որ Օգոստինոս Երանելու աստվածաբանական հայացքները (Վ. Լենինի ջանքերով և Կ. Մարքսի ահռելի ազդեցությամբ) դարձան քաղաքական իրականություն՝ լինելով քրիստոնեական աշխարհիկացված մի տարբերակ: Քաղաքական օգոստինյան (մարքս-լենինյան) հայեցակարգը որակվում է վախճանաբանական, որոհետև դրանում խոսքը ցանկալի իրադրության պատրաստման և դրա վերջնական նվաճման մասին է:

Եթե Արիստոտելը խորիում է հավասար իրավունքներով օժտված ու ազատ քաղաքացիների, սահմանադրության, ինստիտուտների և մարդկային կարգավորված համակեցության, ապա Մաքիավելին՝ միայն առանձին անձանց իշխանության նվաճման ու պահպանման մասին: Վերջապես՝ մարքս - լենինյանի դեպքում խոսվում է լիովին այլ գալիք «բացարձակ աշխարհի» մասին [17 Կ. 7-9]:

Քաղաքականություն հասկացության-հայեցակարգի մեկ այլ բաժանում, լիովին այլ հիմքով և ընթացակարգով, կատարում է նաև Մ. Վեբերը: Փիլիսոփա-սոցիոլոգը պնդում է, որ քաղաքական են «... ինքնուրույն ղեկավարման գործունեության բոլոր ձևերը: Խոսում են բանկերի արժեթղթային քաղաքականության մասին, ... դպրոցական քաղաքականության մասին, ... նույնիսկ՝ խելամիտ կնոջ քաղաքականության մասին, որը հավակնում է ղեկավարել ամուսնուն [9, Կ. 644]»:

Այս բաժանումներից երևում է, որ քաղաքական միտումները կարող են լինել խիստ տարբեր, սակայն տարբերություններով հանդերձ *քաղաքականությունն* ունի մեկ կայուն ելակետ: Վերջինս արտահայտված է Արիստոտելի դասական նկարագրության մեջ. «... ինչպես տեսնում ենք, ցանկացած պետություն իրենից ներկայացնում է մի տեսակ հաղորդակ-

ցություն, իսկ քանի որ ցանկացած հաղորդակցություն կազմակերպվում է հանուն ինչ-որ բարիքի (որովհետև ամեն գործունեություն ի նկատի ունի ենթադրյալ բարիք), ապա ակնհայտ է, որ բոլոր հաղորդակցությունները ձգտում են դեպի այս կամ այն բարիքը, ընդամենի, մնացած բոլորից առավել և բարիքներից բարձրագույնին ձգտում է այն հաղորդակցությունը, որը հանդիսանում է բոլորից կարևորն ու իր մեջ պարփակում մնացած բոլոր հաղորդակցությունները: Հենց այս հաղորդակցությունն էլ կոչվում է պետություն կամ քաղաքական հաղորդակցություն [7, c. 376]»:

Այսպիսով, *քաղաքականությունը* միջոց է, իսկ նպատակը՝ բարիքը: Եվ բնավ էական չէ, թե տվյալ քաղաքականությունը (գործորդները) «բարիք» հասկացության ներքո ի՞նչ է ըմբռնում: Այսինքն՝ անկախ «բարիք»-ի էությունից, քաղաքականությունը մի լծակ է, որի միջոցով իրականացվում են բարիքին առնչվող գործողությունները: Այստեղից էլ Ա. Բեռլինի կատեգորիկ պնդման արդարացիությունը. «Քաղաքականության տեսությունը բարոյական փիլիսոփայության ճյուղ է, որը սկսում է քաղաքական հարաբերությունների ոլորտում բարոյական հասկացության հայտնագործումից կամ վկայակոչումից [22, p. 168]»: Բեռլինը հիշատակում է միայն «տեսություն»-ը, սակայն սրանից անհրաժեշտաբար բխում է, որ քաղաքական պրակտիկան, նույն սկզբունքի համաձայն, պետք է լինի բարոյական փիլիսոփայության պրակտիկայի ճյուղ:

Այս ամենից կարելի է եզրակացնել, որ *քաղաքականությանը* միշտ նախորդում և ուղեկցում են փիլիսոփայական, մասնավորապես, բարոյագիտական հայացքներ, որոնց շրջանակներում ծագում, զարգանում և իրականացվում է *քաղաքականությունը*: Այս եզրակացության բովանդակությունը կախման մեջ չէ հնարավոր այն դեպքերից, թե պատմական ի՞նչ ծագումնաբանություն ունի քաղաքականությունը: **Անկախ այն բանից՝ քաղաքականությունը սկզբնավորվել է բնականորեն, աստվածային միջամտությամբ, թե պատճառավորված է ավանդույթների կամ առասպելների ինչ-որ համակարգով, միևնույն է՝ շրջապատված է փիլիսոփայությամբ:**

Փիլիսոփայության հետ նմանատիպ հարաբերության մեջ է գտնվում նաև *իրավունքը*: Մարդկությանը հայտնի, ամենահինը համարվող, իրավական կոթող «Համմուրաբիի կանոն»-ում, օրենսդիրը, մինչ օրենքներն ու պատիժները թվարկելը, ներկայացնում է իր գործունեության արդարացումը: Կանոնում հայտարարվում է. «Երբ Մարդուկն ինձ ուղարկեց ժողովրդին կառավարելու և երկրին օգնություն բերելու,

ես երկրում հիմնեցի օրենք ու արդարություն և նպաստեցի ժողովրդի բարեկեցությանը [25, ք. 9]»: Այսինքն՝ այս իրավաքաղաքական գործունեությունը ինքնանպատակ չէ. այն միջոց է, որով իրականացվում է արդարություն և նպաստում ժողովուրդների բարեկեցությանը:

Այսպիսի արդարացում-հիմնավորումներ կան գրեթե բոլոր պետությունների սահմանադրությունների և այլ իրավական փաստաթղթերի նախաբաններում նույնպես: Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրում հայտարարվում է. «Քանզի մարդկության ընտանիքի բոլոր անդամներին հատուկ արժանապատվության և հավասար ու անօտարելի իրավունքների ճանաչումն աշխարհի ազատության, արդարության և խաղաղության հիմքն է, ... Գլխավոր Ասամբլեան հրապարակում է սույն Մարդու Իրավունքների Համընդհանուր Հռչակագիրը որպես առաջադրանք բոլոր ժողովուրդներին ու ազգերին, ... [5]»: ԱՄՆ-ի Սահմանադրությամբ հայտարարվում է. «Մենք ... առավել կատարյալ Միասնություն ձևավորելու, Արդարություն հիմնելու, ներքին խաղաղություն ապահովելու, ... և Ազատության Օրհնանքը պահպանելու նպատակով ... Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների համար վճռեցինք և հիմնադրեցինք այս Սահմանադրությունը [26]»: ՌԴ Սահմանադրությունը նույնպես հետամուտ է «բարուն և արդարությանը [11]», իսկ ՀՀ Սահմանադրությունը վկայակոչում է համամարդկային բոլոր արժեքները [3]: Վերջապես՝ հայ մեծանուն օրենսդիր Մխիթար Գոշն իր «Դատաստանագրքի» նախաբանում պնդում է, «... որ մեզ ոչ քիչ չափով է օգուտ [օրենսդրությունը], քանզի ամենքի համար են այս գրվածքները՝ զուգընթաց նրանց զորությամբ՝ չափի մեջ դնելով մարդկանց: Որովհետև սրանց դիտավորությունը մեղքերը կրճատելը և դրանով չարին վերջ տալն է: Եվ հետևանքը ոչ այլ ինչ է լինում, եթե ոչ այն, որ դարձնում է մեզ համամիտ և համակարծիք, որոնցից և սերն է հաստատվում, որ գլուխն է բոլոր պատվիրանների [1, էջեր 18-19]»:

Հիշատակված իրավաքաղաքական բոլոր փաստաթղթերը, որպես նպատակ, մատնանշում են փիլիսոփայական մի շարք կատեգորիաներ. «արդարություն», «ազատություն», «բարի(ք)», «համամարդկային արժեքներ», և այլն: Սակայն *փիլիսոփայության և իրավաքաղաքականի* կապն այսքանով չի ավարտվում, այն շարունակվում և իր ուղղակի արտահայտություններն է ունենում իրավաքաղաքական գործընթացների ամենամասնավոր և թանձրացական դեպքերում նույնպես:

Իրավաքաղաքական մի շարք փաստաթղթերում առկա են մետաիրավական և մետաքաղաքական բազմաթիվ մոտեցումներ, դրույթներ ու հասկացություններ, որոնք ցույց են տալիս, որ փիլիսոփայությունն անընդհատ ուղեկցում է քաղաքական և իրավական գործընթացներին՝ լինելով դրանց ծավալման ամենակենտրոնական շերտերից մեկը: Այսպես, օրինակ, ՀՀ Քրեական Օրենսգրքում, ի թիվս այլ շատերի, առկա է այսպիսի դրույթ.

«Հոդված 10. Արդարության և պատասխանատվության անհատականացման սկզբունքը

1. Հանցանք կատարած անձի նկատմամբ կիրառվող պատիժը և քրեաիրավական ներգործության այլ միջոցները պետք է լինեն արդարացի՝ համապատասխանեն հանցանքի ծանրությանը, դա կատարելու հանգամանքներին, հանցավորի անձնավորությանը, անհրաժեշտ և բավարար լինեն նրան ուղղելու և նոր հանցագործությունները կանխելու համար [4]:»

Այս հոդվածը ներակայորեն (իմպլիցիտ) պարունակում է փիլիսոփայական մի շարք հիմնախնդիրներ. նախ՝ արծարծվում է համապատասխանության հարցը՝ վերջինս նույնացնելով «արդարացի»-ության հետ: Սա խնդրահարույց է, այն պարզ պատճառով, որ մտքի համապատասխանությունը իրականությանը (իրողությանը) ոչ թե «արդարացի»-ի, այլ «ճշմարտության» դասական նկարագրությունն է. «... նա, ով համապատասխանաբար է խոսում իրերի մասին, այնպես ինչպես դրանք կան, ճշմարիտն է խոսում [14, c. 426]», և «... ասել, որ գոյը գոյություն ունի, իսկ չգոյը գոյություն չունի՝ նշանակում է ճշմարիտն ասել [6, c. 141]»: Լիովին այլ հարց է, որ *ճշմարտությունը* սկզբունքորեն կարող է փոխարկվել *արդարության*, և հակառակը. *արդարությունը՝ ճշմարտության* [տե՛ս 16, էջ 233], սակայն այս փոխարկումը ենթադրում է փիլիսոփայական խորը հայեցողություն և բարդ մտակառուցում: Երկրորդ՝ հոդվածում նշվում է պատժի նպատակը՝ որպես չափորոշիչ. հանցագործին «... ուղղելու և նոր հանցագործությունները կանխելու համար»: Պատժի առկայությունը, դրա նպատակները, դրա արդյունավետությունը, և այլն, այս ամենը նույնպես խնդրահարույց հայեցակետեր են, որոնցով զբաղվում է իրավունքի փիլիսոփայությունը՝ անհրաժեշտաբար կապակցվելով բարոյագիտությանը:

Այսպիսով, քաղաքական և իրավական տեքստերը հավաստում են, որ *փիլիսոփայությունը*, ուղղակի կամ ենթատեքստային մակարդակում, հարատևորեն առկա է և՛ *քաղաքականության մեջ*, և՛ *իրավունքում*՝ պարունակելով դրանք ու պարունակվելով դրանց մեջ: Ուրեմն *փիլիսոփայությունը* ոչ միայն պատմականորեն, այլ նաև վերժամանակային՝ տրամաբանական օրինաչափ կապ ունի *իրավունքի* և *քաղաքականության* հետ: Ինչպես պատմականորեն, այնպես էլ տրամաբանորեն *փիլիսոփայությունը* նախորդում, ուղեկցում և հաջորդում է *իրավունքին* ու *քաղաքականությանը*: Ուստի, կարելի է ասել, որ ***քաղաքականությունը ծագում է բարոյագիտության-փիլիսոփայության մեջ և, ամրագրման պատճառով, արձանանում իրավունքում:***

Վերը մատնանշված օրինակները խոսում են *փիլիսոփայության՝ իրավունքի* ու *քաղաքականության* վրա ունեցած միայն դրական ազդեցության մասին, սակայն *փիլիսոփայությունը* այս զույգ կենսագործունեությունների վրա ունենում է նաև «բացասական»՝ վերանայող ու կազմաբանող ազդեցություն նույնպես: Ինչպես վերը ցույց տրվեց, քաղաքական և իրավական տեքստերում ամրագրվում են փիլիսոփայական հիմնավորումներ, պարզաբանումներ, և ընդհանրապես, քննարկումներ պահանջող մտակառույցներ՝ ժամանակավորապես և տեղայնորեն լուծելով հավերժական մի հիմնախնդիր (մասնավոր կամ եզակի եղանակով): Այս տեսական արձանացումը արգելակում է *իրավունքի* և *քաղաքականության* կառուցարկման հետագա ընթացքը՝ ելակետվելով կարիքի բացակայությունից: Սրանք հետայդու դիտվում են՝ ամբողջական ու կուռ համակարգեր և սկսում են գործառնել որպես ակնհայտ՝ «ինքնին հասկանալի ճշմարտություններ»: Պատմական այս ակնթարթում իրավական և քաղաքական «ինքնին հասկանալի ճշմարտությունները» միակողմանիորեն ինքնամեկուսանում են *փիլիսոփայությունից*: Բայց *փիլիսոփայությունը* շարունակում է՝ հայեցողության կենտրոնում պահել *իրավաքաղաքական* արձանացած (արձանագրված) այս հայեցակետերը: Համապատասխան «օրենսգրքում» և հասարակական գիտակցության մեջ արձանացած «ինքնին հասկանալի» այսօրինակ բանաձևումները *փիլիսոփայությունը* ենթարկում է վերանայման ու վերաիմաստավորման, այսինքն՝ ***վերաիմաստասիրման***: Վերաիմաստասիրման այս գործընթացը շարունակվում է, որովհետև փիլիսոփայության համար չկա մեկընդմիշտ լուծված հիմնախնդիր. ցանկացած լուծում կամ միշտ ենթակա է չեղարկման, կամ ուղղակի ընդունելի չէ, որով-

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

հետև առկա է մեկ այլ՝ լիովին հակադիր տեսակետ: Եվ որովհետև, փիլիսոփայական մոտեցմամբ, ամեն հիմնախնդիր թույլատրում է տարբեր, անհամատեղելի ու միմյանց փոխբացատրող լուծումներ [տե՛ս 13, էջ 8], ուստի ամեն հնարավոր լուծմանը հակադիր տեսակետը շարունակում է քննարկումը, քննադատությունը և վերախմաստավորումը:

Այս նույն՝ վերլուծական գործընթացը կարող է ոչ միայն շարունակվել նախկինում առկա հնարավոր հակադիր լուծումների տեսանկյունից, այլ լուծման առաջարկից հետո, կարող են ի հայտ գալ նաև այլք: Եվ եթե իրավունքի ու քաղաքականության շրջանակներում ինչ-որ հարց համարվում է լուծված կամ թևակոխած այլ փուլ, ապա *փիլիսոփայությունը* շարունակում է ուշադրության կենտրոնում պահել այն բանաձևումները, որոնց ամրագրումամբ լուծված էր համարվել ինչ-որ խնդիր: Օրինակ՝ ֆրանսիացի իրավաբան-փիլիսոփա Ալեն Դե Բենուան կատաղի քննադատության է ենթարկում Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրում առկա մի շարք դրույթներ, որոնք ներկայումս էլ շարունակում են մեծ դերակատարություն ունենալ համաշխարհային իրավաբաղաքական գործընթացներում: Բենուան, ի թիվս այլնի, քննարկում է իրավահասկացության ճշգրտության բացակայության մի դեպք և կատարում հռետորական հարցադրում. «Արժանապատվությունը, ինչպիսի իմաստ էլ դրան վերագրվի, դառնում է խնդրահարույց, երբ այն ենթադրվում է որպես բացարձակ հատկություն: Հասկանալի է, թե ինչ է նշանակում՝ լինել «արժանի այսինչին», եթե խոսքն այս կամ այն բանի մասին է, սակայն ի՞նչ է նշանակում՝ լինել «արժանի» ինքնին [8, c. 53]:»

Այսպիսով, **փիլիսոփայությունը փաստացիորեն շարունակում է քննարկել, քննադատել, վերլուծել, և այլ գործընթացներ իրականացնել այն ամենի նկատմամբ, որոնք արդեն իսկ ստացել են իրենց կուռ ու ինքնապարփակ արձանացումն իրավունքի կամ քաղաքականության շրջանակներում և տրվել շահագործման:**

Վերիմաստասիրման այս գործընթացը, լինելով տիպիկ փիլիսոփայական, բնավ չի պարտադրում, որ այն իրականացնողն անպայման լինի փիլիսոփա: Գործընթացը կարող է իրականացվել ցանկացած սուբյեկտի կողմից, որը դրսից կքննի-կքննադատի մտային տվյալ արձանացումը: Եվ այս գործընթացը, *իրավունքի* դեպքում, կորակվի մետաիրավական, իսկ *քաղաքականության* դեպքում՝ մետաքաղաքական քննություն-քննադատություն: Սույն գործընթացի օբյեկտիվ անհրաժեշտու-

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

թյունը պայմանավորված է *մարդու* փիլիսոփայող և *փիլիսոփայության* անհրաժեշտաբար մարդկային լինելու էություններով: Իսկ *փիլիսոփայության* «... գիտակցային մշակումը երբեք չավարտվող և ամեն անգամ նորացվող հանձնառություն է, որը ներկայումս իրականացվում է իբրև մեկ ամբողջություն: ... Այս հանձնառության հայեցումը ... չի խամրի այնքան ժամանակ, քանի դեռ մարդիկ մարդ կմնան [21, c. 16]»: Փիլիսոփայությունը «... միշտ ներկա է այնտեղ, որտեղ մարդն է ապրում [21, c. 134]», որովհետև «Բոլոր մարդիկ փիլիսոփաներ են: Եթե նույնիսկ նրանք չեն հասկանում սեփական փիլիսոփայության հիմնախնդիրները, միևնույն է՝ նրանք ունեն փիլիսոփայական, առնվազն, նախապաշարունակներ [15, c. 129]»:

Այսպիսով, *իրավունքի* ու *քաղաքականության* կառուցարկումից առաջ և կառուցարկման ընթացքում փիլիսոփայությունը մեծամասամբ դրականորեն է համագործառնում այս զույգ կենսագործունեությունների հետ: Սակայն *իրավունքի* ու *քաղաքականության* արձանագումից անմիջապես հետո, *փիլիսոփայությունն* սկսում է գործառնել ընդդեմ արձանացած մտակառույցների: Փիլիսոփայական վերափմաստավորման արդյունքում *իրավունքի* ու *քաղաքականության* արձանագումները կա՛մ բարդանում և առավել կենսունակ են դառնում, կա՛մ մերժվում ու դուրս են մղվում: Այս հնարավոր զարգացումները տեղի են ունենում՝ արձանացած հայեցակետերի ընդդիմացման միջոցով՝ կրկին *փիլիսոփայության* համագործառնությամբ. հենց այնպես, ինչպես տեղի էր ունեցել նախորդ արձանացման կառուցարկման գործընթացը:

Սույն գործընթացը, նմանաբանության սկզբունքով, կարելի է վերագրել հոգևոր մշակութայի բոլոր ձևերին. Կարլ Յասպերսը այս նույն գործընթացը նկարագրում է կրոնի և հակակրոնի՝ *փիլիսոփայության* նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի համատեքստում. «Աստծո հայտնությամբ լուսավորված՝ այնկողմնային աշխարհի ձգողական ուժը, կամ անաստված աշխարհի համակողմանի ամենակարող իշխանության նկրտումը՝ և՛ մեկը, և՛ մյուսը, կուզենային, որ փիլիսոփայությունը դադարեցներ իր գոյությունը [21, c. 16]»:

Մեկ այլ նմանաբան գործընթացի նկարագրություն առկա է նաև Թ. Կունի գիտական հեղափոխությունների հայեցակարգում: Ըստ Կունի նորմալ գիտության ժամանակաընթացքում գործառնում է գիտնականների հանրության կողմից ընդունված հարացույցը: Սակայն, աս-

տիճանաբար, ի հայտ են գալիս անոմալիաներ, կուտակվում են հակասություններ և ներքին խնդիրներ: Սրան հաջորդում է գիտական հեղափոխությունը՝ նոր հարացույցով [ի թիվս այլնի՝ տե՛ս 24, էջ 154]:

Այս վերլուծության շրջանակներում հնարավոր չէ որոշակիացնել, թե վերը նկարագրված «օրինաչափությունը» մշակութային ո՞ր ձևին ի՞նչ չափով ու յուրահատկություններով է վերագրելի, սակայն կարելի է պնդել, որ մեզ հետաքրքրող երկու՝ *իրավունքի* ու *քաղաքականության* դեպքում, սույն օրինաչափությունը գործում է լիարժեքորեն: Եվ սա բխում է *իրավունքի* ու *քաղաքականության*, Նիցշեի ոճով ասած, մարդկային, չափազանց մարդկային լինելուց՝ ի տարբերություն, ասենք, բնագիտական կամ մաթեմատիկական խնդիրների: Վերջիններս առաջ քաշելը և լուծելը չի ենթադրում ուղղակի կապ մարդու էության հետ: Նման խնդիրները, նույնպես, կապվում են մարդուն, սակայն անուղղակի կերպով: Օրինակ՝ հանրահայտ է, որ Կոպերնիկոսի արեգակակենտրոն տիեզերքի մոդելը դարձավ հանրային և իշխանական-քաղաքական քննարկման առարկա, ո՛չ որովհետև ուղղակիորեն ազդում էր հասարակական գիտակցության կամ մարդու աշխարհայացքի վրա, այլ որովհետև դրանից բխող եզրակացություններն էին աշխարհայացքային՝ ուղղակիորեն կապված մարդու էությանը:

Հասկանալի է, որ ինչպես *իրավունքն* ու *քաղաքականությունը*, այնպես էլ հոգևոր մշակույթի հումանիտար բոլոր ձևերը (արվեստ, գեղարվեստական գրականություն, և այլն), կապված են մարդու էությանը ուղղակիորեն: Սակայն այս ձևերը կարող են ունենալ չնչին կամ, ընդհանրապես, ոչ մի առնչություն չունենալ լայն հանրությունների հետ: Ի տարբերություն սրանց՝ *իրավունքն* ու *քաղաքականությունը* միշտ ուղղակիորեն առնչվում են ցանկացած անհատի՝ անկախ վերջիններիս կամքից, աշխարհայացքից, ցանկություններից, և այլն, որավիետև **բոլոր մարդիկ *իրավունքի* ու *քաղաքականության* «շահառուներն» են:** Եվ նաև սա է պատճառը, որ Արիստոտելը մարդու բնությունը պայմանավորում է քաղաքականությամբ. «...մարդն իր բնությամբ քաղաքական էակ է, իսկ նա, ով իր բնությանը համահունչ, այլ ոչ պատահականության բերումով, ապրում է պետությունից դուրս, կամ բարոյական իմաստով թերհաս էակ է, կամ էլ՝ գերմարդ... [7, c. 378]»:

Վերջապես՝ քանի որ *իրավունքի* ու *քաղաքականության* գործառնող բոլոր իրողությունները (տեսական և գործնական) ուղղակիորեն ու

անմիջականորեն են առնչվում *մարդուն*, ապա դրանց հասկացման և կիրառության հիմքում միշտ ընկած է *մարդու* բնության և էության վերաբերյալ մի ինչ-որ հայեցակարգ(եր): Եվ *իրավունքն ու քաղաքականությունը* չեն կարող գործառնել՝ առանց հաշվի նստելու կանտյան հավերժական հարցի հետ, որին կարելի է հանգեցնել ողջ *փիլիսոփայությունը*. «Ի՞նչ է մարդը [10, Ը. 332]»: Իսկ մարդու մասին պատկերացումները խիստ տարբեր են, նույնիսկ, ամենաընդհանրական մակարդակում. «Եթե զարգացած եվրոպացուն հարցնենք, թե նա ի՞նչ է մտածում «մարդ» հասկացության վերաբերյալ, ապա, գրեթե միշտ, նրա գիտակցության մեջ կսկսեն բախվել երեք անհամատեղելի գաղափարների շրջանակներ: ...հուդայա-քրիստոնեական ... շրջանակի պատկերացումը...: ... անտիկ-հունական շրջանակի պատկերացումը...: ... արդի բնագիտական և գենետիկական հոգեբանության շրջանակի պատկերացումը [20, Ը. 30]»: Այստեղից էլ բխում է, որ քաղաքական և իրավական կենսագործունեությունները նպատակային չեն լինի, քանի դեռ չկա մարդու՝ ի՞նչ և ինչպիսի՞ ինչ լինելու վերաբերյալ, առնվազն, կոնվենցիոնալ կոնսենսուս, որովհետև, օրինակ, «Օքսֆորդի դասախոսի ազատությունը խիստ տարբեր է Եգիպտական հողագործի ազատությունից [22, Ը. 171]»: Ուրեմն կա՛մ ուղիղ տեքստով հստակեցվում, սահմանվում, մեկնաբանվում և ըմբռնվում է մարդու (և ոչ միայն մարդու) ի՞նչ, ինչպիսի՞ ինչ և ինչի՞ համար լինելը, կա՛մ էլ գործողությունները հիմնվում են գործորդների «փիլիսոփայական նախապաշարումների» վրա: Իսկ այսօրինակ հարցերը (ի՞նչ է, ինչպիսի՞ ինչ է և ինչի՞ համար է) տիպիկ փիլիսոփայական են [2, էջ 35]:

Հաշվի առնելով այս հարցադրումների փիլիսոփայական լինելու հանգամանքը՝ հարկ է նշել, որ բացի վերը բերված փաստարկները, *իրավունքն ու քաղաքականությունը* անհրաժեշտաբար ենթադրում են *փիլիսոփայությունը*՝ որպես ենթատեքստ, որովհետև *փիլիսոփայությամբ* է ուղղորդվում *իրավունքի* ու *քաղաքականության* նորմատիվային ցանկացած որոշարկում (ինչի՞ համար և/կամ պատճառով պետք է լինեն այնպիսին, ինչպիսին, որ են/չեն):

Այսպիսով, օրինաչափ և անհրաժեշտաբար է *իրավունքի* ու *քաղաքականության* տրամաբանական կապը *փիլիսոփայության* հետ. *իրավունքն* ու *քաղաքականությունը* ոչ միայն մշտապես ուղեկցվում են *փիլիսոփայությամբ*, այլ լինելով լիովին ինքնուրույն ոլորտներ, աննկատո-

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

րեն գտնվում են *փիլիսոփայության* ներսում: Փիլիսոփայությունն ուղղակի ներհատուկ (իմանենտ) է *իրավունքին* ու *քաղաքականությանը*: Փիլիսոփայությունն *իրավունքի* ու *քաղաքականության* նկատմամբ ամբողջատիրական (տոտալ) տրվածություն ու պարտադրություն է: Եվ այս տրվածությունն այնքան անմիջական է, որ դրա այսպիսիությունն անզեն աչքով կարող է նաև չնկատվել: Այն առավելապես կարելի է ի ցույց դնել՝ տրամաբանական վերլուծության միջոցով, ինչպես որ այս վերլուծությամբ կատարվեց այդպիսի մի փորձ:

Փիլիսոփայության սերտ կապը *իրավունքին* ու *քաղաքականությանը* թույլ է տալիս *փիլիսոփայության* հստակ գիտակցված և նպատակային միջամտությունը դեպի *իրավաքաղաքական խոսույթ*³՝ ի հակադրություն, կրկին անհրաժեշտ, սակայն տարրերային միջամտության:

Դասագրքային ճշմարտություն է, որ *փիլիսոփայությունն* ունի գոյաբանական, իմացաբանական, արժեքաբանական և այլ ոլորտներ ու ենթագիտակարգեր: Սրանք, առանձին-առանձին կամ բոլորը միասին, կարող են հանդիսանալ նպատակային հենք՝ որոշակիացնելու համար *իրավաքաղաքական խոսույթի* հասկացություններն ու քանադասակարգումները: Ինչպես վերը տեսանք և՛ *իրավունքը*, և՛ *քաղաքականությունը*, իրենց առանձին ու համադրյալ խոսույթներում, առերեսվում են հասկացությունների ճշգրտման հիմնախնդրին, այսինքն՝ *իրավաքաղաքական խոսույթում* գրեթե միշտ առկա է իրավահասկացության ճշգրտության հարցը: Իսկ փիլիսոփայականի գործառույթներից մեկը «... ոչ թե գիտելիք մատակարարելն է, այլ հասկանալը [21, ք. XI]»: Ուստի *փիլիսոփայությունը կարող է և պե՛տք է գիտակցաբար կիրառվի իրավաքաղաքական խոսույթային հասկացությունները համակարգելու, քննադատելու, ճշգրտելու և հասկանալու համար*:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Գոշ Մխիթար**, Դատաստանագիրք, Երևան, Երևան, 2001:
2. **Դավիթ Անհաղթ**, Փիլիսոփայության սահմանումները, Երևան, Սովետական գրող, 1980:
3. **ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ**, Arlis, <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=1>, 10 Հոկտեմբերի 2019:

4. **ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՔՐԵԱԿԱՆ ՕՐԵՆՍԳԻՐՔ**, ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԱՍ, ԲԱԺԻՆ 1., ՔՐԵԱԿԱՆ ՕՐԵՆՔ, ԳԼՈՒԽ 1., ՔՐԵԱԿԱՆ ՕՐԵՆՍԴՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ՍԿԶՐՈՒՆԵՆԵՐԸ, ընդունվել է 18. 04. 2003, <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=150015>, 10 Հոկտեմբերի 2019:
5. **Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիր** (10 դեկտեմբերի, 1948թ.), Նախաբան, Հռչակագրի հայերեն թարգմանությունը՝ ՄԱԿ-ի Հանրային տեղեկատվության վարչության երևանյան գրասենյակի, 10 Հոկտեմբերի 2019, http://www.un.am/res/Human%20Rights/Armenian%20Documents/UD_HR_arm.pdf:
6. **Аристотель**, Метафизика, Сочинения в четырех томах, том 1, Москва, Мысль, 1976.
7. **Аристотель**, Политика, Сочинения в четырех томах. Том 4, Москва, Мысль, 1984.
8. **Бенуа де А.**, По ту сторону прав человека В защиту свобод, Ион, Москва, 2015, с. 53.
9. **Вебер М.**, Избранные произведения, М.: Прогресс, 1990.
10. **Кант И.**, Трактаты и письма, Москва, Наука, 1980.
11. Конституция Российской Федерации, 10 октября 2019, <http://www.constitution.ru/>:
12. **Лиотар Ж. - Ф.**, Состояние Постмодерна, Санкт - Петербург, Алетейя, 1998.
13. **Манасян А. С.**, Методологические принципы объективности научного знания и единство науки, Ереван, Гитутюн, 2002.
14. **Платон**, Кратил, Сочинения в четырех томах. Т. 1, С.-Петербург., Издательство Олега Абышко, 2006.
15. **Поппер К.**, Какой мне видится философия, Поиск ясности, Путь в философию. Антология, Москва, Университетская книга, 2001.
16. **Рикёр П.**, Справедливое, Москва, Логос, 2001.
17. **Сутор Б.**, Малая Политическая Этика, Издательство: Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1997.
18. **Тарасов В. С.**, Политика, Всемирная Энциклопедия Философия, Москва, Аст, Минск, Харвест, 2001.

19. **Чанышев А. Н.**, Начало философии, Москва, Издательство Московского университета, 1982.
20. **Шелер М.**, Положение человека в Космосе, Проблема человека в западной философии, Москва, Прогресс, 1988.
21. **Ясперс К.**, Введение в философию, Мн.: Пропилеи, 2000.
22. **Berlin I.**, Liberty, Incorporating Four Essays on Liberty, New York, Oxford University Press, 2002.
23. **Kenny A.**, An Illustrated Brief History of Western Philosophy, Hoboken, Blackwell Publishing, 2006.
24. **Kuhn Th.**, The Structure of Scientific Revolutions, Second Edition, Enlarged, Printed in the United States of America, The University of Chicago, 1970.
25. **The Code of Hammurabi King of Babylon**, text transliteration by Robert Francis Harper, Chikago, The University of Chicago Press, London, Callagan & Company, 1904.
26. **The Constitution of the United States**, Preamble to the United States Constitution, October 10, 2019, <https://www.archives.gov/founding-docs/constitution>:

THE CONNECTION OF PHILOSOPHY AND JURIDICAL AND POLITICAL DISCOURSE

Gevorg Hakobyan

YSU, Chair of History of Philosophy, postgraduate student

The article discusses the problem of the logical connection between philosophy and juridical and political discourse. To demonstrate this connection first the application of the concepts of "rights", "politics" and "philosophy" are defined, then the connection of rights and politics is discussed. It is stated that any rightly made claim about the right and politics can be also attributed to juridical and political discourse in general. Finally, it is shown that philosophy is connected to juridical and political discourse not only historically but also logically. Since philosophy penetrates into the deepest layers of juridical and political discourse, this philosophical intervention can be very useful in juridical and political discourse if the intervention is conscious and intentional. With such an intervention,

philosophy will help to understand, define, systematize all the essential concepts and propositions used in juridical and political discourse.

Keywords: *rights, politics, philosophy, discourse, logical necessity, logical connection, historical connection*

СВЯЗЬ ФИЛОСОФИИ И ЮРИДИКО-ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Геворг Акопян

ЕГУ, Кафедра истории философии, аспирант

В статье рассматривается проблема логической связи философии с политико-юридическим дискурсом. Чтобы продемонстрировать эту связь, было определено применение понятий «право», «политика» и «философия», которые присутствуют в этом анализе. За этим определением следует демонстрация необходимой связи прав и политики. Далее в анализе утверждается, что любое правильное утверждение о правах и политике может быть также приписано политико-юридическому дискурсу в целом. Наконец, в анализе показано, что философия связана с политико-юридическим дискурсом не только исторически, но и логически. И поскольку философия в любом случае вмешивается и проникает в самые глубокие слои юридическо-политического дискурса, то это философское вмешательство может сыграть очень полезную роль в этом дискурсе, если вмешательство является сознательным и интенциональным. При таком вмешательстве философия помогает понять, определять, систематизировать все основные понятия и формулировки, используемые в политико-юридическом дискурсе.

Ключевые слова - право, политика, философия, дискурс, логическая необходимость, логическая связь, историческая связь.

Ընդունվել է րաշխրոցի շին՝ 16.10.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 12.11.2019թ.

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

ՄՏԱԿԵՐՏՎԱԾՔԻ ՈՒ ՄՏԱԿԵՑՎԱԾՔԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ. ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ՀԱՅԱՅՔ

Անի Հարությունյան

*ԵՊՀ, Փիլիսոփայության պատմության
տեսության ու փրամաբանության ամբիոն, հայցորդ
vsupphilosophy@gmail.com, +374 94 745737*

Խնդրի լուսաբանման պատճառը պայմանավորված է ժամանակակից աշխարհում մարդու՝ ինքն իրեն անդադար որոնելու ու բացահայտածի հետ անհաշտ պայքարի հետ: Հոգևոր ճգնաժամ ապրող աշխարհաքաղաքացին ջանում է վերծանել կեցության գաղտնագիրը: Եվ որպես դրա անդրադարձ նա քննադատական հայացք է նետում մտածականի սրբեղծման ֆենոմենին ու վերջինիս ակունքներին: Սրանով պայմանավորված՝ հողվածում փորձ է արվում ներկայացնել մտակերպվածքի կառուցվածքաբանական պատկերը հասարակական գիտակցության օբյեկտի ու սուբյեկտի փոխհարաբերության դիրքերից, որն իրականացվում է մինչ այդ հնչեցված գաղափարական դիտարկումների փրամաբանական հավաքագրմամբ: Այնուհետ, վեր է հանվում այլ եզրույթի՝ մտակեցվածքի իմացական ծանրաբեռնվածությունը ու բացորոշվում է վերջինիս կարգավիճակն իբրև նախապայման նախորդ հասկացույթի գոյության համար: Վերջում բխեցվում է դրանց փիլիսոփայական նշանակությունը:

***Հիմնաբառեր.** մտակերպվածք, մտակեցվածք, փիլիսոփայություն, հավաքական գիտակցություն, անգիտակցական:*

Արդիականություն, նպատակներ, մեթոդ, ուսումնասիրվածության աստիճան

Փիլիսոփայության մեջ «մտակերպվածք» ու «մտակեցվածք» եզրույթների բովանդակային համայնապատկերի լուսաբանումը պարտադիր է, քանի որ դրանց իմաստային սահմանումները մշտապես շփոթվել են: Պետք է նկատել, որ մինչ այժմ նմանօրինակ հայալեզու հետազոտություն չի արվել, և այդ պատճառով ոլորտի ներկայացուցիչը հնարավորություն չունի ըմռնելու, թե բովանդակային ինչ ամփոփում են

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

դրանք կրում: Մեր գիտական տիրույթում տերմինները որպես բառեր գոյություն ունեն, բայց էությունական տարանջատում արված չէ:

Հոգվածի նպատակը մարդու մտային կառուցվածքի հիմքը հասկանալն է, որը և հանդիսանում է ելակետ աշխարհի իմացության գործում: Արդյունքում բացահայտվում է, թե քննարկվող եզրույթներից ամեն մեկը «պատասխանատվության» ինչ շրջանակ ունի այդ գործում: Օգտագործվել է գոյություն ունեցող սակավաթիվ անգլալեզու, ռուսալեզու գրականություն: Վերտառությունից մակաբերվում է վերլուծության մեթոդը. այն պատմահամեմատականն է:

Դեռևս Արիստոտելի ժամանակներից բանական էակի մտային առաջին փորձերն ուղղված են եղել բացահայտմանը՝ ի դեմս աշխարհի թե՛ գոյաբանական, թե՛ իմացաբանական ակունքների: Եթե մետաֆիզիկական կենսաաշխարհում հետազոտության քննարկման թիրախում են հայտնվել ավելի քան երկու հազար հինգ հարյուր տարի «դասական»-ի պիտակը կրող կատեգորիաները (տարածություն, ժամանակ, կեցություն, մատերիա), ապա ճանաչողության ներուժի վերծանումն անխուսափելիորեն առնչություն է ներկայացրել բանականության ու գիտակցության՝ մտահայեցողության հետ:

Ժամանակային տարբեր հարթակներում մարդը այս կամ այն կերպ պայմանավորել է իր լինելիության իմացական կողմնորոշիչը, մի դեպքում դրևորվելով՝ ըստ հասարակական «թելադրության», ի դեմս մշակույթի, կրոնի ու հոգևորին այլևյալ ծառայեցման ակունքների, իսկ մյուս դեպքում ուղղորդիչ ընտրելով ազգային-գաղափարաբանականը: Բայց հստակ է, որ երկուստեք մարդը լիիրավ տիրապետող է դարձել իր մտածելու կերպին այն պարագայում, երբ ունակություն է ունեցել վեր հանելու իր ճանաչելու հնարավորությունները՝ անկախ իրեն լռելայն հատկացվող ու այդ իմաստով պարտադրվող խոչընդոտների բարդությից: Իսկ վերջիններից մեկն ու, ըստ հավանականի, ամենահիմնայինը, լեզվականն է: Հղում անելով 17-րդ դարում աշխարհաճանաչողության գործընթացում հանդիպող արգելանքների կամ «ուրվականների» առկայության հրատարակիչ Ֆ.Բեկոնին, ով հայտարարեց «Գիտելիքը ուժ» է, դրանով իսկ պարզորոշ ընդգծելով իմացական տիրույթին իր կողմից հատկացվող առանձնահատուկ վերաբերմունքը, կարելի է ցույց տալ այն վտանգները, որոնք միտում ունեն կասեցնելու մտածողության և, ի մասնավորի, ճանաչողության գործընթացը: Հոգևոր այս

գործունեության մեջ կեցությանն առանցք վերագրելով իմացության գործընթացում ընտրված մեթոդին՝ «Նոր Օրգանոն» աշխատության մեջ նա անդրադարձ է կատարում թվով չորս «ուրվականներին» կամ «կուռքերին»: Մտածողի համար քննության թիրախը բառերի սխալ կիրառության արդյունքում սխալ մտածելու իրողությունն է: Ըստ ամենայնի, կարծել կուզեր, թե բառերը վերագրվում են երևույթներին զանգվածային մշակույթի անձնագիրը ստացած, ամբոխի հոգեբանությամբ օժտված հասարակության անհիմն որոշումների արդյունքում: Իսկ դա «զարմանալիորեն կաղապարում է բանականությունը» [1, c. 19]: Անցյալին նետված իմացական այս հայացքը հուշում ուներ, որ մարդն իր հաղորդակցման առաջնախաղում լիիրավ դեր է հատկացրել խոսքին, որն ապահովել է մեկմեկու միավորման կենսատու փաստը: Բայց հիմա, ժամանակակալից աշխարհում «քաղաքակրթության մայրամուտն» արձանագրած, իր դիմագիծը կորցրած վարքանմուշային հարաբերություններում ներկայացվում է անձի տեսակ, որը կարծես բնութենապես չի կրում նախնիների գենետիկ կոդը, և իր մարդակերտությունն արարում է՝ «խոսքային» հումքը հայթայթելով ոչ թե ըստ պատմական պատճառավորվածության սկզբունքի, այլ սեփական շահեկանության առաջնորդությամբ: Իրար չհասկանալու արդիական պատկերում բնության հետ անհամաքայլ ձևավորվեց մի միջավայր, որում «իմ» բառը նույնական չէ իմաստավոր «քոնին»։ Խախտված է երիցս սնուցվող բառերի միանշանակության հունը: Գիտական հանրություն այդօրինակությունը բոլոր ժամանակներում քննարկվել է սովետության ծածկի տակ, երբ տեսությունը չի ունեցել հիմնավոր փաստարկողական հենք, իսկ տեսակետը չի զանազանվել կարծիքից:

Եվ հեցն սա է պատճառը, որ այսօր քան երբևէ հետազատողն իր գործունեության մեջ ազնվության հայտն է ներկայացնում գիտական լեզվի ապարատի կառուցարկմամբ՝ ապահովելով ուսումնասիրության մեջ հանդիպող, կիրառվող տերմինների ստուգաբանական ստույգությունն ու իմաստային ծանրաբեռնվածությունը: Վերոգրյալով էլ պայմանավորված է նպատակադրվածությունը բացորոշել «մտակերտվածք» ու «մտակեցվածք» եզրույթների բովանդակային համայնապատկերը: Պարզաբանումներն այն հարցերին, թե ինչպես է ձևավորվել անհատի մտային էությունն ու արդյոք այն գոյություն ունի ինքնին, թե այն լոկ մշակույթի, սոցիումի, գուցե և համընդգրկուն կեցության

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

ապրման վկայությունն է, որոշակի իմաստով հնարավոր է ամփոփել այս երկու տերմինների շրջանակներում:

Մտակեցվածքի իմաստային առաջին մեկնությունը տվել է ամերիկացի փիլիսոփա Ռ.Էմերսոնը, երբ հոգու գլխավոր՝ փիլիսոփայական նշանակությանն էր վերագրում որպես արժեքների և ճշմարտության սկզբնաղբյուր հանդես գալը [6, p. 25]: Ասել կուզի, որ մտակեցվածքն է այս երկու կենսահենքերի համոզականության վկայությունը:

Քննության առնելով «մտակեցվածք» հասկացույթը՝ հետազոտության առաջին քայլերին հանդիպում են ձևակերպումներ գիտության ու փիլիսոփայության պատմության տարբեր դրվագներում այս տերմինի ոչ միանշանակության աղթիվ: Եվ իսկապես, եթե հղում կատարենք եզրույթների ստուգաբանական մեկնաբանություններին, ապա կնկատենք, որ մասնագիտական գրականության մեջ առկա է դրանց ըմբռնման խրթին պատկեր, իսկ երբեմն նաև իմաստային նույնականացում: Մասնավորապես, արձանագրվում է մտակերտվածքի (менталитет)՝ որպես հավաքական գիտակցության խորքային մակարդակ լինելը, «որն իր մեջ է ներառում նաև անգիտակցականը» [4, с. 525] և մտակեցվածքի (ментальность)՝ «անհատի կողմից աշխարհը որոշակի կերպ ընկալելուն ծառայող նախատրամադրվածությունների ու մտադրությունների ամբողջություն» [4, с. 525] բացատրությունը: Ելնելով մտակեցվածքի՝ լինելիության հիմնավորման բացահայտման դիրքերից, պետք է նկատել, որ հասկացույթի՝ որպես անհատական գիտակցության հենասյուն լինելու դրույթը պատմափիլիսոփայական հարթակում ևս տեղ գտել էր, սակայն ծայրահեղ բևեռացման ակնարկը սոցիալականի և անհատականի միջև իր քննադատական տեսլականն է պատկերում հատուկենտ մտածողների մոտ¹:

Աշխարհի մտածական կառուցարկման մոդելում մտակեցվածքին երբեմն վերագրվել է կենսաաշխարհում մարդու բնականության ապահովման համար հարկավոր ազգային բնութագրիչների ձևակերտման լուսացույցի դերակատարում: Որքան էլ այսօր նորաձև է շրջանառել «լուսանցքային» իրականություն բառակապակցությունը, տարածաշրջա-

¹ Այս առնչությամբ տեղին է առանձնահատուկ շեշտադրել Մ.Լուսցևին. տե՛ս Лутцев М.В. Менталитет и ментальность как феномены бытия личности, общества и Вооруженных Сил (социально-философский анализ): автореферат диссертации канд. филос. наук. М., 2005, էջ 22-24:

նային հարմըբնելի բախումները բարձրագոչ հայտարարում են հատկապես մշակութային հատվածականության մասին: Եվ այս առթիվ արդիական է համարվում մտակեցվածքի ու մտակերտվածքի պատճառահետևանքային կապի վերհանումն՝ ի հեճուկս վերոնշյալ բինարային ընդդիմության սկզբունքի: Մտակերտվածքը ազգը «ազգային» դարձնող տարրերի միասնությունն է, որը գոյություն ունի, քանի որ կա մտակեցվածք՝ այդ ամբողջականության գոյության պատճառը:

Ի հեճուկս այս տարահիմք վերծանումների՝ մասնագիտական գրականությունը, իսկ ավելի կոնկրետ, անգլալեզու փիլիսոփայական միտքը, տրամադրում է քննարկվող եզրույթների սահմանման լիարժեք համընկնում: Երկուսի համար էլ կիրառելով «Mentality»-ն՝ այն սահմանվում է իբրև «մտքի որակ, որը բնութագրում է անհատին կամ անհատների խումբ» [7, p. 484]:

Որպես գիտական հասկացություն «մտակեցվածք» բառն առաջին անգամ կիրառվել է ֆրանսիացի փիլիսոփա և ազգագրագետ Լ.Լեվի-Բրյուլի կողմից: Նա առաձնացնում է երկու տեսակի մտակեցվածք՝ նախատրամաբանական և տրամաբանական: Առաջինը վերագրվում էր տոհմացեղային հանրույթը որպես հասարակության նախատիպ ընդունած ժողովուրդներին, գլխավորապես, ավստրալիացիներին ու աֆրիկացիներին՝ իրենց ձևավորումից ի վեր ցուցադրած պահպանողականությամբ և միասնական գործելակերպով հանդերձ: Մի մտածականություն, որը անհամաչափ էր Եվրոպայի բնակիչների ռացիոնալ մտածողության հետ [3, стр. 24-37]: Հեղինակը, հավանաբար, միտում ուներ մատնանշելու, որ մարդու մտքի ձևավորման հիմքը անպայման կախում ունի թե՛ իր բնակության աշխարհագրական, թե՛ սոցիալական ու թե՛ ժամանակագրական չափորոշիչներից: Այս տեսակետի օգտին է կարծես հարում մտակեցվածքների փիլիսոփայական մեկնության զարգացումն ապահովող մի դիտարկում, որը առաջ է բերում մտակեցվածքների տիպերի համակարգման հնարավորությունը: Սակայն այս մոդելում խնդրո առարկան ցուցադրում է կախվածությունն արտաքին աշխարհի հասկացման եղանակից, երբ, ի մասնավորի, դրա էությունն են պայմանավորում կրոնական, լեզվական դրսևորման կերպերը²:

² Հարցի քննության այս տեսանկյունը առաջին անգամ ներկայացրել է նեոկանտականության փիլիսոփայության հավատարմորդ Է.Կասիրերը. տե՛ս Кассирер Э., Избранное. Опыт о человеке. – М.: Гардарика, 1998. 784 с.

Ինչ վերաբերում է մտակեցվածքի փիլիսոփակայական դիտարկման հիմքերին, ապա դրանք ի հայտ են եկել XX դարի 30-ական թթ. ֆրանսիական «Աննալներ» պատմական դպրոցի մտածողների մոտ: Դպրոցի համահիմնադիր կամ առաջին սերնդի ներկայացուցիչ Լ.Ֆեվրը մտակեցվածքը բացատրում է սոցիալ-պատմական հոգեբանության տեսանկյունից: Ուսումնասիրություններից կարելի է եզրակացնել, որ մարդն իր մտածական սովորությունները, ընկալման եղանակներն ու հույզերը յուրացնում է առանց դրանց հստակ գիտակցման, և հենց այդ «ժառանգությունն» էլ, ըստ ամենայնի, ձևավորում է մարդ էակին: Այդօրինակ հաստատուն պատկերացումները «մուտքագրվում» են մարդկանց գիտակցության մեջ մշակույթի, ինչպես նաև սոցիալական փոխազդեցության արդյունքում ստացվող դաստիարակության միջոցով: Արդյունքում մտակեցվածքի ըմբռնումը մտածողը ներկայացնում է ոչ թե որպես կենսաբանական հաստատուն, այլ պատմականորեն ձևավորվելիք կառուցվածքային միավոր, որը պայմանավորում է մարդկանց վարքը, արժեքները, զգացմունքները և մտքերը:

Տարիներ անց Ժ.Դյուբին, ով պատկանում է վերոնշյալ դպրոցի երկրորդ սերնդին, տալիս է մտակեցվածքի ավելի կոնկրետ սահմանում «այն պատկերացումների համակարգ է, ... որն... ընկած է աշխարհի վերաբերյալ մարդու ու դրանում իր ունենալիք տեղի մասին հայացքների հիմքում, և որը որոշում է մարդկանց վարքագիծն ու կատարվելիք քայլերը» [2, c. 52]:

Հետաքրքիր է նկատել, որ մտակերտվածքի ու մտակեցվածքի բովանդակային հարաբերակցության ոչ միանշանակության պարզաբանման մեթոդաբանական խնդրի շուրջ առաջին անգամ մասնագիտական կլոր սեղան-քննարկում է ծավալվել ռուսալեզու գիտափիլիսոփայական տիրույթում 1993 թ., որի եզրակափակիչ դրույթները տպագրվել են «Փիլիսոփայության հարցերը» («Вопросы философии») գիտական հանդեսում:

Անցում կատարելով մտակերտվածքին՝ նշել է պետք, որ այն ուսումնասիրման ինքնուրույն առարկայի կարգավիճակում գիտության մեջ շրջանառվել է XX դարի 40-ական թթ.-ից ի վեր, սակայն ֆենոմենի հետազոտման որոշ տեսանկյուններ արժանացել են մտահայեցողական տարբեր ուղղվածությունների ու դպրոցների ներկայացուցիչների ուշադրությանն ավելի վաղ շրջանում: Մի շարք փիլիսոփաների մշա-

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

կումներում (Շ.Մոնտեսքյո, Յ.Հերդեր, Գ.Հեգել, Իմ.Կանտ և այլք) երբեմն մտակերտվածքը զարգացում է ապրել այս կամ այն «ազգի ոգու» մասին գաղափարի համատեքստում՝ նույնականացնելով մտակերտվածքն ու ազգային դիմագիծը: Այդուհետ, «հոգեփիլիսոփայական ազգագրության» զարգացումն ապահովել են XIX դարի վերջին և XX դ. սկզբին ռուս կրոնական փիլիսոփայության այնպիսի ներկայացուցիչներ, ինչպիսիք են՝ Վ.Սոլովյովը, Լ.Լոսկին, Գ.Ֆեդոտովը: Իսկ արդեն սոցիալական փիլիսոփայության ուսայնակով մտակերտվածքը լրջագույնս դիտարկվել է Ն.Բերդյակի, Ս.Ֆրանկի ու Ա. Դմիտրիևայի գրվածքներում:

Հարկ է ամրագրել, որ եզրույթների՝ մեկը մյուսի միջոցով կամ միմյանց շնորհիվ գոյություն ունենալու ամենաակնառու իմաստային մեկնություններից մեկում խոսվում է մտակերտվածքի կողմից մտակեցվածքի ծավալային ներառման մասին, երբ վեր են հանվում կեցության սոցիալական, պատմական, տարածքային, կրոնական մակարդակները [5, սրբ.17-30]:

Մտակերտվածքի կառուցվածքաբանությունն ուսումնասիրելիս արժանահավատ է ակնդետ լինել տեսակավորումներից այն մեկի նկատմամբ, որում առանցքային է համարվում հասարակական գիտակցության սուբյեկտի ու օբյեկտի փոխհարաբերությունը: Եվ այսու, եզրույթի բովանդակության բազմաբևեռությունը կարելի է ամփոփել կառուցվածքային մակարդակների հետևյալ առանձնացմամբ, որտեղ մտակերտվածքը պարունակում է՝

- մասնավոր (պարտիկուլյար) շերտ կամ, որ նույնն է, անգիտակցական. արտացոլում է մասնավոր կյանքի ընդհանուր միտումները և մեծապես պատճառավորում է անձի սոցիալական դերերի ձևավորումն, ինչպես նաև այլոց հետ փոխհարաբերությունների բնույթը: Այս մակարդակում կենցաղային հարաբերությունները միատեղվում են ծեսերի, սոցիալական նորմերի, արժեքների հետ: Փաստորեն, մակարդակներից առաջինը ներկայացնում է սոցիալական փոխազդեցությունների աշխարհը, որի նկատմամբ հնարավոր չէ կիրառել վերադարձի «սեղմակը» այն վերափոխելու իմաստով;
- «հոգևոր ինքնության» շերտ. սոցիալական կոնկրետ հանրույթի մշակույթ, դրա յուրատիպությունը, հարմարվողականության ու-

նակությունները, որոնք դրսևորվում են անդրադարձի ապահովման մակարդակում;

- սոցիալական արձագանքի շերտ. անհատի կամ հանրույթի արձագանքը քաղաքական իրողություններին ու պետական իշխանությանն առհասարակ;
- մետասոցիալական շերտ. դեպի արտաքին միջավայր ու ներառաշխարհի անդադարձներ կատարելով ձևավորվելիք էթնոմշակութային կողմնորոշում (օր.՝ ազգային գաղափարաբանություն):

Ահա այն չորս բաղկացուցիչները, որոնց հանրագումարը և ներկայացնում է եզրույթներից երկրորդի իմաստն ու էությունը:

Արդյունքում բացահայտվեց ոչ այնքան շրջանառվող հասկացությունների իմացաբանական գերակայությունը մեկը մյուսի նկատմամբ, այլ դրանց բովանդակության կոնկրետ շրջանակները: Ամփոփելով եզրույթների պատմափիլիսոփական մեկնությունը՝ համահավաք է թվում ելնել մտակերտվածքի՝ իբրև անհատի սոցիալականացման իրողության տեսանելի դրսևորումն ապահովող հենքի դիրքերից, իսկ մտակեցվածքի համար որպես կատեգորիա ընդունելի համարել մտքի որակի սահմանումը, որը հանդիսանում է նախահիմք հավաքական գիտակցության լինելիության կայացման համար:

Այսպիսով, մտակերտվածքն իր փիլիսոփայական արժեքն է արտահայտում սոցիալական հավաքականության դաշտում, իսկ ահա մտակեցվածքի գոյությունը պատճառավորվում է գլխավորապես փիլիսոփայական մարդաբանության մեջ արդիական մարդու սոցիալ-կենսաբանական՝ անթրոպոսոցիոգեն գործընթացն ապրելու հրամայականով:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Бэкон Ф. Сочинения в двух томах. 2-е испр. и доп. изд. Т. 2. Изд.-во Мысль, Москва, 1978.
2. Дюби Ж. Развитие исторических исследований во Франции после 1950 года // Одиссей. Человек в истории. Под ред. А.Я. Гуревича. Москва, 1991.
3. Леви Бруль Л. Первобытное мышление: коллективные представления в сознании первобытных людей и их мистический характер. Академический проект, Москва, 2015.

4. Новая философская энциклопедия: в 4 т. Т. 2, Изд.-во Мысль, Москва, 2010.
5. Южалина Н. С. Менталитет как социокультурная целостность: автореф. диссертации канд. культурологии. Челябинск, 2003.
6. Emerson R.W., English traits., Boston: Phillips, Sampson and Company 1856.
7. Reber A. S. The penguin dictionary of psychology. New York, 2009.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МЕНТАЛИТЕТА И МЕНТАЛЬНОСТИ: ФИЛОСОФСКИЙ ВЗГЛЯД

Ани Арутюнян

ЕГУ, Кафедра истории философии, Соискатель

Причина изучения данной проблемы обусловлена постоянным поиском человека найти себя в современном мире, а также с бескомпромиссной борьбой с тем, что он раскрывает. Проживающий духовный кризис человек-космополит пытается расшифровать код бытия. В качестве этой рефлексии он бросает критический взгляд на феномен формирования своего мышления и его истоков. Именно поэтому статья являет собой попытку представить структурную картину менталитета в свете взаимосвязи объекта и субъекта общественного сознания, которая преподносится как логический конгломерат идеологических наблюдений, выявленных до этого момента. Далее, излагается когнитивная нагрузка другого термина, а именно, ментальности, которая, как выяснится, является основополагающим для существования предыдущего. В конце выявляется философское значение этих понятий.

Ключевые слова: менталитет, ментальность, философия, коллективное сознание, бессознательное.

THE COMPARATIVE ANALYSIS OF MENTALITY AND MENTAL SETUP:
PHILOSOPHICAL INSIGHT

Անի Harutyunyan

YSU, Chair of History of Philosophy, Researcher

The reason for studying the problem is determined by a person's constant search for himself in the modern world by an uncompromising struggle with what he discloses. A cosmopolitan man suffering a spiritual crisis tries to decipher the code of being. He critically looks at the phenomenon of thinking formation and its origins. The article presents a structural picture of the mental setup by the interconnection of the object and subject of social consciousness. Further, it outlines the cognitive load of mentality which serves as a basis for the existence of the previous ideological observations. Their philosophical significance is also revealed in the article.

Keywords: mentality, mental setup, philosophy, collective consciousness, unconsciousness.

Ընդունվել է տպագրության՝ 15.10.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 12.11.2019թ.

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՆԵՐՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՆՖԼԻԿՏԻ ՎԵՐԱՓՈԽՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ

Ռոբերտ Դևոնդյան

Ք.Գ.Թ.

Robert.gh81@gmail.com, +374 91 747710

Հայաստանի Հանրապետությունում 2018 թ. ապրիլ-մայիսյան իրադարձությունները հասարակական սպասումների շարք դեպքերում չհիմնավորված, թռիչքածն աճ հարուցեցին: Սոցիալ-հոգեբանական մակարդակում տեղի ունեցավ անձնական հնարավորությունների վերագնահատում: Հեղափոխությանը հաջորդած ժամանակաշրջանում, սակայն, հասարակության չհիմնավորված սպասումների բավարարման օբյեկտիվ անհնարինությունն առաջ բերեց հիասթափություն, ինչը դրսևորվում է համեմատական դեպրիվացիայի ինտենսիվության աճի միջոցով: Քաղաքացիական հասարակությունը ժողովրդավարական արժեքների հիման վրա գործունեության այն ոլորտն է, որի միջոցով անհատը կարողանում է ռացիոնալացնել իր հավակնություններն ու սեփական շահերի բավարարման փորձերակներ գտնել: Երիտասարդությունը քաղաքացիական հասարակության շարժիչ ուժն է, ինչը նշանակում է, որ նրան ժողովրդավարական արժեքների շարունակական ներարկումն ու ինքնադրսևորման հնարավորությունների փրամադրումը կարող է նվազեցնել հասարակությունում համեմատական դեպրիվացիայի ինտենսիվությունը:

Հիմնաբառեր. Համեմատական դեպրիվացիա, սպասումներ, հնարավորություններ, քաղաքացիական հասարակություն, ներքաղաքական կոնֆլիկտ, խաղաղ փոխակերպում:

Ներածություն: «Թավշյա» հեղափոխությունից հետո Հայաստանը թևակոխել է ժողովրդավարական արժեքների ամրապնդման գործընթաց: Ներքաղաքական կոնֆլիկտի վերափոխումը ընթանում է ներհամակարգայինից դեպի ներհասարակականը: Միաժամանակ, հասարակության սոցիալ-քաղաքական սպասումները, որոնք կտրուկ աճ գրանցեցին հեղափոխության հետևանքով, փոքր ինչ մեղմվել են, սակայն դեռևս պահպանում են հնարավորությունների հետ որոշիչ անհա-

մապատասխանությունը: Հասարակության կողմից այս երկու կարևորագույն չափորոշիչների տարբերության ընկալումը, որը իրենից ներկայացնում է համեմատական դեպրիվացիան, ժամանակի ընթացքում հանգեցնում է հետհեղափոխական հիասթափության:

Համեմատական դեպրիվացիան սոցիալ-հոգեբանական երևույթ է: Այն ստատիկ չէ և կարող է փոփոխությունների ենթարկվել՝ կախված երկրում տեղի ունեցող քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական և այլ գործընթացներից: Համեմատական դեպրիվացիայի ինտենսիվությունը սպասումների և հնարավորությունների տարբերության ընկալման փոփոխությունն է, որի միջոցով հնարավորություն է ստեղծվում գնահատել հասարակության վարքագծի հնարավոր տատանումները:

Քաղաքացիական հասարակությունը Հայաստանում առանցքային դերակատարում է ունեցել փոփոխությունների իրականացման համար: Ֆորմալ կառույցների կողմից իրականացվող ծրագրերը, որոնք միտված են եղել կրթության միջոցով հասարակության գիտակացության բարձրացմանը, սոցիալական աջակցությանը, մարդու իրավունքների պաշտպանությանը և այլն, համադրվել են քաղաքացիական ակտիվության դրսևորումների հետ: Սկսած սոցիալական խնդիրների համար պայքարից (կենսաթոշակային բարեփոխումներ, երթուղային տրանսպորտի գների բարձրացում, «Էլեկտրիկ Երևան» և այլն) մինչև հեղափոխության ընթացքում համախմբումն ու հաղթանակը՝ քաղաքացիական ակտիվությունը Հայաստանում ցույց է տվել հասարակության կամքի գործնական իրականացման նորահայտ դրսևորումներ, որոնք արդեն հիմք են հանդիսացել տեսական մշակումների համար [3]: Քաղաքացիական հասարակությունը նաև ինքնազարգացել է՝ լավագույն հնարավորություն ստանալով ժողովրդավարական արժեքների հիման վրա արդիականացող Հայաստանում էլ ավելի կարևոր դերակատարում ստանձնելու:

Երիտասարդությունը՝ քաղաքացիական հասարակության շարժիչ ուժ: Հետհեղափոխական իրականությունում քաղաքացիական հասարակության մի շարք այլ գործառույթներին զուգահեռ նշանակալի է սոցիալ-քաղաքական կոնֆլիկտի վերափոխման տրամաբանությունում ընդգրկվելը: Կոնֆլիկտի բնույթի տեղաշարժը դեպի ներհասարակականը բնութագրվում է 1-ին հերթին հանրային քաղաքականության գործընթացում ընդգրկված դերակատարների քանակի կտրուկ աճով:

Տրամաբանական է, որ հեղափոխության արդյունքում տեղի ունեցած քաղաքական սերնդափոխության հետևանքով երիտասարդության քաղաքական սոցիալականացումն ու մասնակցության ընդլայնումը նշանակալի արդյունքներ են գրանցել: Երիտասարդությունը հասարակության այն հատվածն է, որի միջոցով միջսերնդային ժառանգական փոխանցմանը զուգահեռ, այլընտրանքային ապագայի առավել արդյունավետ կանխատեսման համատեքստում հնարավոր է իրականացնել քաղաքական կերպափոխում. «Երիտասարդության քաղաքական սոցիալականացման ընթացքում անհրաժեշտ է դաստիարակել նոր սերնդի էլիտա... [որը] կվարի ազգային ինքնության բնականոն արդիականացման վրա հիմնվող անվտանգային քաղաքականություն» [5, էջ 179]: ՀՀ-ում երիտասարդությունը ավանդաբար ակտիվորեն ընդգրկված է հասարակական-քաղաքական կյանքում: Երիտասարդության մոտ քաղաքացիական արժեքների սերմնավորման կարևորագույն գործընթաց է իրականացնում «Զինիշխան» հիմնադրամը: Այստեղ գլխավոր նպատակը՝ քաղաքացիական հասարակության զարգացման խթանումը, ենթադրվում է իրականացնել հետևյալ խնդիրների միջոցով.

- բարձրացնել հայ երիտասարդության գիտելիքները և հետաքրքրությունները քաղաքացիական հասարակության, ժողովրդավարության և մարդու իրավունքների զարգացման կարևորագույն հիմնախնդիրների նկատմամբ,
- կառուցել հաղորդակցական և վերլուծական մտածողության հմտություններ, որոնք թույլ կտան հայ երիտասարդներին այսօր և ավելի ուշ՝ իրենց չափահաս կյանքում, ավելի ակտիվորեն մասնակցել հայ հասարակության զարգացման գործընթացին,
- արժեքների ավելացում կրթական համակարգին և հայ երիտասարդների եռանդի խթանում՝ մասնակցային մեթոդներով ուսուցման համար [1]:

Այս խնդիրների իրականացմամբ ձևավորվում են ժողովրդավարական արժեքներն ընկալող անհատներ, ովքեր հետագայում, ստեղծելով և ներգրավվելով քաղաքացիական հասարակության բազմաթիվ կառույցներում, նոր խթան են հանդիսանում հասարակական-քաղաքական կյանքում սեփական գործառույթների իրականացման համար: Հասարակության հոգեբանական առողջացման տեսանկյունից կարևորագույն երևույթ է երիտասարդների կողմից սեփական դերակատար-

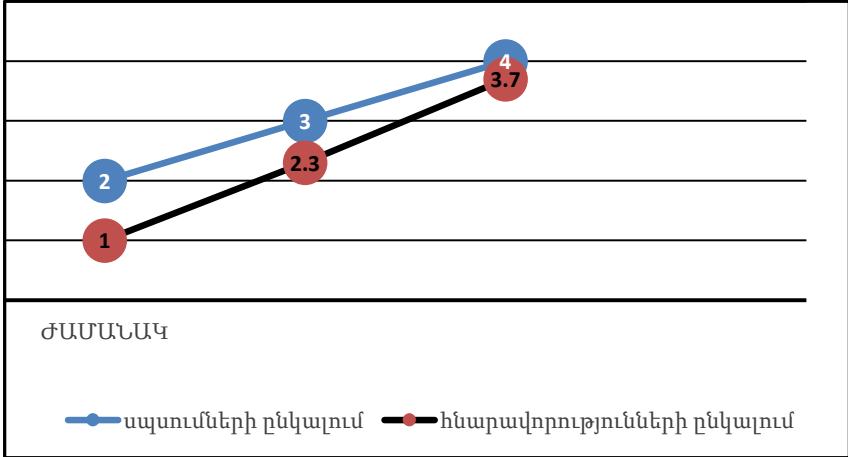
ման նշանակության գիտակցումը: Դեռևս 2012 թ. տվյալներով՝ երիտասարդության 37 տոկոսը համարում էր, որ հասարակական կազմակերպություններն ի զորու են լուծել կարևորագույն խնդիրներ [4, էջ 170]: Ժողովրդավարական արժեքների հիման վրա կրթված երիտասարդները, քաղաքացիական հասարակությունների միջոցով ինքնաիրացվելով, հետագայում իրենց դրսևորում են քաղաքական կյանքում: Սա տեղի է ունենում ՀՀ-ում քաղաքացիական հասարակության գործակցային մոդելի կիրառման արդյունքում, որի դեպքում. «Հասարակական կազմակերպությունների առավել իրազեկ և փորձառու ներկայացուցիչները հետզհետե ընդգրկվում են պետական իշխանության, տարածքային, տեղական ինքնակառավարման տարբեր օղակներում...» [2, էջ 8-9]: Այս երիտասարդները իրենց ապագա գործունեության ընթացքում, պահպանելով հանրային համակեցության նորմերը, սաղմնավորում են համապատասխան քաղաքական մշակույթ: Հասարակության քաղաքական արդիականացման գործընթացը, այսպիսով, սերտորեն փոխկապվում է քաղաքացիական հասարակության կառույցներում քաղաքացիական բարձր ինքնագիտակցությամբ երիտասարդների շարունակական ներգրավման հետ: Սա երկկողմ փոխլրացնող գործընթաց է: Այս երևույթն էլ, ի վերջո հիմքեր է ստեղծում ներհասարակական կոնֆլիկտի խաղաղ փոխակերպման համար՝ այն դեպքերում, երբ հասարակության մոտ դեպրիվացիայի ինտենսիվության մեղմ կամ կտրուկ աճ է տեղի ունենում:

Հասարակության մոտ համեմատական դեպրիվացիայի ինտենսիվության աճի հիմքերը: Շրջադարձային սոցիալ-քաղաքական իրադարձությունները ծնունդ են տալիս չհիմնավորված նկրտումների: Հասարակության անդամների մոտ սեփական հնարավորությունների ընկալումը կտրուկ աճում է: Ընդ որում՝ անհատն իր հնարավորությունները սկսում է ավելի մոտ համարել սպասումներին (գծապատկեր 1):

Այնուամենայնիվ. «Սպասումների վրա ավելի մեծ ազդեցություն ունի անմիջական իրականությունը, քան ձգտումներն են» [9], ինչի հետևանքով՝ ժամանակի ընթացքում հասարակության ճնշող մեծամասնության մոտ հնարավորությունների ընկալման նվազում է տեղի ունենում: Այս երևույթը դեպրիվացիայի ինտենսիվության աճն է, ինչը բնորոշ է բոլոր հետհեղափոխական ժամանակաշրջաններին:

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՀ-ում ևս, «Թավշյա» հեղափոխության հետևանքով, հասարակության մոտ սոցիալական սպասումների և հնարավորությունների ընկալման թռիչքաձև աճ տեղի ունեցավ:

Գծապատկեր 1. Հեղափոխության հետևանքով հասարակության մոտ սպասումների և հնարավորությունների ընկալման աճը¹:

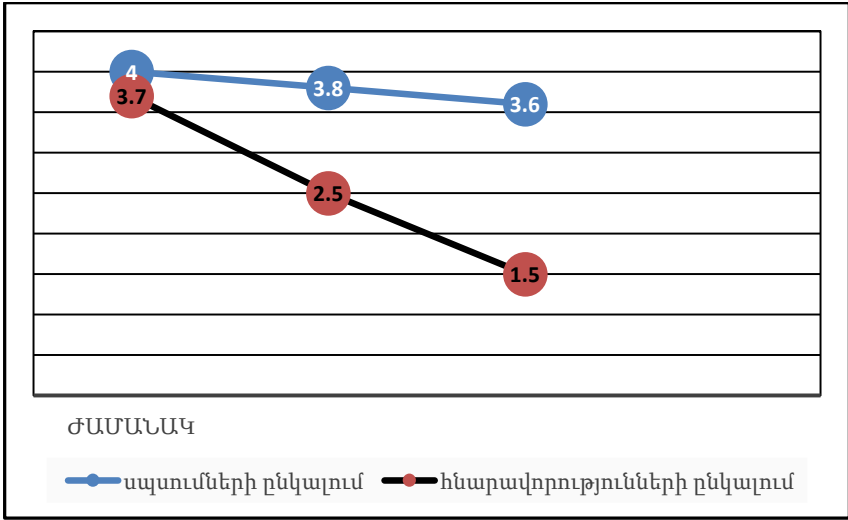
Այնուհետև տեղի է ունենում հիասթափության երևույթը, որի դեպքում հնարավորությունների ընկալումը կտրուկ անկում է ապրում, մինչդեռ սպասումների ընկալումը, իներցիոն միտումներով, համեմատաբար կայունության մակարդակում է գտնվում, կամ շատ դանդաղ է նվազում (գծապատկեր 2): Համեմատական դեպրիվացիայի ինտենսիվությունն աճում է, ինչը հղի է ներհասարակական կոնֆլիկտայնության և ագրեսիայի արտահայտման հավանականության աճով:

Թեև ՀՀ հասարակության մոտ հնարավորությունների ընկալումը ներկայում ճգնաժամային անկում չի ապրել, սակայն ընթացող գործընթացները ենթադրում են նման միտում [8]: 2018 թ.ի իրադարձությունների արդյունքում գրանցված սպասումների և հնարավորությունների ընկալման չիմնավորված թռիչքը միջնաժամկետ հեռանկարում անխուսափելիորեն հանգեցնելու է դեպրիվացիայի ինտենսիվության որոշակի աճի: Այդ աճի մեղմման հարցում առանցքային դերակատարում

¹ Գծագրերում ներկայացված արժեքները հարաբերական են:

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

կարող են ունենալ քաղաքացիական հասարակության ֆորմալ կառույցներն ու քաղաքացիական ակտիվության խթանումը:

Գծապարկեր 2. Հեղինակության հիասթափության հետևանքով հասարակության մոտ համեմատական դեպրիվացիայի ինտենսիվության աճը:

Քաղաքացիական հասարակությունը՝ որպես համեմատական դեպրիվացիայի աճի մեղմման գործոն: Քաղաքացիական հասարակությունը հնարավորություն է տալիս հասարակության տարբեր հատվածներին ռացիոնալացնել սեփական սպասումներն ու ներկայացնել սեփական շահերը տարբեր հարթություններում: Ավելին. իր գործառույթների շրջանակներում քաղաքացիական հասարակությունը նպաստում է հանրային քաղաքականության ինստիտուցիոնալացման արդյունավետության բարձրացմանը. «Ակտիվ քաղաքացիական հասարակությունը սովորաբար հավասարակշռում է քաղաքական գործիչների նկատմամբ անվստահությունն ու քաղաքական ինստիտուտներից օտարումը» [7, էջ 180]: Շահային խմբերում ընդգրկման միջոցով անհատի քաղաքական սպասումների և հնարավորությունների իրական պատկերի արտացոլումը կայունացնող ազդեցություն է ունենում համեմատական դեպրիվացիայի ինտենսիվության վրա:

«Հ իրականությունում երիտասարդությունը, որպես քաղաքացիական հասարակության գործունեության շարունակական զարգացման հիմնական շահառու, իր սպասումներին համապատասխան, ընդգրկվելով անհատ-քաղաքացիական հասարակություն-իշխանություն փոխհարաբերությունների տիրույթում, առանցքային ազդեցություն է գործում հասարակությունում համեմատական դեպրիվացիայի ինտենսիվության աճի զսպման հարցում: Քաղաքացիական ակտիվության դրսևորումների միջոցով՝ երիտասարդությունը համախմբում և համակարգում է հասարակությանը հուզող կարևորագույն խնդիրները, որոնք այդպիսով ներկայացվում են իշխանությանը: Մյուս կողմից էլ, քաղաքացիական հասարակության ֆորմալ կառույցներն են տեղեկատվության փոխանցման իրենց գործառույթն իրականացնելով բարձրացնում խնդիրներ և նպաստում դրանց հանրայնացմանը: Այսպիսով, իշխանությունը ստանում է հիմնական ազդակները, որոնց կառավարման միջոցով կարելի է ներհասարակական կոնֆլիկտը ենթարկել խաղաղ փոխակերպման: Սակայն դա հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ հակասությունների լուծման համար առկա են համապատասխան ինստիտուցիոնալ հիմքեր և քաղաքական մշակույթում արմատավորված ավանդույթներ. «Ռեժիմները կարող են նվազագույնի հասցնել հակառակորդների աջակցությունն ու քաղաքական անբավարարությունը ուղղորդել կառուցողական կամ գոնե չեզոք նպատակները այնքանով, որքանով նրանք առաջարկում են բռնի հակասությունների կայուն, արդյունավետ ինստիտուցիոնալ այլընտրանքներ» [6, էջ 353]:

«Հ իշխանության կողմից քաղաքացիական հասարակության խթանման միջոցով քաղաքական հակասությունների լուծման ինստիտուցիոնալացումն ու ավանդույթների արմատավորումը պետության քաղաքական արդիականացման կարևորագույն ցուցանիշներից է: Ներհասարակական կոնֆլիկտի խաղաղ փոխակերպումը համախմբան միջոցով պետության հզորացման գրավականն է:

Եզրակացություն: «Թավշյա» հեղափոխության արդյունքում ՀՀ-ում ժողովրդավարական արժեքների զարգացումը հնարավորություն է ստեղծել համախմբման միջոցով արդիականացման նոր թափ հավաքել: Միաժամանակ, հասարակական հիասթափությունների հետևանքով, ներհասարակական կոնֆլիկտում ագրեսիվության մասնաբաժինը աճի միտում ունի, քանի որ համեմատական դեպրիվացիայի ինտենսի-

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

վությունը իր հերթին աճ է գրանցում: Քաղաքացիական հասարակությունն այն գործոնն է, որի միջոցով հնարավոր է ռացիոնալացնել հասարակության հնարավորությունների և սպասումների ընկալման գործընթացը, այսպիսով մեղմելով համեմատական դեպրիվացիան: Երիտասարդությունը հանդիսանում է քաղաքացիական հասարակության շարժիչ ուժը, ինչը նշանակում է, որ նրան ժողովրդավարական քաղաքացիական արժեքների համահունչ շարունակական կրթության և քաղաքացիական հասարակության շարքերում ընգրկման հնարավորությունների ընդլայնումը ուղղակիորեն ազդեցություն ունի հասարակության մոտ համեմատական դեպրիվացիայի նվազման առումով: Ասվածը ամփոփելով՝ ՀՀ պատկան մարմինների ուշադրությանն են ներկայացվում հետևյալ առաջարկները.

1. Ֆինանսական, կազմակերպչական և այլ միջոցներով շարունակաբար խթանել երիտասարդության քաղաքացիական արժեքների ուսուցման գործընթացները և քաղաքացիական ակտիվության դրսևորումները:
2. ՀՀ միջնակարգ ուսումնական հաստատություններում ներառել քաղաքացիական հասարակության մասին գիտելիքներ պարունակող առարկա:
3. Ամրապնդել քաղաքացիական հասարակության ֆորմալ կառույցների անուղղակի մասնակցությունը պետության կառավարման գործընթացին:
4. Շարունակաբար բարեփոխել և պարզեցնել շահային խմբերի կողմից իրավական գրանցում ստանալու և քաղաքացիական հասարակության ֆորմալ կառույցներ ստեղծելու, ինչպես նաև հետագա սպասարկման գործընթացը:
5. ՀՀ Հանրային խորհրդի հանձնաժողովների և ենթահանձնաժողովների կառուցվածքում ընգրկել ոլորտային հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Երիտասարդությունը ներգրավված հասարակության մեջ 2018-2019 ուսումնական տարի <https://www.jinishian.org/hy/yes-arm-2018-2019> (13.07.2019):

2. Հովհաննիսյան Հ., Քաղաքացիական հասարակության գաղափարն ու մոդելները, զարգացման միտումները, թեր և դեմ փաստարկներ, Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, հոգեբանություն, N1 (22), Երևան, 2017, էջ 3-13:
3. Ղևոնդյան Ռ., Քաղաքացիական հասարակության զարթոնքը՝ Թավշյա հեղափոխության համատեքստում/«Գիտական Արցախ», N1, 2018, Երևան, էջ 201-204:
4. Մանուկյան Ս., Հայաստանի երիտասարդության ազգային զեկույց, Երիտասարդական միջոցառումների իրականացման կենտրոն, Երիտասարդական պրոբլեմների ուսումնասիրման ասոցիացիա, Մաս II, Վերլուծական մաս, Երևան, 2012:
5. Մարգարյան Մ., Քաղաքական արդիականացման հրամայականները Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան, 2019:
6. Гарт Т., Почему люди бунтуют, СП, 2005.
7. Калдор М., Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху, М., Изд-во Института Гайдара, 2015.
8. Политический соцопрос в Армении и выводы на будущее https://www.kavkaz-uzel.eu/blogs/83781/posts/38676?fbclid=IwAR1GB15k0fy3IkWaxReC985U32fwdTk4P19Ssgkvq0Rcl_KixHollq_B6A (14.07.2019).
9. Tanter R., A theory of revolution <https://pdfs.semanticscholar.org/dfae/9819c6946bb935ac3bec1cdc839a4323badb.pdf> (13.07.2019).

РОЛЬ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В ПРОЦЕССЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ВНУТРИПОЛИТИЧЕСКОГО КОНФЛИКТА В АРМЕНИИ

Роберт Гевондян

к.полит.н.

События в апреле-мае 2018г. в РА инициировали во многих случаях необоснованный, неравномерный всплеск общественных ожиданий. В социально-психологическом уровне произошла переоценка личных возможностей. Однако уже после революций объективная невозможность оправдания необоснованных ожиданий

породила разочарование, которое проявляется посредством роста интенсивности относительной депривации. Гражданское общество – сфера деятельности, основанная на демократических принципах, через которых личность рационализирует собственные притязания и находит возможности удовлетворения своих интересов. Молодежь, в свою очередь, является ядром гражданского общества. Это означает, что непрерывное вливание демократических ценностей молодежи и предоставление возможностей самовыражения может существенно снизить интенсивность относительной депривации в обществе.

Ключевые слова: Относительная депривация, Ожидания, Возможности, Гражданское общество, Внутриполитический конфликт, Мирное преобразование.

THE ROLE OF CIVIL SOCIETY IN THE PROCESS OF TRANSFORMING INTERNAL POLITICAL CONFLICTS IN ARMENIA

Robert Ghevondyan

PhD. in Political

The events in April-May 2018 in Armenia recorded the unreasonable and uneven surge in public expectations. On the socio-psychological level, many people reassessed their personal opportunities. However, social unfounded expectation resulted in disappointment manifesting itself through an increase in the intensity of relative deprivation. Civil society is a sphere of functions based on democratic principles through which a person rationalizes his own claims and finds ways to satisfy his interests. As the young are the driving force of civil society their democratic values and opportunities for self-expression can significantly reduce the intensity of relative deprivation in society.

Keywords: *relative deprivation, expectation, opportunities, civil society, internal political conflict, peaceful transformation.*

Ընդունվել է Կապիտալիզմի 15.09.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 25.09.2019թ.

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՏՐԻՊՈՐՏԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՆԵՐԴՐՄԱՆ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՉԱՓԱՆԻՇՆԵՐԸ

Ռոման Մելիքյան

ԵՀ, Միջազգային հարաբերությունների ամբիոն, ք.գ.թ.
romson2010@gmail.com, +374 94 441919

Արդի աշխարհաքաղաքական բավական բարդ ժամանակաշրջանում կերպափոխվող հասարակություններում սկիզբ առած բարեփոխումների փարաբնույթ ռազմավարական քաղաքականությունն աչքի է ընկնում որոշակի արդյունավետությամբ և առաջխաղացմամբ, ինչն էլ մեծապես պայմանավորված է միջպետական հարաբերությունների զարգացման հնարավորություններով:

Այդ համարեքստում հատուկ կարևորություն ունի ՀՀ-ԵՄ փոխհարաբերությունների զարգացումը և դրա ազդեցությունը հայաստանյան հանրային ինստիտուտների և կառույցների կայացման և կատարելագործման վրա: Այդ առումով՝ ՀՀ-ն, որդեգրելով եվրոպական բարձր արժեհամակարգին ինտեգրվելու գերնպատակ, խնդիր է ստանձնել ժողովրդավարական արժեքային բազմաչափությանը համարժեք հասարակության կերպման ուղղությամբ գործունեություն ծավալել, ինչը մեծապես հնարավոր է ՀՀ-ում եվրոպական լավագույն փորձի ընդրության հիման վրա փոխարդիստական ինստիտուտի ներդրման արդյունքում:

Հիմնաբառեր. ՀՀ, ԵՄ, Տրիպարտիստական համակարգ, Բազմավեկտոր քաղաքականություն, Հանրային ինստիտուտ, Արդիականացում:

Եվրոպական ժողովրդավարական արժեքների արդյունավետ քաղաքականության իրականացման և ամրապնդման համար արդի աշխարհակարգում պետության մեջ նշանակալի դեր ունի տրիպարտիզմի ինստիտուտի կայացումը, ինչը միտված է «պետություն-քիզնես-հասարակություն» եռավեկտոր երկխոսության ձևավորմանն ու դրանց փոխգործակցության հիմնմանը: Այն առավելապես կարևորվում է նաև եվրոպական մեծ ընտանիքի բազմակողմանի ինտեգրման հարացուցում կարևորագույն չափանիշի ձեռքբերման համատեքստում:

Տրիպարտիստական համակարգի կայացման համար նախապայման կարող են լինել բիզնեսի և արհմիությունների միջև պակտերի կնքումը, համալիր խորհրդի ստեղծումը, որտեղ ներկայացված կլինեն երեք վեկտորները, արհմիությունների զարգացումը, ինչպես նաև սոցիալ-հոգեբանական ասպեկտի ուսումնասիրումը, որոնց առկայությունը կկանխի տրիպարտիզմի վերածմանը բիպարտիզմի:

Տրիպարտիստական համակարգը, որն ընկալվում է որպես ժողովրդավարության անբաժանելի բաղադրիչ, իսկ Եվրոպական աշխարհում՝ իբրև ժողովրդավարական կառավարման կարևորագույն կատեգորիա, առավել արդյունավետ և արդարամետ քաղաքականության իրականացման հզոր ռեսուրս է, որն ընդգրկում է կայուն աճի ու զարգացման հիմնական ավանդ, հիմնովին միտված լինելով հզոր հասարակության (իր ողջ բազմազանությամբ հանդերձ) կերտմանը: Այն «բիզնես-հասարակություն-պետություն» եռավեկտոր երկխոսության և փոխգործակցության ձև է, որ միտված է պետական մարմիններում ձեռներեցությունն ու հասարակության շահերը ներկայացնելուն և, ըստ այդմ էլ՝ հակադարձ կապի ապահովմանը, այսինքն՝ կոնկրետ վերաբերմունքի արժանացմանը:

Վերոնշյալ համակարգը բավական լայն տարածում ունի Արևմուտքի, հատկապես՝ Կոնտինենտալ Եվրոպական ընտանիքի մաս կազմող երկրներում (Գերմանիա, Ֆրանսիա և այլն), որտեղ հանրային հարաբերությունների (Public Affairs) և կառավարության հետ հարաբերությունների (Governmental Relations) ոլորտում այն, որպես առանձին գիտաուսումնական ուղղություն, սկսվեց դիտարկվել 1940-ականներից սկսած: Եվրոպական երկրներում սկզբում այն հաճախ հանգեցնում էր կորպորատիվիզմի, որտեղ տրիպարտիզմը վերածվում է բիզնես-աշխատավորներ կամ կառավարություն-բիզնես-աշխատավորներ հարաբերությունների բնական բաղկացուցչի [1, P 170-172]: Այն հետագայում վերածվեց նեոկորպորոտիվիզմի, որը, ի տարբերություն կորպորոտիվիզմի, մասնավոր բիզնեսի և կառավարության հետ նրա հարաբերությունների ամրապնդմանն է միտված, այլ ոչ թե թուլացմանը և դրանց ապաքաղաքականացմանը:

Ռ.Ա. Դալն իր «Պոլիարխիա. մասնակցություն և ընդդիմություն» գրքում ներկայացնում է քաղաքականություն-հասարակություն-տնտեսություն առկա կապը՝ նշելով, որ դրանք փոխկապակցված են, և մեկի

որպիսությունը պայմանավորում է մյուսի առկայությունը: Նա պոլիարխիկ պետության գոյությունը պայմանավորում է մրցակցային քաղաքականության, պյուրալ հասարակության համակարգի և ապակենտրոնացված տնտեսության առկայությամբ, ընդ որում, այսպիսի պետություններում մրցակցային քաղաքականություն կարելի է իրականացնել միայն պյուրալ հասարակության առկայության դեպքում, իսկ վերջինիս գոյությունը պայմանավորված է ապակենտրոնացված տնտեսության առկայությամբ: Հետևաբար ազատական և ժողովրդավարական երկիր կերտելու համար տրիպարտիստական համակարգի կայացմանն ուղղված գործողությունները պետք է նախ և առաջ հիմնված լինեն արքիոմետրիկ մոտեցումների վրա {2, С 70-74}, որտեղ մեծապես կարևորվում է քաղաքական համակարգի և սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակի միջև առկա փոխկապակցվածությունը: Այս համակարգը PR և GR տիրույթներում դիտարկելով՝ նշենք, որ երկրում մրցակցային քաղաքական վարչակարգի առկայությունը պայմանավորված է լինում նրանով, թե որքանով են հասարակությունը և տնտեսությունը «մրցակցային քաղաքականություն-պյուրալ հասարակության համակարգ-ապակենտրոնացված տնտեսություն» մոդելով առաջնորդվում.

1. գրագիտություն, կրթություն ու հաղորդակցման հմտություններ ցուցաբերում,
2. կենտրոնացված կառավարմամբ ոչ հասարակական համակարգի փոխարեն պյուրալ հասարակության համակարգ ստեղծում,
3. քաղաքական առումով հասարակության առավել նշանակալի հատվածի մեջ անհավասարության ծայրահեղ ձևերի առաջացումը կանխում:

«Ժողովրդավարական անցում – համախմբում» համատեքստում դիտարկելով տրիպարտիստական համակարգը ԵՄ-ում՝ հարկ է նշել, որ նման փոխհարաբերությունների ստեղծմանը նպաստել են մի շարք հանգամանքներ [3, P.6-10]: Այդ առումով, Հայաստանում, ինչպես և շատ այլ երկրներում, որոնք ժողովրդավարական անցում-համախմբում տիրույթներում են, սոցիալական երկխոսության զարգացման համար նախադրյալներ ստեղծեց մի կողմից ընդհանուր զարգացման համատեքստում սոցիալական գործընկերների ինքնահոս զարգացումը, մյուս կողմից՝ սոցիալական երկխոսության բնագավառում եվրոպական

զարգացած երկրների հաջող փորձն ու Աշխատանքի միջազգային կազմակերպության (ILO) անդամակցումը, ինչպես նաև մի շարք միջազգային ֆինանսական ինստիտուտների կողմից մակրոտնտեսական կայունության ապահովմանն ու բարեփոխումների իրականացմանն ուղղված ֆինանսական և կազմակերպական աջակցությունը:

Հայաստանի Հանրապետությունում եռավեկտոր երկխոսության վեկտորներ են համարվում պետական հատվածում ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարությունը, գործատուների ոլորտում՝ Հայաստանի գործատուների ընդհանուր միությունը, իսկ աշխատավորների հատվածում՝ Հայաստանի արհմիությունների կոնֆեդերացիան: Այս համակարգի հիմքը դրվել է 1990-ականների սկզբին, սակայն համակարգը դեռևս կայացման փուլում է: Ճիշտ է, վերոնշյալ վեկտորներն իրենց իսկ իրավասությունների շրջանակներում որոշակի գործառույթներ են իրականացնում՝ ապահովելով եռավեկտոր միասնության առանձին վեկտորներից որևէ մեկի շահերը, սակայն համալիր կերպով նրանց գործունեությունն ընկալել, անշուշտ, չի կարելի: Այստեղ կարելի է մեջբերել միջազգային մի շարք երկրների փորձը, որտեղ գործում է եռավեկտոր համակարգի առանձին վեկտորների շահերը ներկայացնող համալիր մարմին: Այդպիսի համալիր մարմին, օրինակ, գործում է Լյուքսեմբուրգում, Նիդերլանդներում, որի կազմի մեջ ներառված են նաև անկախ փորձագետներ, և որի ղեկավարությունը ստանձնում է տվյալ մարմնի կազմից՝ Կառավարության կողմից նշանակվող անձը, Իտալիայում, որտեղ Տնտեսական և աշխատավորական հարցերով խորհուրդն ընդգրկում է տարբեր շահեր հետապնդող խմբերի լայն շրջանակներ, Ֆրանսիայում, որի Տնտեսական և սոցիալական հարցերով խորհուրդը մեկտեղում է տնտեսական, սոցիալական և մշակութային շահեր արտահայտող շահային և սոցիալական խմբերի ներկայացուցիչների առկայությունը մեկ համալիր մարմնի կազմում: Այսինքն, կարող ենք փաստել, որ ՀՀ-ում հարկ է խնդրին անդրադառնալ համակարգային մոտեցմամբ՝ շեշտը դնելով համալիր զարգացման, այլ ոչ թե առանձին թևերի մեկուսի զարգացման վրա:

Վերջին տասնամյակում եվրոպական երկրներում տրիպարտիստական համակարգի կայացման համար նախադրյալ է նաև հանդիսացել ազգային սոցիալական պակտերի կնքումը: Սույն պակտերը կնքվում են գործատուների և արհմիությունների միջև, որտեղ տարբեր

եղանակներով իր ներկայությունն է ապահովում նաև կառավարությունը: Այն միտված է գործազրկության կրճատմանը, դրամային քաղաքականության արդիականացմանը, սոցիալական ապահովության ոլորտի բարեփոխմանը և ընդհանրապես բարեկեցիկ երկրի վերափմաստավորմանն ու արդիականացմանը:

Այսպիսով, այսօրինակ պակտերը նույնպես կիրառելի են համակարգի զարգացումն ապահովելու համար և կարող են հայ իրականության մեջ նաև պակտերի կնքման նախատիպ լինել: Տրիպարտիզմի կայացման մեջ առանձին վեկտոր հանդիսացող աշխատավորների շահերն արտահայտող կառույցի (արհմիությունների) զարգացումը նույնպես կարևոր է: Խորհրդային Միության փլուզումից հետո հետխորհրդային երկրներում անկում ապրեցին արհմիությունները, որոնք չէին կատարում իրենց հիմնական գործառույթը, այն է՝ աշխատավորների շահերի պաշտպանությունն ու սոցիալական երաշխիքների ապահովումը, ինչը պայմանավորված է երկրներում ֆինանսական անկայուն իրավիճակով, ինչպես նաև նախկին գաղափարականացված արհմիություններից ձերբազատվելու մոլուցքով: Խնդիրը հիմնականում կայանում է նրանում, որ գաղափարական պայքար է սկսվում նախկին և նոր արհմիությունների միջև, քանի որ եթե նախկինում արհմիության շահերն համընկնում էին պետական շահերի հետ, ապա ներկայիս քաղաքական համակարգում դրանք պետք է հիմնովին հենվեն աշխատավորների շահերի վրա: Արևելյան Եվրոպայի երկրների մեծ մասում խնդիրը լուծվեց արհմիությունների համագործակցության շրջանակներում, իսկ որոշ դեպքերում դրանց գործունեությունը թուլացավ՝ պայմանավորված կառավարող օլիգարխիկ իշխանություններին նրանց ենթակայությամբ: Արդյունքում, «բանվոր», «արհմիություն», «սոցիալական արդարություն» և նման եզրույթները հետադիմական համարվեցին, մինչդեռ աշխատելու իրավունքը՝ որպես մարդու իրավունքների հաստատմամբ և այդ երկրների սահմանադրությամբ ամրագրված իրավունք, զանգվածային գործազրկության պայմաններում գրեթե թվացյալ իրավունք դարձավ: Նշյալ իրավիճակն էապես փոփոխության չի ենթարկվել, շատ երկրներում արհմիությունները դեռևս մնում են թերզարգացած՝ դադարելով լինել սոցիալական էներգիայի պարպման հիմնական վայր: Հայաստանի Հանրապետության պարագայում այն կապված է օրենսդրական բացթողման հետ, որտեղ, ըստ «Արհեստակցա-

կան միությունների մասին» ՀՀ օրենքի [4], ֆինանսական միջոցները տրվում են կոլեկտիվ պայմանագրի հիման վրա, այսինքն՝ այս դեպքում պետությունը օրենքով չի սահմանում միջոցների հստակ չափաբաժին, իսկ արհմիություններն իրենց գործունեությունը շարունակելու համար սկսում են ֆինանսական կախյալ վիճակում գտնվել գործատուներից:

Դեռևս անցում-համախմբում տիրույթներում գտնվող երկրներում տրիպարտիստական համակարգի կայացման համար խոչընդոտ է նաև քաղաքական և բիզնես էլիտաների սերտաճումը. այսինքն՝ քաղաքական գործընթացները սկսում են վերաճել քաղաքական բիզնեսի, իսկ նման շահերի բախման գոտում եռավեկտոր երկխոսությունը վերափոխվում է երկվեկտորի՝ ի ցույց դնելով եռավեկտորի հայելային արտացոլում: Բիզնես էլիտաները փորձում են իրենց շահերը ոչ թե պատվիրակված, այլ անձնապես ներկայացնել ներկայացուցչական մարմնում, ինչը սկսում է խոչընդոտ դառնալ մանր ու միջին բիզնեսի զարգացման համար՝ հակված չլինելով աշխատավորների շահերի արտահայտմանը նշյալ մարմնում: Համակարգի կայացման հաջորդ հանգուցակետը կարելի է համարել մենաշնորհային ու ստվերային տնտեսության առկայությունը երկրում: Այս պարագայում համակարգի կայացումը հանգուցվում է մրցակցային դաշտի ստեղծման, հետևաբար և աշխատավորների համար բարեկարգ պայմանների ստեղծման համար անբարենպաստ ոլորտում տնտեսությունը կերպավորվում է «գորշ տնտեսության», իսկ աշխատավորները՝ «սև աշխատավորների» {5, Շ. 134}, այսինքն՝ խախտվում է ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքով սահմանված մի շարք նորմեր, ինչն էլ հանգեցնում է ժողովրդի մեջ սոցիալական դժգոհության աճին:

Վերոնշյալ խնդիրներից բխում է, որ ՀՀ-ում եվրոպական փորձի հիման վրա տրիպարտիստական համակարգի կայացմանը մեծապես խոչընդոտում են տեղեկատվական հասարկության կայացման հիմնախնդիրները, որոնք առաջին հերթին պայմանավորված են տեղեկատվական և սոցիալ-հոգեբանական առանձնահատկություններով. դրանք էլ հենց խոչընդոտում են պետություն - բիզնես - հասարակություն եռավեկտոր միասնության մեջ GR (Government Relations) տեխնոլոգիաների արդյունավետ կիրառմանը: Սույն բացը կարելի է լրացնել PR տեխնոլոգիաների միջոցով՝ հասարակությանն արհմիությունների և ձեռնարկատիրական կազմակերպությունների միջև կանոնավոր

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

խորհրդատվությունների գործընթացի վերաբերյալ իրազեկմամբ, այսինքն՝ համակարգի արդիականացման շրջանակներում, բացի GR տեխնոլոգիաների կիրառման խնդիրներից, վերհանվում են նաև PR խնդիրները, ընդ որում, PR տեխնոլոգիաների պատշաճ կիրառումը և հասարակությանն անհրաժեշտ տեղեկատվությամբ ապահովումը կհանգեցնեն նաև GR գործընթացների զարգացմանը:

Ելնելով վերոնշյալ հանգամանքներից՝ կարող ենք փաստել, որ Հայաստանի Հանրապետությունում տրիպարտիստական համակարգի կայացման գործում թերացումներն օրենսդրական հենք չունեն, այլ մեծապես սոցիալ-հոգեբանական հիմնավորում ունեն (մրցակցության բացակայություն, իրավական ակտերի դրույթների իրազեկության պակաս և այլն) և ինստիտուցիոնալ թերացումներով են պայմանավորված, իսկ քաղաքական էլիտան իր հերթին բավարար կամք չի ցուցաբերում՝ ձեռնամուխ լինելու անհրաժեշտ բարեփոխումների իրականացմանը և սահմանադրականության ու իրավօրինական նորմերի պահպանմանը:

Այսպիսով, ուսումնասիրելով ՀՀ հանրային ինստիտուտների արդիականացման հեռանկարներն ու մարտահրավերները, համեմատելով և վերլուծելով դրանք եվրոպական փորձի շրջանակներում, և դատելով վերոնշյալ հանգամանքներից՝ կարող ենք փաստել, որ ՀՀ-ում ժողովրդավարական համախմբման անբաժանելի բաղադրիչ է տրիպարտիստական համակարգի կայացումը, որը «բիզնես-հասարակություն-պետություն» եռավեկտոր փոխգործակցության ձև է՝ միտված պետական մարմիններում ձեռներեցության ու հասարակության շահերի ներկայացմանը և եվրոինտեգրման ճանապարհին կարևորագույն գործոնի ամրապնդմանը: Ի վերջո, ՀՀ-ում տրիպարտիստական համակարգի արդյունավետ գործառման նկատառումներով կարևորվում է այն հանգամանքը, որ պատասխանատվության կոլեկտիվ սուբյեկտները պետք է իրականացնեն նպատակամետ ինստիտուցիոնալացված համախմբում:

Տրիպարտիստական համակարգը դիտարկվում է որպես ժողովրդավարական համախմբման միջոցով ազգային պետության կերտման հզոր ռեսուրս, որի ներդրումը ՀՀ-ում՝ հիմնված եվրոպական փորձի արժեքային բազմաչափության վրա, ըստ երևույթին, կհանգեցնի ՀՀ-ում հանրային ինստիտուտների կայացման և արդիականացման գոր-

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ծում արդյունավետության բարձրացմանն ու զարգացման նոր հնարավորությունների ստեղծմանը, ինչն էլ իր հերթին ՀՀ-ի եվրոինտեգրման այդ ճանապարհին կարևորագույն ազդակ և հիմնարար արժեչափային ուղղություն կհանդիսանա ռազմավարական խնդիրների արդյունավետ հաղթահարման համատեքստում:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Slomp H.; Europe: A Political Profile: An American Companion to European Politics, ABC – CLIO, LLC, USA, California, 2011.
2. Даль Р.А. Полиархия: участие и оппозиция, Издательский дом Государственного Университета. Высшая школа экономики, Москва 2010.
3. Dyuric D.; Social Dialoge, Tripartism and Social Partnership Development in the South East European Countries, Including Recommendations for Serbia and Montenegro, International Policy Fellowship Program 2002/2003.
4. «Արհեստակցական միությունների մասին» ՀՀ օրենք, ARLIS – Հայաստանի Իրավական Տեղեկատվական Համակարգ - <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=67150>
5. Маргарян М.М., Меликян Р.С., Аспекты информационной безопасности Армении на пороге новых вызовов регионального развития (на примере СНГ). – СПб.: Изд-во Политики, Ун-та, 2010.

ЕВРОПЕЙСКИЕ СТАНДАРТЫ ВНЕДРЕНИЯ ТРИПАРТИСТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ

Роман Меликян

ЕУ, кафедра Международных отношений,
к. полит. н.

В современный геополитический довольно сложный период начатая в трансформационных обществах стратегическая политика своеобразных реформ отличается некой эффективностью и продвижением, что и преимущественно обусловлено возможностями развития межгосударственных отношений. В этом контексте имеет особую важность

развитие взаимоотношений РА-ЕС и их влияние на становление и усовершенствование публичных институтов и образования в Армении. В этой связи, РА, сформировав важнейшую цель интеграции в высшую европейскую ценностную систему, поставила перед собой задачу провести деятельность по созданию общества в соответствии с ценностными ориентирами демократического плюрализма, что преимущественно возможно при внедрении трипартистического института на базе выбора лучшей модели европейского опыта.

Ключевые слова: РА, ЕС, Трипартистическая система, Многовекторная политика, Публичный институт, Модернизация.

THE EUROPEAN STANDARDS OF THE INVESTMENT OF THE TRIPARTISTIC SYSTEM IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

Roman Melikyan

EU, Chair of International Relations,
PhD in Political

In the modern geopolitical period, the strategic policy of peculiar reforms begun in transformational societies is characterized by efficiency and promotion which is mainly due to the development of interstate relations. In this context, the development of the RA-EU relations and their influence on the establishment and improvement of public institutions and entities in Armenia are of particular importance. Having formulated a most important goal of integration into the European value system, the RA set the task of creating society in accordance with the guidelines of democratic pluralism which can be made possible introducing a tripartistic institution based on the selection of the best model of European Experience.

Keywords: *RA, EU, tripartistic system, multi-vector policy, public institute, modernization.*

Ընդունվել է փառագրության՝ 18.09.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 12.11.2019թ.

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ «ԱՐԵԳ»
ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆԻ ԷՋԵՐՈՒՄ 2010-2015 ԹԹ.

Մյասնիկ Եսոյան

ԵՀ, Միջազգային հարաբերությունների ամբիոն,
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ.
Esoyan-87@mail.ru +374 94 100359

«Արեգ» արաբերեն պարբերականն արաբախոս ընթերցողին ներկայացնում է Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցը, վերջինիս միջազգային ճանաչման գործընթացը 2010-2015 թթ, ինչպես նաև դատապարտում է Թուրքիայի ժխտողական քաղաքականությունը: «Արեգ»-ը մեծ տեղ է հատկացրել Հայոց ցեղասպանության տարբեր փուլերի լուսաբանմանը՝ տեղեկություններ հաղորդելով ցեղասպանության վերաբերյալ արաբական՝ մասնավորապես եգիպտական մամուլի հրապարակումների մասին: Արաբերեն պարբերականը պարբերաբար իր համարներում անդրադառնում է Հայկական հարցի վերաբերյալ եգիպտացի հեղափոխողների թեկնածուական արենախոսությունների, արաբական աշխարհում հրապարակված գրքերի լուսաբանմանը: «Արեգ»-ը ընթերցողին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում 100-ամյակի կապակցությամբ Հայաստանում և արաբական աշխարհում տեղի ունեցած միջոցառումների մասին: Բացի այդ՝ «Արեգ»-ը պատիվ ունի ներկայացնելու ընթերցողին ցեղասպանությունը փաստող ֆրանսիական որոշ արխիվներ ու գերմանացի ու ավստրիացի ականավորների հուշեր:

Հիմնաբառեր. Հայոց ցեղասպանություն, ժխտողական քաղաքականություն, «Արեգ» պարբերական, եգիպտական մամուլ, հայկական կոտորածներ:

Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության Կահիրեի մասնաճյուղի ֆինանսավորմամբ 2010 թ. առայսօր լույս է տեսնում «Արեգ» պարբերականը, որը շարունակում է կատարել «Արև» օրաթերթի արաբերեն հավելվածի առաքելությունը: Արաբերեն պարբերականի առանցքային ու հիմնական նպատակն է արաբախոս ընթերցողին և արաբերենին տիրապետող հայ սերունդներին ներկայացնել Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցը, նրա միջազգային ճանաչման ուղղությամբ տարվող աշխատանքները, մերկացնել Թուրքիայի մերժողական քաղաքականությունը:

«Արեգ»-ը մեծ տեղ է հատկացրել Հայոց ցեղասպանության տարբեր փուլերի լուսաբանմանը: Պարբերականը մերկացնում է Աբդուլ Համիդ Երկրորդի վարած հայահալած քաղաքականությունը՝ ընթերցողին տեղեկություններ հաղորդելով 19-րդ դարի վերջերին հայ ազատագրական շարժման վերելքի, 1894-1896 թթ. հայկական կոտորածների, 1895 թ. մայիսյան բարենորոգումների ծրագրի վերաբերյալ: Պարբերականն ընդգծում է, որ մեծ տերությունները բարենորոգումների ծրագիրը ներկայացրեցին օսմանյան սուլթանին, սակայն հետամուտ չեղան, որպեսզի այն իրականություն դառնա [1, № 13, 1-5 էջեր]:

1878-1923 թթ. Հայկական հարցի տարբեր փուլերի լուսաբանմանը անդրադարձել է նաև արաբական՝ այդ թվում եգիպտական մամուլը: Մասնավորապես, «Ալ Ջաման» թերթը անդրադարձել է հայկական ազատագրական պայքարի լուսաբանմանը, «Ալ Ահրամը», «Ալ Մուկրամը», «Ալ Ռայ ալ Ամը», «Ալ Մուշիրը», «Ալ Ասիման» և այլ եգիպտական թերթեր անդրադարձել են համիդյան կոտորածների լուսաբանմանը, «Ալ Մարաթու ալ Ահլուալը» Բեռլինի կոնֆերանսի լուսաբանմանն է անդրադարձել [2, № 54, 15-16 էջեր]: 1894-1896 թ. հայկական կոտորածների մասին խոսելիս «Ալ Ռայ ալ Ամ» թերթը գրում է, որ թուրքերը բնաջնջեցին հայ ժողովրդին՝ օրական կոտորելով հազարավոր մարդկանց, իսկ կոտորածներից խուսափածներին էլ կոտորեց ցուրտն ու սովը [1, № 17, էջ-2]: Երիտթուրքերի ժամանակաշրջանի վերաբերյալ Եգիպտոսի «Ալ Աղլ» շաբաթաթերթը 1917 թ. դեկտեմբերին լույս տեսած համարում հրատարակեց «Հայաստանի շուրջ» հոդվածը, որտեղ ներկայացված է օսմանյան բանակի արաբ զինվորականի հուշերը, ով 1915-1917 թթ. եղել է Արևմտյան Հայաստանում: Արաբ զինվորականը հաղորդում է, որ այն ինչ գրվել է հայկական կոտորածների մասին, դա ծովի մի կաթին է: Բացի այդ՝ զինվորականը հավելում է, որ հայերին կոտորելու գործում իթթիհատականներին օգնել են գերմանացիները [1, № 17, 1-5 էջեր]:

Կիլիկիահայության 1909 թ. կոտորածի մասին խոսելիս «Արեգ»-ը անդրադառնում է 1919 թ. եգիպտոսում ծավալված ազգային շարժման առաջնորդներից Մուհամմադ Ֆարիդի՝ Կահիրեի «Ալ Լուա» թերթի 1909 թ. ապրիլի 24-ի համարում տեղ գտած հայտարարությանը, որում եգիպտացի նշանավոր հասարակական-քաղաքական գործիչը նշել էր, որ օսմանյան իշխանությունների վարած քաղաքականությունը կոտոր-

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

րաձների գլխավոր պատճառ դարձավ, և կոտորածի զոհերին բնութագրել էր որպես «սահմանադրության նահատակներ» [1, № 52, 22-25 էջեր]:

Արաբերեն պարբերականը նկատում է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին երիտթուրքերը թուրքացման քաղաքականության շրջանակներում պետական մակարդակով հայերին ցեղասպանության ենթարկեցին՝ կոտորելով և աքսորելով մայր հայրենիքից [1, № 16, 7-13 էջեր]: Հայոց ցեղասպանության տարիների թուրքական իշխանությունները բռնի ուժով կրոնափոխ արեցին հազարավոր հայ որբերի՝ ամբողջացնելով իրենց որդեգրած քաղաքականությունը: «Արեգ»-ը հաղորդում է, որ Տրապիզոնի նահանգապետ Ջեմալ Ազման մոտ 450 հայ գեղեցիկ աղջիկների առևանգեց ու կրոնափոխ արեց՝ հետագայում կնության տալով թուրքերին [1, № 35, էջ-2]: Նույն կերպ վարվեց Էնվեր փաշան, ով Սիրիայի անապատներ աքսորված 4-15 տարեկան հարյուրավոր հայ աղջիկների և տղաների կրոնափոխ արեց՝ նրանց անվանակոչելով թուրքական անուններով [1, № 35, էջ-2]: 1915-1916 թթ. օսմանյան իշխանությունները հավաքեցին մոտ 6000 երեխա Էրզրումից և տեղափոխեցին օսմանյան բանակի ուսումնական կենտրոններ, որտեղ աստիճանաբար տարիների ընթացքում նրանց մոտ ձևավորվեց թուրքական ինքնություն: Այս թրքացած հայերից շատերը հետագայում բարձր դիրքեր գրավեցին թուրքական բանակում և ակտիվ մասնակցություն ունեցան 1960 թ. Թուրքիայում տեղի ունեցած ռազմական հեղաշրջման ընթացքում [1, № 35, էջ-3]:

Արաբերեն պարբերականը տեղեկացնում է, որ հայկական կոտորածները ուղեկցվում էին նաև հայ որբերի «առքուվաճառքով», որոնց որպես ստրուկ թուրքերը վաճառում էին քաղաքային շուկաներում: 5-8 տարեկան հայ տղաների համար սահմանված գինը 20 սենտ էր, 14-15 տարեկան հայ աղջիկների համար՝ 50 սենտ: Եթե հայ երեխան նշանավոր ընտանիքից էր սերում, ապա նրա գինը ավելի բարձր էր: Պարբերականը հաղորդում է, որ կրոնափոխության ճանապարհով 300000 հայեր փրկվեցին կոտորածներից, և ներկայումս մոտ երկու միլիոն հայ արմատներով Թուրքիայի քաղաքացի կա [1, № 35, 1-5 էջեր]: Հավելենք, որ այսօր Թուրքիայում ապրող հազարավոր հայեր թաքցնում են իրենց ինքնությունը, վախենալով հալածանքներից, ուստի դժվար է Թուրքիայում ապրող հայերի վերաբերյալ կոնկրետ թվաքանակ նշել:

Արաբերեն պարբերականն ընդգծում է, որ Հայոց ցեղասպանության գլխավոր պատճառը պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունն էր, որի նպատակը թուրքական պետությունն ստեղծելն է, որտեղ պետք է գերիշխեն թուրքերը: «Սա նշանակում է, որ Օսմանյան կայսրությունը պետք է ամեն գնով ազատվեր ոչ թուրքական տարրից՝ հույներից, քրդերից, արաբներից և այլ էթնիկ զանգվածներից [1, № 53, էջ-14]», - նկատում է հոդվածագիրը:

Արաբերեն պարբերականը ցեղասպանության պատճառներից առաջնային է համարում նաև տնտեսական գործոնը՝ նշելով, որ Արևմտյան Հայաստանում հայերի մեծ մասը բավականին անշարժ և շարժական գույք ուներ: Բացի այդ՝ պարբերականը նկատում է, որ եթե ցեղասպանություն տեղի չի ունեցել, ապա ինչի են փակ այդ տարիների օսմանյան արխիվները [1, № 23, 6-7 էջեր]: Այդ արխիվները փակ են, քանի որ դրանց հրապարակումը չի բխում թուրքերի շահերից: Արաբերեն պարբերականը նշում է, որ «Նոր Թուրքիա» կառուցելու համար պետք է բացվեն ներքին գործերի նախարարության 1915-1916 թթ. արխիվները, եթե իհարկե դրանց մեծ մասը չեն ոչնչացվել ժամանակի ընթացքում [1, № 23, էջ-7]:

«Արեգ»-ը Թուրքիայի ժխտողական կեցվածքը պայմանավորում է մի քանի հանգամանքով: Գլխավոր պատճառը նախևառաջ հատուցման խնդիրն է, քանի որ Թուրքիան ստիպված է լինելու նաև հայկական հողերը վերադարձնել: Ընդունելով ցեղասպանության փաստը՝ ակներև կդառնա, որ թուրքական իշխանությունները տասնամյակներ շարունակ սեփական և միջազգային հանրությանը խաբել են, ինչը կհանգեցնի Թուրքիայի միջազգային հեղինակության խաթարմանը [1, № 12, էջ-3]: Հոդվածագիր Արա Աշճյանը ավելացնում է, որ ճիշտ է ցեղասպանությունը հիմնականում իրականացվել է Օսմանյան կայսրության գոյության տարիներին, սակայն Թուրքիայի հանրապետության հիմնադիրների մեծ մասը՝ այդ թվում Մուստաֆա Քեմալը, ևս մասնակցել է այդ գործընթացին: Այս հանգամանքը կարող է խարխլել Թուրքիայի հանրապետության ստեղծման իրավական հիմքերը [1, № 12, 3-4 էջեր]: Նշենք, որ Թուրքիայի հասարակության մեծ մասը մակերեսային տեղեկություններ ունի 1915-1927 թթ. մասին, քանի որ 1928 թ. Թուրքիայում բարենորոգումների շրջանակներում նախկին արաբատառ այբուբենի փոխարեն նոր լատինատառ այբուբեն շրջանառության մեջ մտցվեց:

Արաբերեն պարբերականը մեծ տեղ է հատկացրել Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի լուսաբանմանը: 2010-2015 թթ. այս ուղղությամբ դրական տեղաշարժեր նկատվեցին: 2010 թ. մարտին Շվեդիայի խորհրդարանը ընդունեց բանաձև, որով ճանաչում էր Օսմանյան կայսրության կողմից հայերի, ասորիների և հույների նկատմամբ իրականացված ցեղասպանությունները [1, № 1, 11-12 էջեր]: 2010 թ. մարտին Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ուղղությամբ ևս մեկ քայլ կատարվեց: ԱՄՆ-ի կոնգրեսի արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովը որոշում ընդունեց, որը դատապարտում էր Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրության կողմից իրականացված հայկական կոտորածները: «Արեգ» պարբերականը վերհիշում և արաբախոս ընթացողին է ներկայացնում 1915 թ. հետո ԱՄՆ-ի կոնգրեսի և սենատի Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ ընդունած որոշումներն ու բանաձևերը [1, № 1, 11-13 էջեր]:

2015 թ. ապրիլի 24-ին Գերմանիայի խորհրդարանը ձայների գերիշխող մեծամասնությամբ ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը: Սա շատ կարևոր իրադարձություն էր, քանի որ Գերմանիան Օսմանյան կայսրության դաշնակիցն է եղել Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, ինչպես նաև Թուրքիայի ամենամեծ առևտրային գործընկերն է Եվրոպայում: Այս կապակցությամբ պարբերականը նկատում է, որ վերջապես մեկ դար հետո Գերմանիան ճանաչեց Հայոց ցեղասպանության փաստը [1, № 56, էջ-1]: Գերմանիայի խորհրդարանի ընդունած որոշումից հետո թուրքական մամուլը ողողվեց հակազերմանական հրապարակումներով: Մասնավորապես, 2015 թ. ապրիլի 26-ին Անատոլիա լրատվական գործակալությանը տված հարցազրույցում Աթաթուրքի համալսարանի պատմության ֆակուլտետի դեկան Սալամի Կալիջը նշեց, որ նույն գերմանական արխիվներում բազմաթիվ փաստեր կան, որոնք հաստատում են, որ հազարավոր թուրքեր կոտորածների են ենթարկվել հայ զինված խմբավորումների կողմից: Այս կապակցությամբ «Արեգ»-ը ներկայացնում է բազմաթիվ գերմանացի զինվորականների և դիվանագետների հուշեր, որոնք հաստատում են թուրքերի կողմից իրականացրած հայկական կոտորածների փաստը [1, № 56, 2-5 էջեր]: «Հայկական հարցը գերմանացիների հուշերում» հոդվածում «Արեգ» պարբերականը ներկայացնում է Գերմանիայի քաղաքացու հուշերը, ով 1916 թ. հոկտեմբերի 10-11-ը եղել է Թուրքիայի հարավային և Սիրիայի հյուսիսային

շրջաններում: Ականատեսը ցավով վերհիշում է, որ ամեն քայլափոխի սովալլուկ հայեր էին, որոնք, աքսորից հետո հաստատվելով տարբեր բնակավայրերում, գոյատևելու համար կատարում էին տարբեր տաժանակիր աշխատանք [1, № 5, 18-19 էջեր]: Այս առնչությամբ պարբերականը նշում է, որ Հայոց ցեղասպանության մեջ մեղքի իր բաժինն ունի նաև Գերմանիան, որն Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Օսմանյան կայսրության դաշնակիցն էր [1, № 5, էջ-19]: Մեկ այլ հոդվածում արաբերեն պարբերականն ընթերցողին ներկայացնում է Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Հոֆենհոլի 1915 թ. օգոստոսի 12-ին Գերմանիայի արտգործնախարարության ուղարկած նամակի բովանդակությունը, որում դեսպանը հաղորդում էր, որ «թուրքական իշխանությունների նպատակն է ազատվել քրիստոնյա տարրից: Հայկական զանգվածային կազմակերպված կոտորածները այս քաղաքականության մեջ է տեղավորվում: Չնայած թուրքերը փորձում են արդարացնել իրենց գործողությունները, սակայն պետք է փաստել, որ թուրքական գործողությունների նպատակը հայերին բնաջնջելն է» [1, № 12, էջ-19]:

2015 թ. Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ուղղությամբ ևս մեկ դրական տեղաշարժ նկատվեց: 2015 թ. ապրիլի 22-ին Ավստրիայի խորհրդարանը մեկ րոպե լռությամբ հարգեց Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակը, որի ընթացքում Ավստրիայի խորհրդարանի նախագահը հայտարարեց, որ այն ինչ տեղի է ունեցել 1915 թ. ապրիլի 24-ին, դա ցեղասպանություն է: Բացի այդ՝ այդ նիստի ընթացքում պատգամավորների մի մասը նույնանման հայտարարություն արեց: Ճիշտ է այդ հայտարարությունը չդրվեց քվեարկության, սակայն առաջին կարևոր քայլն էր Ավստրիայի կողմից, որը Օսմանյան կայսրության դաշնակից էր Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում [1, № 56, էջ-12]:

«Արեգ»-ը պատիվ ունի ներկայացնելու ընթերցողին ցեղասպանությունը փաստող ֆրանսիական որոշ արխիվների բովանդակությունը: 1915-1916 թթ. ֆրանսիական արխիվներում բազմաթիվ տեղեկություններ կան Մուսա լեռան գոյամարտի մասին: Արաբերեն պարբերականը ներկայացնում է դրանցից մի քանիսը, որոնք ուսումնասիրելուց հետո պարզ է դառնում, թե ինչպես ֆրանսիական ռազմանավերը հայ գաղթականներին տեղափոխեցին Պորտ Սայիդ: Արխիվներից ակնհայտ է դառնում, որ ֆրանսիական իշխանությունները 1915 թ. սեպտեմբերին ակտիվ շփումների մեջ են եղել բրիտանացի գործընկերների հետ, ո-

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

րոնք սկզբնական շրջանում հրաժարվեցին հայերին ապաստան տալ Պորտ Սայիդում, քանի որ չէին կարող ապահովել նրանց անվտանգությունը: Երկարատև բանակցություններից հետո վերջիվերջո ֆրանսիացիները ստացան թույլտվություն հայ գաղթականներին տեղափոխել Պորտ Սայիդ: Չնայած Եգիպտոսն այդ շրջանում ծանր օրեր էր ապրում, եգիպտացիները մեծ օգնություն ցուցաբերեցին հայ գաղթականների ճամբարին: Ճամբարում ՀԲԸՄ-ի հովանու ներքո ստեղծվեց Սիսվան դպրոցը մանուկներին կրթելու համար [1, № 60,6-10 էջեր]:

Արաբերեն պարբերականը պարբերաբար իր համարներում անդրադառնում է Հայկական հարցի վերաբերյալ եգիպտացիների թեկնածուական ատենախոսությունների, հրատարակված գրքերի լուսաբանմանը: Հալեպում 2012 թ. լույս տեսած «Հայոց ցեղասպանության զոհ դարձած հայ մարզիկները» գրքի կապակցությամբ պարբերականը տեղեկություններ է հաղորդում 20-րդ դարի սկզբին արևմտահայության սպորտային կյանքի մասին: Երիտթուրքերի հեղաշրջումից հետո Օսմանյան կայսրությունում որակական տեղաշարժեր նկատվեցին նաև սպորտի ոլորտում: Մասնավորապես, Կ. Պոլսում, Իզմիրում և այլ հայաշատ քաղաքներում ստեղծվեցին ֆուտբոլային ակումբներ, ինչպես նաև հիմնադրվեցին «Րաֆֆի», «Արաքս», «Արտավազը», «Վահագն» և այլ սպորտային միություններ, Կ. Պոլսից մինչև Վան ստեղծվեցին մարտական բազմաթիվ խմբակներ, որոնք կարևոր դեր խաղացին ոչ միայն արևմտահայության, այլև ամբողջ Օսմանյան կայսրության հասարակական կյանքում: 1911-1914 թթ. ընթացքում տեղի ունեցան 4 հայկական օլիմպիական խաղեր, որոնց ընթացքում հայտնի դարձած հայ մարզիկներն իրենց անունը թողեցին Օսմանյան կայսրության և քեմալական Թուրքիայի սպորտային պատմության մեջ: Այս խաղերն իրենց հերթին մեծապես նպաստեցին 1911-1915 թթ. հայկական մշակութային և հասարակական զարթոնքին: Հայ նշանավոր մարզիկ, գրող, լրագրող Շավարշ Քրիսյանը Օսմանյան կայսրությունում հրատարակեց առաջին մարզական ամսագիրը՝ «Մարմնամարզը», որը տպագրվեց 1911-1914 թթ.: Հայ մարզիկներ Վահրամ Փափագյանը ու Մկրտիչ Մաջրիյանը Օսմանյան կայսրության հավաքականի կազմում մասնակցեցին 1912 թ. Ստոկհոլմում տեղի ունեցած համաշխարհային հինգերորդ օլիմպիական խաղերին, որին մասնակցեց 22 երկրի 2541 մարզիկ: Պարբերականը հաղորդում է, որ օլիմպիական խաղերի ընթացքում Օսմանյան կայսրու-

թյան դրոշը չբարձրացվեց կիլիկիահայության 1909 թ. կոտորածի պատճառով [1, № 61, էջ-3]: Հայ մարզիկների, հայկական մարզական խմբակների գործունեությունն ու ցուցաբերած հաջողությունները առաջացրեց երիտթուրքական իշխանությունների դժգոհությունը, որոնք էլ 1913-1914 թթ. փակեցին հայկական սպորտային խմբակները: 1914 թ. սկսած հայկական կոտորածներից անմասն չմնացին նաև հայ մարզիկները, որոնք միջազգային հարթակներում բարձր էին պահել Օսմանյան կայսրության պատիվը: 1915-1920 թթ. հազարավոր հայ մարզիկներ ենթարկվեցին ճնշումների, հալածանքների, որոնց մեծագույն մասը արևմտահայության մեծագույն մասի նման սպանվեց [1, № 61, 3-4 էջեր]:

Հայկական հարցի պատմության ուսումնասիրման և այն արաբական հանրությանը ներկայացնելու գործում անգնահատելի ներդրում ունի «Արեգ»-ի խմբագիր Մուհամմադ Ռիֆաթ ալ Իմամը, ով յուրաքանչյուր պատեհ առիթ օգտագործելով՝ արաբական հասարակությանը ներկայացնում է Հայկական հարցի պատմությունն ու բովանդակությունը: 2013 թ. նոյեմբերին Կահիրեում արաբ պատմաբանների ասոցիացիայի կողմից կազմակերպված «Արաբական հայրենիքի պատմությունը դարերի ընթացքում» խորագրով կոնֆերանսի շրջանակներում Մուհամմադ Ռիֆաթ ալ Իմամը հանդես եկավ «Արաբների հիշատակումները օսմանյան հայերի մասին 1878-1923 թթ.» զեկույցով, որի ընթացքում հեղինակը ներկայացրեց նշված ժամանակահատվածում հայերի մասին հիշատակումները արաբ հեղինակների աշխատանքներում, արաբական մամուլում: Բանախոսը Հայկական հարցի պատմությունը ներկայացնելիս մեջբերումներ արեց Հիջազի «Ալ Կաբլա», Սիրիայի «Ալ Ասիմա» և «Ալ Թակադդում», Եգիպտոսի «Ալ Ադիբ» և «Ալ Աիրամ» պարբերականներից [1, № 40, 16-18 էջեր]:

Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի աշխատանքները համակարգելու միջոցառումների ընթացակարգը մշակելու համար ստեղծված հանձնաժողովի աշխատանքները պարբերաբար եղել են արաբերեն պարբերականի ուշադրության կենտրոնում: «Մասնագետները հավաքել են Երևանում 100-ամյակի միջոցառումների ցանկը կազմելու» հողվածում Հարութ Սասունյանը անդրադառնում է 2013 թ. մարտի 22-23 Երևանում տեղի ունեցած կոնֆերանսի լուսաբանմանը, որի ընթացքում ելույթ ունեցավ նաև ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը: «Արեգ»-ը ընթերցողին ներկայացնում է բոլոր ելույթները՝ առանձնահատուկ ու-

շաղիբություն դարձնելով հրեա ցեղասպանագետ Յասիր Աուրունի ելույթին, որտեղ հետազոտողը նշեց, որ չնայած իսրայելական իշխանությունները չեն ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը, Իսրայելի հասարակության մի սովոր զանգված ճանաչում է այն [1, № 33, 1-2 էջեր]:

Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակին նվիրված միջոցառումներից անմասն չմնաց նաև արաբական աշխարհը՝ հանձինս Եգիպտոսի ու Սիրիայի¹: Եգիպտոսում այդ կապակցությամբ անցկացվեցին տարբեր մշակութային միջոցառումներ, դասախոսություններ, երկրի հեղինակավոր թերթերը հրապարակեցին բազմաթիվ հրապարակումներ Հայոց ցեղասպանության մասին: Բացի այդ՝ 55 հոգուց բաղկացած պատվիրակություն մեկնեց Երևան մասնակցելու միջոցառումներին: Պատվիրակության անդամ արաբ հետազոտող Սաբիթ Սաբրան Հայոց ցեղասպանության թանգարանին նվիրաբերեց բազմաթիվ փաստաթղթեր Պորտ Սայիդի հայ գաղթականների ճամբարի վերաբերյալ [1, № 56, 15-16 էջեր]: 2015 թ. ապրիլի 7-ին Մերձավոր Արևելքի հետազոտությունների կենտրոնը Եգիպտոսի Այն Շամս համալսարանի ռեկտոր Հուսեյն Այսիի բարձր հովանու ներքո Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակին նվիրված գիտաժողով կազմակերպեց, որին ներկա էին արաբ մտավորականներ, պաշտոնյաներ, Կահիրեում ՀՀ դեսպանը: Իր խոսքով կենտրոնի տնօրեն Ջամալ Չակրանը դատապարտեց Հայոց ցեղասպանությունը և մերկացրեց Թուրքիայի ժխտողական կեցվածքը: Ծավալուն ելույթով հանդես եկավ ՀՀ դեսպան Արմեն Մելքոնյանը, ով ներկայացրեց Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը: Հիշարժան է նաև Մուհամմադ Ռիֆաթ ալ Իմամի զեկուցումը, որի ընթացքում բանախոսը անդրադարձավ Հայկական հարցի պատմության լուսաբանմանը: Իսկ կոնֆերանսի մեկ այլ զեկուցող՝ արաբ մտավորական Մահմուդ Հալաֆը Սիրիայում և Իրաքում «Իսլամական պետության» գրոհայինների ոճրագործությունները նույնացրեց թուրքերի՝ հայերի նկատմամբ իրականացրած գործողությունների հետ՝ Սիրիայում և Իրաքում գործող գրոհայիններին անվանելով օսմանցի թուրքերի «գարգացած հետևորդներ» [1, № 58, 12-17 էջեր]:

¹ Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի կապակցությամբ միջոցառումներ տեղի ունեցան նաև հայկական սփյուռքում՝ Իրաքում, Իրաքյան Քրդստանում, Լոնդոնում, Երուսաղեմում, Լոս Անջելոսում, Ստամբուլում, Լիբանանում, Իսրայելում: Տես՝ «Արեգ», 2015 թ. ապրիլ, № 56, էջ 20-22:

Չնայած Սիրիայում տիրող դժնդակ պայմաններին ցեղասպանության գոհերի հիշատակին նվիրված այստեղ ևս մի շարք միջոցառումներ անցկացվեցին: Դամասկոսի հրապարակներից մեկը անվանվեց «Հայ նահատակների» պատվին, ինչպես նաև Դամասկոսի նահանգապետը ազդարարեց Դամասկոսի կենտրոնում Հայոց ցեղասպանության գոհերի հիշատակին նվիրված հուշահամալիրի կառուցման մեկնարկի մասին [1, № 56, 17-19 էջեր]: Իրենց հերթին մուսուլմանական աշխարհի բազմաթիվ հոգևոր առաջնորդներ Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ սոցցանցերում հայտարարություններ տարածեցին, որոնցում վերջիններս ընդունում և դատապարտում էին ցեղասպանությունը: Դրան ի հակառակ որոշ մուսուլման առաջնորդներ պաշտպանեցին Թուրքիային: Մասնավորապես, սուննի մուսուլմանների շրջանում մեծ հեղինակություն ունեցող Յուսուֆ Կարդաուին 2015 թ. ապրիլի 24-ին հայտարարությամբ հանդես եկավ, որտեղ իր աջակցությունը հայտնեց Թուրքիային՝ նշելով, որ «հայերի հետ տեղի ունեցածը միջազգային հանրության որդեգրած քաղաքականության հետևանք է»: Բացի այդ՝ մուսուլման հոգևոր առաջնորդը Արևմուտքին հիշեցրեց Անդալուսիայում, խաչակրաց արշավանքների ժամանակ հազարավոր մուսուլմանների կոտորածների մասին [1, № 56, 25-26 էջեր]:

Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ

1. «Արեգ», Կահիրե, 2010-2015: (արաբերեն):
2. «Արև», Կահիրե, 1998-2009, (արաբերեն):

ПРОБЛЕМА ГЕНОЦИДА АРМЯН НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА «АРЕГ» 2010-2015ГГ.

Мясник Есоян

ЕУ, кафедра международных отношений
Институт истории НАН РА, к.и.н.

Журнал «Арег» знакомит арабоязычного читателя с вопросом геноцида армян, с процессом международного признания 2010-2015гг, а также осуждает политику отрицания со стороны Турции данного вопроса. Также большое внимание уделено освещению различных исто-

рических этапов этого события. Издание периодически рассказывает о научных изданиях, диссертациях, которые были опубликованы в этот промежуток времени в арабском мире.

«Арег» подробным образом освещает мероприятия в Армении и арабском мире, приуроченные 100 летию Геноцида армян. Кроме этого журнал освещает в кругу своих читателей исторические факты, мемуары французских, немецких и австрийских источников, подтверждающих события этого периода.

Ключевые слова: Геноцид армян, политика отрицания, «Арег» журнал, Египетская пресса, резня в Армении.

THE ISSUE OF THE ARMENIAN GENOCIDE IN THE PAGES OF "AREG" PERIODICAL FOR 2010-2015

Myasnik Esoyan

EU, Chair of International Relations

The Institute of History NAS RA, PhD in History

“Areg” Arabian magazine introduces Arab-speaking readers to the issue of the Armenian Genocide, its international recognition process in 2010-2015 and condemns Turkey's denial policy. “Areg” has provided a great deal of coverage of the various stages of the Armenian Genocide presenting information about the Armenian genocide published mainly in Egyptian press. The Arabian periodical regularly touches upon issues relating to the Egyptian researchers’ dissertations and books on the Armenian Genocide published in the Arab world. “Areg” provides the readers with the detailed information on the 100th anniversary of the events in Armenia and the Arab world. In addition, “Areg” has the honor to present to readers with the contents of some French archives on genocide and memoirs of German and Austrian eyewitnesses.

Keywords: *Armenian Genocide, Egyptian press, "Areg" magazine, denial policy, Armenian massacres.*

Ընդունվել է փաշարության՝ 17.09.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 12.11.2019թ.

ԼԵՎՈՆ ՇԱՆԹԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 1919-1920 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Համո Սուքիասյան

ԵՀ, միջազգային հարաբերությունների ամբիոն,
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ., դրցենտ
hamosukiasyan@gmail.com, +374 93 344426

Հայ ճանաչված գրող և հասարակական գործիչ Լևոն Շանթը (1869-1951) կարևոր ներդրում է ունեցել Հայաստանի Հանրապետության պետականության կայացման և ամրապնդման գործում: 1919 թ. հունիսի 21-23-ին Շանթն ընտրվեց Հայաստանի պառլամենտի անդամ, իսկ օգոստոսի 5-ին՝ փոխնախագահ: Նա ընդմիջումներով այդ պաշտոնը վարեց մինչև 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի խորհրդայնացումը: Արդեն 1920 թ. ապրիլի վերջին Լ. Շանթը ղեկավարեց Մոսկվա մեկնող ՀՀ պատվիրակությունը, որի առջև խնդիր էր դրված հասնել խորհրդային Ռուսաստանի հետ հարաբերությունների կարգավորմանը: Այս բոլոր աշխատանքների ընթացքում գրողը ջանք ու եռանդ է ներդրել իր առջև դրված խնդիրները կարգավորելու նպատակով: Ըստ այդմ՝ այդ տարիներին նա առավել քիչ ժամանակ է ունեցել գրական գործունեությամբ զբաղվելու համար:

Հիմնաբառեր. Հայաստանի Հանրապետություն, Լևոն Շանթ, պառլամենտ, բանակցություններ, պատվիրակություն, գործունեություն:

Հայաստանի Հանրապետության անկախացման, պետության ամրապնդման և կայացման գործում ակնառու ներդրում ունեցած անհատների շարքում զգալի թիվ էին կազմում մտավորականները՝ Ավետիս Ահարոնյան, Նիկոլ Աղբալյան, Գառնիկ Քալաշյան, Դերենիկ Դեմիրճյան, Լևոն Շանթ և ուրիշներ: Նշյալ գործիչների 1918-1920 թթ. գործունեության շատ մանրամասներ գաղտնիության շղարշով են պատված, կամ էլ անհայտ են մնացել ընթերցողից: Երբեմն էլ հակասական գնահատականներ են ստացել: Այս շարքում կարելի է դասել նաև ճանաչված գրող, ՀՅԴ անդամ Լևոն Շանթին (1869-1951):

1919 թ. հունիսի 21-23-ին ՀՀ-ում անցկացված խորհրդարանական ընտրությունների արդյունքում (որը բոլկոտել էր ազդեցությամբ երկ-

որոր քաղաքական ուժը՝ Հայ ժողովրդական կուսակցությունը) պատգամավորական 80 տեղից 72-ը զբաղեցրեց կառավարող կուսակցությունը՝ Հ. Յ. Դաշնակցությունը: Վերջինի քվտայով պատգամավոր դարձած մտավորականների թվում էր նաև Լևոն Շանթը: Օգոստոսի 1-ին տեղի ունեցավ Հայաստանի նորընտիր պառլամենտի հանդիսավոր բացումը, իսկ օգոստոսի 5-ին ընտրվեց ղեկավարությունը: 37 կողմ, 3 դեմ ձայներով Հայաստանի պառլամենտի նախագահ ընտրվեց Ավետիս Ահարոնյանը, փոխնախագահներ՝ 36 կողմ և 4 դեմ ձայնով՝ Սարգիս Արարատյանը, 39 կողմ և 1 դեմ ձայնով՝ Լևոն Շանթը [6, էջ 236]: Վերջինս մեզ անհայտ պատճառներով փոխնախագահի պաշտոնից ազատման դիմում է ներկայացրել 1920 թ. ապրիլի 9-ին [6, էջ 486]: Ի դեպ, Հայաստանի պառլամենտի ղեկավար կազմի հաջորդ վերընտրության ժամանակ ևս՝ 1920 թ. նոյեմբերի 4-ին, Լևոն Շանթը կրկին փոխնախագահ է ընտրվել [6, էջ 538]՝ պաշտոնավարելով մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը (դեկտեմբերի 2-ը):

Քանի դեռ Հայաստանի պառլամենտի նախագահ ընտրված Ավետիս Ահարոնյանը գտնվում էր Փարիզում, ուստի խորհրդարանի ղեկավարի լիազորությունները 1919 թ. օգոստոսից մինչև 1920 թ. նոյեմբերի 4-ը (երբ պառլամենտի նախագահ ընտրվեց Հովհաննես Քաջազունին) փաստացի իրականացրել են փոխնախագահները: Ասվածով է պայմանավորված այն իրողությունը, որ խորհրդարանի նիստերը վարել են Սարգիս Արարատյանը, այնուհետև օգոստոսի 10-ից վերջինիս փոխարինած Հովսեփ Արղությանը, սեպտեմբերի 16-ին նրան փոխարինած Սիրական Տիգրանյանը, նաև 1919թ. նոյեմբերի 6-ից խորհրդարանի փոխնախագահ հանդիսացող Ավետիք Սահակյանը և, իհարկե, Լևոն Շանթը:

Հայաստանի անկախացման շրջանում և հաջորդ ավելի քան մեկ տարվա ընթացքում (այդ թվում՝ պառլամենտի անդամ ընտրվելու օրերին) Լ. Շանթը գտնվում էր Եվրոպայում: Այսպես՝ 1918 թ. հուլիսին նրան տեսնում ենք Լոզանում, 1919 թ. հունվարին՝ Փարիզում և այլն [12, էջ 279–280]: Շանթն իր հուշերում գրում է. «Անցյալ Երևան 1919-ի Դեկտեմբերի վերջին օրերը» [9, էջ 29]: Սակայն խնդիրն այն է, որ գրողը տարիներ անց ճիշտ չէր հիշում իր կենսագրության այս դրվագը: Բանն այն է, որ ՀՀ պառլամենտի նիստերի արձանագրությունների հրատարակված տարբերակում նրան առաջին անգամ հանդիպում ենք արդեն

1919 թ. դեկտեմբերի 8-ին. այդ օրվա նիստի նախագահողն էր [6, էջ 375]: Այդուհանդերձ, այս փաստը մեզ ամենևին թույլ չի տալիս պնդել, որ մինչ այդ Շանթը պառլամենտի նիստերին չի մասնակցել: Խնդիրն այն է, որ նա ակտիվ պատգամավորներից չի եղել, համեմատաբար քիչ է ելույթներ ունեցել: Շանթը հետագայում հիշում է, որ ստիպված է եղել նախապես ուսումնասիրել նիստեր անցկացնելու կանոնները, գործող օրենքները: «Մեծ զգուշությամբ, տոտիկ-տոտիկ սկսայ իմ նախագահական պաշտօնը, մինչև որ քիչ քիչ սկսայ վարժուիլ», – հիշում է նա [9, էջ 29]: Պառլամենտի աշխատանքներին Շանթի մասնակցությունն առավելապես սահմանափակվել է նիստեր նախագահելով: Այսպես՝ նա է դեկավարել պառլամենտի 1919 թ. դեկտեմբերի 8-12-ի, 22-27-ի, 30 – 1920 թ. հունվարի 10-ի, փետրվարի 4-25-ի, մարտի 15-19-ի, ապրիլի 3-ի նիստերը [6, էջ 375-384, 399-407, 420-440, 444-454, 463-471, 478-481]: Ջարմանալիորեն, նա պասսիվ է գտնվել նաև պառլամենտի 1919 թ. դեկտեմբերի 24-ի նիստի ընթացքում, երբ իր նախագահությամբ քննարկվում էր հայերենը պետական լեզու հայտարարելու նախագիծը [6, էջ 403-407]:

Խորհրդարանում Շանթի միակ ընդարձակ ելույթը եղել է 1920 թ. հունվարի 25-ի հորեյանական նիստին, որը նվիրված էր հունվարի 19-ին Փարիզում Դաշնակից երկրների Գերագույն խորհրդի կողմից Հայաստանի անկախության փաստացի ճանաչմանը: Այն ցնծությամբ էր ընդունվել Երևանում և մեծ շուքով տոնվել [8, էջ 152-153]: Իր ելույթում Շանթն ընդգծեց, որ պատմական երևույթների ծագումն ու զարգացումը հիմնված է երեք գործոնների վրա՝ պատմական դեպքերի բնականոն դասավորությունը, հարևան մեծ և հզոր ժողովուրդների կամքը և, ըստ նրա, ամենակարևորը՝ ժողովրդի կամքը: Ըստ այդմ էլ՝ նա շեշտեց, որ հայության համար կարևոր ձեռքբերում հանդիսացող Հայաստանի անկախությունը մի քանի սերնդի ջանքերի, թափած արյան արդյունք է [6, էջ 440-441]:

Լևոն Շանթի գործունեության առավել բախտորոշ շրջանը սկսվում է 1920 թ. մայիսից:

1920 թ. մարտին Հյուսիսային Կովկասում հակախորհրդային ուժերի դեմ պատերազմում հաղթանակի հասնելուց հետո Խորհրդային Ռուսաստանի Կարմիր բանակը շարժվեց դեպի Անդրկովկաս: Ապրիլի 28-ին խորհրդային կարգեր հաստատվեցին Ադրբեջանում: Ադրբեջա-

նի խորհրդայնացումը նոր իրավիճակ ստեղծեց տարածաշրջանում: Եթե մինչև այս Հայաստանը հակամարտության մեջ էր գտնվում մուսավաթական Ադրբեջանի հետ, ապա այժմ Խորհրդային Ադրբեջանի հետ հակամարտության մեջ գտնվելը նույնանում էր Խորհրդային Ռուսաստանի հետ հակամարտության մեջ գտնվելուն:

Վլադիկավկազում ՀՀ հյուպատոս Հակոբ Սառիկյանը հիշում է, որ մինչև Ադրբեջանի խորհրդայնացումը Հյուսիսկովկասյան հեղկոմի ղեկավար Գեորգի Օրջոնիկիձեն իրեն հայտնել էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից ճանաչվելու համար հայկական կառավարությունը «պիտի դուրս գա այժմյան դիրքերից և բանակցության մեջ մտնի Մոսկվայի հետ»: Գ. Օրջոնիկիձեի առաջարկը Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տիգրան Բեկզադյանին հայտնելու անհաջող փորձից հետո, 1920 թ. ապրիլի 25-ին նա ժամանում է Երևան: Այստեղ Սառիկյանի մասնակցությամբ ՀՀ կառավարության հրավիրած խորհրդակցության ընթացքում որոշվեց Խորհրդային Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները կարգավորելու նպատակով պատվիրակություն կազմել, որի ղեկավար նշանակվեց Լ. Շանթը [3, N 72]: Վերջինս հետագայում հիշում է, որ դիվանագիտական ասպարեզում փորձառու չլինելու պատճառով այդ նշանակմանը դեմ է եղել, սակայն կառավարության անդամների հորդորների արդյունքում համաձայնվել է [9, էջ 30]: Ապրիլի 30-ին Երևանից ճանապարհվեց և մայիսի վերջերին Մոսկվա հասավ Լ. Շանթի գլխավորած պատվիրակությունը (անդամներ՝ Համբարձում Տերտերյան, Լևոն Զարաֆյան): Պատվիրակության առջև խնդիր էր դրված հասնել Հայաստանի անկախության ճանաչմանը՝ ընդունել տալով Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը ՀՀ սահմաններում, Խորհրդային Ռուսաստանը գոնե սկզբունքորեն պետք է ընդուներ արևմտահայկական հողերի կցումը ՀՀ-ին և այլն [14, էջ 479-480]:

Լ. Շանթի ղեկավարած պատվիրակության հետ բանակցություններին Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից մասնակցում էին արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գեորգի Չիչերինը և նրա տեղակալ հայազգի Լևոն Կարախանը: Հայ-ռուսական բանակցություններին զուգահեռ Մոսկվայում բանակցություններ էին ընթանում նաև Բեքիր Սամի բեյի գլխավորած քեմալական պատվիրակության և Խորհրդային իշխանության միջև: Շանթը դեմ արտահայտվեց թուրքերի հետ բանակցություններ վարելու գաղափարին: Խորհրդային իշխանությունները

փորձում էին իրավարարի դեր ստանձնել հայ-թուրքական վիճելի հարցերը լուծելու խնդրում, սակայն հաջողություններ չունեցան: Մոսկվայում շուրջ երկու ամիս տևած հայ-ռուսական բանակցությունները նկատելի արդյունք չստեղծեցին և որոշվեց բանակցությունները շարունակել Երևանում [15; 4, էջ 54–95; 2, էջ 47–75; 16, շ. 190–196]:

Հայ-ռուսական բանակցությունների ծախսողման և նկատելի հաջողությունների չհասնելու գործում իր դերն է խաղացել թուրք-ադրբեջանական համագործակցությունը: Նրանց հակահայկական գործունեությունը խրախուսվում էր հատկապես ՌՄԴԽՀ ազգությունների ժողկոմ Իոսիֆ Ստալինի կողմից: 1920 թ. հուլիսի 8-ին Գ. Օրջոնիկիձեին (վերջինս կարևոր դեր էր խաղում բոլշևիկյան արևելյան քաղաքականության մեջ) շտապ ուղարկած հեռագրում գրում էր. «Իմ կարծիքն այսպիսին է. պետք չէ մինչև վերջ խուսանավել կողմերի միջև, պետք է աջակցել կողմերից մեկին, այս դեպքում, իհարկե, Ադրբեջանին և Թուրքիային: Ես խոսել եմ Լենինի հետ, նա չի առարկում»¹ [21, յ. 1]: Հաջորդ օրը՝ հուլիսի 9-ին Գ. Չիչերինը Գ. Օրջոնիկիձեին գրում էր, թե իրենց բազմիցս հայտարարում են, թե Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրն Ադրբեջանին չտալը կհանգեցնի Բաքվում խորհրդային իշխանության կազմալուծմանը [18, յ. 52]: Ահա թե որտեղ են թաքնված հայ-ռուսական բանակցությունների անհաջողության արմատները:

Մինչ Շանթի գլխավորած հայկական պատվիրակությունը Մոսկվայի ճանապարհին էր, 1920 թ. մայիսի 7-ին Թիֆլիսում կնքվեց վրաց-ռուսական պայմանագիր, որով Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչում էր Վրաստանի անկախությունն ու տարածքային ամբողջականությունը: Վրացիների պնդմամբ ռուսները ճանաչել էին Լոռու, Ախալքալաքի և Ջաքաթալայի՝ Վրաստանին պատկանելը, ինչն առաջացրեց Հայաստանի կառավարության դժգոհությունը. նորանշանակ վարչապետ Համազասպ Օհանջանյանը մինչև անգամ բողոքի նոտա ուղարկեց Վրաստանի և Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարություններին՝ պնդելով, որ այդ շրջանները համարվում են վիճելի [11, էջ 323–324]:

¹ Շնորհակալ եմք պատմաբան Ռ. Վ. Ղազանջանին՝ այս և մյուս արխիվային փաստաթղթերը ժամանակին մեզ տրամադրելու համար: Ի դեպ, «Եթեր» շաբաթաթերթի 2006 թ. սեպտեմբերի 4-10-ի համարում Ի. Ստալինի այս միտքը սխալմամբ վերագրված է Գ. Օրջոնիկիձեին:

Երևանում բանակցություններ վարելու համար Խորհրդային Ռուսաստանի արտակարգ լիազոր ներկայացուցիչ նշանակվեց Բորիս Լեգրանը: Սակայն հայկական կառավարությունը նրան չթույլատրեց Երևան ժամանել՝ դա պատճառաբանելով Շանթի պատվիրակության դեռևս Մոսկվայում գտնվելով (վերջինս Մոսկվայից ճանապարհվեց միայն օգոստոսի 11-ին): Այդ պատճառով հայ-ռուսական բանակցությունները վարվեցին Թիֆլիսում, ուր 1920 թ. օգոստոսի 6-ին ժամանեցին ՀՀ պատվիրակներ Արշակ Զամալյանը և Արտաշես Բաբայանը: Օգոստոսի 10-ին ստորագրված համաձայնագրով Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը: ՀՀ-ն համաձայնվեց, որպեսզի ռուսական զորքերը ժամանակավորապես ռազմակալեն «վիճելի» համարվող Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը [7, էջ 248–249]: ՀՀ ղեկավարությունը ստիպված էր գնալ այս համաձայնագրի կնքմանը, քանի որ երկիրը կանգնած էր իր համար կործանարար հայ-ռուսական պատերազմի վտանգի առաջ: Հետաքրքիր մի իրողություն՝ համաձայնագրի կնքումից ամիսներ անց՝ 1920 թ. նոյեմբերի 1-ին, Հայաստանի պառլամենտի նիստում վարչապետ Հ. Օհանջանյանն այս ակտն անվանեց զինադադար [6, էջ 533]:

Մոսկվայում ընթացող ռուս-թուրքական բանակցությունների արդյունքում 1920 թ. օգոստոսի 24-ին նախաստորագրվեց ռուս-թուրքական պայմանագրի նախագիծը, որով ՌՍԴԽՀ-ն ճանաչում էր Թուրքիայի ազգային ուխտը, երկու կողմերը ձեռնարկելու էին անհրաժեշտ միջոցները՝ ամենակարճ ժամկետում Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև անընդհատ կապ ապահովելու համար և այլն [2, էջ 141–142]: Խորհրդաթուրքական այս համաձայնությունը, ինչպես նաև 1920 թ. սեպտեմբերի 1-7-ը Բաքվում կայացած Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարի ընթացքում արտահայտված մտքերն ու արդյունքում ընդունված որոշումները, ինչպես նաև Արևմտյան տերությունների փաստացի անճարակ լինելը քեմալականներին բերեց այն համոզման, որ ամենահարմար պահն է Հայաստանի վրա արշավելու և վերջինիս ստիպելու հրաժարվել Սևրի պայմանագրից: 1920 թ. սեպտեմբերի 28-ին, առանց պատերազմ հայտարարելու ռազմական գործողություններ ձեռնարկելով Հայաստանի դեմ, թուրքերն արագ հաջողությունների հասան [5, էջ 3–26]:

Խորհրդային Ռուսաստանին այդ արշավանքը ձեռնտու էր նրանով, որ, օգտագործելով թուրքական վտանգը, խորհրդային կարգեր

կհաստատեր Հայաստանում: Հայաստանի վրա թուրքերի հարձակվելու կապակցությամբ Գ. Չիչերինը հոկտեմբերի 2-ին Վ. Լենինին գրում է, թե թուրքական հարձակումը նպատակ ունի իրենց հետ շփման մեջ մտնել՝ այնուհետև հույս հայտնելով, թե հարձակումը «դաշնակցականներին ավելի զիջող կդարձնի» [19, ռ. 158]: Հոկտեմբերի 5-ին Լենինին ուղղված մի այլ նամակում Գ. Չիչերինը գրում է. «Վերջին շրջանում Հայաստանն ավելի շատ է վերածվում Անտանտի հարձակողական քաղաքականության զենքի» [20, ռ. 1]: Հետաքրքիր մի իրողություն՝ ՀՀ կառավարությունը Բ. Լեգրանի պատվիրակությանը Երևան գալու հրավեր էր ուղարկել սեպտեմբերի 19-ին, սակայն Լեգրանը ժամանեց միայն հոկտեմբերի 11-ին, երբ հայտնի էր, որ հայերը ռազմաճակատում պարտություններ էին կրում թուրքական զորքերից և առաջարկեց հրաժարվել Սևրի պայմանագրից (սա նաև թուրքերի պահանջն էր) [4, էջ 201]: Դժվար է այստեղ միայն պատահականություն տեսնել:

Հոկտեմբերի 12-ին Երևանում վերսկսված հայ-ռուսական բանակցությունները, որի ժամանակ ՀՀ պատվիրակությունը ղեկավարում էր Լևոն Շանթը, հոկտեմբերի 28-ին ավարտվեցին հայ-ռուսական հաշտության պայմանագրի նախագծի ստորագրումով, որը հետագոտողներից շատերը սխալմամբ անվանում են պայմանագիր, ինչը 1982 թ. վերջնականապես մերժվել է Ռ. Վ. Ղազանջյանի կողմից [17, Ը. 38-46]:

Ըստ նախագծի՝ ՌՍԴԽՀ-ն ճանաչում էր ՀՀ անկախությունը և հրաժարվում ներքին գործերին խառնվելուց, ընդունում նրան Արևմտյան Հայաստանի տարածքների միացման արդարացիությունը, ՀՀ և Խորհրդային Ադրբեջանի միջև սահմանը որոշվելու էր այս պետությունների կոնֆերանսում՝ ՌՍԴԽՀ մասնակցությամբ, կոնֆերանսում համաձայնություն չկնքվելու դեպքում հարցը լուծվելու էր հանրաքվեով, ՌՍԴԽՀ-ն ՀՀ տարածք էր համարում Երևանի նահանգի և Կարսի մարզի բոլոր գավառներն ու օկրուգները՝ բացառությամբ Նախիջևանի գավառի, ինչպես նաև Ելիզավետպոլի նահանգի Ղազախի գավառի հարավային մասի՝ Քարվանսարա և Դիլիջան քաղաքներով, Ղարաբաղի, Զանգեզուրի և Նախիջևանի պատկանելության խնդիրն անմիջական համաձայնության բացակայության դեպքում որոշվելու էր հանրաքվեով, Ռուսաստանը ճանաչելու էր հետագայում նախկին Կովկասյան փոխարքայության այս կամ այն տարածքի Հայաստանի կազմի մեջ մտնելը և այլն [7, էջ 316–320]: Այս փաստաթղթի ստորագրումը հայկա-

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

կան կողմի մոտ ոգևորություն առաջացրեց: 1925 թ. մայիսի 20-ին Ս. Վրացյանին ուղղված նամակում Լ. Շանթը հիշում է, որ աշխատանքները հաջող ավարտելու կապակցությամբ երկու պատվիրակությունները միասին նույնիսկ խնջույք են արել [14, էջ 646]:

Պայմանագրի նախագծով Բ. Լեգրանը մեկնեց Բաքու՝ ռուսական և ադրբեջանական կառավարությունների համաձայնությունը ստանալու համար: Սակայն Լեգրանն իր կողմից նախաստորագրված պայմանագրի դրույթները չէր համաձայնեցրել Բաքվի գործիչների հետ, այդ պատճառով էլ Նոյեմբերի 4-ին Բաքվում մերժվեց պայմանագրի նախագիծը: Նախագծին դեմ էր նաև այդ ժամանակ Բաքվում գտնվող Ի. Ստալինը: Չնայած Լեգրանը բողոքեց, սակայն նրա կարծիքը հաշվի չառան [2, էջ 235–236]:

Բ. Լեգրանի հետ համաձայնագրի ստորագրումից երկու օր անց՝ հոկտեմբերի 30-ին, թուրքերը գրեթե առանց կռվի գրավեցին անառիկ Կարսը, ինչը վճռորոշ ազդեցություն ունեցավ պատերազմի ելքի վրա: Դրանից հետո գրեթե միաժամանակ Երևանի և Անկարայի կառավարությունները դիմեցին միմյանց՝ զինադադար կնքելու և հաշտության բանակցություններ սկսելու առաջարկով [1, էջ 6]: Թուրքերի հետ բանակցություններ վարելու համար նախկին վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսյանի գլխավորությամբ պատվիրակություն ուղարկվեց Ալեքսանդրապոլ: Միաժամանակ Երևանում բանակցություններ էին ընթանում այստեղ ժամանած Բ. Լեգրանի հետ, որը ժամանել էր Հայաստանը խաղաղ կերպով խորհրդայնացնելու առաքելությամբ: Նոյեմբերի 23-ին հրաժարական տվեց վարչապետ Համո Օհանջանյանը: Նոր վարչապետ Սիմոն Վրացյանի կառավարությանը ծանր պատասխանատվություն էր բաժին ընկել և բախտ էր վիճակված լինելու Առաջին հանրապետության վերջին կառավարությունը:

Նոյեմբերի 29-ին, երբ Երևանում Բ. Լեգրանը բանակցություններ էր վարում Ս. Վրացյանի կառավարության հետ, խորհրդային Կարմիր բանակի զորամասերի ուղեկցությամբ հյուսիս-արևելքից ՀՀ տարածք մտավ Սարգիս Կասյանի գլխավորությամբ խորհրդային Ադրբեջանում ստեղծված Հայաստանի հեղկոմը և երկիրը հայտարարեց «սոցիալիստական խորհրդային հանրապետություն» [10, էջ 1-5]:

Ստեղծված ծանր պայմաններում Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը և խորհրդարանի ՀՅԴ ֆրակցիան ստիպված էին

իշխանությունը զիջել բոլշևիկներին: Դեկտեմբերի 2-ի կեսօրին ՀՀ կառավարության լիազորությամբ նախարարներ Դրաստամատ Կանայանը և Համբարձում Տերտերյանը ՌՍԴԽՀ լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանի հետ համաձայնագիր ստորագրեցին, որի համաձայն Հայաստանը հռչակվեց «անկախ սոցիալիստական հանրապետություն», ՀՅԴ և սոցիալիստական մյուս կուսակցությունների անդամները չպետք է հալածանքների ենթարկվեին մինչև խորհրդայնացումը իրենց ծավալած գործունեության համար և այլն [7, էջ 383-384]: Սրանով Հայաստանի Հանրապետությունն իր տեղը զիջեց Խորհրդային Հայաստանին: Ներքին և արտաքին քաղաքական ծանր պայմաններում երկուսուկես տարվա գոյությունից հետո Հայաստանը կորցրեց իր անկախությունը՝ դառնալով «խորհրդային մեծ ընտանիքի» մի մասը:

Հայաստանի խորհրդայնացման օրերին այլ մտավորականների թվում Լ. Շանթը ևս գտնվում էր Երևանում: Առաջին հերթին հանրապետության տարածքը լքեցին կամ ընդհատակ անցան հակախորհրդային ակտիվ գործունեություն իրականացրած գործիչները:

Հայաստանի խորհրդային իշխանությունները ոչ միայն չկատարեցին Երևանի համաձայնագրով ստանձնած պարտավորությունները, այլև հետագա շաբաթներին ձեռնամուխ եղան լայնածավալ բռնությունների իրականացմանը: Դրանից զերծ չմնաց նաև Լ. Շանթը, որի բնակության սենյակը ևս ենթարկվեց բռնագրավման: Շանթը ստիպված էր ժամանակավորապես հանգրվանել Նիկոլ Աղբալյանի բնակարանում, ուր և ձերբակալվեց [9, էջ 32]: 1921 թ. փետրվարի 9-ի գիշերը և 10-ին Երևանում Հայաստանի արտակարգ հանձնաժողովը ձերբակալեց 88 «հակահեղափոխականների»։ նախօրոք պատրաստված ցուցակում առաջինը նշված էր Լևոն Շանթի անունը: Ձերբակալությունների առիթ էր հանդիսացել չեկայում ստացված տեղեկատվությունը, թե խորհրդային հասարակարգի որոշ «թշնամիներ» պատրաստվում են գիշերը փախչել քաղաքից [13, էջ 206-212]:

Սակայն այս կանխարգելիչ քայլերը չկարողացան կանխել ժողովրդական հուզումը: Արդեն փետրվարի 16-ին ՀՅԴ գործիչների ղեկավարությամբ սկսվեց հակախորհրդային ապստամբությունը: Ապստամբները փետրվարի 18-ին գրավեցին մայրաքաղաք Երևանը: Բանտից ազատվեց նաև Լ. Շանթը: Ապստամբների իշխանությունը տևեց մինչև ապրիլի 2-ը, որից հետո բազմաթիվ դաշնակցական գործիչների և ժո-

ղվրդական զանգվածների հետ Զանգեզուրով Պարսկաստան անցավ նաև Լևոն Շանթը [9, էջ 33-34]: Սրանով ավարտվեց նրա հայաստանյան գործունեության ժամանակահատվածը:

Այսպիսով, իբրև Հայաստանի պառլամենտի փոխնախագահ, ապա Խորհրդային Ռուսաստանի հետ բանակցություններ վարող ՀՀ պատվիրակության ղեկավար Լևոն Շանթն իր մասնակցությունն է բերել հանրապետության անկախ պետականության կայացման և ամրապնդման գործին: Ըստ այդմ էլ՝ ամենևին պատահական չէ, որ նրա գրիչն այս ժամանակահատվածում առավել պասսիվ էր: Ճանաչված գրողը ստեղծագործական գործունեության համար ազատ ժամանակ գրեթե չէր ունենում:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Գիվխանդանեան Ա., Հայ-թրքական պատերազմը և Հայաստանի խորհրդայնացումը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1966, դեկտեմբեր, էջ 1-7:
2. Զոհրաբյան Է. Ա., 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, «Ոսկան Երևանցի» հրատ., Երևան, 1997, 366 էջ:
3. «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթ, Երևան, 1926:
4. Խուրշուդյան Լ. Ա., Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 2002, 315 էջ:
5. Հակոբյան Ա. Մ., 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի պատմության փորձն ու դասերը, ՀՊՃՀ հրատ., Երևան, 2004, 28 էջ:
6. Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ. 1918-1920 թթ., ՀԱԱ հրատ., Երևան, 2009, 616 էջ:
7. Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբագրությամբ Գ. Ա. Գալոյանի և Վ. Ն. Ղազախեցյանի, «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2000, 455 էջ:
8. Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք I, «Զանգակ 97» հրատ., Երևան, 2010, 800 էջ:
9. «Հայրենիք», Բոստոն, 1960, ապրիլ, էջ 24-34:
10. ՀՍԽՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու, պրակ I (1920 թ. նոյեմբերի 29 – 1921 թ. փետրվարի 18), Պետական հրատարակություն, Էջմիածին, 1921, 131 էջ:

11. Մելքոնյան Ա. Ա., Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, «Ջանգալ 97» հրատ., Երևան, 2003, 543 էջ:
12. Շանթ Լ., Երկերի ժողովածու, հ. 9, «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2017, 712 էջ:
13. Սուքիասյան Հ. Կ., 1921 թ. փետրվարի 18-ին նախորդած ձերբակալությունների փաստաթղթերը, «Վէմ» համահայկական հանդես, Երևան, 1/2011, էջ 206-212:
14. Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1993, 704 էջ:
15. Տէրտէրեան Հ., Հայաստանի Հանրապետութեան և Խորհրդային Ռուսաստանի բանակցութիւնները–Լևոն Շանթի պատուիրակութիւնը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1954, յունուար, էջ 1-14, փետրուար, էջ 14-26, մայիս, էջ 1-15:
16. Казанджян Р. В., К вопросу о дипломатических отношениях между РСФСР и дашнакской Армении накануне турецко-армянской войны 1920 г., “Вестник архивов Армении”, 2/1965, с. 190-196.
17. Казанджян Р., К вопросу о так называемом мирном договоре между РСФСР и дашнакской Арменией от 28 октября 1920 г., “Вестник общественных наук”, Ереван, 11/1982, с. 38-46.
18. РГАСПИ (Российский государственный архив социально-политической истории), ф. 64, оп. 1, д. 17.
19. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21.
20. РГАСПИ, ф. 85, оп. 14, д. 17.
21. РГАСПИ, ф. 558, оп. 1, д. 4018.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЛЕВОНА ШАНТА В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ 1919–1920 ГОДАХ

Ամո Տուկիասյան

ԵՄ, кафедра Международных отношений
Институт истории НАН РА, к.и.н. доцент

Известный армянский писатель и общественный деятель Левон Шант (1869-1951 гг.) имел важный вклад в деле становления и укрепления Республики Армения. 21-23 июня 1919 года Шант был избран членом парламента Армении, а 5 августа он стал вице-

президентом. С перерывами он был на этой должности до советизации Армении 2-ого декабря 1920 года. Уже к концу апреля 1920 года Л. Шант возглавил отправляющуюся в Москву делегацию РА, перед которой стояла цель наладить отношения с Советской Россией. На основе новых фактов показывается, что в процессе этих работ писатель приложил старание и усердие для решения поставленных перед ним задач. Этим фактом объясняется то, что в эти годы у него оставалось мало времени на литературную деятельность.

Ключевые слова: Республика Армения, Левон Шант, парламент, переговоры, делегация, деятельность.

LEVON SHANT'S ACTIVITY IN THE REPUBLIC OF ARMENIA FROM 1919 TO 1920

Նամո Տուկյան

EU, Chair of International Relations

The Institute of History NAS RA, PhD in History, Associate Professor

Armenian prominent writer and public figure Levon Shant (1869-1951) made an important contribution to the establishment and strengthening of the statehood of the Republic of Armenia. On 21-23 June, 1919 Shant was elected to the Armenian Parliament and on 5 August he became a Vice President. With some intervals he held the position until the sovietization of Armenia on 2 December, 1920. At the end of April, 1920, Shant led the Armenian delegation to Moscow, with the task to regulate the relations with Soviet Russia. On the basis of new evidences, it is shown that the writer made efforts to solve the problems set before him. As a result, in those years he had little time to be engaged in literary activity.

Keywords: Republic of Armenia, Levon Shant, parliament, negotiations, delegation, activities.

Ընդունվել է պաշարույթան՝ 24.10.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 12.11.2019թ.

ՇՈՒՇԻՈՒՄ ԲԱԶԵԼՅԱՆ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ՔԱՐՈՉԻՉՆԵՐԻ
ՀԱՏՏԱՏՈՒՄԸ ԵՎ ՏՊԱՐԱՆԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ¹

Սպյոպա Պետոյան

ՀՀ ԳԱԱ պարամոլոգիայի ինստիտուտ, հայցորդ
st.petoyan@gmail.com, +374 55 183318

1820-ական թվականների կեսերին Շուշիում հաստատված Շվեյցարիայի Բազել քաղաքի բողոքական քարոզիչները նախապես նպատակ ունեին տարածաշրջանի ոչ քրիստոնյա բնակիչների մեջ տարածել Սուրբ Գիրքը, ինչի համար ցարական Ռուսաստանի պատկան մարմիններից պաշտոնական թույլտվություն էին սպասել:

Քարոզչական գործունեությանը զուգահեռ բողոքականներն իրականացնում էին նաև կրթական և հրատարակչական բնույթի աշխատանքներ: Նրանց առաջնահերթ քայլերից էր Շուշիում հայկական ուսումնարանի և տպարանի հիմնադրումը: Շուշիում 1827-1835 թթ. բողոքականների տպարանի գործունեության ընթացքում էջմիածնի Մայր Աթոռի տպարանը (1821-1833 թթ.) չէր գործում: Փաստորեն, Շուշիի տպարանը տվյալ ժամանակաշրջանում Արևելյան Հայաստանի միակ գործող տպարանն էր, որն իր գործունեության վերջին տարում (1835 թ.) հրատարակել է ոչ միայն հայերեն, այլև պարսկերեն և թաթար-թուրքերեն լեզուներով տարաբնույթ գրքեր:

Հիմնաբառեր. Շուշի, բողոքական քարոզիչներ, Բազելի Ավետարանական քարոզչական ընկերություն, տպարան, ուսումնարան, հրատարակչություն, գիրք:

Շուշիում տպագրության սկզբնավորումը պայմանավորված է Շվեյցարիայի Բազել քաղաքի Ավետարանական քարոզչական ընկերության² գործունեությամբ: 1821 թ. հոկտեմբերին հիշյալ բողոքական

¹Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 19YR-6A059 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

²Ավետարանական քարոզչական ընկերությունը հիմնադրվել է 1804 թ. Բազելում, որը երկար տարիներ եղել է գերմանական բողոքականության կենտրոնը: Սույն ընկերությունը Բրիտանական Աստվածաշնչյան ընկերության հետ համագործակցության արդյունքում որդեգրեց նաև ոչ քրիստոնյա միջավայրում միսիոներական քարոզչությունը [14, էջ 119-120]:

ընկերության հանձնարարությամբ կոմս Ֆելիցիան Մարտին ֆոն Ջարեմբան և Ավգուստ Հայնրիխ Դիտրիխտը Անդրկովկասում՝ Սև և Կասպից ծովերի միջև գտնվող բնակավայրերում միսիոներական գործունեության իրավունք ստանալու համար դիմեցին ցարական իշխանություններին [5, էջ 2]: 1822 թ. ձմռանը Ալեքսանդր I ցարի մոտ տեղի ունեցած հանդիսավոր ընդունելության ընթացքում բողոքական քարոզիչներն Անդրկովկասում հեթանոս և մահմեդական ազգաբնակչության մեջ Աստծո խոսքն ազատ կերպով քարոզելու, ուսումնարան ու տպարան բացելու թույլտվություն ստացան [14, էջ 121]: Այս մասին տեղեկացվեց Կովկասի գլխավոր կառավարիչ գեներալ Ալեքսեյ Երմոլովը: Վերջինս տեղի պաշտոնյաներին հրահանգեց ամեն կերպ օգնել հիշյալ քարոզիչներին՝ ազատ ու ապահով կերպով շրջելու և ուսումնասիրելու Դերբենդի, Բաքվի ու Ղուբայի սահմանները, քանի որ ռուսական զորքերի կողմից նոր նվաճված լինելու պատճառով այնտեղ դեռևս կատարյալ խաղաղություն չէր տիրում [5, էջ 3]:

Ավետարանական քարոզչական ընկերությունը քարոզիչներին հրահանգել էր իրականացնել իրենց գործունեությունը՝ հիմնական նպատակ ունենալով տեղի ազգերի մեջ Աստծո խոսքի տարածումը, որի համար բողոքական քարոզիչները պետք է սովորեին տեղաբնակների լեզուները: Սև և Կասպից ծովերի միջակայքում գտնվող որևէ հարմարավետ վայրում նրանք պետք է հիմնեին տպարան՝ իրենց ուսումնարանների համար նախատեսված դասագրքերը և Սուրբ Գիրքը զանազան լեզուներով տպագրելու համար [6, էջ 469]:

1822 թ. բազելյան քարոզիչները շուրջ մեկ տարի շվեդացի միսիոներների³ մոտ սովորեցին հայերեն, պարսկերեն և թուրքերեն, իսկ 1823 թ. շրջելով Գանձակի, Ղարաբաղի, Շամախիի և Բաքվի նահանգներով [10, էջ 403]՝ գերադասեցին հաստատվել Շուշիում՝ պատճառաբանելով, որ քաղաքն ունի հսկայական քանակությամբ ազատ հողատարածքներ իրենց շինությունների և բանջարանոցների համար [6, էջ 473]: Այս մտադրության մասին Ֆ. Ջարեմբան և Ա. Դիտրիխտը 1823 թ. նոյեմբերի 21-ին գրավոր տեղեկացրին գեներալ Ա. Երմոլովին: Գրությունից իմանում ենք, որ դեռևս 1823 թ. սեպտեմբերին քարոզիչներ-

³Շվեդացի բողոքական քարոզիչները դեռևս 1802 թ. հաստատվել էին Հյուսիսային Կովկասի Պյատիգորսկ քաղաքի մոտ՝ հիմնելով Կարրաս անունով գյուղը: Նրանք սերտորեն համագործակցում էին բազելյան քարոզիչների հետ [4, էջ 80]:

ընթացումը Թիֆլիսից Շուշի ուղևորվելիս Կրոնական գործերի և ժողովրդական լուսավորության նախարարությունից ուսումնարան և տպարան հիմնելու արտոնագիր էին ստացել [6, էջ 473]:

Տեղական իշխանությունների կողմից Շուշիում բողոքական քարոզիչների օգտագործմանը հանձնվեց մի մեծ հողակտոր, ուր վերջիններս նախատեսել էին իրենց կարիքների համար շինություններ կառուցել: 1824 թ. Շուշիում հիմնադրվեց Ավետարանական քարոզչական ընկերության մասնաճյուղը [10, էջ 403; 6, էջ 472]: Արդեն 1825 թ. հունվարին բողոքական քարոզիչները գերմանացի գաղթականների⁴ մասնակցությամբ Շուշիում բացեցին հայկական ուսումնարան, իսկ հոկտեմբերին ձեռք բերվեց տպարանի շինությունը: Փաստորեն, կազմավորվում էր միսիոներական համայնքը [14, էջ 123]:

1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմը խաթարեց բողոքական քարոզիչների գործունեությունը: 1826 թ. կեսերին պարսիկները փորձեցին վերանվաճել Ղարաբաղը, սակայն ռուսական կայսզորը կարողացավ դիմադրել, և Շուշին մնաց անառիկ [3, էջ 202-204]: 1826 թ. աշնանը զգալով ռուս-պարսկական պատերազմի մոտալուտ ավարտը՝ բողոքական քարոզիչները կրկին ձեռնամուխ եղան իրենց աշխատանքներին: Փաստենք, որ վերջիններս իրենց զեկուցագրերում նշում էին, որ պարսկական զորքի կողմից Շուշիի գրավման դեպքում իրենց քարոզչական առաքելությունն ամբողջությամբ կծախողվեր [10, էջ 384]:

Ֆ. Զարեմբան իր գործունեությունն սկսեց փոքրիկ ռուսական ուսումնարանի բացումով, որտեղ սովորելու էին վեց սաներ, որոնցից մեկն ազգությամբ թաթար էր [11, էջ 475]: Իսկ որոշ հայ քահանաներ էլ, որոնք ցանկանում էին Նոր կտակարանը կարդալ բնագրի լեզվով, կարող էին հունարեն սովորել Ա. Դիտրիխստի մոտ: Բողոքական քարոզիչները վեց հայ երիտասարդների համար վերաբացեցին հայկական մի փոքրիկ ուսումնակրթական հաստատություն: Այդ երիտասարդները հետագայում պետք է պատրաստվեին որպես մանկավարժներ՝ դասավանդելու հայկական նոր ուսումնարաններում [14, էջ 124]:

Ինչպես արդեն նշեցինք, բողոքական քարոզիչները շուրջ մեկ տարի շվեդացի միսիոներների մոտ սովորեցին հայերեն, պարսկերեն և թուրքերեն, իսկ արդեն Շուշիում հասկացան, որ տարածաշրջանում ի-

⁴Խոսքը վերաբերում է Հարավային Գերմանիայի Վլոմբերգ քաղաքի «Գալստական» բողոքականներին, որոնք 1817 թ. հաստատվել էին Վրաստանում [4, էջ 80]:

րենց գործունեության հետագա ընթացքի համար առավել կարևոր էր տիրապետել նաև տեղական լեզուների բարբառներին [10, էջ 391-392]: Դրա անհրաժեշտությունը քարոզիչները հատկապես տեսնում էին թուրք-թաթար մահմեդական (այդպես է նշված միսիոներների զեկուցագրերում) ազգաբնակչության շրջանում աշխատելու ընթացքում: 1826 թ. բողոքական քարոզիչները որոշ քանակությամբ Աստվածաշունչ և Նոր կտակարան վաճառեցին կամ անվճար բաժանեցին գերմանացիներին, հայերին և ռուսներին, քանի որ հիշյալ ազգերը կարողանում էին քարոզիչների մատուցած գրականությունը կարդալ իրենց հասկանալի լեզվով [10, էջ 392]: Մինչդեռ թուրք-թաթար մահմեդականների մեջ քրիստոնեական գրականության տարածումը հնարավոր չեղավ, որովհետև բողոքական քարոզիչների մոտ եղած թուրքերեն գրքերի լեզուն հասկանալի չէր տեղաբնակ թուրք-թաթարներին՝ վերջիններիս կիրառած բարբառի հետ ունեցած լեզվական տարբերությունների պատճառով: Միաժամանակ պետք է ընդգծել, որ տեղի թուրք-թաթար մահմեդականները թուրքերեն և թաթարերեն գրել-կարդալ չեն իմացել: Նրանց մի մասը տիրապետել է պարսկերենին, ուստի օգտվել է բացառապես պարսկերեն գրականությունից: Այս խնդիրը լուծելու համար բողոքական քարոզիչները ոչ միայն թարգմանություններ էին կատարում տեղի թուրք-թաթարներին հասկանալի բարբառներով, այլև միջոցներ էին ձեռնարկում Հնդկաստանում պարսկերենով տպագրված Սուրբ Գրքերը Կալկաթայից տեղափոխել՝ նախատեսելով դրանց տարածումը ինչպես պարսիկների, այնպես էլ տարածաշրջանի թուրք-թաթարների շրջանում [10, էջ 393]: Իրենց ծրագրերի իրագործման համար նրանք մինչև անգամ մտադիր էին դեպի Պարսկաստան հետախուզական ճանապարհորդություն կատարել [10, էջ 397]:

Հետաքրքրական է, որ բողոքական քարոզիչները 1826 թ. իրենց գործունեության մասին զեկուցագրերում նշում էին, որ հայերի շրջանում դեռևս քիչ գործեր են կատարվել, թեև ընդհանուր առմամբ հայ ժողովուրդը սիրում և հավատում է իրենց [10, էջ 390-391]: Ըստ զեկուցագրերի՝ տեղի հայ հոգևորականությունը լավ հարաբերություններ է ունեցել բողոքական քարոզիչների հետ [10, էջ 396]: Վերջիններս 1826 թ. հայ ժողովրդի մեջ կարողացել են տարածել ընդամենը մի քանի հայերեն Աստվածաշունչ և Նոր կտակարան: Քարոզիչներն այս փաստը բացատրում էին այն հանգամանքով, որ հայերեն Սուրբ Գրքերը տպագրված էին

բացառապես գրաբարով, որին շատ քչերն էին տիրապետում: Քարոզիչներն այսկերպ էին բացատրում հայերեն Սուրբ Գրքերի՝ նկատելի պահանջարկ չունենալը և սակավ տարածումը [10, էջ 393]:

Բողոքական քարոզիչների վկայությամբ՝ համապատասխան ուսուցիչների բացակայությունը լուրջ խոչընդոտ էր Շուշիի հայերի համար կանոնավոր ուսումնարան բացելու գործում: Բանն այն է, որ հայ երիտասարդներին հայոց լեզու պետք է սովորեցնեք հենց հայ ուսուցիչը: Բողոքական քարոզիչները նաև նշում են, որ հայերը, որպես կանոն, սիրում են կրթել իրենց երեխաներին, մանավանդ, երբ ուսուցիչը հայ է: Այս խնդրի լուծան նպատակով քարոզիչներից Ֆրիդրիխ Հասսին հանձնարարվել էր Մոսկվայից բերել Լազարյան ճեմարանի նախկին հայ ուսանողներից մեկին, ով պետք է դասավանդեր հայկական ուսումնարանում: Տեղ հասնելուն պես քարոզիչները մտադիր էին Շուշիում բացել կանոնավոր ուսումնարան, որի համար նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծված: Մեր հիշատակած հայկական փոքրիկ կրթական հաստատությունում ուսում ստացող հայ երիտասարդները դառնալու էին ապագա կանոնավոր ուսումնարանի հիմնասյուները [10, էջ 393-394]:

Բողոքական քարոզիչներն արդեն իսկ Գանձակում հայ երիտասարդության համար նման կանոնավոր ուսումնարան բացելու փորձառություն ունեին, ուր այդ քաղաքի ոմն հայ ուսուցչի (նրանց բնորոշմամբ՝ ունակ մի անձնավորության) թույլատրել են իրենց օգնությամբ շարունակել ուսումնական գործընթացը: 1826 թ. ուսումնարանն ունեցել է 80 սան: Տեղական պայմաններին և կարիքներին ծանոթանալուց հետո բողոքական քարոզիչները նախատեսում էին ավելի ուշ մի քանի նոր մասնաճյուղեր բացել տարածաշրջանի հայաշատ այլ վայրերում [10, էջ 394]:

1826 թ. գործունեության համար բողոքական քարոզիչների Շուշիի մասնաճյուղն ստացել է 1300 հոլանդական դուկատ, որը համարժեք էր 3900 ռուսական արծաթե ռուբլու⁵: Հիմնական ծախսը նախատեսված էր Շուշիի վեց բողոքական քարոզիչների կարիքների և նրանց ձեռնարկած շինարարական աշխատանքների համար: Յուրաքանչյուր քարոզչի տարեկան ծախսը սահմանված էր 80 հոլանդական դուկատ (240 ռուսական արծաթե ռուբլի): Սակայն քարոզիչներից ոմանք կարողացել էին գումար

⁵Ռուսական և հոլանդական դրամներն այդ ժամանակահատվածում ունեին համընդհանուր կիրառություն [9, էջ 153]:

խնայել⁶, որի արդյունքում 1826 թ. գործունեության համար նախատեսված միջոցներից 100 դուկատ (300 ռուսական արծաթե ռուբլի) խնայողություն էին ունեցել: 1826 թ. գործունեության համար նախատեսված ընդհանուր գումարի կեսը քարոզիչները ծախսել էին շինարարական աշխատանքների վրա (583 հոլանդական դուկատ կամ 1750 ռուսական արծաթե ռուբլի): Ընդհանուր առմամբ 1826 թ. քարոզիչներն իրենց գործունեության արդյունքում կատարել են 3602 ռուսական արծաթե ռուբլու (1200 հոլանդական դուկատ) ծախսեր [10, էջ 395-396]:

Ինչպես տեղեկանում ենք բողոքական քարոզիչների զեկույցներից, 1826 թ. ավարտին էր մոտենում Շուշիի մասնաճյուղի կառույցների շինարարությունը: Նրանց կառուցած համեմատաբար պարզ շենքերը միսիոներական գործունեության համար հարմարավետ էին և քարոզիչների կարծիքով սպասվածից ավելին էին [10, էջ 395]:

1827 թ. հունիսի 25-ի գրությամբ բողոքական քարոզիչները ռուսական իշխանություններից կրկին Սև և Կասպից ծովերի միջակայքում ազատորեն գործելու, ճանապարհորդելու, քարոզելու և կրթական աշխատանքներ իրականացնելու թույլտվություն ստացան [11, էջ 417]:

Քարոզիչները զեկուցագրերում նշում էին, որ իրենց գործունեությունը ռուսական իշխանությունների կողմից կրկին արտոնելու փաստը բավական ջերմ է ընդունվել հասարակ հայերի և հատկապես՝ հայ քահանաների կողմից, որոնք բողոքական քարոզիչներին առաջնորդել են Եփրեմ Ա Ձորագեղցի կաթողիկոսի (1809-1830) մոտ: Հետաքրքրական է այն իրողությունը, որ բողոքական քարոզիչները շատ բարձր կարծիք են ունեցել կաթողիկոսի մասին: Վերջինս էլ իր հերթին քարոզիչներին ընդունել է բարեկամաբար՝ նրանց տալով իր օրհնությունը: Քարոզիչները ցանկացել են հանդիպել նաև Վրաստանի հայության հոգևոր առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս Աշտարակեցու հետ, որը, սակայն, չի հաջողվել: Բողոքական քարոզիչները չափազանց բարձր են գնահա-

---

⁶Հարկ է նշել, որ բողոքական քարոզիչները սահմանված գումարով պետք է հոգային իրենց կենցաղային տարրական կարիքները: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ 1831 թ. Թիֆլիսում 1 լիտր յուղի արժեք 1-1.5 ռուբլի, 1 կգ պանիրը՝ 45-60 արծաթե կոպեկ, գոմեշի կաշին՝ 4-5 ռուբլի, եզան կաշին՝ 2.45-3 ռուբլի, մեկ դույլ (մոտ 12 լիտր) գինին՝ 1.2 ռուբլի, մեկ դույլ (մոտ 12 լիտր) սպիրտը՝ մինչև 2 ռուբլի, մեկ փուփ (16.3 կգ) մաքուր մեղրը՝ 7-9 ռուբլի [9, էջ 64, 132-133]: Ակնհայտ է, որ տարեկան սահմանված գումարով քարոզիչները դժվարությամբ էին հոգալու սեփական ապրուստը:

տել վերջինիս գործունեությունը, հատկապես՝ դպրոցաշինության ասպարեզում կատարած աշխատանքները [11, էջ 420]:

1827 թ. վերջին քարոզիչներից Ա. Դիտրիխտը, Ֆ. Զարեմբան, Հ. Հոհենաքերը, Գ. Պֆանդերը և Ֆ. Հասաը կրկին հաստատվեցին Շուշիում՝ տարածաշրջանի հայերի և մահմեդականների շրջանում գործելու նպատակով: Այս ընթացքում բողոքական քարոզիչների միսիոներական գործունեության համար նախատեսված շինությունները փաստացի պատրաստ էին [11, էջ 420]:

Բողոքական քարոզիչների միսիոներության մեջ շատ կարևոր տեղ էր հատկացվում տպարանին: Ինչպես վերևում տեսանք, 1825 թ. հոկտեմբերից միջոցներ էին ձեռնարկվում Շուշիում տպագրական աշխատանքներ իրականացնելու համար: Մինչ օրս Շուշիի տպարանի հիմնադրման մասին հայտնի են եղել միայն Լեոյի հաղորդած այն տեղեկությունները, որոնց համաձայն՝ բողոքական քարոզիչները հրավիրել էին հատուկ տպագրիչ, իսկ տպարանը 1827 թ. արդեն ամբողջությամբ կազմավորվել էր՝ Մոսկվայում ձուլված հայերեն տառերով [1, էջ 146; 2, էջ 92-93]:

Շուշիի տպարանի հիմնադրման և սկզբնական գործունեության մասին այլ ուսումնասիրողների աշխատություններում նոր տեղեկությունների չենք հանդիպում: Կարծում ենք՝ սա կարող է բացատրվել այն հանգամանքով, որ այլ սկզբնաղբյուրներ նրանց հասու չեն եղել: Այսպես, Շուշիի տպարանի մասին Լեոյի հաղորդած վերոհիշյալ տեղեկությունները հիմնականում կարդում ենք «Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի» աշխատությունում, որը պատրաստելիս նա, որպես հիմնական սկզբնաղբյուրներ, օգտագործել է իր ձեռքի տակ եղած արխիվային որոշ փաստաթղթեր, տպագիր մամուլն ու գրքերը: Իսկ բողոքական քարոզիչների գործունեության մասին տեղեկություններ փոխանցելիս Լեոն տարընթերցումներում հղում է կատարում նաև Կովկասյան հնագրական հանձնաժողովի հավաքագրած ակտերի («Акты, собранные Кавказской археографической комиссией») VI, VII և VIII հատորներին: Շուշիում բողոքական քարոզիչների գործունեության վերաբերյալ տեղեկություններ կան նաև դեռևս 1886 թ. տպագրված Հ. Ղուկասյանցի «Բողոքականութիւն Կովկասու հայոց մէջ (պատմական նիւթեր)» աշխատությունում [5, էջ 1-34], որից և օգտվել է Լեոն: Հ. Ղուկասյանցն իր այս աշխատությունը պատրաստելիս կրկին հիմք է ընդունել վերոնշյալ ակտերի հատորյակները [5, էջ 1]:

Բացի վերը հիշատակված սկզբնաղբյուրներից՝ մեզ հայտնի են դարձել նաև Շուշիի բողոքական քարոզիչների պաշտոնական զեկուցագրերը, որոնք 1827-1835 թթ. տեղ են գտել Բազելում գերմաներենով հրատարակված ավետարանական միսիոներության և աստվածաշնչային հասարակությունների մասին ամսագրերում (“Magazin für die neueste Geschichte der evangelischen Missions- und Bibelgesellschaften”): Հայագիտության մեջ դրանց առաջին անգամ անդրադարձել է Ֆրիբուրգի (Շվեյցարիա) համալսարանի պրոֆեսոր Ա. Մանուկյանը [14, էջ 119-142]: Սակայն վերջինս հիշյալ ամսագրերից օգտվելիս իր աշխատությունում առավելաբար անդրադառնում է Շուշիի բողոքական քարոզիչների միսիոներական գործունեությանը: Մինչդեռ նրանց տպագրական գործունեության վերաբերյալ մինչ օրս ուսումնասիրություն չի կատարվել:

Հին գերմաներենով հրատարակված սույն զեկուցագրերի ուսումնասիրությունը մեզ հնարավորություն ընձեռեց՝ պարզելու Շուշիի բողոքական քարոզիչների տպագրական գործունեությանն առնչվող մի շարք արժեքավոր մանրամասներ: Մասնավորապես, 1827 թ. աշնանը բողոքական քարոզիչներն ստացել են տպագրական մեքենա և անհրաժեշտ տպագրական հումք [11, էջ 420-421]: Իսկ արդեն նույններ ամսին Շուշի էր ժամանել ազգությամբ չերքեզ երիտասարդ Ջ. Աբերքրոմբեն (J. Aberkrombie), որը բողոքական քարոզիչների տպարանում պետք է աշխատեր որպես տպագրիչ: Վերջինս վաղ տարիքում Կարրասի շտաբանդացի քարոզիչների կողմից փրկագնվել էր գերությունից՝ կրթություն և դաստիարակություն ստանալով նրանց մոտ: Ջ. Աբերքրոմբեն, ինչպես վկայում են բողոքական քարոզիչները, տպագրական գործի մեջ փորձառություն էր ձեռք բերել Աստրախանում: Նա պետք է քրիստոնեական գրքեր տպագրեր հայերենով և թաթար-թուրքերենով [11, էջ 421, 424]: Այս տպագրիչը բողոքական քարոզիչների մոտ աշխատել է շուրջ երեք տարի [8, էջ 324, 328]: Փաստորեն, Շուշիում հիմնադրված տպարանում հայերեն գրքերին զուգահեռ ծրագրվում էր տպագրել նաև օտարալեզու գրքեր, մասնավորապես՝ թաթար-թուրքերենով, ինչի մասին կարդում ենք բողոքական քարոզիչների զեկուցագրերում: Նշենք նաև, որ 1834 թ. սկզբներին բողոքական քարոզիչներն ստացել էին Լոնդոնից ձեռք բերված պարսկերեն տառատեսակներ, որից հետո միայն 1835 թ. Շուշիում հրատարակել են թաթար-թուրքերեն և պարս-

կերեն գրքեր՝ կովկասյան գրաքննության թույլտվությամբ [13, էջ 378; 8, էջ 324, 328]: Հետևաբար, Շուշիի տպարանը մինչև 1835 թվականը տպագրել է բացառապես հայերեն գրքեր:

Բողոքական քարոզիչների զեկուցագրերն ուսումնասիրելիս ի հայտ է գալիս մի հետաքրքրական փաստ ևս: Շուշիի տպարանը Մոսկվայից էր ստանում տպագրական թուղթը, ինչը կապված էր մեծ դժվարությունների հետ [12, էջ 473]:

Ընդգծենք, որ Շուշիում տպարանի հիմնադրմանը զուգահեռ, բողոքական քարոզիչները ձեռնամուխ եղան նաև ուսումնարանի կազմակերպմանը: Ուսումնարանի հիմնադրման տարեթվի մասին խոսելիս քարոզիչները Կովկասյան հնագրական հանձնաժողովի կողմից հավաքագրված ակտերում եղած պետական պաշտոնական գրություններում նշում են, որ այն հիմնադրվել է 1827 թվականի կեսերին⁷, իսկ տպարանի հիմնադրման տարեթվի մասին հիշյալ ակտերում որևէ տեղեկության չենք հանդիպում: Միայն իմանում ենք, որ 1828 թ. բողոքական քարոզիչների տպարանն ունեցել է հայերեն տառատեսակներ [8, էջ 324, 328]:

Ուսումնարանի գործունեության սկզբից ի վեր բողոքական քարոզիչները նշում են մի քանի դժվարություններ՝ կապված դասագրքերի հետ: Մասնավորապես, ուսումնարանի ապագա հաջողությունները կապում էին որակյալ և մատչելի դասագրքերի առկայության հետ: Վերջիններս նշում էին, որ գրաբար դասագրքերը դժվարամատչելի էին սա-

---

⁷ Առաջին ուսումնական տարում (1828 թ.) այստեղ սովորում էին շուրջ 130 սաներ, որոնք հիմնականում տեղացի չունևոր հայ ընտանիքներից էին: Առաջին ուսուցիչը եղել է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի հայագգի նախկին սաներից մեկը՝ քարոզիչ Ֆ. Հասսի հետ Մոսկվայից ժամանած Նազարյանը (Nassarean) [11, էջ 420]: Նախապես գործող միակ դասարանն ավելի ուշ վերակազմավորվեց երկուսի, որտեղ մինչև 1830 թ. կեսերը դասավանդել է նաև 19-րդ դ. առաջադեմ և ճանաչված մանկավարժ-հոգևորական Պոդոս վարդապետը: Ուսումնարանում սաները սովորում էին հայերեն գրեթե-կարդալ, մայրենի լեզվի քերականություն, սերտում էին Նոր կտակարան և մասամբ՝ Հին կտակարան, կատարում էին գրաբարից աշխարհաբար փոխադրություններ: Բողոքական օտար քարոզիչները դասավանդում էին թվաբանություն և աշխարհագրություն՝ սաների համար կազմելով հայերեն դասագրքեր, իսկ որոշ սաների դասավանդում էին ռուսերեն: Նրանք նաև անհատական դասընթացներով ցանկացողներին սովորեցնում էին հունարեն, լատիներեն, անգլերեն և եբրայերեն: Շուշիի բողոքական քարոզիչները տեղի ուսումնարանի կարիքների համար ոչ միայն տպագրում էին կրթական բնույթի գրքեր, այլև օգտվում էին այլուր տպագրված հայերեն նույնաբնույթ գրքերից: Իսկ երբեմն էլ այդ գրքերը վերամամբարդելով՝ նորովի էին հրատարակում իրենց տպարանում [7, էջ 309]:

ների համար, ուստի նպատակահարմար էին համարում եղած հայերեն գրքերից կազմել և խմբագրել նոր հրատարակություններ, որոնք հասկանալի կլինեին ուսումնարանի սաներին: Այս մտահոգությունները հաշվի առնելով՝ բողոքական քարոզիչները հանձնարարականներ տվեցին Ա. Դիտրիխտին և Ֆ. Հասսին, որոնցից առաջինը Մոսկվայում Միքայել վարդապետ Սալլանթյանի մոտ գրաբար էր սովորել, իսկ երկրորդը հմտացել էր Ղարաբաղի հայերեն գավառաբարբառի մեջ [5, էջ 3, 8]: Այս երկու քարոզիչները 1827 թ. տարեվերջից ձեռնամուխ եղան ուսումնարանի կարիքների համար մատչելի դասագրքերի կազմման աշխատանքներին [11, էջ 439]: Հետաքրքրական է, որ տպարանի առաջին տպագրությունները հենց դասագրքային հրատարակություններ էին: Հասկանալի պատճառներով տպարանը միայն դասագրքային հրատարակությունների համար չէր գործում: Տպարանի հետագա գործունեության շրջանում հրատարակվեցին նաև բազմաթիվ կրոնաքարոզչական բնույթի գրքեր:

Հարկ է արձանագրել, որ Շուշիում 1827-1835 թթ. բողոքականների տպարանի գործունեության ընթացքում էջմիածնի Մայր Աթոռի տպարանը (1821-1833 թթ.) չէր գործում: Փաստորեն, Շուշիի տպարանը տվյալ ժամանակաշրջանում Արևելյան Հայաստանի միակ գործող տպարանն էր: Այս համատեքստում ուշագրավ են Լեոյի հետևյալ տողերը. «Միայն այս տպարանը, ինքնըստինքեան, մի գեղեցիկ երևոյթ էր Շուշու խաւար իրականութեան մէջ, որին կարող էր նախանձել նոյնիսկ էջմիածինը իր անկատար տպարանով» [2, էջ 93]:

Ամփոփելով վերոշարադրյալը՝ ընդգծենք, որ ցարական Ռուսաստանի ծայրամասում գտնվող Շուշի քաղաքում բողոքական քարոզիչների հաստատումը, կրթական ու հրատարակչական բնագավառներում նրանց կողմից աշխատանքների իրականացումը, նյութական և կազմակերպչական ռեսուրսներից բացի, պահանջում էր նաև վճռակալություն և անմնացորդ նվիրում: Ուստի բողոքական քարոզիչների սույն գործունեությանը հարկ է տալ անաչառ գնահատական: Շուշիում նրանց կողմից ուսումնարանի հիմնադրումը տարբեր խավերի հայ երիտասարդներին կրթություն ստանալու լայն հնարավորություն ընձեռեց, իսկ տպարանը հասարակության տարբեր շերտերին հասանելի դարձրեց ուսումնական դասագրքերը, կրթական, կրոնական և այլ բնույթի հրատարակությունները:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Լէօ, Հայ գրքի տօնը, Թիֆլիս, 1912, ԺԳ, 208 էջ:
2. Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի 1838-1913, Թիֆլիզ, 1914, 692 էջ:
3. Հայոց պատմություն, հ. III, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես – 1918 թ.), գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կես - XIX դարի վերջ), Երևան, 2010, 704 էջ:
4. Ղազարյան Ա., Լևոնյան Ռ. Ն., Հայաստանյայց Ավետարանական եկեղեցին (Հայաստան-Կովկաս), Երևան, 1999, 248 էջ:
5. Ղուկասեանց Հ., Բողոքականութիւն Կովկասու հայոց մէջ (պատմական նիւթեր), Թիֆլիս, 1886, 173 էջ:
6. Акты собранные Кавказскою Археографическою Коммиссией, под редакцию А. Д. Берже, Томъ VI, Часть I, Тифлисъ, 1874, 941 с.
7. Акты собранные Кавказскою Археографическою Коммиссией, под редакцию А. Д. Берже, Томъ VII, Тифлисъ, 1878, 994 с.
8. Акты собранные Кавказскою Археографическою Коммиссией, под редакцию А. Д. Берже, Томъ VIII, Тифлисъ, 1881, 1009 с.
9. Статистическое описание Закавказского края, съ присовокуплениемъ статьи: Политическое состояніе Закавказского края на исходе XVIII века и сравненіе оногo с нынешним, В 2 ч. / Сост. Орест Евецкий, Санкт-Петербург, 1835, 508 с.
10. Magazin für die neueste Geschichte der evangelischen Missions- und Bibelgesellschaften, Bazel, 1827, 672, 96 s.
11. Magazin für die neueste Geschichte der evangelischen Missions- und Bibelgesellschaften, Bazel, 1828, 671, 96 s.
12. Magazin für die neueste Geschichte der evangelischen Missions- und Bibelgesellschaften, Bazel, 1833, 636, 96 s.
13. Magazin für die neueste Geschichte der evangelischen Missions- und Bibelgesellschaften, Bazel, 1835, 708, 96 s.
14. Manoukian Abel, Zeugen der Menschlichkeit. Der humanitäre Einsatz der Schweiz während des Völkermordes an den Armeniern im Osmanischen Reich 1894-1923. Zum 100. Gedenkjahr des Völkermordes, Bern, 2015, 534 s.

УСТАНОВКА БАЗЕЛЬСКИХ ПРОТЕСТАНТСКИХ МИССИОНЕРОВ В
ШУШИ И ОСНОВАНИЕ ТИПОГРАФИИ

Տէրա Քետոյան

Институт истории НАН РА, соискатель

Утвердившиеся в Шуши в середине 1820-х годов протестантские миссионеры, из швейцарского города Базеля, своей первоначальной целью имели распространение Святого Писания среди нехристианского населения региона, на что имелось официальное разрешение властей царской России.

Наряду с проповеднической работой протестанты занимались также просветительской и издательской деятельностью. Одним из их первых шагов было создание армянского училища и типографии в Шуши. С 1827 по 1835 годы, во время деятельности протестантской типографии в Шуши, типография Первопрестольного Эчмиадзина не функционировала (1821-1833 гг.). Фактически, типография Шуши была единственной типографией в Восточной Армении того времени, которая в последний год своей работы (1835 г.) издала книги различного содержания не только на армянском, но и на персидском и татаро-турецком языках.

Ключевые слова: Шуши, протестантские миссионеры, Базельское Евангельское миссионерское общество, типография, училище, издательство, книга.

THE INSTALLATION OF BASEL PROTESTANT MISSIONARIES IN
SHUSHI AND THE FOUNDATION OF THE PRINTING HOUSE

Styopa Petoyan

The Institute of History NAS RA, Researcher

Protestant preachers in Basel, Switzerland settled in Shushi in the mid-1820s initially intended to distribute the Bible among non-Christian residents of the region for which they were officially granted permission by the authorities of tsarist Russia.

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Along with preaching, Protestants were engaged in educational and publishing activities. One of their first steps was the creation of an Armenian college and a printing house in Shushi. During the period of their printing house activity (1827-1835), the printing house of the Mother Seat of Etchmiadzin did not function (1821-1833). In fact, the printing house of Shushi was the only acting printing house in Eastern Armenia of that time. In the last year of its activity (1835), not only Armenian, but also Persian and Tatar-Turkish books were published.

Keywords: *Shushi, protestant missionaries, Basel Evangelical missionary society, printing house, college, publishing, book.*

Ընդունվել է պաշարության՝ 15.10.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 28.10.2019թ.

СИСТЕМА С ПРИОРИТЕТНЫМ РЕЗЕРВИРОВАНИЕМ

Արաիկ Սոսոյան

ԵՄ, ԱԳԷՄ, կ. ֆ.-մ. ու., դոցենտ
+374 93 242134

Սուսիկ Գեւորջյան

ԵԳՄ, ԵՄ, կ. ֆ.-մ. ու., դոցենտ
husikgz@yahoo.com, +374 98 988933

Рассматривается система надежности четырех приборов, среди которых определен приоритет, чем меньше номер, тем выше приоритет и при работе и при ремонте. Имеется одно ремонтное устройство. Время жизни и время ремонта i -ого прибора есть случайные величины ξ_i и η_i , $i=1,2,3,4$, с произвольными функциями распределения $A_i(t)$ и $B_i(t)$ ($A(+0)=B(+0)=0$).

В любой момент, если имеются неотказавшие приборы (или сразу после ремонта) подключается к работе прибор с наименьшим номером, тот же порядок имеется и при ремонте, т.е., если отказал прибор с наибольшим приоритетом, то он мгновенно прерывает ремонт прибор с большим номером и ремонтируется сам, отправляя ремонтируемый прибор в очередь на ремонт, и только после освобождения ремонтного устройства начинается заново ремонт прерванного прибора.

Система отказывает, если в момент отказа работающего прибора 1-ый ремонтируется (или продолжает ремонт), а остальные ждут своего ремонта. В момент, когда 1-ый прибор подключается к работе, а второй начинает свой ремонт, считается моментом восстановления.

Ясно, что функционирование системы есть регенерирующий процесс с моментом регенерации начало функционирования системы (в моменты восстановления).

Для рассматриваемой системы вычислены:

- Одношаговые стационарные вероятности переходов;
- Среднее время до первого отказа;
- Среднее время нахождения системы в отказовом состоянии после первого отказа;

- Среднее время между отказом и последующим за ним восстановлением;
- Стационарные вероятности переходов из i -ого состояния в j -ое за один период регенерации.

Ключевые слова: отказ, ремонт время жизни и время ремонта, случайная величина, распределение, математическое ожидание, регенерирующий процесс, время между отказами, прибор, холодный резерв.

Рассмотрим систему состоящую из четырех пронумерованных приборов один из которых основной (работающий) остальные в резерве. Во время работы основного, остальные находятся в холодном резерве. В момент отказа основного в работу мгновенно включается резервный (второй) прибор, а первый идет на ремонт. Если до отказа второго первый прибор отремонтирован, то он заменяет второй на рабочем месте отправляя его в резерв, и начинает работать; если нет, то второй становится в очередь на ремонт, а его место занимает третий прибор и т.д.. Аналогичный приоритет существует и при ремонте. Система считает отказавшей, если отказали все приборы.

Длительность времени жизни i -ого ($i=1,2,3,4$) прибора определяется случайной величиной ξ_i с функцией распределения $A_i(t)$, а время его ремонта – величиной η_i с функцией распределения $V_i(t)$, причем $A_i(+0) = V_i(+0) = 0$:

В данной работе при произвольных $A_i(t)$, $V_i(t)$ ($i = 1,2,3,4$) вычисляются: среднее время до первого отказа системы, среднее время между отказом и восстановлением (момент после отказа, когда первый прибор подключается к работе), среднее время между восстановлением и отказом и другие характеристики системы, причем полученные результаты дают возможность пронумеровать приборы таким образом, чтобы вычисляемую характеристику можно было оптимизировать

Время до первого отказа. В качестве состояний системы E_i ($i = \overline{0,8}$), F_j ($j = \overline{0,16}$) примем моменты отказов прибором и моменты подключения к работе более приоритетного прибора, причем F_j ($j = \overline{0,16}$) состояния после отказа системы.

Пусть E_0 - начало функционирования системы,

E_1 - второй работает, первый ремонтируется, третий и четвертый в резерве.

E_2 - третий работает, первый ремонтируется, второй ждет в ремонте, четвертый в холодном резерве.

E_3 - четвертый работает, первый ремонтируется, второй и третий ждут в ремонте,

E_4 - первый работает, третий и четвертый в холодном резерве, второй ремонтируется,

E_5 - первый работает, второй и четвертый в холодном резерве, третий работает

E_6 - первый работает, второй ремонтируется, третий в ожидание ремонта, четвертый в холодном резерве,

E_7 - второй работает, первый ремонтируется, третий ждет ремонта, четвертый в холодном резерве.

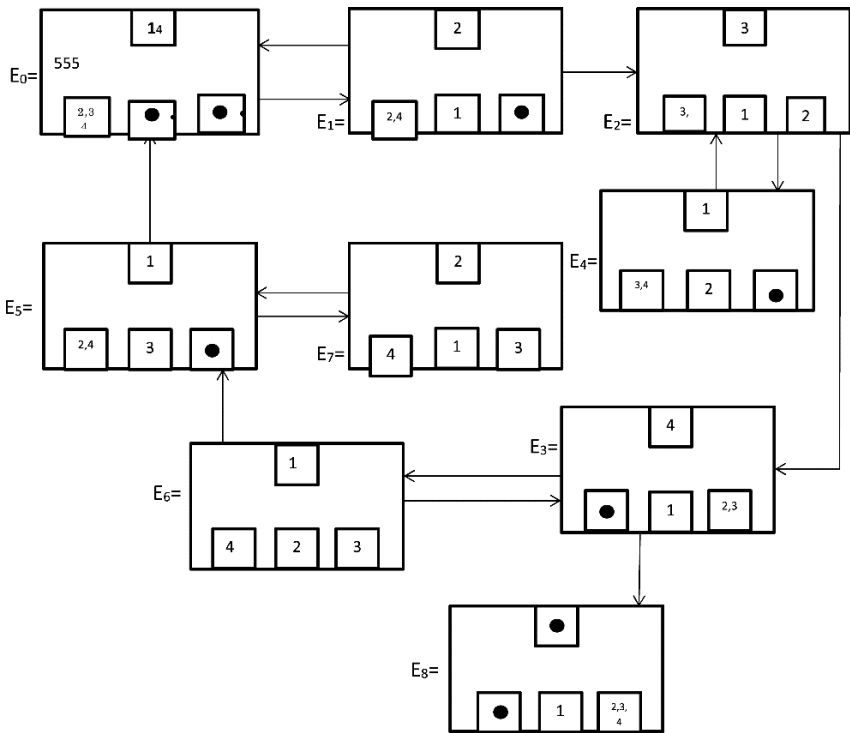
$E_8 = F_0 = F_{\text{отказ}}$ - система находится в отказовом состоянии

Блок схема состояний системы и возможных одношаговых переходов до первого отказа системы будет иметь следующий вид.

Заметим, что все остальные переходы не возможны

Блок схема послеотказовых состояний системы и возможных одношаговых переходов будет иметь следующий вид.

ՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱ

Блок схема 1

Имея все ненулевые одношаговые переходные вероятности можно составить уравнение для определения вероятностей из E_i в E_j для всех $E_i, E_j \in R, P(i,j)$;

$$P_{(ij)} = \sum_{E_k \in R} P(i,k) P_{kj}(i)$$

$(F_i, E_j \in R), R = \{ E_0, E_1, \dots, E_7 \}$,

Запишем все ненулевые вероятности переходов $P_{ij}(k)$ - {вероятность перехода из E_i в E_j за один шаг, если в E_i она перешла из E_k };

$$P_{01}=1, P_{01}(1)=1, P_{10}=1-P_{12}=P(\eta > l, k) ; P_{12} = P(\eta_1 > \xi_2), P_{12}(0) = P_{12},$$

$$P_{24}(1) = P(\eta_1 < \xi_2 + \xi_3 / \eta_1 > \xi_2), P_{24}(4) = P(\xi_1 < \eta_2), P_{23}(4) = P(\eta_1 > \xi_3),$$

ՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱ

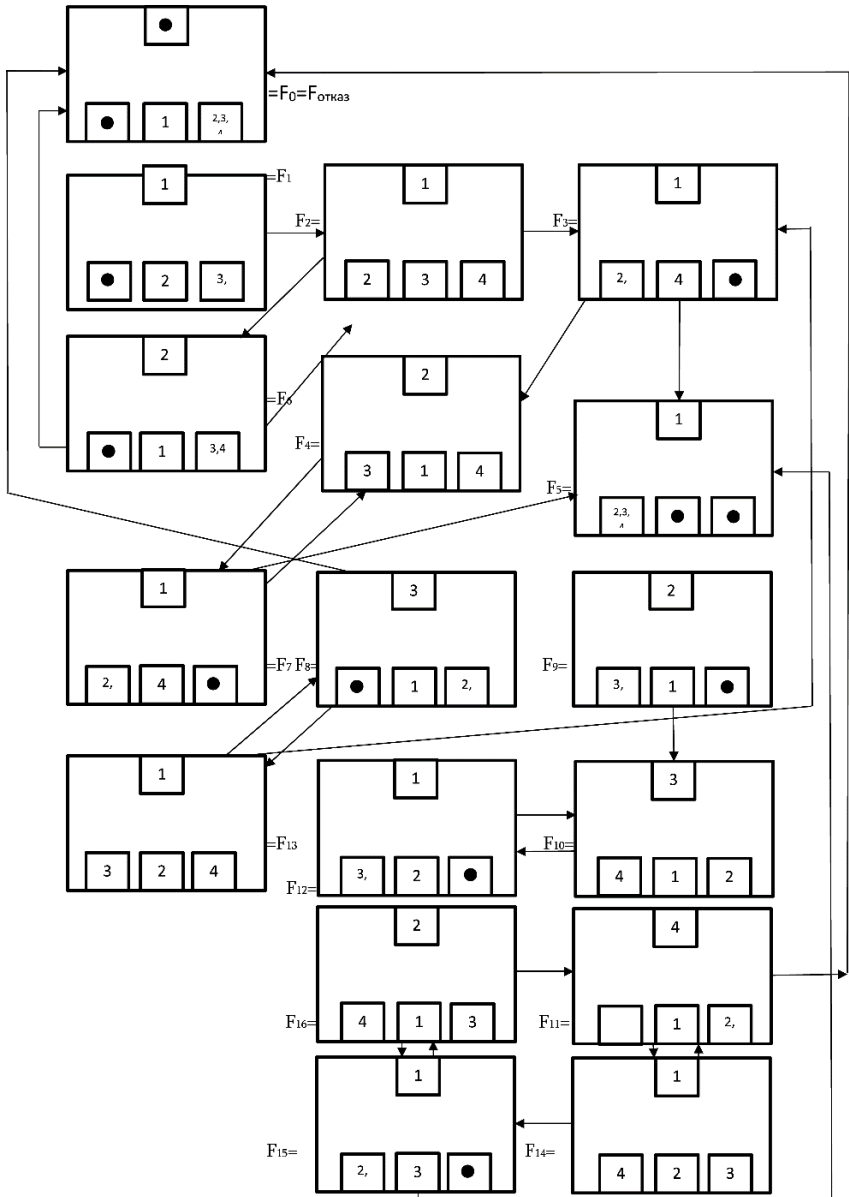

$P_{23}(1) = P(\eta_1 > \xi_2 + \xi_3 / \eta_1 > \xi_2)$, $P_{38}(2) = P(\eta_1 > \xi_2 + \xi_3 + \xi_4 / \eta_1 > \xi_2 + \xi_3)$; $P_{38}(6) = P(\eta_1 > \xi_4)$,

$P_{63}(3) = P(\xi_1 < \eta_2)$; $P_{65}(3) = P(\xi_1 > \eta_2) = 1 - P_{63}(3)$, $P_{36}(6) = P(\eta_1 < \xi_4)$,

$P_{36}(2) = P(\eta_1 < \xi_2 + \xi_3 + \xi_4 / \eta_1 > \xi_2 + \xi_3)$, $P_{42}(2) = P(\eta_2 > \xi_1)$, $P_{40}(2) = P(\xi_1 > \eta_2) = 1 - P_{42}(2)$ Из схемы переходов видно что все остальные одношаговые переходные вероятности равны нулю т.е. переходы не возможны.Схема послеотказовых состояний системы и возможных переходов

ՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱ

Блок схема 2

ՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱ

где обозначены

F_0 - отказовое состояние системы

F_1 - 1-ый работает, 2-ой ремонтируется, 3,4-ый ждут ремонта

F_2 - 1-ый работает, 2-ой в холодном резерве, 3-ий ремонтируется, 4-ый ждет ремонта

F_3 - 1-ый работает, 2,3-ий в холодном резерве, 4-ый ремонтируется

F_4 - 1-ый ремонтируется, 2-ой работает, 3-ий в холодном резерве, 4-ый ждет ремонта

F_5 - 1-ый работает, 2,3,4-ый в холодном резерве

F_6 - 1-ый ремонтируется, 2-ой работает, 3,4-ый ждут ремонта

F_7 - 1-ый работает, 2,3-ий в холодном резерве, 4-ый ремонтируется

F_8 - 1-ый ремонтируется, 2,3-ий ждут ремонта, 3-ой работает

F_9 - 1-ый ремонтируется, 2-ой работает, 3,4-ый в холодном резерве

F_{10} - 1-ый ремонтируется, 4-ый в холодном резерве, 3-ий работает, 2-ой ждет ремонта

F_{11} - 1-ый ремонтируется, 2,3-ий ждет ремонта, 4-ый работает

F_{12} - 1-ый работает, 2-ой ремонтируется, 3,4-ый в холодном резерве

F_{13} - 1-ый работает, 2-ой ремонтируется, 3-ий в холодном резерве, 4-ый ждет ремонта

F_{14} - 1-ый работает, 2-ой ремонтируется, 3-ий ждет ремонта, 4-ый в холодном резерве

F_{15} - 1-ый работает, 2,4-ый в холодном резерве, 3-ий ремонтируется

F_{16} - 1-ый ремонтируется, 2-ой работает, 3-ий ждет ремонта, 4-ый в холодном резерве

Обозначим через $(k, j, i = \overline{0,7})$

$\eta_{ij}(k)$ – время пребывания системы в E_i до перехода в E_j , если в E_i она перешла из E_k

$\gamma_i(k)$ - время пребывания системы в множестве состояний R , находящихся в $E_i \in R$, если в E_i она попала из E_k ;

$R = \{E_0; E_1; E_2; E_3; E_4; E_5; E_6; E_7\}$ множество рабочих (не отказанных) состояний системы до первого отказа

$P_{ij}(k)$ – вероятность перехода из E_i в E_j за один шаг, если в E_i она перешла из E_k , $(k = \overline{0,8})$

$a_i(j) = M(\gamma_i(j))$ – математическое ожидание случайной величины $\gamma_i(j) \eta_{ij}(k)$;

$b_{ij}(k) = M(\eta_{ij}(k))$ математическое ожидание случайной величины $\eta_{ij}(k)$;

Тогда на основе формулы полного математического ожидания не трудно ([1] [2]) составить систему уравнений ($i, j = \overline{0,7}$)

$$a_i(j) = \sum_{E_k \in R} P_{ik}(j) [b_{ik}(j) + a_k(i)] + p_{i8}(j) \cdot b_{i8}(j) \quad (1)$$

Решение системы (1) существует [1], так как хотя бы для $i = 3$, то есть E_3 имеет место соотношение

$$\sum_{E_m \in R} P_{3m}(j) < 1$$

Время до первого отказа системы имеет тоже самое распределение что и случайная величина $\gamma_2(1) + \xi_1$ с математическим ожиданием $a_2(1) + M(\xi_1)$, где $a_2(1)$ определяется из (1). Вычислим одношаговые переходные вероятности и времена пребывания в состояниях

- $P_{01}(1)=1$ за время $\eta_{01}(1)=\xi_1$
- $P_{01}(5)=1$ за время $\eta_{01}(5)=\xi_1-\eta_3$
- $P_{01}(4)=1$ за время $\eta_{01}(4)=\xi_1-\eta_2$
- $P_{12}(0)=P(\eta_1 > \xi_2)$, $\eta_{12}(0)=(\xi_2/\xi_2 < \eta_1)$
- $P_{24}(1)=P(\xi_2 < \eta_1 < \xi_2 + \xi_3)$, $\eta_{24}(1)=\eta_1 - \xi_2$
- $P_{24}(4)=P(\eta_1 < \xi_3)$, $\eta_{24}(4)=-\eta_1 + \xi_3$
- $P_{23}(1)=P(\xi_2 + \xi_3 < \eta_1)$, $\eta_{23}(1)=(\eta_1 - \xi_2 - \xi_3 / \eta_1 > \xi_2 + \xi_3)$
- $P_{23}(4)=P(\eta_1 > \xi_3)$, $\eta_{23}(4)=\eta_1 - \xi_3$
- $P_{41}(2)=P(\xi_2 > \eta_2)$, $\eta_{41}(2)=(\eta_2 / \eta_2 < \xi_1)$
- $P_{36}(7)=P(\xi_2 < \eta_1 < \xi_2 + \xi_4)$; $\eta_{36}(7)=(\eta_1 - \xi_2 / \eta_1 < \xi_2 + \xi_4)$
- $P_{36}(2)=P(\eta_1 < \xi_2 + \xi_3 + \xi_4 / \eta_1 > \xi_2 + \xi_3)$; $P_{36}(2)=(\eta_1 - \xi_2 - \xi_3 / \eta_1 < \xi_2 + \xi_3 + \xi_4)$
- $P_{36}(6)=P(\eta_1 < \xi_4)$; $\eta_{36}(6)=\xi_4 - \eta_1$
- $P_{65}(3)=P(\xi_1 > \eta_2)$ $\eta_{65}(3)=\xi_1 - \xi_2$
- $P_{57}(7)=P(\xi_1 < \eta_3)$; $\eta_{57}(7)=(\eta_3 - \xi_1)$
- $P_{57}(6)=P(\xi_1 < \eta_2 + \eta_3 / \xi_1 > \eta_2)$; $\eta_{57}(6)=(\xi_1 - \eta_3 - \eta_2 / \xi_3 > \eta_2)$
- $P_{38}(6)=P(\eta_1 > \xi_4)$; $P_{38}(6)=(\xi_4 / \eta_1 > \xi_4)$;
- $P_{38}(7)=P(\eta_1 > \xi_2 + \xi_4 / \eta_1 > \xi_2)$; $\eta_{38}(7)=(\eta_1 - \xi_2 - \xi_4 / \eta_2 > \xi_2)$
- $P_{38}(2)=P(\eta_1 > \xi_2 + \xi_3 + \xi_4 / \eta_1 > \xi_2 + \xi_3)$; $\eta_{38}(2)=(\eta_1 - (\xi_2 + \xi_3 + \xi_4) > \xi_2 + \xi_2)$

Заметим, что все остальные вероятности одношаговых переходов равны нулю:

Заметим, что система переходит в отказовое состояние, только из состояний F_1, F_{11}, F_8, F_6 :

Если она перешла из F_1 (то есть $F_1 \rightarrow F_0$) то среднее время пребывания в отказовом состояний будет $P_{10} M\eta_1$: Для перехода $F_{11} \rightarrow F_0$ будет $P(11;0)(P_{110}(10)\alpha_1 + P_{(11,0)}(16) \alpha_2)$

где

$$\alpha_1 = P_{10,11}(12)M(\eta_1 - \xi_3 - \xi_4 / \eta_1 > \xi_3 + \xi_4) + P_{10,11}(9)M(\eta_1 - \xi_2 - \xi_3 - \xi_4 / \eta_1 > \xi_2 + \xi_3)$$

При переходе $F_8 \rightarrow F_0$ будем иметь

$$P(8;0)(P_{80}(13)\beta_1 + P_{80}(4)\beta_2)$$

где

$$\beta_1 = M(\eta_1 - \xi_3)$$

$$\beta_2 = M(\eta_1 - \xi_2 - \xi_3 / \eta_1 > \xi_2)$$

и наконец при переходе $F_6 \rightarrow F_0$ получим

$$P(6;0)M(\eta_1 - \xi_2)$$

Следовательно если Q_1 – среднее время между отказом и следующим за ним восстановлением, то

$$Q_1 = P_{10}M\eta_1 + P(10;0)(P_{110}(10) \alpha_1 + P_{110}(16) \alpha_2 + P(8;0)(P_{80}(13)\beta_1+P_{80}(4)\beta_2) + P(6;0)M(\eta_1- \xi_2):$$

Если Q_2 среднее время между первым отказом системы и первым следующим за ним восстановлением, то Q_2 и Q_1 могут быть разными:

Для Q_2 будем иметь

$$Q_2 = P_{38}(2)a_1 + P_{38}(6)a_2 + P_{38}(7)a_3 \text{ где}$$

$$a_1 = M(\eta_1 - \xi_2 - \xi_3 - \xi_4 / \eta_1 > \xi_2 + \xi_3 + \xi_4)$$

$$a_2 = M(\eta_1 - \xi_4)$$

$$a_3 = M(\eta_1 - \xi_2 - \xi_4 / \eta_1 > \xi_2 + \xi_4)$$

Введем обозначения

$\beta_{ij}(k)$ - время пребывания системы в F_i до перехода в F_j если в F_i она перешла из $F_k(F_j, F_k, F_i \in H)$

где $H=\{F_1; F_2; F_3; \dots; F_{16}\}$ - множество не отказовых состояний системы

$$d_{ij}(k)=M\beta_{ij}(k)$$

$\gamma_i(k)$ – время пребывания системы во множестве состояний системы H , находящихся в $F_i F_i \in H$, если в F_i она перешла из $F_k, F_k \in H$.

ՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱ

То есть $\gamma_i(k)$ случайное время до первого момента попадания системы в отказовое состояние на данном периоде регенерации, если система находится в F_i если туда перешла из F_k ;

$$d_i(k) = M(\gamma_i(k))$$

В сделанных обозначениях на основе формулы полного математического ожидания ([1], [2]) не трудно составит систему уравнений ($i, j = \overline{1, 16}$)

$$d_i(k) = \sum_{F_k \in H} P_{ik}(j) [\alpha_{ik}(j) + d_k(i)] + P_{i0}(j) \alpha_{i0}(j) ;$$

Решение данной системы существует [1], так как хотя бы для $i=1$, $\sum_{F_k \in H} P_{1k}(j) < 1$

Время между отказами системы имеет то же самое распределение что и случайная величина $\gamma_1(0) + \xi_1$ с математическим ожиданием $d_1(0) + M\xi_1$

Способы вычисления рассматриваемых характеристик показывает, что при увеличении числа приборов, сохраняя определяемый выше приоритет между ними, увеличивается число состояний системы, усложняется блок схема переходов, но логика остается неизменной.

Список использованной литературы

1. Королук Б. С., Турбин А. Ф. Процессы марковского восстановления в задачах надежности систем.-Киев: "Наук. думка " 1982г. -235 стр.
2. Королук Б. С., Турбин А. Ф. Полумарковские процессы и их приложения .- Киев: "Наук. думка " 1976г.- 219 стр.

ՊՐԻՈՐԻՏԵՏԱՅԻՆ ՊԱՇՏՍԱՄԱՍԵՐՈՎ ՀՈՒՍԱԼԻՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳ

Արայիկ Պողոսյան

ԵՀ., ՀՊՏՀ., Ֆ.-մ.գ..թ., դրոցենտ

Հուսիկ Գևորգյան

ԵՀ, ԵՊՀ, Ֆ.-մ. գ. թ., դրոցենտ

Ուսումնասիրվում է հուսալիության համակարգ պրիորիտետային պահեստավորմամբ կազմված չորս սարքից, որոնք համարակալված են 1,2,3,4 համարներով, ընդ որում, i-րդ սարքի աշխատելու ժամանակը

ՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱ

(կյանքի տևողությունը) և վերանորոգման ժամանակը պատահական մեծություններ են՝ ξ_i և η_i , $i=1,2,3,4$, ցանկացած բաշխման $A_i(t)$ և $B_i(t)$ ($A(+0)=B(+0)=0$) ֆունկցիաներով համապատասխանաբար: Նկատենք, որ որքան փոքր է սարքի համարը, այնքան բարձր է նրա պրիորիտետը և աշխատանքի միանալիս և վերանորոգման ժամանակ:

Վերանորոգված սարքը ընդհատում է աշխատող սարքին, միանում է աշխատանքի, աշխատող ավելի ցածր պրիորիտետ ունեցող սարքին՝ ուղարկելով սառը ռեզերվ (պահեստավորում), իսկ խափանվելիս ընդհատում է ցածր պրիորիտետով սարքի վերանորոգումը՝ ուղարկելով նրան վերանորոգման հերթ:

Համակարգը համարվում է խափանված, եթե աշխատող սարք չկա (բոլորը խափանված են և առաջինը վերանորոգվում է):

Առաջին սարքը վերանորոգումից հետո անմիջապես միանում է աշխատանքի (երկրորդը մտնում է վերանորոգման), և այդ պահը համարվում է համակարգի վերականգնման պահ:

Համակարգի վիճակները ֆիքսվում են սարքերի խափանման պահերին, կամ սարքի վերանորոգման ավարտման պահերին:

Շտազոտվող համակարգի համար գտնված են.

- Համակարգի մեկ քայլանի անցման հավանականությունները:
- Համակարգի մինչև առաջին խափանումը եղած ժամանակի միջինը:
- Առաջին խափանումից հետո, մինչև համակարգի վերականգնումը եղած ժամանակի միջինը (առաջին խափանված վիճակի միջինը):
- Համակարգի երկու իրար հաջորդող խափանումների միջև ընկած ժամանակի միջինը:
- Համակարգի i -րդ վիճակից j -րդ վիճակ անցման հավանականությունները (նույն ռեզերվերացիոն պրոցեսի ընթացքում):

Հիմնաբառեր. հուսալիություն, խափանում, վերանորոգում, կյանքի տևողություն, վերանորոգող սարք, սառը պահեստավորում, աշխատանքային վիճակ, խափանված վիճակ, անցման հավանականություն, ռեզերվերացիոն պրոցես, կիսամարկովյան պրոցես:

RELIABILITY SYSTEM WITH PRIORITY RESERVING

Arayik Poghosyan

EU, ASUE, PhD in mathematics, Associate Professor

Husik Gevorgyan

EU,YSU, PhD in Mathematics, Associate Professor

The article describes a reliability system with restoration which consists of four apparatuses with priority reserving, numbered 1, 2, 3, 4. The lifetime and repairing time of the i -th apparatus are random variables i and η with arbitrary distribution functions $Ai(t)$ and $Bi(t)$ ($B(+0) (A(+0) = B(+0)=0$).The smaller the number is, the greater the priority of the apparatus during the repairing and working states.

If there is a working apparatus (or immediately after repair), it starts working with the smallest numbers. There is the same order during the repair. If the apparatus with the biggest priority doesn't work, it immediately stops the repairing process of the apparatus with the biggest number and starts to be repaired sending the repairing apparatus to the order for the repair and when the repairing apparatus is free. The refused apparatus starts repairing again.

The system fails, if at the moment of the failure of the working apparatus the first apparatus is being repaired (or continues his repairing process), and often apparatus wait for their remote. In the moment when the first apparatus after repair starts working, and the second one starts his repair is considered to be the moment of restoration.

The working process of the system is a regeneration process with the moment of regeneration in moment of the start of system's working process (at the moments of restoration).

After repairing the apparatus is considered to be new. If all the four apparatuses fail, the system fails as well:

In the result of the study the following parameters are established:

- The probabilities of one-step transitions,
- The average period of time before the failure of the system,
- The average period of time from the failure of the system to its repair,

ՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱ

- The average period of time between two failures,
- The probabilities of transitions from the i -th state to the j -th state during one period of regeneration.

Keywords: *distribution, reliability, refuse state, one-step stationary probability of transitions, mean length, working state, repairs apparatus, reserve, cold reserve.*

Ընդունվել է տպագրության՝ 25.10.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 11.11.2019թ.

THE RESEARCH AND COMPARISON OF THE REAL-TIME FACE DETECTION ALGORITHMS

Mher Markosyan

*NUACA, Chair of Informatics, Computer Science and Management Systems,
Doctor of Technical Sciences, Professor
mark@yetri.am, +374 91 401215*

Misak Shoyan

*NPUA, Chair of Information Security and Software Development, MA student,
misakshoyan@gmail.com, +374 96 151121*

The facial recognition technology has a lot of application in some fields of business. For example, there are many selfie pay systems available nowadays. Besides, this technology is a good way of tracking criminals in the country. Almost all the mobile devices have face unlock feature nowadays. The face recognition is closely interconnected with the face detection whose results are then input to the face recognition algorithm. This paper presents the research of the real-time face detection algorithms and their comparison. The performance comparison has been done for the three most known face detection algorithms (CNN, HOG, and Haar Cascade).

Keywords: *facial recognition, face detection, CNN, HOG, Haar Cascade.*

Facial recognition is a technology which has a vast application nowadays. The facial recognition technology is the one of the most frequently used methods of identification along with voice recognition and fingerprints. Though a human is quite good at identifying known faces, it is not easy to try to identify faces of a large amount of unknown faces. And here the face recognition and the face detection algorithms are coming for help.

The face detection and recognition algorithm consists of two stages: detection and recognition. The face detection is the first step of the facial recognition algorithm. At the face detection phase the only aim is to find the coordinates of all the faces in the input image. Then these detections are feed to the recognition algorithm which tries to recognize the detected faces.

To compare the performances of the algorithms which will be discussed in this paper, two comparison conditions have been defined:

- The relationship between the input video resolution and the processing time of one video frame,
- The relationship between the input video resolution and the distance from the camera starting from the algorithm detects faces.

Face detection algorithms. Below are described three most applicable face detection algorithms and our test results.

An overview of the histogram of oriented gradients (HOG) algorithm with support vector machine (SVM) model. Histogram of oriented gradients (HOG) algorithm computes descriptors for an input image. It is based on principle that a shape within an image can be described by the distribution of its intensity gradients [1]. The descriptors are gradient vectors generated per localized portion of the image. The HOG algorithm uses a sliding detection kernel which is moved around the image (as well as on its scaled versions) and for each position of the image the algorithm computes a descriptor which describes the current portion of the input image. The descriptors for each block are computed using the gradients of the pixels in the block. One way to compute gradient is presented below [2]:

$$G_x(y, x) = Y(y, x + 1) - Y(y, x - 1)$$

$$G_y(y, x) = Y(y + 1, x) - Y(y - 1, x)$$

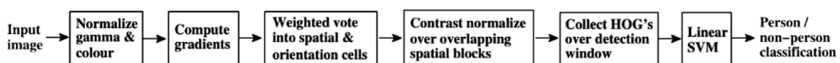
$$G(y, x) = \sqrt{G_x(y, x)^2 + G_y(y, x)^2}$$

Where $Y(y, x)$ is the pixel intensity at coordinates (y, x) , $G_x(y, x)$ is the horizontal gradient, $G_y(y, x)$ is the vertical gradient, $G(y, x)$ is the magnitude of the gradient at coordinates (y, x) . A descriptor is assigned to each image block using the gradients of pixels in the block.

Descriptors are similar for similar portions of the image so similar objects in image will have similar feature vectors.

The generated feature vectors are then feed to SVM machine learning model which predicts whether the input feature vector describes human face or not.

The HOG and SVM feature extraction and object detection chain is provided in figure 1.

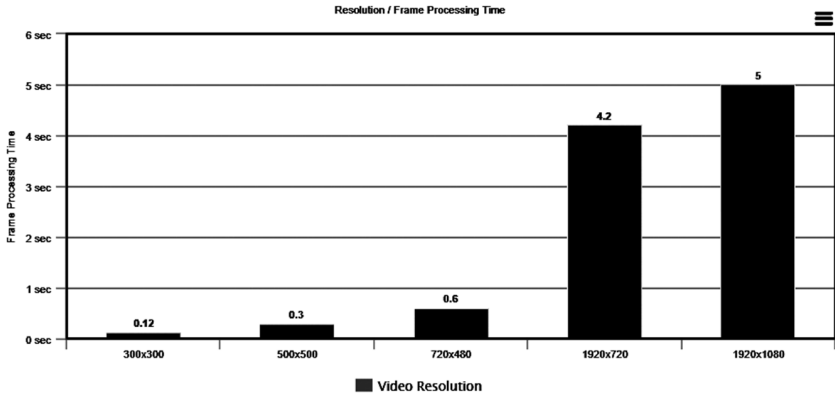

Fig.1 The process of object detection using HOG [3]

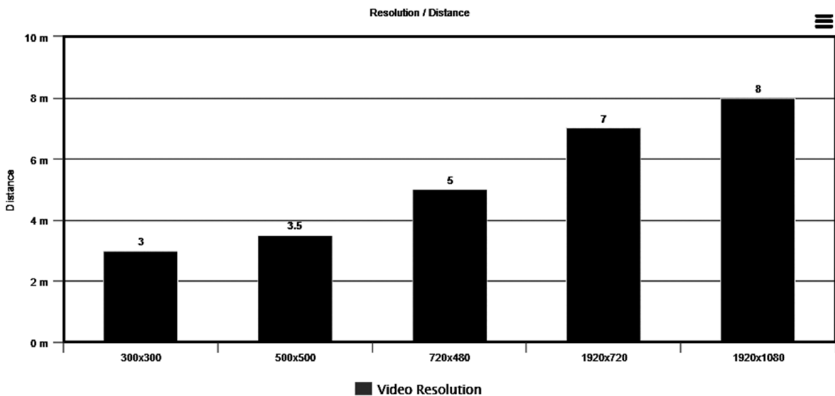
ԻՆՖՈՐՄԱՏԻԿԱ

The gamma and the colors normalization for the image increase the efficiency of the object searching.

The performance and accuracy results of HOG algorithm with SVM pre-trained model is shown in figure 2. The tests are done using DLib image processing library [4].

(a)

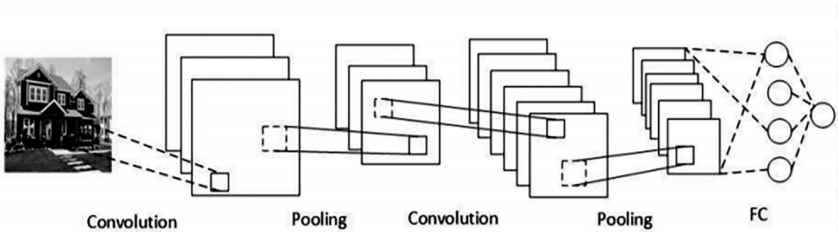
(b)

Fig.2 (a) The relationship between the input video resolution and the processing time of one frame, (b) The relationship between the input video resolution and the distance from the camera starting which the algorithm detects faces (HOG).

An overview of the Convolutional Neural Network (CNN) based face detection algorithm. The ordinary neural networks (NN) [5] and the convolutional neural networks (CNN) [6] are very similar. The CNN consists of neurons with weights and biases which are learnable. Each neuron has some input parameters. It takes these inputs and does some computation. Each other connected neurons in the network express a differentiable scoring function. Both NN and CNN contain a loss function in the final layer such as softmax. The architecture of CNN is analogous to deep neural networks [7]. The difference is that CNN-s have convolution, pooling or subsampling [6] (fig. 3).

The features extraction from an image refers to convolution layer of the CNN. The convolution matrix is computed using another matrix called the “kernel”. The image is first used by convolution operation. The kernel represents the weights of the network which will be learnt during the training process for detecting some important features like horizontal and vertical edges, etc. The main idea of the convolution operation is to extract the important features using the kernel which size usually differs from 3x3 into 5x5 dimensions.

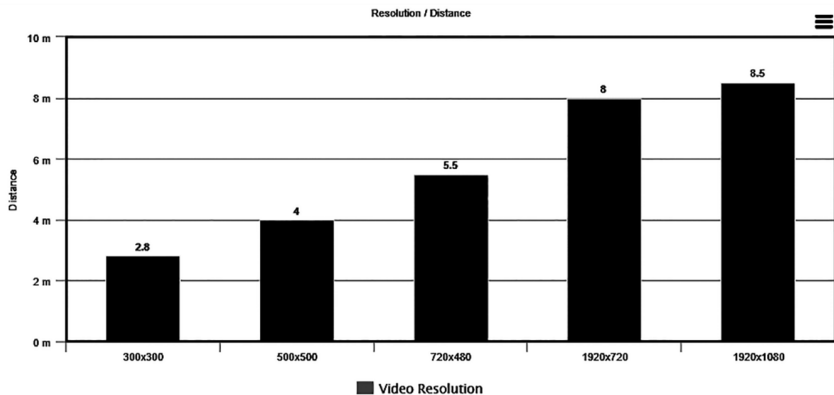
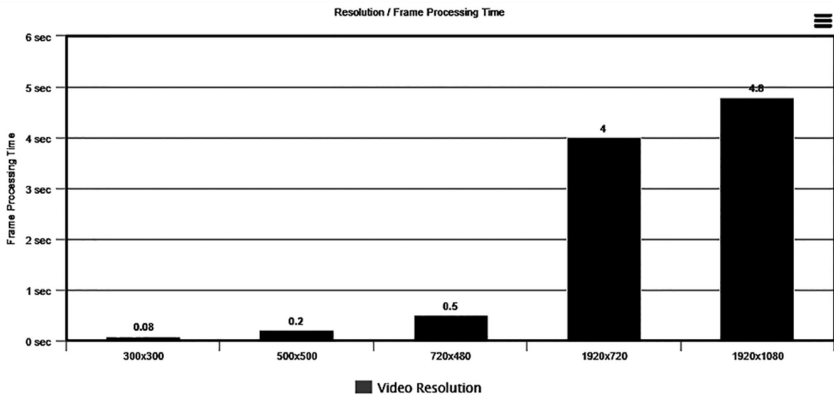
Fig. 3 The architecture of the CNN [8]. FC – fully connected layers

Although the kernel is learnt during the training session, some parameters must be initially specified like the number of kernels (filters), filter size, as well as the network architecture. The number of kernels describes the number of features which will be extracted using those kernels.

The activation process is applied after the convolution. The purpose of this operation is to provide non-linearity into the network. The most applicable function in this process is the RELU [6] which simply converts negative values into zeros.

ԻՆՖՈՐՄԱՏԻԿԱ

It is common to use another operation between convolution layers called pooling. The pooling can be used after the activation process. Another kernel is used in this operation and the maximum value is chosen from the convolution layer as result (max pooling) using that kernel. In the CNN architecture the pooling layer is usually added between convolution layers. The main purpose of the pooling operation is to control overfitting by decreasing the number of parameters in the network.

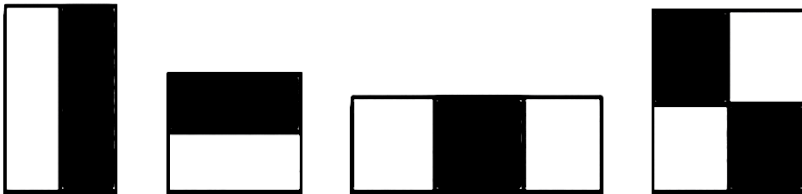
Fig.4 (a) The relationship between the input video resolution and the processing time of one frame, (b) The relationship between the input video resolution and the distance from the camera starting which the algorithm detects faces (CNN).

The result of the combination of the convolution, pooling and the activation operations represents some important features of the input image. The fully connected layers use this result to classify the input image into different classes.

The face detection convolutional neural network is implemented in DLib library [9]. The algorithm is based on the paper about Max-Margin object detection [10].

The performance and the accuracy of the CNN based face detector are provided in figure 4.

An overview of the haar feature based cascade classifier face detection algorithm. Haar feature based cascade classifier algorithm is a machine learning based object detection algorithm [11]. It is based on the fact that an image can be identified by its some key features. In haar cascade algorithm the “haar features” are used as features. For “haar feature” extraction the special rectangular windows are used (fig. 5).

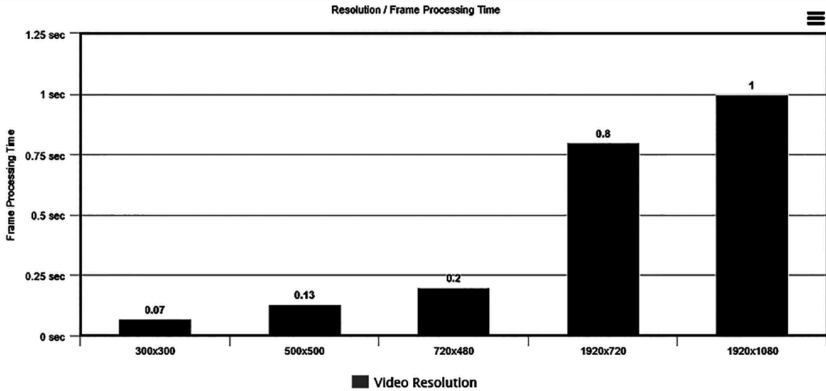
Fig.5 Some examples of haar features

As described above, convolutional neural networks have convolution layers. The purpose of those layers is to extract the most important information from the input image and feed only that information to deep neural network. The convolution process is done using convolution kernels. The rectangular windows in haar feature based cascade classifier algorithm are like convolution kernels in CNN, except that in a CNN, the values of the kernel are determined at the training time, while rectangular windows in haar feature based cascade classifier algorithm are manually determined.

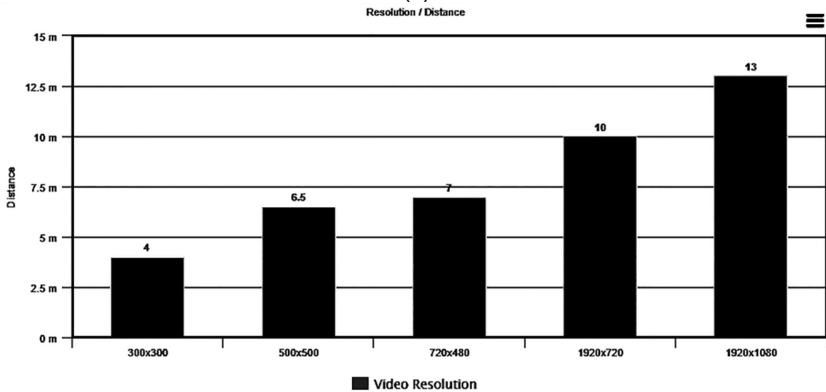
The “haar features” are calculated by sliding the rectangular windows over the picture and subtracting the sum of pixels intensities under the white rectangles from the black rectangles. However, the majority of the

ԻՆՖՈՐՄԱՏԻԿԱ

extracted features will have no value because they will be landed on the areas where there is no face. For that reason the “Adaboost” algorithm is used to filter out some weak features [12].

(a)

(b)

Fig.6 (a) The relationship between the input video resolution and the processing time of one frame, (b) The relationship between the input video resolution and the distance from the camera starting which the algorithm detects faces (Haar Cascade).

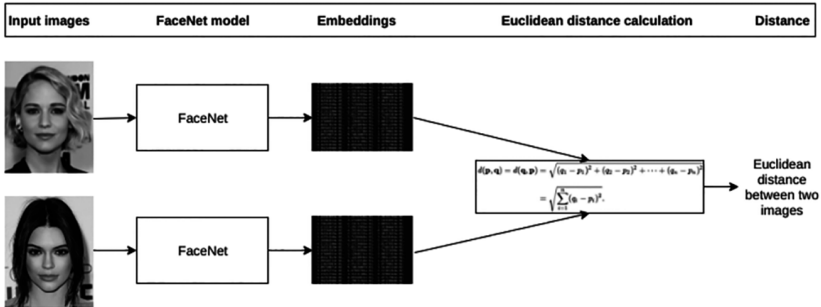
Finally, the extracted features are feed to the series of classifiers, so called “cascade of classifiers”. The most important features are feed to the first classifier first. If the output of the first classifier is positive, then the

feature is feed to the second classifier and so on. If the feature reaches at the end of the classifier chain it means the feature describes face. If the output of one of the classifiers is false, then the feature doesn't describe face.

The performance and the accuracy of the haar cascade classifier face detector are provided in figure 6. The tests are done using OpenCV library [13], [14].

Face recognition. The vast majority of the face recognition systems are based on “one-shot learning” approach [15]. Standard machine learning based algorithms require training on very large dataset, whereas “one-shot learning” aims to learn information from one, or only a few training images.

The system, called FaceNet [16], introduced by Google researchers, is a one-shot learning based algorithm. FaceNet directly learns mapping from face images to a compact Euclidean space where distances directly correspond to a measure of face similarity [16, p. 1]. FaceNet system uses a pre-trained model that generates 128 dimensional embedding for input face image. For face comparison the generated 128 dimensional embedding are used to compute Euclidean distance between two images (fig. 7). The computed Euclidean distance will have lower value for similar faces and higher value for non-similar ones [16].

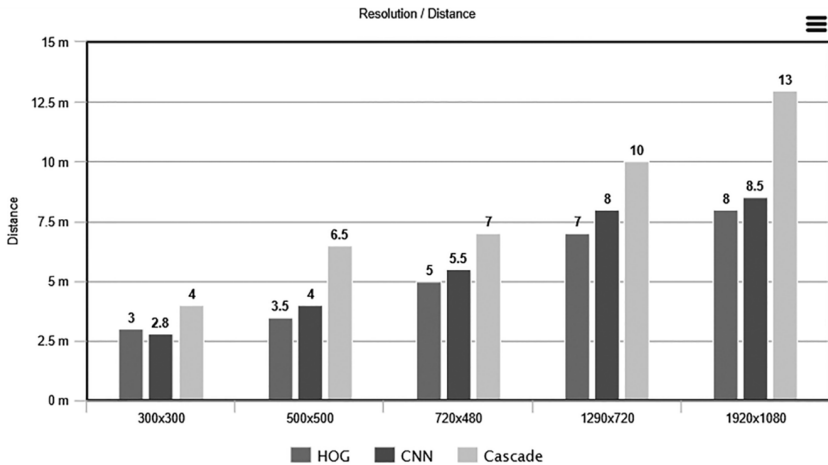
Fig. 7 An example of the Euclidian distance calculation between two images using FaceNet [17]

Comparison of face detection algorithms. A performance comparison has been done between the discussed face detection

ԻՆՖՈՐՄԱՏԻԿԱ

algorithms. The tests have been done using Intel Core i7-6700HQ CPU and NVIDIA GeForce GTX 960M GPU. We have used the implementations of the CNN and HOG algorithms from Dlib library [4], and the implementation of the Haar Cascade algorithm from the OpenCV library [13], [14]. The implementation of the CNN algorithm is GPU optimized while the implementations of the HOG and the Haar Cascade algorithms aren't.

The relationship between the input video resolution and the processing time of one video frame for each discussed algorithm are presented in the figure 8.

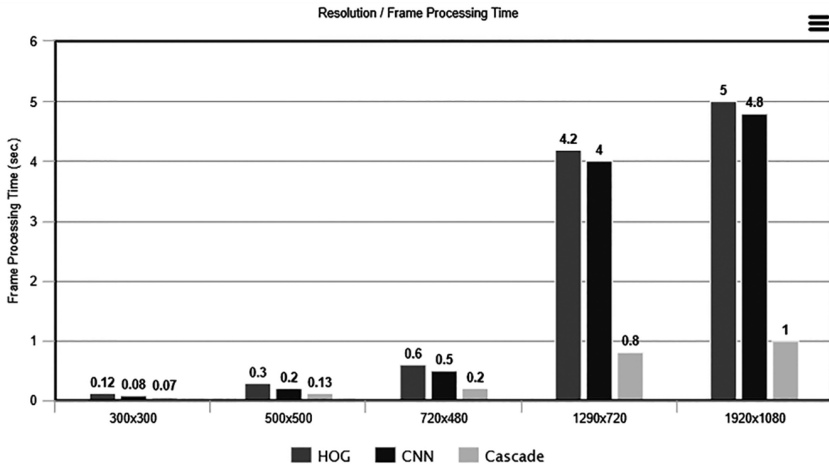

Fig. 8 Input video resolution / maximum face distance from the camera relationship for the HOG, CNN and the Haar Cascade algorithms

And the relationship between the input video resolution and the distance from the camera starting which the algorithm detects faces is presented in the figure 9.

Conclusion. The experiment results show that GPU implementation of the CNN algorithm is faster than the CPU implementation of the HOG algorithm. At the same time CPU implementation of Haar Cascade algorithm is faster than both CNN and HOG. The maximum distance between the camera and face is nearly the same for the HOG and CNN algorithms, whereas it is high for the Cascade algorithm. However, the drawback of the Haar Cascade algorithm is that it computes a lot of false

positive results, e.g. it detects fake faces. At the same time the detected rectangles of the Cascade algorithm usually are not the best fit for the faces. Usually the rectangles computed by the Cascade algorithm are larger than the actual bounding boxes of the faces. This fact produces some problems for the face recognition. The more incorrect is the detected bounding box of the face, the less accurate result the face recognition algorithm gives.

Fig. 9 Input video resolution / frame processing time relationship for the HOG, CNN and the Haar Cascade algorithms

The drawback of the HOG algorithm is its less accuracy when the faces are not frontal. CNN is better at finding faces in challenging images.

References

1. Histogram of oriented gradients, https://en.wikipedia.org/wiki/Histogram_of_oriented_gradients, (20.09.2019)
2. Histogram of Oriented Gradients (HOG) for object detection, <https://www.vocal.com/video/histogram-of-oriented-gradients-hog-for-object-detection/>, (20.09.2019)

ԻՆՖՈՐՄԱՏԻԿԱ

---

3. Dalal N., Triggs B., Histograms of Oriented Gradients for Human Detection, IEEE Computer Society Conference on Computer Vision and Pattern Recognition (CVPR 05), 2005, <https://ieeexplore.ieee.org/document/1467360>
4. Dlib Library, <http://dlib.net/>, (20.09.2019)
5. Neural Network, https://en.wikipedia.org/wiki/Neural_network, (20.09.2019)
6. Convolutional Neural Network, https://en.wikipedia.org/wiki/Convolutional_neural_network, (20.09.2019)
7. Deep Neural Networks, https://en.wikipedia.org/wiki/Deep_learning#Deep_neural_networks, (20.09.2019)
8. Cengil E., Cinars A., Comparison Of Hog (Histogram of Oriented Gradients) and Haar Cascade Algorithms with a Convolutional Neural Network Based Face Detection Approaches, International journal of advance research, ideas and innovations in technology, Vol. 3, issue 5, 2017, <https://www.ijariit.com/manuscript/comparison-of-hog-histogram-of-oriented-gradients-and-haar-cascade-algorithms-with-a-convolutional-neural-network-based-face-detection-approach/>, (20.09.2019)
9. `cnn_face_detector.cpp`, https://github.com/davisking/dlib/blob/8fdb3af9bf2a9574bfea6464749c002b543f4f66/tools/python/src/cnn_face_detector.cpp, (20.09.2019)
10. King D., Max-Margin Object Detection, arXiv:1502.00046 [cs.CV], 2015
11. Cascade Classifier, https://docs.opencv.org/3.4/db/d28/tutorial_cascade_classifier.html, (20.09.2019)
12. AdaBoost, <https://en.wikipedia.org/wiki/AdaBoost>, (20.09.2019)
13. `opencv/data/haarcascades`, <https://github.com/opencv/opencv/tree/master/data/haarcascades>, (20.09.2019)
14. OpenCV, <https://opencv.org/>, (20.09.2019)

15. One-shot learning, https://en.wikipedia.org/wiki/One-shot_learning. (20.09.2019)
16. Schroff F., Kalenichenko D., Philbin J., FaceNet: A unified embedding for face recognition and clustering, IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition (CVPR), 2015, <https://ieeexplore.ieee.org/document/1467360>, (20.09.2019)
17. One shot learning explained using FaceNet, <https://medium.com/intro-to-artificial-intelligence/one-shot-learning-explained-using-facenet-dff5ad52bd38>, (20.09.2019)

ԻՐԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՄԻՋՈՑՈՒՄ ԴԵՄՔԻ ՀԱՅՏՆԱԲԵՐՄԱՆ ԱԼԳՈՐԻԹՄՆԵՐԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

Մեեր Մարկոսյան

ՃՀՀԱՀ, Ինֆորմատիկայի, հաշվողական տեխնիկայի և կառավարման համակարգերի ամբիոն, տեխ.գ.դ., պրոֆեսոր

Միսակ Սիոյան

ՀԱՊՀ, Տեղեկատվական անվտանգության և ծրագրային ապահովման ամբիոն, մագիստրանտ

Դեմքի ճանաչման տեխնոլոգիան ունի մեծ կիրառություն բիզնեսի տարբեր ոլորտներում: Օրինակ՝ այժմ հասանելի են «սելֆի վճարային» բազմաթիվ համակարգեր: Այժմ գրեթե բոլոր մոբայլ սարքավորումները օժտված են «face unlock» հնարավորությամբ: Բացի այդ, այս տեխնոլոգիան կիրառելի է երկրի տարածքում հանցագործների հետևման խնդրում: Դեմքի ճանաչման խնդիրը սերտ փոխկապակցված է դեմքի հայտնաբերման խնդրի հետ, որի արդյունքը որպես մուտքային տվյալ փոխանցվում է դեմքի ճանաչման ալգորիթմին: Այս աշխատանքում ներկայացված են դեմքի հայտնաբերման ալգորիթմների հետազոտությունն ու արտադրողականության համեմատությունը: Իրականացվել է դեմքի հայտնաբերման երեք ամենատարածված ալգորիթմների արտադրողականության համեմատություն (CNN, HOG և Haar Cascade):

Հիմնաբառեր. դեմքի ճանաչում, դեմքի հայտնաբերում, CNN, HOG և Haar Cascade

---

ИССЛЕДОВАНИЕ И СРАВНЕНИЕ АЛГОРИТМОВ ОБНАРУЖЕНИЯ ЛИЦА В РЕАЛЬНОМ ВРЕМЕНИ

Мгер Маркосян

НУАСА, кафедра “Информатики,
вычислительной техники и управления”
д.т.н, профессор

Мисак Сгоян

НПУА, кафедра “Информационной безопасности и
программного обеспечения”
магистр

Технология распознавания лица имеет большое применение в различных сферах бизнеса. Например, сейчас доступны многие системы «селфи платное». Почти все мобильные устройства теперь имеют функцию разблокировки лица. Кроме того, эта технология применима для прослеживания преступников на территории страны. Задача распознавания лица тесно связана с задачей обнаружения лица, результат которой передается в алгоритм распознавания лица в качестве входных данных. В этой работе представляется исследование алгоритмов обнаружения лица и сравнение их производительности. Сравнение производительности было сделано для трех самых известных алгоритмов обнаружения лица.

Ключевые слова: распознавание лица, обнаружение лица, CNN, HOG, Haar Cascade.

Ընդունվել է րիշագրուիթյան՝ 24.09.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 15.11.2019թ.

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐԻ ՃԱՆԱԶՈՒՄ

Հենրիկ Աբգարյան

ՀԱԱՀ, Ագորրիզես և Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, ուսանող
henri.abgaryan@gmail.com, +374 98 241320

Դոնարա Մանուչարյան

ՀԱԱՀ, Տվյալագիտության ամբիոն
mdon2008@yandex.ru, +374 91 352860

Սույն հոդվածը ծանոթացնում է արհեստական բանականությանը և դրա կարևորագույն բաղադրամասերից մեկին՝ պատկերների ճանաչմանը, որը բավական բարդ գործընթաց է՝ հիմնված մարդու ուղեղի՝ պատկերների ճանաչման գործընթացի վրա: Հոդվածում ներկայացված տեղեկատվությունը ներառում է պատկերների ճանաչման մաթեմատիկական ալգորիթմները, ներդրումային ցանցերը՝ ընդգրկելով մանրամասն նկարագրություններ և գրաֆիկներ:

Հիմնաբառեր: արհեստական բանականություն, ներդրումներ, պրեսեպրոն, մուլթային և ելքային արժեքներ, սիզմոիդ ներդրում, պիքսելներ:

Ներածություն

Արհեստական բանականությունը՝ որպես գաղափար, հայտնի է մարդկանց 20-րդ դարասկզբից ի վեր, օրինակ՝ հայտնի չեխ գրող Կարլ Չապեկի «Ռոսսոմի ունիվերսալ ռոբոտներ» գիտաֆանտաստիկ ստեղծագործության մեջ խոսվում է ունիվերսալ ռոբոտ Ռոսսոմի մասին, որն ըստ էության արհեստական բանականություն կրողի նախատիպն էր: Մասնավորապես «արհեստական բանականություն» տերմինն օգտագործվում է նկարագրելու համար այն մեքենաները, որոնք նմանակում են մարդու գիտակցական գործառույթները, ինչպիսիք են՝ սովորելու կամ խնդիրներ լուծելու ունակությունները: Արհեստական բանականություն օգտագործող հավելվածները բազմազան են, դրանք ներառում են ինքնակառավարվող մեքենաներ, անօդաչու թռչող սարքեր, ծրագրեր, որոնք ապացուցում են մաթեմատիկական բարդ թերեմները, որոնման համակարգերը (օրինակ՝ Google), ծրագրային օգնականները (օրինակ՝ Siri, Bixby), խաղեր խաղացող ծրագրերը (օրինակ՝ Go, շախ-

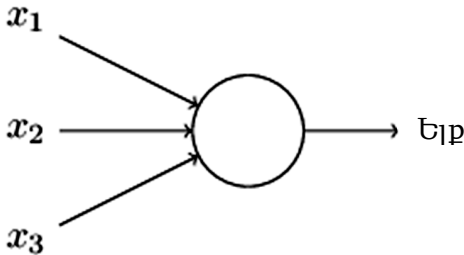
ԻՆՖՈՐՄԱՏԻԿԱ

մատ), պատկերներ ճանաչող ծրագրերը: Վերջինս աշխատում է նեյրոնային ցանցերի օգնությամբ:

Մարդու տեսողական համակարգը աշխարհի հրաշալիքներից է: Եկեք ուսումնասիրենք ձեռագրով գրված հետևյալ թվերի հաջորդականությունը.

504192

Մարդկանց մեծ մասը առանց դժվարության կհասկանա այս թվերը որպես 504192: Մարդու ուղեղի 2 կիսագնդերում տեղակայված է գլխավոր տեսողական սեգմենտը՝ V1, որը պարունակում է 140 միլիոն նեյրոններ, որոնք կապված են միմյանց հետ ավելի քան 10 միլիարդ կապերով (networks): Բայց տեսողական ամբողջ համակարգը բաղկացած է մի քանի այդպիսի սեգմենտներից: Այսպիսով, ձեռագրեր հասկանալը այդքան էլ հեշտ չէ: Համակարգչում պատկերների ճանաչման ծրագիր ստանալու համար կարելի է օգտվել մարդու ուղեղի տեսողական համակարգի կառուցվածքից: Համակարգչում ձեռագրերի ճանաչումը կատարվում է նեյրոնային ցանցերի օգնությամբ: Այն իր հերթին մի համակարգ է, որը սովորում է հսկայական տվյալների բազայի վրա: Համակարգչում արհեստական նեյրոն է Ֆրանկ Ռոսենբլատի կողմից 1950 թվականներին ստեղծված նեյրոնը, որը կոչվում էր «պերսեպտրոն»: Պերսեպտրոնը ընդունում է մի քանի բինար մուտքային արժեքներ ($x_1, x_2, \dots$) և ստեղծում է մեկ ելքային բինար արժեք:

Նկ.1 Պերսեպտրոնի մոդելը:

Ռոսենբլատը ներկայացնում էր պարզ կանոն հաշվելու համար ելքային արժեքը: Դրա համար նա ներմուծեց կշիռներ՝ $w_1, w_2, \dots$ իրական թվերը: Նեյրոնների ստեղծած երկու արդյունքները՝ 0 կամ 1, որոշվում են կշիռների գումարի տեսքով՝ $\sum_j w_j x_j$:

ԻՆՖՈՐՄԱՏԻԿԱ

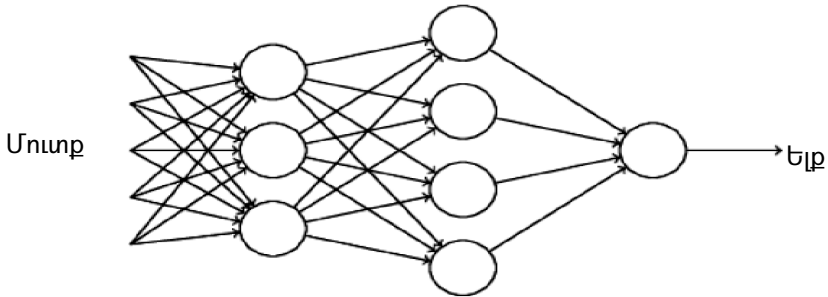
$$\text{Արդյունքը} = \begin{cases} 0, & \text{եթե } \sum_j w_j x_j \leq k \\ 1, & \text{եթե } \sum_j w_j x_j > k \end{cases} \text{ որտեղ } k\text{-ն որևէ իրական թիվ է:}$$

Սա այն հիմնական մաթեմատիկական մոդելն է, որն օգտագործվում է նեյրոնային ցանցերում: Մեկ այլ կերպով կարելի է մտածել, որ այս բանաձևը գործիք է, որը որոշումներ է կայացնում հաշվի առնելով փաստերը: Բանաձևը լավ հասկանալու համար դիտարկենք հետևյալ օրինակը: Ենթադրենք, մոտակա օրերին բացօթյա համերգ է տեղի ունենալու, և քո այնտեղ լինելը կախված է հետևյալ 3 պայմաններից.

1. եղանակից,
2. ծնողների թույլտվությունից,
3. հասարակական տրանսպորտի հասանելիությունից:

Կարող ենք այս 3 գործոնները ներկայացնել x_1 , x_2 և x_3 բինար փոփոխականների տեսքով: Օրինակ՝ եթե եղանակը լավը լինի, $x_1=1$, հակառակ դեպքում՝ $x_1=0$: Նույն կերպ $x_2=1$, եթե ծնողների թույլտվությունը ստանաս, և $x_2=0$ ՝ հակառակ դեպքում: Նույն բանը տեղի ունի x_3 -ի համար:

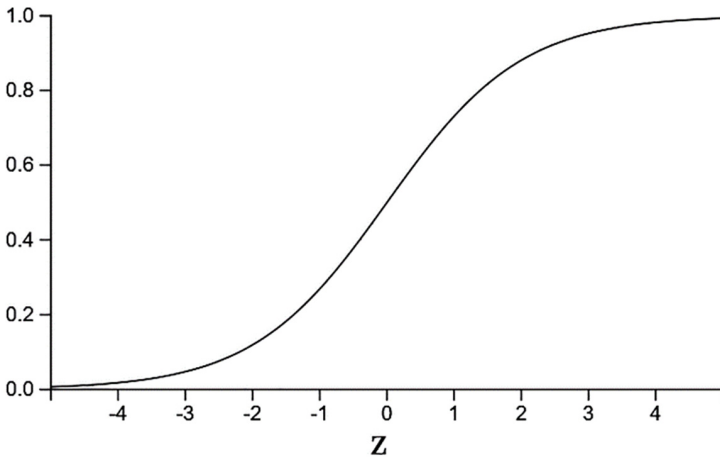
Իսկ հիմա եկեք պատկերացնենք, որ դու շատ ես կարևորում ծնողների թույլտվությունը համերգ գնալիս: Այսպիսով, կշիռները կարելի է ընտրել հետևյալ կերպ՝ $w_1=2$ ՝ եղանակի համար, $w_2=6$ ՝ թույլտվության համար և $w_3=2$ ՝ երրորդ պայմանի համար: Սա վկայում է այն բանի մասին, որ դու կարևորում ես թույլտվությունը ավելի շատ, քան եղանակը և հասարակական տրանսպորտի հասանելիությունը: Եվ վերջապես, եթե ընտրենք $k=5$ գործակիցը, այս փոփոխականների ընտրությամբ կստանանք որոշումներ կայացնող հետևյալ մոդելը, որի արդյունքը կլինի 1՝ կապված ծնողների դրական թույլտվության հետ, և 0՝ հակառակ դեպքում: Սակայն, արդյունքը չի փոխվի մնացած երկու պայմանների առկայության դեպքում: Նկատենք, որ, չնայած 3 պայմանների առկայությանը, ծնողների թույլտվության պայմանը ամենաազդեցիկն է համերգ գնալու որոշման համար: Վերոնիշյալ օրինակը որոշումներ կայացնելու մի մոդել է, որը հաշվի է առնում տարբեր պայմաններ: Համակարգչում խնդիրներ լուծելիս օգտագործվում են մի քանի հազար այսպիսի որոշում կայացնող մոդելներ (նեյրոններ), որի որոշում կայացնելը կախված է իրեն նախորդող շերտերում նեյրոնների կայացրած որոշումներից (նկ. 2):

Նկ. 2 Որոշում կայացնելու մոդել:

Ենթադրենք, մուտքը չմշակված ձեռագրերի պիքսելների տվյալ է, և մենք ցանկանում ենք այնպես ծրագրավորել նեյրոնային ցանցը, որ դա ճշգրտորեն դասակարգի ձեռագիր գրված թվանշանները: Դրա համար փոքրիկ փոփոխություն կկատարենք և պրեսեպտրոն նեյրոնի փոխարեն կօգտակործենք սիգմոիդ նեյրոն, որը 0 կամ 1 ելքային արժեքների փոխարեն ստեղծում է (0;1) միջակայքի ցանկացած իրական թիվ: Մեկ այլ ձևով նեյրոնը կարող ենք դիտել որպես ֆունկցիա.

$$\sigma(z) \equiv \frac{1}{1 + e^{-z}}$$

Ֆունկցիայի գրաֆիկից ակնհայտ է, որ $-\infty$ -ում ֆունկցիայի արժեքը մոտ է 0-ին, իսկ $+\infty$ -ում՝ 1-ին, այսինքն, ֆունկցիայի արժեքների տիրույթը (0;1) միջակայքն է: Ալգորիթմն աշխատում է հետևյալ կերպ. նախ ալգորիթմը «վարժվում» է տվյալների բազայի վրա, և տվյալների բազայի քանակի ավելացումը վկայում է ալգորիթմի, ավելի ճիշտ՝ ելքային արժեքի ստացմանը: Այսպիսով, պատկերների ճանաչման ալգորիթմ ստանալու համար նախ անհրաժեշտ է ունենալ մեծ տվյալների բազա:

Ալգորիթմը կատարվում է հետևյալ կերպ՝ տվյալների բազայում առկա պատկերի ստացումից հետո ալգորիթմը պատկերի յուրաքանչյուր պիքսելի համապատասխանեցնում է որևէ արժեք՝ կախված պիքսելի մգույթյան աստիճանից: Այսպես, որքան պիքսելը մուգ է, այնքան դրա արժեքը մոտ է 0-ի, հակառակ դեպքում մոտ է 1-ի: Ուշադրություն դարձնենք, որ (0;1) միջակայքում ստացված իրական թվերը ստացվում են վերը բերված սիգմոիդ ֆունկցիայով: Հետևապես, նեյրոնային ցանցի i -րդ նեյրոնի կշիռների գումարը պայմանավորված է $i-1$, $i-2$ ... 1 շերտերի նեյրոնների ստեղծած համապատասխան արժեքներով: Սա նշանակում է, որ երբ արդեն «մարզված» ալգորիթմին որպես մուտքային տվյալ տրամադրում ենք որևէ ձեռագիր գրված թվի նկար, ենթադրենք՝ «9» թվանշանի նկար, ալգորիթմը այդ նկարի յուրաքանչյուր պիքսելի կհամապատասխանեցնի որևէ կշիռ, և այսպիսով ալգորիթմը կկիրառի սիգմոիդ ֆունկցիան յուրաքանչյուր պիքսելին կցած կշռի վրա, որը կստեղծի որևէ արժեք (0;1) միջակայքում, որի վրա հետագայում ալգորիթմը կկիրառվի մի քանի անգամ, այսինքն, նախորդ ստացված արժեքները կպայմանավորեն ստացվող հաջորդ արժեքները: Եվ այսպիսով, ամենավերջին քայլին, որպես ելքային արժեք, կստանանք 10 նեյրոն, որոնցից յուրաքանչյուրը կունենա իրեն կցված որևէ արժեք (0;1) միջակայքից, և այդ նեյրոնի արժեքը, որն ամենամեծն է վերջին ելքային շերտում, կհանդիսանա մուտքագրված պատկերում արտացոլված թվանշանը, տվյալ դեպքում 9-երորդ նեյրոնը ամենավերջին շերտում կունենա ամենամեծ արժեքը, իսկ արժեքը բազմապատկելով 100-ով, կստանանք վստահության գործակիցը՝ արտահայտված տոկոսներով (թե քանի տոկոսով է ալգորիթմը վստահ, որ մուտքագրված նկարում պատկերված է «9» թվանշանը):

Դիտարկենք արհեստական բանականության, մասնավորապես պատկերների ճանաչման ալգորիթմը գործնականում: Մեր ալգորիթմը

հիմնաված է Google-ի կողմից ստեղծված TensorFlow համակարգի վրա, որն իր մեջ ներառում է պատրաստի նեյրոնային ցանցեր: Google-ն ալգորիթմը կիրառել է 100000 օբյեկտների ճանաչման համար, սակայն պարզ է, որ իրական կյանքում օբյեկտներն ավելին են քան 100000-ը, դրա համար մենք կկիրառենք նախօրոք «վարժեցված» ծրագիրը նոր օբյեկտների պատկերների ճանաչման համար: Ինչպես տեսանք վերևում, պատկերների ճանաչումը կատարվում է ներմուծված պատկերը նեյրոնների շերտերի միջով անցկացնելիս, այսպես, առաջին շերտում կատարվում է պատկերում առկա օբյեկտի սահմանագծի հայտաբերում, միջին շերտերում կատարվում է օբյեկտի ձևի ստուգում, իսկ արդեն վերջին շերտերում կատարվում է վերջնական օբյեկտի ճանաչում, մեր ծրագիրն էլ հենց կազմված է այդ վերջին շերտի «մարզումով»: Մեր ծրագիրը բաղկացած է 7 քայլից: Նշենք, որ այս ամենը կատարվում է MacOS օպերացիոն համակարգում:

1. Բեռնել **Python 2.7**-ը:

2. Գրել `pip install tensorflow` Mac-ի տերմինալում:

3. Հետո կստեղծենք նկարների բազա, ինչքան նկարների բազան մեծ լինի, այնքան ավելի լավ, քանի որ մարզումը կկատարվի ավելի մեծ նկարների բազայի վրա, և արդյունքում կունենանք ավելի հստակ պատասխան ամենավերջում: Կարելի է ընտրել ցանկացած օբյեկտի պատկերների բազա: Այս դեպքում ընտրվել է 5 տեսակի ծաղկի պատկերների բազա: Ողղակի պետք է վստահ լինել, որ ամեն ծաղկի նկար իր համապատասխան անվամբ ֆայլում է (նկ. 3):

```
IMAGE_SIZE=224
```

```
ARCHITECTURE="mobilenet_0.50_${IMAGE_SIZE}"
```

```
python -m scripts.retrain \  
--bottleneck_dir=tf_files/bottlenecks \  
--model_dir=tf_files/models/"${ARCHITECTURE}" \  
--summaries_dir=tf_files/training_summaries/"${ARCHITECTURE}" \  
--output_graph=tf_files/retrained_graph.pb \  
--output_labels=tf_files/retrained_labels.txt \  
--architecture="${ARCHITECTURE}" \  
--image_dir=tf_files/*
```


ԻՆՖՈՐՄԱՏԻԿԱ

Գրելով այս հրամանը, վեջապես «կմարզենք» ծրագիրը: Ուղղակի *-ի փոխարեն պետք է գրել նկարների բազան պարունակող ֆայլի ճանապարհը (path-ը):

```
tensorflow-for-poets-2 — 723(7J7LS?M44???<?Yh6?7 — UF?)?VR?/?(???)o?????U95 — bash — 120x33
(venv) Apples-MacBook-Pro-6:tensorflow-for-poets-2 EDS python -m scripts.retrain --bottleneck_dir=tf_files/bottlenecks
--model_dir=tf_files/models/"${ARCHITECTURE}" --summaries_dir=tf_files/training_summaries/"${ARCHITECTURE}" --out
put_graph=tf_files/retrained_graph.pb --output_labels=tf_files/retrained_labels.txt --architecture="${ARCHITECTURE}"
--image_dir=tf_files/flower_photos
>> Downloading mobilenet_v1_0.50_224_frozen.tgz 100.1%
Traceback (most recent call last):
  File "/System/Library/Frameworks/Python.framework/Versions/2.7/lib/python2.7/logging/__init__.py", line 859, in emit
    msg = self.format(record)
  File "/System/Library/Frameworks/Python.framework/Versions/2.7/lib/python2.7/logging/__init__.py", line 732, in format
    return fmt.format(record)
  File "/System/Library/Frameworks/Python.framework/Versions/2.7/lib/python2.7/logging/__init__.py", line 471, in format
    record.message = record.getMessage()
  File "/System/Library/Frameworks/Python.framework/Versions/2.7/lib/python2.7/logging/__init__.py", line 335, in getMes
sage
    msg = msg % self.args
TypeError: not all arguments converted during string formatting
Logged from file retrain.py, line 339
WARNING:tensorflow:From /Users/ED/venv/tensorflow-for-poets-2/scripts/retrain.py:274: __init__ (from tensorflow.python.p
atform.gfile) is deprecated and will be removed in a future version.
Instructions for updating:
Use tf.gfile.GFile.
INFO:tensorflow:Looking for images in 'Arevacaxik'
INFO:tensorflow:Looking for images in 'Ericcuk'
INFO:tensorflow:Looking for images in 'Kakaoh'
INFO:tensorflow:Looking for images in 'Vard'
INFO:tensorflow:Looking for images in 'Xatutik'
2019-04-11 18:44:11.856834: I tensorflow/core/platform/cpu_feature_guard.cc:141] Your CPU supports instructions that thi
s TensorFlow binary was not compiled to use: AVX2 FMA
INFO:tensorflow:Creating bottleneck at tf_files/bottlenecks/Arevacaxik/6204049536_1ac4f09232_n.jpg_mobilenet_0.50_224.tx
t
INFO:tensorflow:Creating bottleneck at tf_files/bottlenecks/Arevacaxik/18828283553_e46504ae38.jpg_mobilenet_0.50_224.txt
INFO:tensorflow:Creating bottleneck at tf_files/bottlenecks/Arevacaxik/8021568840_f891223c44_n.jpg_mobilenet_0.50_224.tx
t
```

Նկ.3 Նկարների բազայի տեղադրում:

Տեսնենք, թե արդյունքում ինչ ստացվեց: Կարելի է դուրս գալ բալև նկարել նկարների բազայում առկա ծաղիկների տեսակներից մեկը, սովյալ դեպքում՝ խատուտիկ, ինչպես տեսնում եք նկարի ներքևի աջ հատվածում: Python-ի տերմինալում գրում ենք հետևյալ հրամանները, *-ի փոխարեն նշելով խատուտիկի նկարի գտնվելու վայրը համակարգում:

```
python -m scripts.label_image \
--graph=tf_files/retrained_graph.pb \
--image=*
```

Ինչպես երևում է, առաջին տողում գրված է՝ խատուտիկ, որի դիմաց վստահության տոկոսը՝ 0.99950 (նկ. 4):

```
tensorflow-for-poets-2 — 223(2J2LS?M44??<?Yh6)? — UF?)?VR?/!/??)o????h???U75 — bash — 120x33
INFO:tensorflow:2019-04-11 18:48:57.718224: Step 3998: Cross entropy = 0.037169
INFO:tensorflow:2019-04-11 18:48:57.759176: Step 3998: Validation accuracy = 96.0% (N=100)
INFO:tensorflow:2019-04-11 18:48:58.134566: Step 3999: Train accuracy = 99.0%
INFO:tensorflow:2019-04-11 18:48:58.134698: Step 3999: Cross entropy = 0.038068
INFO:tensorflow:2019-04-11 18:48:58.175355: Step 3999: Validation accuracy = 92.0% (N=100)
INFO:tensorflow:Final test accuracy = 86.1% (N=346)
WARNING:tensorflow:From /Users/ED/venv/tensorflow-for-poets-2/scripts/retrain.py:827: convert_variables_to_constants (from tensorflow.python.framework.graph_util_impl) is deprecated and will be removed in a future version.
Instructions for updating:
Use tf.compat.v1.graph_util.convert_variables_to_constants
WARNING:tensorflow:From /Users/ED/venv/lib/python2.7/site-packages/tensorflow/python/framework/graph_util_impl.py:246: extract_sub_graph (from tensorflow.python.framework.graph_util_impl) is deprecated and will be removed in a future version.
Instructions for updating:
Use tf.compat.v1.graph_util.extract_sub_graph
INFO:tensorflow:Froze 2 variables.
INFO:tensorflow:Converted 2 variables to const ops.
(venv) Apples-MacBook-Pro-6:tensorflow-for-poets-2 EDS python -m scripts.label_image --graph=tf_files/retrained_graph.pb --image=/Users/ED/Desktop/Hen_Hodvac/dandelpic.jpeg
2019-04-11 18:49:08.963247: I tensorflow/core/platform/cpu_feature_guard.cc:141] Your CPU supports instructions that this TensorFlow binary was not compiled to use: AVX2 FMA
Evaluation time (1-image): 0.315s

xatutik (score=0.99950)
arevacaxik (score=0.00050)
kakach (score=0.00000)
ericuk (score=0.00000)
vard (score=0.00000)
(venv) Apples-MacBook-Pro-6:tensorflow-for-poets-2 EDS []
```


Նկ. 4 Վստահության փրկուսի որոշում:

Եզրակացություն

Չնայած այն բանին, որ արհեստական բանականությունը բավական բարդ ալգորիթմների ամբողջություն է, այն յուրահատուկ մոդել է, քանզի նրա կիրառությունների ոլորտը ներառում է ոչ միայն տեղեկատվական տեխնոլոգիաները, այլև բժշկությունը, ու նույնիսկ արվեստը: Արհեստական բանականությունը մարդկային մտքի անգնահատելի ձեռքբերում է, որը հանգեցրել է համակարգչային գիտությունների զարգացմանը, միևնույն ժամանակ հեշտացնելով մարդու առօրյա կյանքը: Անշուշտ, ապագայում արհեստական բանականությունը ավելի ու ավելի կկատարելագործվի:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Poole, Mackworth & Goebel 1998, p. 1
2. Russell & Norvig (2003, p. 55).
3. Nilsson 1998
4. Legg & Hutter 2007.
5. Michael Nielsen “Deep learning and Artificial Intelligence”, 2012 <https://goo.gl/Zmczdy>

6. Goodfellow, Bengio, and Courville “Deep Learning”, 2016
<https://distill.pub/>

IMAGE RECOGNITION

Henrik Abgaryan

ANAU, Faculty of Agro Business and Economics, Student

Donara Manucharyan

ANAU, Chair of Data Science

This article deals with the analysis of artificial intelligence and one of its key components – image recognition. Image recognition is a complex process based on how human brain analyzes images. The information provided in the article includes mathematical algorithms of image recognition, neural networks, in-depth information and graphics.

Keywords: Artificial Intelligence, neurons, perceptron, input and output, sigmoid neuron, pixels.

РАСПОЗНАВАНИЕ ИЗОБРАЖЕНИЙ

Գենրիկ Աբգարյան

НАУА, Факультет Агробизнеса и экономики, студент

Донара Манучарян

НАУА, кафедра датологии

Эта статья знакомит с искусственным интеллектом и одним из его самых важных компонентов – распознаванием изображений, которое представляет собой очень сложный процесс, основанный на процессе распознавания изображений человеческого мозга. Информация, представленная в этой статье, включает в себя математические алгоритмы распознавания изображений, нейронные сети, включая подробные описания и графики.

Ключевые слова: искусственный интеллект, нейроны, перцептрон, входные и выходные значения, сигмовидный нейрон, пиксели.

Ընդունվել է փաշտոնաթղթին՝ 28.09.2019թ.

Գրախոսվել է՝ 11.11.2019թ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

S. Սարգսյան

Ընկալման դերը կազմակերպությունում անհատական վարքագծի և միջանձնային փոխհարաբերությունների համատեքստում.....3

Մ. Ավազյան

Եվրասիական տնտեսական միության անդամ երկրների փոխադարձ առևտրի ինտենսիվության գնահատումը 14

Ա. Հայրապետյան

Տարածաշրջանային ինտեգրացիոն գործընթացների և Հայաստանի մասնակցության սոցիալ-տնտեսական հետևանքները..... 31

T. Бегларян

Стратегия развития жилищного фонда РА 44

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

Ա. Ճուղուրյան, Ն. Կիրակոսյան, Ն. Խաչատրյան

Մասնագիտական կրթական ծրագրերի կառավարման հիմնախնդիրները 59

Հ. Երիցյան

Ծառայությունների մարկետինգի էությունն ու մարկետինգային համալիրը 70

Լ. Մկրտչյան

Սոցիալական ձեռներեցությունը՝ որպես սոցիալական շուկայական տնտեսության մոդել 85

Սոցիալական ձեռներեցության զարգացման հնարավորությունները ՀՀ-ում 101

H. Mahjoub

Diminishing supply chain bullwhip effect by using blockchain technology ... 112

Մ. Ֆրանգուլյան

Կառավարչական վարքագծի գործող մոդելը ՀՀ հարկային մարմնի կառավարման համակարգում.....123

Հ. Դավթյան

Մոտիվացիոն գործոնների ոչ լիարժեք կիրառման պատճառները գործատուի կողմից Հայաստանի Հանրապետությունում 133

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

K. Harutyunyan, R. Harutyunyan

Flattery as a means of expressing verbal aggression in political speeches: linguo-stylistic analysis..... 139

Н. Мартирян, А. Пивазян

Концепт «Звезда» в русской и армянской языковой картине мира 149

S. Hovhannisyan

Shakespeare’s imagery in “venus and adonis” and its rendering into Armenian 158

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հ. Քոչարյան, Մ. Մուրադյան

Հիմնական իրավունքների և ազատությունների կրողները (համատեսական վերլուծություն).....172

Վ. Թորոսյան

Աշխարհիկ պետության հիմնահարցերը վերածննդի դարաշրջանում .. 187

Ա. Գրիգորյան

Վնասի հատուցման հմնական իրավունքի սահմանափակման հիմնահարցերը 194

Զ. Ապրեսյան

Պարտատիրոջ սեփականության իրավունքի պաշտպանությունը ժառանգատու-պարտապանի մահվան դեպքում..... 211

Շ. Ավագիմյան

Ձեռքբերման վաղեմությունը որպես սեփականության իրավունքի ձեռքբերման հիմք 222

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ

Հ. Բիշարյան, Վ. Թորոսյան

Կրթության աշխարհիկության հիմնախնդիրները միջազգային փորձի և իրավակարգավորումների լույսի ներքո 232

Գ. Նիկողոսյան

Միջառարկայական կապերը հանրահաշվի և երկրաչափության դպրոցական դասընթացում..... 244

Ա. Պապոյան, Կ. Հովհաննիսյան

Բառիմաստի բացահայտման լեզվական և ոչ լեզվական եղանակները անգլերենի՝ որպես օտար լեզվի դասավանդման ընթացքում 258

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

A. Надоян
Особенности поведения у лиц пожилого возраста.....266
S. Tarjumanyan
A theoretical review on socio-psychological problems among deprived
people 274

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Ե. Մանուկյան
Սոցիոմշակութային պարադոքսները որպես համակարգային
փոխակերպումների հետևանքներ 283
H. Simonyan, L. Babajanyan
Comparative analysis of social contract theory by Thomas Hobbes and
John Locke 296
Գ. Հակոբյան
Փիլիսոփայության և իրավաքաղաքական խոսույթի կապը 303
Ա. Հարությունյան
Մտակերտվածքի ու մտակեցվածքի համեմատական վերլուծություն.
փիլիսոփայական հայացք..... 320

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ռ. Ղևոնդյան
Քաղաքացիական հասարակության դերը Հայաստանում
ներքաղաքական կոնֆլիկտի վերափոխման գործընթացում 330
Ռ. Մելիքյան
Հայաստանի Հանրապետությունում տրիպարտիստական
համակարգի ներդրման եվրոպական չափանիշները.....340

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Մ. Եսոյան
Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցը «Արեգ» պարբերականի
էջերում 2010-2015 թթ..... 349
Հ. Սուքիասյան
Լևոն Շանթի գործունեությունը Հայաստանի Հանրապետությունում
1919-1920 թվականներին.....360

Ս. Պետոյան

Շուշիում բազելյան բողոքական քարոզիչների հաստատումը և տպարանի հիմնադրումը 372

ՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱ

A. Погосян, У. Геворгян

Система с приоритетным резервированием 385

ԻՆՖՈՐՄԱՏԻԿԱ

M. Markosyan, M. Shoyan

The research and comparison of the real-time face detection algorithms 398

Հ. Աբգարյան, Դ. Մանուչարյան

Պատկերների ճանաչում 411

**Խմբագրության հասցեն. Հայաստանի Հանրապետություն,
Երևան 0037, Դավիթ Անհաղթի 10**

Հեռ. (374 10) 24 00 38

Ֆաքս (374 10) 24 00 38

Վեբ կայք <http://www.eua.am>

Էլ. փոստ. info@eua.am

Համակարգչային ձևավորումը՝ Մ. Գևորգյանի
Սրբագրությունը՝ Գ. Պետրոսյանի

Ստորագրված է տպագրության 13.12.2019թ.

Ֆորմատ՝ 60x84 1/16: Թուղթ՝ օֆսեթ:
Տպագրական 26,5 մամուլ: Տպաքանակ՝ 100:

Եվրոպական համալսարանի հրատարակչություն,
Երևան 0037, Դավիթ Անհաղթի 10

Տպագրվել է «Աստղիկ Գրատուն» հրատարակչության տպարանում:

Հասցեն՝ ՀՀ, ք. Երևան, Գևորգ Քոչարի փ. 21:

Հեռ.՝ (+374 10) 52-88-00:

E-mail: astghik59@gmail.com